

TEORIJA IN PRAKSA

REVIIA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1986, LET. XXIII. UDK 3. YU ISSN 0040-3598

7-8

IZ VSEBINE

Miroslav Glas: Kako k učinkovitemu samoupravljanju (poti po 10. kongresu ZKS)

Janko Prunk: Narodni programi v slovenski politični misli (2)

Slavko Splichal: »Javno mnenje« in spori v komunikologiji

France Vreg: Politični sistemi in konstrukcija družbene stvarnosti

Nikola Visković: Nova evropska desnica

Komunistična perspektiva družbenega razvoja (A. Bibič, V. Rus, F. Šali, M. Ribarič, S. Lokar, B. Markič, A. Igličar, S. Šuvar, D. Ščernjavič)

Slovensko javno mnenje '86: (Z. Mlinar, P. Klinar, B. Markič, Z. Roter)

Andrej Kirn: Smrt v filozofskih podobah

Lev Kreft: Politični pomen »Straha in poguma«

TEORIJA IN PRAKSA

1986

7-8

revija za družbena vprašanja, let. XXIII, št. 7-8, str. 593-848,
Ljubljana, julij-avgust 1986, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani;
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Zlebnik (delegati ustanoviteljev in družbene skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepič, France Černe, Marko Kerševan, Marjan Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PRESEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 1500 din, za druge individualne naročnike 2000 din, za delovne organizacije 4500 din, za tujino 7000 din
cena tega zvezka v prosti prodaji je 1000 din.

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

ZVEZA KOMUNISTOV DANES	
MIROSLAV GLAS: Kako k učinkovitemu samoupravljanju (poti po 10. kongresu ZKS)	595
LEV KREFT: Smeri razvoja	601
ČLANKI, RAZPRAVE	
JANKO PRUNK: Narodni programi v slovenski politični misli 1848–1945 (2)	604
SLAVKO SPLICHAL: »Javno mnenje« in spori v komunikologiji (1)	634
FRANCE VREG: Politični sistemi in konstrukcija družbene stvarnosti	645
NIKOLA VISKOVIČ: Evropska nova desnica (1)	656
KOMUNISTIČNA PERSPEKTIVA DRUŽBENEGA RAZVOJA	
Uvodna zabeležka	672
ADOLF BIBIČ: Komunizem kot pesimizem intelekta in optimizem volje	673
VOJAN RUS: Realnost komunizma	680
FRANC ŠALI: Vprašanje komunizma – stvar vse človeške skupnosti	688
MIHA RIBARIČ: Vizijo komunizma je treba postaviti na realna tla	691
SONJA LOKAR: Za komunizem si ne moremo izmišljati etapnih ciljev	693
BOŠTJAN MARKIČ: Socialistična demokracija in perspektiva komunizma	697
ALBIN IGLIČAR: Dialektika države in komunizem	701
STIPE ŠUVAR: O komunistični viziji in pritisku ideologije srednjih slojev	704
DRAGO ŠČERNJAVIČ: Vsak korak resničnega gibanja je važnejši kot ducat programov	711
SLOVENSKO JAVNO MNENJE '86	
Notica k objavljenim prispevkom	718
ZDRAVKO MLINAR: Kako ljudje doživljajo družbeno krizo?	718
PETER KLINAR: Pogled na stališča o mednacionalnih odnosih	723
BOŠTJAN MARKIČ: Kritično vrednotenje volilne izkušnje	727
ZDENKO ROTER: Od krize religije k religiji krize?	732
FILOZOFSKI POGLEDI	
ANDREJ KIRN: Smrt v filozofskih podobah	736
DRUŽBA IN KULTURA	
LEV KREFT: Politični pomen »Straha in poguma«	751
POGLEDI, KOMENTARJI	
ZDRAVKO MLINAR: Samovolja in pragmatizem ali znanost in strokovnost?	761
PETER KLINAR: Problemi in izhodišča odnosov med družboslovnimi raziskovanji in družbenopolitično prakso	765
FRANC GRAD: Pomen referendumov v družbenopolitični skupnosti pri sprejemanju najpomembnejših odločitev	768
ANA BARBIČ: Kaj znajo in kaj mislijo srednjeolci o Samoupravljanju s temelji marksizma ter kakšne so njihove vrednote?	774
MIRO KOCJAN: »Demokratska alternativa« v notranji in zunanji razsežnosti	779
DRUŽBA IN VOJAŠTVO	
TEODOR GERŠAK: Problem zavračanja služenja vojaškega roka v državah EGS	785
CAVTAT '85: SOCIALIZEM NA PRAGU 21. STOLETJA	
GÖRAN THERBORN: Izhod iz pošte	799
RAZHAJANJA	
ZDRAVKO MLINAR: Sodelujte lokalno, ne nadlegujte globalno!	824
JOŽE TRČEK: Birokracija po naše	828
PRIKAZI, RECENZIJE	
Rasti razvoja (Leo Šešerko)	834
IZTOK SIMONITI: Mednarodne organizacije (Bojko Bučar)	836
VOJIN DIMITRIJEVIČ: Strahovlada (Dubravka Stajič)	838
IZ DOMAČIH REVIJ	
BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV	
	844
AVTORSKI SINOPSIS	
	847
TEORIJA IN PRAKSA	
revija za družbena vprašanja, let. XXIII, št. 7–8, str. 593–848, Ljubljana, julij–avgust 1986	

THE LEAGUE OF COMMUNISTS TO-DAY	
MIROSLAV GLAS: The Way to Efficient Self-management (after the 10th Congress of the League of Communists of Slovenia)	595
LEV KREFT: Directions of Progress	601
ARTICLES, DISCUSSIONS	
JANKO PRUNK: National Programs in Slovene Political Thought (2)	604
SLAVKO SPLIHAL: "Public Opinion" and Disputes in Communication (1)	634
FRANCE VREG: Political Systems and the Construction of Social Reality	645
NIKOLA VISKOVIĆ: The European New Right (1)	656
COMMUNIST PERSPECTIVE OF SOCIAL DEVELOPMENT	
Introductory Note	672
ADOLF BIBIČ: Communism as Pessimism of Intellect and Optimism of Will	673
VOJAN RUS: The Reality of Communism	680
FRANC SALI: The Problem of Communism Concerns the Entire Human Community	688
MIHA RIBARIČ: The Vision of Communism Should Be Set on Sound Ground	691
SONJA LOKAR: Communism Can not Be Achieved Through Short-term Aims	693
BOŠTJAN MARKIČ: Socialist Democracy and the Perspectives of Communism	697
ALBIN IGLIČAR: The Dialectics of State and Communism	701
STIPE ŠUVAR: The Communist Vision and the Pressure of Medium Strata Ideology	704
DRAGO ŠČERNJAVIČ: Every Step within a Genuine Movement is of Greater Importance than a Dozen of Programs	711
SLOVENE PUBLIC OPINION '86	
Editorial Note	718
ZDRAVKO MLINAR: How do People Experience Social Crisis?	718
PETER KLINAR: A View of the Attitudes Towards International Relations	723
BOŠTJAN MARKIČ: Critical Evaluation of the Experience of Elections	727
ZDENKO ROTER: From a Crisis of Religion to a Religion of Crisis?	732
PHILOSOPHICAL VIEWS	
ANDREJ KIRN: Death in Philosophical Images	736
SOCIETY AND CULTURE	
LEV KREFT: Political Significance of the Novel «Fear and Courage»	751
VIEWS, COMMENTS	
ZDRAVKO MLINAR: Arbitrariness and Pragmatism or Science and Professionalism?	761
PETER KLINAR: Problems and Starting Points of the Relationship Between Social Research and Socio-political Practice	765
FRANC GRAD: Referendum and Its Significance in the Socio-political Community in Taking Decisions on Vital Problems	768
ANA BARBIČ: What Do Secondary School Students Think and Know about Self-management and Fundamentals of Marxism and What Are Their Values Like?	774
MIRO KOČJAN: «The Democratic Alternative» in Its Internal and External Dimensions (CPI)	779
SOCIETY AND THE ARMED FORCES	
TEODOR GERŠAK: Problems of Military Service Refusal in the EEC States	785
CAVAT '85: SOCIALISM ON THE THRESHOLD OF 21st CENTURY	
GORAN THERBORN: The Exit	799
DISSENT	
ZDRAVKO MLINAR: Cooperate on Local Level but Do not Cause Disturbance on the Global One!	824
JOŽE TRČEK: Bureaucracy «a la Jugoslavie»	828
REVIEWS, NOTES	
Traps of Development (Leo Šelero)	834
IZTOK SIMONITI: International Organizations (Bojko Vučur)	836
VOJIN DIMITRIJEVIČ: The Reign of Terror (Dubravka Stajić)	838
FROM DOMESTIC REVIEWS	842
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	844
AUTHORS' SYNOPSIS	847

СОЮЗ КОММУНИСТОВ СЕГОДНЯ	
МИРОСЛАВ ГЛАС: Что ведет к эффективному самоуправлению (согласно с 10. Съездом Союза Коммунистов Словении)	595
ЛЕВ КРЕФТ: Курс прогресса	601
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
ЯНКО ПРУНК: Национальные программы в словенской политической мысли (2)	604
СЛАВКО СПЛИХАЛ: «Общественное мнение» и споры в коммуникологии (1)	634
ФРАНЦ ВРЕГ: Политическая система и конструктивный облик действительности	645
НИКОЛА ВИСКОВИЧ: Европейская новая правая (1)	656
КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ	
Переловное слово	672
АДОЛЬФ БИБИЧ: Коммунизм как пессимизм интеллекта и оптимизм воли	673
ВОЯН РУС: Реальность коммунизма	680
ФРАНЦ ШАЛИ: Вопрос коммунизма — дело всей человеческой общности	688
МИХА РИБАРИЧ: Видение коммунизма надо возводить на реальной основе	691
СОНИА ЛОКАР: Целей по этапам выдвигать нельзя, когда речь идет о коммунизме	693
БОШТЯН МАРКИЧ: Социалистическая демократия и перспектива коммунизма	697
АЛБИН ИГЛИЧАР: Дialeктика государства и коммунизма	701
СТИПЕ ШУВАР: О коммунистическом видении и далеко идущей идеологии средних сословий	704
ДРАГО ШЧЕРНЯВИЧ: Каждый шаг подлинного движения важнее дюжины программ	711
СЛОВЕНСКОЕ ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ '86	
Заметка к статьям	718
ЗДРАВКО МЛИНАР: Как народ переживает общественный кризис?	718
ПЕТЕР КЛИНАР: Взгляд на точки зрения по международным отношениям	723
БОШТЯН МАРКИЧ: Критическая оценка избирательного опыта	727
ЗДЕНКО РОТЕР: От кризиса религии к религии кризиса?	732
ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ	
АНДРЕЙ КИРН: Смерть в философских образах	736
ОБЩЕСТВО И КУЛЬТУРА	
ЛЕВ КРЕФТ: Политическое значение «Тревоги и храбрости»	751
ВЗГЛЯДЫ КОММЕНТАРИИ	
ЗДРАВКО МЛИНАР: Прозовол и прагматизм или наука и спиральность?	761
ПЕТЕР КЛИНАР: Проблемы и отправные пункты отношений между общественными исследованиями и общественно-политической практикой	765
ФРАНЦ ГРАД: Значение референдума в общественно-политическом содружестве при принятии важнейших решений	768
АНА БАРБИЧ: Что думают и что знают ученики средних школ о Самоуправлении с основами марксизма и какие их ценности?	774
МИРО КОЦЯН: «Демократическая альтернатива» во внутреннем и внешнем протяжении (КПИ)	779
ОБЩЕСТВО И ВОЙСКА	
ТЕОДОР ГЕРШАК: Проблема отклонения отбывания военного срока в странах ЕЭС	785
CAVAT '85: СОЦИАЛИЗМ НА ПОРОГЕ 21. СТОЛЕТИЯ	
ГОРАН ТХЕРБОРН: Выход из Почты	799
РАСХОЖДЕНИЯ	
ЗДРАВКО МЛИНАР: Приглашайте участие на местном уровне но не дождаетесь глобально!	824
ЙОЖЕ ТРЧЕК: Бюрократия по нашему	828
ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ	
Ловушка развития (Лео Шелерко)	834
ИЗТОК СИМОНТИ: Международные организации (Bojko Vučur)	836
ВОЙИН ДИМИТРИЕВИЧ: Террор (Дубравка Стайич)	838
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИГ	842
АВТОРСКИЕ СИНОПСИСЫ	844

MIROSLAV GLAS

Kako k učinkovitemu samoupravljanju?

(poti po 10. kongresu ZKS)

Socialistično samoupravljanje se mora potrditi kot ekonomsko učinkovit sistem, saj velja kot uspešen le sistem, ki zmore zagotavljati gospodarsko učinkovitost, socialno varnost in politično demokracijo.¹ V razmerah, ki jih povsem odkrito imenujemo krizne, moramo priznati, da človek, čeprav ne živi le od kruha, vendar najprej živi od njega. Naša kriza se je po gospodarski plati pokazala v neučinkovitosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi, v visoki inflaciji ter veliki zadolženosti v tujini z vsemi negativnimi posledicami. Če pomislimo, kaj lahko privede do takšnih razmer, potem je ekonomistu zelo jasno, da *sedanje stanje ni bilo objektivno nujno in edino možno stanje*.² Prav zato je moral 10. kongres ZKS dati svoj pogled na vzroke kriznega stanja, njegove razsežnosti in zlasti na poti, izhod iz krize, kajti 9. kongres ZKS glede na medkongresne rezultate tega ni storil dovolj radikalno. Korenine tega stanja so po mnenju ekonomistov³ vsaj že v neuresničenih ciljnih reforme iz leta 1965. Trajanje krizne situacije in sprejeta ocena, da trajnejših rezultatov v spreminjanju načina gospodarjenja še nismo dosegli, pa opravičujeta oceno, da »med delovnimi ljudmi naraščata zaskrbljenost in tudi dvom v našo skupno odločenost za izpeljavo začrtanih reform, pa tudi v akcijsko sposobnost vodilnih sil socialističnega samoupravljanja«. ⁴ Naloga kongresa je tako bila, da kritično pojasni, zakaj se takšno stanje ohranja, zakaj ne uresničujemo dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije, ko pa smo pred leti samovšečno trdili, da smo edina država – dolžnica, ki ima kompleksen program reševanja težav!

Ob priznanju očitnih blokad za odločnejše spreminjanje razmer

¹ To je poudaril M. Kučan v sklepnem govoru na kongresu. Za samoupravni socialistični sistem pomeni to tudi zahtevo po uresničevanju enakopravnosti članov družbe na proizvodnem, potrošnem in kulturnopolitičnem področju (kakor definirata bit socializma F. Černe ali B. Horvat).

² Pravzaprav je po raziskavi zagrebškega ZIT/CEMA v letu 1985 to Slovencem zelo jasno. Slovenci so namreč najbolj kritični v oceni sedanjega stanja: 73% jih je zaskrbljenih zaradi razmer v gospodarstvu (v Jugoslaviji 52%), 57% zaradi razmer v družbi (v Jugoslaviji 37%). V največjem deležu (kar 94% nasproti 67% jugoslovanskega povprečja) menijo Slovenci, da smo za družbeno in ekonomsko krizo najbolj odgovorni sami. Med negativnimi pojavi v večji meri kot drugi navajamo nedelo, delo v »fufu« ter privilegije posameznikov in skupin (Tržišne informacije, 3/1985, str. 53–54).

³ Sklicujemo se lahko na B. Horvata, M. Korošiča.

⁴ Referat predsednika CK ZKS, A. Marinca, str. 5.

(čeprav njihova konkretizacija ne bi zadovoljila kritične marksistične misli!) je kongres odgovoril s tem, da je odločno postavil v prvi plan *ekonomsko učinkovitost*. Morda bi lahko to usmeritev še okrepili z izrecno samokritično oceno, da smo v sedemdesetih letih ravnali precej drugače, da smo na račun idealizacije odnosov pozabljali na primarno zahtevo po ekonomski učinkovitosti. 10. kongres je odločneje postavil tezo, da samoupravljanje, enakopravnost proizvajalcev, ni v protislovju z ekonomsko učinkovitostjo, temveč se mora oboje povezovati. Izhodišče temu naj bi bilo poudarjanje lastnih sil na vseh ravneh in vseh oblikah. Tako je koncepcija lastnih sil, ki vključuje izrecno družbeno podporo in spodbudo najuspešnejšim gospodarskim subjektom, postala nekako »zaščitni znak« ZK Slovenije, čeprav se pojavlja tudi že v resoluciji 13. kongresa ZKJ med težiščnimi razvojnimi smermi. Takšna koncepcija pomeni opiranje na lastne materialne zmogljivosti, na znanje ter ustvarjalnost ljudi, na aktiviranje še neizrabljenih možnosti samoupravljanja, hkrati pa pomeni odvisnost družbenoekonomskega položaja delavca ali kolektiva izkjučno od rezultatov dela in gospodarjenja. Kot predpostavke opiranja na lastne sile se pojavljajo na eni strani uveljavitev blagovne proizvodnje, zakona vrednosti, tržnega mehanizma, krepitev gospodarske samostojnosti slehernega ozda, na drugi strani pa oblikovanje ekonomske politike, ki bo uveljavljala realno vrednotenje proizvodnih dejavnikov in spodbujala uspešne, razvojno in izvozno usmerjene ozde ter dejavnosti, ki se pospešeno razvijajo z uveljavljanjem znanja in ustvarjalnosti ljudi.

Glede na razprave na kongresu ter zahteve današnjega trenutka moramo reči, da so resolucijske opredelitve za blagovno proizvodnjo kar preveč standardne. Čeprav se ta usmeritev proglašča za »bistveni vzvod in pogoj za uresničevanje ustavne vloge delavcev«, izzveni to nekako brez vitalnosti, akcijske prodornosti, predvsem iz dveh razlogov. Morali bi odločno in kritično priznati, da smo v prejšnjem desetletju, ko ekonomska učinkovitost ni bila postavljena na ustrezno mesto in zaradi nezadovoljstva z »laissez-faire« sistemom šestdesetih let, v veliki meri izrinili tržni mehanizem, razgradili tržno logiko gospodarjenja, jo diskreditirali (skupno z nekaterimi kategorijami tržnega gospodarjenja, konkurenco, cenami, obrestmi, itd). Prav zato jo je težko ponovno aktivirati, ustvariti institucije, potrebne za učinkovito delovanje družbeno reguliranega trga. Splošne opredelitve ne ustrezajo kompleksnosti naloge dejanske reafirmacije trga, k temu vodijo številne konkretne aktivnosti, ki izgrajujejo trg in tržno obnašanje. Tu pa se srečamo z drugo platjo problema. Mnogo bolj kritično bi morali razmisliti, kaj dejansko vnaša blagovna proizvodnja v socialistično družbo, kaj pomenijo za našo družbo blagovna protislovja in kakšne predpostavke zahteva blagovno-denarno gospodarjenje.

Na teh dveh področjih je čutiti vrzel v kongresnih razpravah in gradivih. Kaj zahteva blagovna proizvodnja, da bi lahko učinkovito uresničila naša pričakovanja (saj ni »čarobna palica«), z vidika lastninske, upravljalске in organizacijske strukture? Na kongresu smo se lotili v

največji meri slednjega, ko smo opredeljevali večjo vlogo delovnih organizacij kot »samostojnih tržno-poslovnih in družbeno-pravnih subjektov«, ⁵ homogenih poslovnih in proizvodnih celot. V tej razpravi se poskuša postopoma priti do objektivne, manj ideološko obarvane koncepcije organiziranja združenega dela, do smotrnih dopolnitev v nekaj vihrovem procesu tozdiranja. Procesi raztozdiranja, ki morda v Sloveniji niso dosegli iste intenzivnosti kot ponekod drugje v Jugoslaviji, so zahtevali opredelitve. Ocenjujem pa, da še nismo prišli do jasne koncepcije samoupravnega organiziranja, do nedvoumnih kriterijev optimalizacije organizacijske strukture, do katere je brez uveljavljene vloge tržnega mehanizma tudi težko priti, ker sicer ekonomski kriterij »izvisi«. Tako ostajamo na tem področju s sicer bolj uravnoteženo, vendar še vedno relativno splošno opredelitvijo, ob kateri se nekateri bojijo za tozde, da bi izgubili svojo samoupravno vlogo, drugi jurišajo brezkompromisno na večjo vlogo delovnih organizacij in sozdov, opogumljeni z opredelitvijo za ekonomsko učinkovitost, širše pa se odpirajo tudi vse neformalne, neinstitucionalizirane oblike povezovanja ozdov. Samoupravne delovne skupine so pri tem ostale precej ob strani, kot da jim ne pripisujemo večjega pomena.

Na področju upravljanja, v znanem deficitu jasnih razmejitev med funkcijami upravljanja in vodenja, razprava ni dala novih pogledov. Na tem področju se pripisuje večji pomen učinkoviti, načrtni in dolgoročni kadrovske politiki, katere kriteriji naj bi bili vezani na sposobnost, tj. znanje, učinkovito delo in odgovornost za rezultate (npr. gospodarsko-politično in poklicno odgovornost), kar naj bi vodilo k večji strokovnosti dela in vodenja. Druga plat spodbude naj bi bilo stimulatивно nagrajevanje ustvarjalnih in uspešnih strokovnih in poslovodnih delavcev. Vsekakor ostaja dilema, ali kongres s tem ni ostal dolžan širše opredelitve do aktualnih vprašanj poslovođenja, morda tudi večje reafirmacije poslovnosti, »podjetništva« v pozitivnem Schumpetrovem smislu, če se je opredelil za večjo vlogo trga.

Z vidika razprav v kongresni komisiji za naloge ZK pri uveljavljanju socialističnih družbenolastninskih odnosov in razvoju političnega sistema socialističnega samoupravljanja je bilo premalo povedanega o družbeni lastnini, razprava ni prispevala novih pogledov ali opredelitev. Iz posameznih razprav bi seveda lahko rekonstruirali, da so se komunisti zavzeli za družbenolastninske odnose na temelju logike dobrih gospodarjev, z dosti rigoroznejšo ekonomsko odgovornostjo kolektivov za učinkovito gospodarjenje, proti nelastninski koncepciji. ⁶ Vendar je ostalo vprašanje,

⁵ Resolucija za 10. kongres ZKS (predlog), tč. 4.1 (str. 17).

⁶ Elementi v razpravi so bili npr.:

- da mora vsak dolžnik vrniti svoje dolgove,
- da družbene lastnine ne smemo obravnavati kot nelastnino,
- da moramo zavarovati družbeno lastnino z realno revalorizacijo terjatev in obveznosti,
- da omogočimo razvoj novih oblik uporabe družbene lastnine,
- da naj stečaj in ukinitve neučinkovitih gospodarskih enot napravi prostor novim in omogoči prehod družbenega kapitala v roke uspešnejših kolektivov,

ali so se delegati zavedali celovitih konsekvenc svojih zahtev, saj se sama razprava problema družbene lastnine ni kompleksno lotila. To sicer tudi ni realno pričakovati od kongresa, mislim pa, da je na tem področju (glede na objektivne potrebe prakse ter teoretične razprave v Jugoslaviji) premalo storil v medkongresnem obdobju CK ZKS, da bi spodbudil strokovno razpravo in prišel na kongres z izgrajeno koncepcijo, o kateri bi lahko delegati razpravljali. V razpravi in v sami resoluciji so se komunisti temu nekako izognili tako, da so namesto razprave o družbeno-lastninskem odnosu kot temeljnem produkcijskem odnosu govorili o samoupravljanju. S tem se je ost razprave obrnila proti birokraciji, etatizmu, ni se pa toliko lotila odnosov med delavci in kolektivi v samem združenem delu. A. Marinc se je lotil bistvenega vidika tega problema, ko je ponovil ustavno zamisel, da moramo tako za posameznika kot za celotne kolektive uveljaviti načelo, da nimajo pravice upravljanja z družbenimi sredstvi, če z njimi smotrno ne delajo in gospodarijo in hkrati ne zagotavljajo tudi razširjene reprodukcije in zahteval, da to obveznost ustrezneje definiramo v družbenoekonomskem sistemu in ekonomski politiki.⁷ Ni pa nadaljeval s tem, da bi pojasnil, kaj razume z ustreznejšo definicijo! S tem ni šel niti tako daleč kot pred leti Kardelj, ki je bežno že omenil »družbeno določeno merilo ekonomiziranja z družbenim kapitalom«. ⁸ Ali bi Marinčevi zahtevi ustrezale rešitve iz družbenega dogovora o delitvi dohodka in osebnih dohodkov? So s tem mišljene zamisli CK ZKJ o dveh delih osebnega dohodka in vezava drugega dela za akumulacijo na uporabljena sredstva?⁹ Seg a zahteva do dogovorjene ali minimalne stopnje akumulacije? Delegati niso sledili v razpravi njegovi misli, zato jasnega odgovora ni. Dejstvo je, da je razprava o družbeni lastnini v jugoslovanski družboslovni misli oživela, kajti sedanji operacionalizaciji družbene lastnine manjka mehanizem, ki bi razvijal nagib proizvajalcev k čim večji akumulaciji in racionalni uporabi sredstev.¹⁰ Koncept minulega dela zaenkrat tega ne rešuje, stališča CK ZKJ pa so ubrala precej drugačno pot. V današnjih razmerah se nujno uveljavlja nizka raven ekonomske odgovornosti samoupravljalcev, slabi ekonomska racionalnost sistema in ustvarja politizirana ekonomija. Nasproti takšnemu delovanju družbenega sektorja se zato krepijo težnje po »pluralizmu« lastninskih oblik. Ko se je takšen pojem pojavil na prvi kongresni komisiji, je bila reakcija nanj, da zahteva

– da omogočimo vlaganje naših delavcev v svoje kolektive: resolucija za 13. kongres ZKJ je navedla, da je »nujno maksimalno angaziranje in vlaganje sredstev prebivalstva v proizvodne namene v družbenem in zasebnem sektorju«, a se je izognila dilemam o modalitetah tega vlaganja (obveznice?), zavzela se je zlasti za angaziranje deviznih sredstev občanov na začasnem delu v tujini (kaj pa devizni računi občanov na delu doma?) (str. 31),

– da naj se uveljavi ekonomska logika tudi na področju infrastrukture, itd.

⁷ Referat predsednika CK ZKS, A. Marince, str. 8.

⁸ E. Kardelj, Svobodno združeno delo, DZS, Ljubljana 1978, str. 66.

⁹ Glede na kritično razpravo o stališčih CK ZKJ v Sloveniji se resolucija ni izjasnila zanje. V tč. 1.4 je razvila model delitve, kakršnega vgrajujemo v republiški družbeni dogovor in ni identičen modelu iz stališč CK ZKJ.

¹⁰ Tako pravi S. Popović (Ogled o privrednem sistemu Jugoslavije, Poslovna politika, Beograd 1984, str. 119): »S sedanjo obliko družbene lastnine nihče v družbi ni življenjsko vezan za njihovo usodo, nihče svojega družbenega statusa ne povezuje z usodo družbenih produkcijskih sredstev.«

to temeljito obravnavanje na posvetovanju. Glede na to, kako aktualen je ta problem tudi z vidika dogajanja v drugih socialističnih deželah, bo vredno počakati na takšno posvetovanje!

Neizživetost razprave o temeljnih sistemskih vprašanjih so delegati obilno nadomestili z razpravo o ekonomski politiki, zlasti na področju mednarodnih ekonomskih odnosov, kjer je bila štirimesečna bilanca nove devizne zakonodaje ocenjena kot porazna, deležna hude kritike, zlasti iz vrst »lesarjev«. Izvozno usmerjeno gospodarstvo se počuti razočarano in izigrano, ker je bila sprememba te zakonodaje tako neorganizirana in ker je državna administracija pokazala resnično neodgovornost za uresničevanje svojih ekonomskih funkcij. Redki razpravljalci so sicer v tem kontekstu pristavili, da je tudi lesna industrija nedvomno zatajila v preteklih letih v opiranju na lastne sile, kajti njen položaj je delno posledica dane organizacijske strukture, tehnološke in poslovne nefleksibilnosti, uspavnosti na blazini »šticunge«, kvalitetnega zaostajanja za tujo konkurenco, kar so končno spet tudi rezultati preteklega sistema in politike. Vendar mora tudi lesna industrija prevzeti del odgovornosti za svoj položaj, sicer bo v svojih zahtevah v resnem protislovju z lastnim sklicevanjem na trg! Pravzaprav je žalostna slika našega »hic et nunc«, da se mora kongres, katerega naloga so temeljne usmeritve, toliko ukvarjati z ekonomsko politiko, ki je vendar le izvrševanje usmeritev! To je tudi slabo spričevalo ZK, saj ne moremo mimo tega, da so tvornici te politike v pretežni meri člani ZK in da se brez tihega ali nedoumnega soglasja ZKJ ne zgodi nič bistvenega v naši družbi. Upajmo, da ocena uspešnosti sedanjega ZIS ne bo ušla kritikam delegatov 10. kongresa ZKS. Vsekakor je za kongres razumljivo, da so delegati na tako žgoč problem opozorili, vendar naj bi s tem pripravili tudi kongres do večje samokritičnosti.

Razprava ná kongresu se je vrnila k vprašanju trga in ekonomske motivacije delavcev tudi ob problemu ekstradohodka. Na tem področju tečejo v Jugoslaviji številne aktivnosti,¹¹ katerih »preproščina« postavlja vprašanja, kaj so v štirih desetletjih počele ekonomske fakultete in koliko je »antitržna« usmerjenost prodrla v njihovo tkivo. Izenačevanje nadpovprečnega dohodka z (nedelovnim) ekstradohodkom ni le »packa« marksistični teoriji rent, temveč odpravlja bistvo ekonomskega motiva za dobro gospodarjenje. V kongresni razpravi ni bilo sicer obširnejše konkretne obravnave, vendar se je resolucija opredelila, da se ne bomo bali nastajanja razlik v dohodkovnem položaju tozdrov oziroma osebnih dohodkih delavcev, ki temeljijo na delu in rezultatih dela. Kongresni odgovor na razpravo o ekstradohodku pa lahko tudi deduciramo iz stališč o trgu, spodbujanju uspešnih kolektivov, kritiki kakršnihkoli monopolnih položajev, nasprotovanju prerazdeljevalnemu značaju ukrepov ekonomske politike, itd. Res je le, da tudi pri nas egalitarizem ne spi!

¹¹ Gre za žolčne razprave o dogovoru o delu dohodka iz izjemnih ugodnosti, ob določanju mestne in gradbene rente ter »inflacijskem« dohodku. Zlasti prvi in tretji dokument sta žalostna slika ekonomskega znanja predlagateljev ter njihove antitržne usmeritve (kar je v danih razmerah blizu posegom v logiko samoupravljanja kolektivov).

10. kongres se je nedvoumno zavzel za razvijanje temeljnih kategorij našega sistema v smeri, ki bo spodbujala učinkovito gospodarjenje, kar je odgovor na dileme današnjega časa. Manj smo lahko zadovoljni s tem, koliko je prispevala razprava k akcijskemu razčiščevanju teh vprašanj, ker so v škodo sistemskih dilem prevladale aktualne ekonomskopolitične razprave. Smiselno bi bilo, če bi bolj kritično razpravljali tudi o tem, koliko se je v preteklosti tudi Slovenija uspevala zaradi svojih prednosti v Jugoslaviji, kar jo je potiskalo v neambiciozno in neustvarjalno povprečje.¹² Govorimo lahko tudi o tem, da je delež Slovenije v ustvarjalnem dograjevanju sistema premajhen, tudi zaradi premalo vitalne kadrovske preнове. To je pravzaprav ekvivalentno vprašanju, koliko lahko stori Slovenija po 10. kongresu za to, da bi s svojim prizadevanjem dala konkreten zgled za pravo pot iz krize. Ker se večji del pogojev za uresničevanje začrtane poti oblikuje na zvezni ravni, bo šele praksa lahko verificirala zadostnost predloženih načinov oziroma našo sposobnost realizacije resolucijskih ciljev. Kongresno ozračje je obetalo, toda naš problem je realizacija ciljev, ne toliko ustvarjanje resolucij.

¹² Na kar je opozoril v sklepnem govoru M. Kučan.

Smeri napredka

V razpravi, ki se je dotikala položaja knjige in pisatelja, problemov usmerjenega izobraževanja in še česa, je Matej Bor dejal tudi naslednje:*

»Nekaj me je pa zmotilo v govoru tovariša predsednika (namreč Marinca, op. L. K.), in sicer formulacija, da so nekateri, ki izkoriščajo ekologijo, varstvo okolja za to, da bi zavirali razvoj. Zakaj me je to zmotilo? Prvič zato, ker je bil ta očitek pretiran. Če ne rečem, da je čisto popolnoma neutemeljen. Mladih, radikalnih ljudi, ki nastopajo proti atomskim, proti jedrskim centralam v Jugoslaviji, ne moremo samo zaradi tega dolžiti, da so proti razvoju. Ne vem, koga je imel tovariš Marinc v mislih, ampak če je imel te mlade ljudi, ki se borijo proti temu, da bi spet dajali 10, 20 milijard dolarjev za jedrske centrale, potem moram reči, da se je tem mladim ljudem zgodila krivica in da je tu, v tem govoru, ki je sicer odličen govor, dober govor, pogumen govor, bilo tudi nekaj praznega strahu. Prazen strah pred tem, da bi mladi ljudje, ki se borijo proti napačnemu razvoju civilizacije, predstavljali napredku nevarnost.«

Medtem je vprašanje gradnje jedrskih central dobilo težji zven, kot ga je imelo med kongresom. Delitve za ali proti so že in bodo še bolj pereče. Vprašanje je, ali bo soočenje argumentov, ki jih je v javnosti vedno več, res prineslo s seboj idealizirano odločanje na osnovi objektivnega in dalekovidnega pretehtanja. Konec koncev tudi v igri argumentov vedno igra odločilno vlogo družbena moč, če že ne tudi odprtost ali zaprtost vrat, za katerimi se odloča. En sam električni mrk lahko množice nasprotnikov elektrike spreobrne dobesedno preko noči v pobornike pospešene gradnje. Kako se odločiti med vodnimi centralami na Muri in jedrskimi elektrarnami? Ali je tudi to alternativa? Ali bodo odločale malenkosti, demagogije, manipulacija, slučajnosti? Ali je s stališča slovenskega gospodarstva in slovenske družbe najbolje omogočati nastajanje energetskih središč vseh vrst drugod, izven slovenskega ozemlja, in tako pomagati ohraniti našo ekološko čistost? Kako je s kapitalskimi razmerji, ki se ustvarjajo za razvoj in napredek, z razmerji, ki poglobljajo dolžniški položaj vse Jugoslavije? Kakšna bo družba visokoorganizirane in, kot danes, monopolno izolirane in nedotakljive proizvodnje energije? Ali res vnašajo prav jedrske centrale v družbo tudi neobvladljiva razmerja, odnose podrejenosti, strokovnjaško skrivnost, ki je nihče ne more razumeti in obvladati? Ali je utemeljen razvojni optimizem, ki se posmehuje, saj so se ljudje prav tako najprej bali vlakov, in verjeli, da se bodo že v prvem tunelu vsi zadušili?

Različni odgovori bi se dali zoperstaviti še mnogo ostreje in usodnejše kot dialog med Matejem Borom in Andrejem Marincem. Družbeni odgo-

* Navajam po neavtoriziranem magnetogramu.

vori in dogovori bodo gotovo zelo konkretni, in posplošeno razmišljanje o smereh napredka pri njih ne bo igralo odločilne vloge. Neobvladovanje sodobne tehnologije, zlasti pa neobvladano privzemaje njenih razmerij lahko vzpostavlja novo nadvlado nad družbo, saj zahteva več kot le tehnično disciplino. Zahteva disciplino vse družbe.

»Kaj bi bilo s prvim vlakom, ki bi odpeljal, če bi odpravili avtoriteto železniških uslužbencev nad gospodi potniki?« (F. Engels, O avtoriteti).

Avtoriteta Engelsovega vlakovodje zmore postati dejanski tiran in poveljnik potnikov, ki ne vedo niti tega, da se peljejo, kaj šele, kam se vozijo. Če parni stroj vsake toliko časa vrže v zrak nekaj ljudi, ni to nikakršen argument proti industrializaciji, pravi Marx; ali to lahko prenesemo tudi na nuklearke? Ali niso zdaj vprašanja o razvoju političnega sistema in o razvoju gospodarstva med seboj tesneje in usodnejše povezana, kot pa le na tisti način, ki poudarja razvoj samoupravljanja kot temeljnega družbenega odnosa?

Socializmu je bilo vse do danes, kljub različnim potem vanj, na vhodu napisano: dohiteti in prehiteti kapitalizem. To je bila parola sovjetske amerikanizacije, to je bila parola obnove in izgradnje, to je bila parola najemanja kreditov in kupovanja licenc na vse strani, to je bila tudi težnja razvoja vsake socialistične družbe . . . razen morda kampučijske. Poti so torej različne, cilj pa je še vedno en in skupen: razviti družbo visoke tehnološke civilizacije. Socializem stremi k istemu raju na zemlji kot prastare ideje o medu in mleku, le dodaja, skorajda mehanično, enakopravno delitev tega medu in mleka. Njegovi proizvodni cilji so isti kot cilji sveta kapitala, in najbrž prav v tem vsak socializem stoji z eno nogo še najgloblje v starem svetu. Ali je nastopil trenutek alternativnega razvoja proizvodjalnih sil? Ali je nevarnost samouničenja že na kritični točki, ko je treba napraviti veliki obrat v drugačno gospodarjenje z naravo v nas in izven nas? Ali je socializem ideja, ki je dolžna razviti smotre te velike preusmeritve, kot je to nakazoval Marcuse, precej utopično, v svojih temeljnih delih? Ali pa je tako razmišljanje le novo rusojevstvo, povratak k naravi, ki je ni več in je ni mogoče več ujeti – in je ravno znanstveno tehnološka revolucija pravi zaveznik socialističnega razvoja družbe, ki lahko novim proizvodjalnim silam predstavlja edino humano osnovo in smoter, kot je verjel že Marx? Kako razbistriti protislovje med proizvodjalnimi silami in družbenimi razmerji danes?

Ob Borovi polemiki z oceno, da so ekološka gibanja nasprotniki razvoja, se spomnim na Kazimirja Maljeviča, ki je mislil določno nasprotno vsem produktivistom svojega časa, ko so tudi umetniki hoteli biti inženirji amerikanizacije:

»Če hoče človek realizirati svojo svobodo, se mora prebiti skozi debeli sloj požiralske kulture. Potegniti mora ostro mejo med načeloma živalskosti in človeškosti. Predmetna kultura, kultura grabljenja ne more biti njegov cilj.«

Kritika potrošniške družbe se je pred več kot desetimi leti zdela naivna

in moralistična, in je to večidel tudi zares bila. Pisci pridig zoper kopičenje blaga, pesniki blažene resnice bivanja zoper laž blagovnega posedovanja so se zdeli čudaški, filozofi nove čutnosti in preprostosti so bili hitro razglašeni za malomeščanske ubežnike pred življenjem in razvojem.

Danes vprašanja niso videti več tako naivna in moralistična, čeprav so odgovori lahko prenapeti, gospodovalni, naivni ali oporečniški. Ali bosta kapitalizem in socializem kot kompetitivni družbi iste družbenoekonomske formacije družno in vzajemno prestopila ločnico med civilizacijo in barbarstvom?

Zveza komunistov je zadnje čase znova razpravljala o komunizmu kot idealu bodočnosti. Morda je treba, tako kot vedno, do tega ideala predvsem na novo trasirati današnjo smer. Na dilemo, o kateri je govoril Matej Bor, kongres ni odgovoril. Vendar mora zveza komunistov veter upora napredku in razvoju ujeti tudi v svoja jadra, v spopadih sedanjosti mora tudi tu zastopati bodočnost gibanja, ne pa pragmatičnih interesov »družbenega kapitala«. Za jadranje proti vetru napredka za vsako ceno so potrebni seveda kaj dobri krmarji. Morda bo prav potreba po izjasnjevanju o smereh razvoja produktivnih sil socializma prinesla tudi obnovo kolektivnega intelektualca, ki bo sestavljen iz kritičnih osebnosti, ne pa iz mlahavih udov.

JANKO PRUNK

Narodni programi v slovenski politični misli 1848–1945 (2)

Versajski imperialistični mir je razkosal Slovence na štiri države in je od matice naroda v Jugoslaviji, ki so jo Slovenci imeli za svojo, odtrgal tretjino narodnega telesa. V tujih državah so bili Slovenci izpostavljeni hudemu raznarodovalnemu pritisku in bistvo političnega življenja in političnih programov je bilo zato usmerjeno v golo narodno preživetje.

Matica slovenskega naroda je dobila jugoslovanski državno-politični okvir. Narodno politični položaj slovenskega naroda se je v jugoslovanski državi – v primerjavi s tistimi v nekdanji avstroogrski monarhiji – bistveno spremenil in izboljšal. Slovenski narod je v tej državi postal politični faktor in doživel svoj znaten gospodarski, socialni in kulturni razvoj. V tem smislu je prva jugoslovanska država pomenila zgodovinski napredek in utrditev obstoja slovenskega naroda. Toda zaradi velikosrbskih hegemonističnih tendenc in jugoslovanske unitaristične politike je ostalo slovensko vprašanje nerešeno.⁵⁸

Za njegovo rešitev so izdelovali recepte vsi politični tabori oziroma stranke, in vsak je kot rešitelja ponujal sebe. Za razliko od predvojnega položaja, ko meščanstvu in njegovim konceptom delavsko gibanje sploh ni moglo konkurirati, je v stari Jugoslaviji z gospodarskim in splošno družbenim razvojem ter postopnim socialnim prestrukturiranjem postala teža delavskega gibanja večja in njegovi koncepti vse bolj upoštevanja vredni. Bilo pa je delavsko gibanje, tako kot meščanski tabor, politično razcepljeno vsaj na tri osnovne smeri: socialnodemokratsko, komunistično in krščansko socialistično; ta zadnja je postajala od začetka tridesetih let samostojen politični subjekt na Slovenskem.

Pomemben element, ki je poleg drugega močno opredeljeval narodno-politične programe slovenskega meščanstva, je bila njegova razcepljenost na dva nepomirljivo si nasprotujoča politična tabora, na katoliški oziroma klerikalni, ki je bil dolgo časa kompakten, in na napredni oziroma liberalni, ki pa je bil organizacijsko in politično dokaj heterogen, največkrat razcepljen. Glavna politična sila v njem je bila slovenska liberalna

⁵⁸ Janko Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXII/1982, str. 117 (dalje cit.: J. Prunk, Politične koncepcije).

buržoazija, od leta 1919 vključena v vsejugoslovansko unitaristično Demokratsko stranko. Do neke mere relevantno vlogo je igrala tudi svobodomi-selno usmerjena Samostojna kmetijska stranka, od 1926 združena s slovenskimi republikanci in avtonomisti v Slovensko kmetijsko stranko.⁵⁹

Prvi dve leti v stari Jugoslaviji slovenske meščanske stranke v bistvu niso povedale ničesar programsko novega glede narodnega vprašanja, kar niso rekle že novembra 1918. V ospredju sta bili predvsem skrb za Koroško in Primorsko ter socialno vprašanje. Tudi pred volitvami za konstituanto novembra 1920 narodni programi še niso tako jasno izrisani kot pozneje. Pri strankah (razen pri liberalcih) je opaziti, da so še precej negotove in da se ne znajdejo v novem državnem miljeju in pred novim geografskim vodstvom.⁶⁰

Februarja 1921 je bila slovenska javnost seznanjena z izjavo slovenskih kulturnih delavcev, ki so se zavzeli za ohranitev individualnosti slovenskega naroda in proti unifikaciji . . . »V imenu mirnega medsebojnega delovanja in napredovanja, medsebojne bratske edinosti zagovarjajo slovenski kulturni delavci takšno ustavo, ki daje državi potrebno moč na zunaj, a obenem možnost razvoja imanentnim silam posameznih gospodarsko-kulturnih edinic na znotraj.

Glede na vse to se izrekajo slovenski kulturni delavci za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moči države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic.«⁶¹

Iniciativo za izjavo so dali uredniki Naših zapiskov, socialistični disidenti dr. Dragotin Lončar, Albin Prepeluh in Fran Erjavec, ki so se razšli s Socialistično stranko v glavnem zaradi njenega vztrajanja pri narodnem unitarizmu in državnem centralizmu. Izjavo je podpisalo 49 najvidnejših slovenskih kulturnih in znanstvenih delavcev iz vseh političnih taborov, in neodvisni. Od vodilnih ustvarjalcev pogrešamo le podpis Otona Župančiča, ki o narodni orientaciji žal ni imel jasnih pojmov. Liberalna stranka, trdno vztrajajoč v unitarizmu in centralizmu, v čemer je videla inštrument za boj proti konkurenčni klerikalni stranki, je liberalne podpisnike napadla in nekatere izmed njih, zlasti Ivana Prijatelja, šikanirala.

O velikem pomenu in vplivu, ki ga je imela na razmišljanje o slovenskem narodnem vprašanju, ne more biti dvoma. Verjetno do sedaj najboljšo oceno je podal Fran Erjavec leta 1958. »Mirno lahko trdim, da pomeni šele ona pravi začetek tako znanega »avtonomističnega gibanja« pri Slovencih, ki je postalo potem prava dominantna vsega političnega hotenja Slovencev v prvi Jugoslaviji, radi česar pomenja seveda tudi prvi mejnik v naši politični zgodovini. Šele ona je jasno definirala jedro našega narodnopolitičnega problema in zopet nekako ločila duhove, toda sedaj

⁵⁹ Janko Prunk, *Politične koncepcije*, str. 123.

⁶⁰ Melita Pivec, *Program političnih strank in statistika volitev. Slovenci v desetletju 1918–1928*, Ljubljana 1928, str. 359.

⁶¹ Naši zapiski, št. 2/1921, str. 129.

ne več po svetovnonazorskih vidikih, kakor jih je bil štiri desetletja prej ločil Mahnič, temveč po izrazito političnih. Že samo s tega stališča pomenja ona nedvomno viden in zdrav korak naprej v vsem našem političnem življenju.«⁶² V nečem Erjavec v svoji oceni pretirava: avtonomistična izjava ni izvedla popolne politične ločitve duhov, ampak samo politično ločitev glede na razumevanja narodnega vprašanja. Do popolne politične ločitve duhov v narodnem in socialnopolitičnem vprašanju je prišlo na Slovenskem sredi tridesetih let, ko so stopili na sceno novi družbeno politični subjekti in je bila razbita enotnost tudi katoliškega političnega tabora.

Avtonomistična izjava je februarja 1921 res direktno vplivala na narodnopolitični program Slovenske ljudske stranke. Nasprotujoč centralističnemu vladnemu ustavnemu predlogu in liberalnemu centralističnemu ter unitarističnemu programu, je SLS predlagala v bistvu ustavni načrt pokrajinskih avtonomij. Zavzela se je za delitev države na šest pokrajin, med katerimi bi bila ena tudi Slovenija. Predvidevala je avtonomne pokrajinske vlade in skupščine, ki naj bi opravljale avtonomno zakonodajno funkcijo na svojem ozemlju, izvzemši zadeve, ki bi po ustavi sodile v pristojnost državnih organov.⁶³

Ta ustavni načrt je bil kompromis med centralistično in federalistično idejo. Glede na ne dovolj afirmirano slovensko državnopravno tradicijo je bila zahtevana nekakšna srednja pot, nekaj manj od federacije in nekaj več od običajne upravne decentralizacije, vsled česar je bilo takšno pojmovanje pravno nedoločljivo.⁶⁴ V temelj klerikalnega ustavnega načrta je bila vendarle vgrajena ideja slovenskega narodnega zbiranja. V kritiki ustavnega načrta SLS in njegovih mogočih posledic za slovensko kulturo, gospodarstvo, delavstvo in inteligenco so slovenski liberalci dokazovali, da je klerikalni koncept v svoji osnovi federalističen.⁶⁵

Avtonomistično izjavo in avtonomistični program so zelo ostro zavrnil socialdemokrati. Njihov novi ideolog Filip Uratnik je v Napreju 4. maja 1921 zapisal: »Ločimo se od skupin, ki hočejo, naj bo merodajno za razdelitev in obseg avtonomnih teritorialnih enot plemensko čustvovanje, kakor ga je ustvarila nam in našemu razvoju sovražna zgodovina. Srbi skup, Hrvati skup, Slovenci skup! Tako se glasi njihova popularna parola, popularna zato, ker je reakcionarna. Je pa reakcionarna v najslabšem pomenu besede. Ona kaže nazaj v našo preteklost, v gospodarsko in kulturno nemoč, v anarhijo, v upravno nesmiselnost.«

Takšno unitaristično in centralistično stališče je v bistvu zastopala z majhnimi izjemami slovenska socialdemokracija celotno obdobje stare Jugoslavije, in v tem je tudi nekaj razlage, zakaj so nanjo centralistični

⁶² Fran Erjavec, Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev. Zgodovinski zbornik 1958. Slovenska kulturna akcija, Buenos Aires 1958, str. 24.

⁶³ Josip Hohnjec, O ustavi naše države. Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 325–338.

⁶⁴ Momčilo Zečević, Na istorijski prekretnici, Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–1929, Beograd 1985, str. 308.

⁶⁵ Economicus, V borbi za ustavo, Njiva, 7. marca 1921, str. 69–73.

režimi tako prizanesljivo gledali in zakaj je včasih paktirala z najbolj protidelavsko, centralistično in unitaristično usmerjeno finančno buržoazijo. S tem so si socialdemokrati v veliki meri zaprli pot za preboj v slovensko politično življenje in ostali ves čas omejeni na nekatere kraje in maloštevilne sloje kvalificiranega delavstva.

Naj tu glede narodnega unitarizma in centralistične državne organizacije citiramo oceno, ki zelo lepo pojasni vsebino problema: »Želja za centralizmom in popolnim (nacionalnim) izenačenjem je mogla izvirati tudi iz poštene želje, da se izbrišejo vse napake in zablode preteklosti, da se vrže med staro šaro ves balast zgodovine, da se podre vse, kar bi moglo razdvajati, da se začne tako rekoč iz nič novo, drugačno in boljše življenje. Seveda je praksa že skoraj takoj pokazala nesmiselnost in utopičnost takšnih idej.«⁶⁶

»Zares nestvarnost je bila prva slabost, četudi idealnega unitarizma. Posebno, če je govor o marksistih. Plemenitost namena ni zadostna za družbeno akcijo. Osnova je lahko samo analiza stvarnosti. Stvarnost pa je bila takšna, da so bili narodi, ki so ustanovili jugoslovansko državo, družbeno in zgodovinsko dejstvo že leta 1918, pa naj je bilo to komu ljubo ali ne. Poleg tega se ideji o enakopravnosti med ljudmi in narodi, ideji o enakopravni skupnosti narodov ne more odrekati plemenitosti. Nikoli ni obstajalo jugoslovansko narodno vprašanje, niti v času boja za pravico na jugoslovansko državno zedinjenje v teku prve svetovne vojne niti kasneje. Sam pojem 'nacionalno vprašanje' je vezan na existenco naroda, a jugoslovanskega naroda nikoli ni bilo. Vedno je obstajalo, kadar ga je kdo postavil, odprto samo jugoslovansko vprašanje kot državno vprašanje.«⁶⁷

Primorski Slovenci, ki jih je versajski mir odrgal od matice naroda v Jugoslaviji, so se po prvem šoku začeli prilagajati novi politični stvarnosti italijanskega državnega okvira. Kljub izraziti narodni ogroženosti od italijanskega imperializma in nato fašizma, ki jih je sama po sebi silila k narodni koncentraciji, so ostajali še naprej politično razcepljeni na večinski narodno meščanski in na socialistični tabor. Slednji se je že leta 1919 pridružil italijanski socialistični stranki, ob njenem razcepu 1921 in ustanovitvi komunistične partije Italije pa se je vključil vanjo. Ti Slovenci so nato v narodnostnem pogledu sledili politiko KPI.⁶⁸ Slovenske in hrvaške meščanske stranke so se sredi leta 1919 združile v enotno Politično društvo Edinost, ne da bi se odrekle svojim ideološkim nazorom, pač pa zgolj iz potrebe, »da se pomore našemu ljudstvu, da italijanske oblasti dajo ljudstvu, kar mu gre . . . predvsem pa, da se nam prizna naša kultura.«⁶⁹

Rapalsko pogodbo so Primorci občutili kot veliko razočaranje in neke vrste dvojno izdajstvo: tako jugoslovanske vlade kot tudi narodne matice.

⁶⁶ Vasilij Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIII/1982, str. 22.

⁶⁷ Janko Pleterški, Nacije, Jugoslavije, revolucija, Beograd 1985, str. 179–180.

⁶⁸ Milica Kacin-Wohinz, O stališčih političnih strank Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini po priključitvi dežele k Italiji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXI/1981, str. 101.

⁶⁹ Edinost, 4. avgusta 1919, cit. po Milici Kacin, navedeno delo, str. 102.

Po prvih hudih očitkih jugoslovanski vladi v Edinosti konec novembra 1920 so začeli jugoslovansko vlado opravičevati, in iskati krivdo predvsem v notranjih razprtijah v Hrvatski in Sloveniji ter njenem negativnem odnosu do jugoslovanske države, oziroma do Srbije, ki so ji pripisovali vlogo jugoslovanskega Piemonta. Edinost je pisala popolnoma neobjektivno: »Slovenci hočejo komandirati v Belgradu, namesto da bi se od Srbov učili. Prokleti kranjski spor . . . hudičevo strankarstvo Kranjske . . . žrtvujejo Korotan, Adrijo . . . samo da se morejo obdržati pri koritu . . . Čisto naravno je, da je smatrala Srbija Slovenijo kot svojo provinco, da je mora šele zrediti in naučiti po jugoslovansko.⁷⁰

V tem, dasi v obupu napisanem stavku, se jasno zrcali jugoslovanska orientacija in težnja po močni jugoslovanski državi, ki bi edina mogla jamčiti podporo nacionalnemu gibanju v Italiji, in h kateri se bo morala jugoslovanska manjšina prej ali slej, na ta ali oni način pridružiti. Temu cilju je bila podrejena vsa dejavnost za nacionalno samoohranitev.⁷¹

V začetku leta 1921 je voditelj Edinosti dr. Josip Vilfan na zborovanju Jadranskega zbora v Zagrebu izjavljal, » . . . da čustva Slovencev in Hrvatov niso sovražna Italiji in ne zahtevajo takšnih metod, ki nas kot italijanske državljane spravlja v navzkrižje z italijanskimi zakoni«. ⁷² Poslanci jugoslovanske stranke so ob prvem nastopu v rimskem parlamentu leta 1921 takole formulirali svoj odnos do Italije: »Slovenci in Hrvati v Italiji sprejemajo rapalsko pogodbo in aneksijo s pridržkom – con riserva – ker je bila izvršena brez sodelovanja prizadetega prebivalstva in v nasprotju z etnično strukturo ozemlja. Vendar se popolnoma zavedajo svojega izjemnega položaja, ko pripadajo jugoslovanskim narodom, obenem pa so združeni z italijanskim narodom v eni državi, zato sprejemajo vse posledice, ki izvirajo iz tega dejstva«. ⁷³

Kmalu po rapalski pogodbi je v enotnem Političnem društvu Edinosti začelo prihajati do očitnih trenj med liberalno meščansko strujo okoli Vilfana in ljudsko krščansko socialno strujo okoli Vergilija Ščeka in dr. Engelberta Besednjaka.

Slednja je svoj socialni radikalizem povezovala v zahtevo po izdelavi konteksta narodnega programa za Slovence in Hrvate, kar je vodstvo Edinosti zaradi političnega taktiziranja z italijansko oblastjo zavračalo.

Krščanski socialci so v narodnopolitičnem pogledu zahtevali: »Edini naš program more biti avtonomistični program . . . , ker smo prepričani, da se bomo rešili narodne, gospodarske in socialne pogube le tedaj, ako bomo na svoji zemlji svoji gospodarji. Priznavamo rapalsko pogodbo, priznavamo, da smo italijanski državljani . . . , da imamo dolžnosti italijanskih državljanov, toda nočemo in ne moremo biti navadna pokrajina, temveč avtonomna dežela v okviru države«. ⁷⁴ Avtonomija jim je ponudila

⁷⁰ Milica Kacin, str. 106.

⁷¹ Ravno tam.

⁷² Arhiv Socialistične republike Slovenije, Fond: Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

⁷³ Atti parlamentari, Camera dei Deputati, eeg. XXVI, vol. 1, str. 120 – po Milici Kacin – str. 105.

⁷⁴ Goriška straža, 15. junija 1921 – cit. po Milici Kacin, str. 102.

edini recept za vse in edino pot za zedinjenje vseh sil naroda, »tudi najbolj zagrizenih komunistov«. ⁷⁵

V začetku leta 1924 se je slovenski meščanski tabor tudi organizacijsko ločil na dve politični društvi. Po razcepu se je liberalna tržaška Edinost, ki pa je delovala v celi Julijski Krajini, proglasila za nadstrankarsko in nadrazredno organizacijo, za enotno fronto, ki ji je edini cilj ohranitev nacionalne skupnosti kot sestavnega in neločljivega dela jugoslovanskih narodov v jezikovnem in kulturnem pogledu. Proglasila je spoštovanje vere in odklanjala »nacionalistični radikalizem« ter »metode intransigentnega odpora politični realnosti«. ⁷⁶

Krščansko-socialni društvi v Gorici in Istri sta proglasili idejo, da so narod, krščanstvo, socialna misel in demokracija nedeljiva celota. Toda po letu 1926, ko je fašistični režim v temeljih zamajal nacionalno zgradbo, sta se čedalje bolj oprijemali čistega krščanstva kot edinega zanesljivega temelja za bodočo narodno bitko. ⁷⁷

Podobno se je preorientirala tržaška Edinost. Ugotovitvi, da se ni več mogoče posvečati »celi stavbi«, od katere so ostali le še zidovi, kot je zapisala Edinost, je sledil sklep, da se je treba posvetiti »njenim posameznim delom . . . , da se odvrne popolno razsulo, da ne postanemo le kup navadne biblične groblje«. Svojo bodočo dejavnost je naslovila na mladino in na preostalo inteligenco, ki naj bi delovala na štirih temeljih: narodnem, kulturnem, gospodarskem in moralnem. Cilj je bil »ustvariti takega Slovana – italijanskega državljana, ki bo znal hoditi po trdih tleh realnega življenja, ki bo korekten državljan in obenem korekten član svojega naroda«. Izrazila je nasprotje akcijam, ki bi utegnile »kompromitirati našega človeka« in vztrajala izključno pri legalni dejavnosti, »da se odvrne vsak dvom glede korektnosti naših namenov.« ⁷⁸ Na tihem pa so že leta 1923 predvidevali ustanovitev trajne organizacije po deželi za »neronske čase«.

Na Koroškem je bila po plebiscitu slovenska zavest potrta, oblasti in vladajoče družbene strukture pa so storile vse, da bi politično, gospodarsko in kulturno konsolidacijo Slovencev čim bolj zavrle. Že pol stoletja delujoči sistem germaniziranja se je še okrepil. Sredstev in načinov mu ni bilo treba šele iskati. Novo je bilo le to, da so sistematično razvili agitacijo v smislu narodnopolitičnega razcepljanja slovenskega življa v Slovence in »Windische«. Koroški socialisti so le enkrat poskusili načelno razpravljati o slovenskem vprašanju (oktober 1925). Svojega boja za ohranitev demokracije niso povezali z zahtevo po enakopravnosti Slovencev. Slovenski predlog za kulturno avtonomijo Slovencev so koroške nemške stranke s pogajanjem 1925–1927 politično izbrabile proti manjšini, v opravičilo germanizaciji, ki je šla vse bolj v širino. ⁷⁹

⁷⁵ Ravno tam.

⁷⁶ Milica Kacin, str. 103.

⁷⁷ Ravno tam.

⁷⁸ Edinost, 18. 5., 25., 27. 7. 1926 – cit. po Milici Kacin, str. 103.

⁷⁹ Janko Pleterški, *Progressivne težnje med Slovenci na Koroškem*. Ivan Regent, Janko Pleterški, Ivan Kreft, *Progressivna Slovenija*, Trst in Koroška, Murska Sobota 1964, str. 81–134.

Leto 1923 pomeni v osmišljanju slovenskega narodnega programa pomembno stopnico naprej. Pred volitvami za jugoslovansko Narodno skupščino so politične stranke formulirale svoje politične programe. Pomembno je bilo, da se je Slovenska ljudska stranka, kot najmočnejša slovenska politična sila, v svojem programu jasno in odločno postavila na avtonomistično stališče. V svojem tiskanem programu v brošuri »Sodite po delih. Kažipot slovenskim volilcem v boju za slovensko samostojnost!« je poudarila, da »zahteva za slovenski narod samostojnost, ki jo imenujejo avtonomijo v okviru jugoslovanske države«. ⁸⁰

Brošura na več mestih razlaga, kaj pomeni avtonomija, ki jo zahteva SLS. Predvsem je to politična, gospodarska, socialna, kulturna in narodna samostojnost slovenskega ljudstva. ⁸¹ Je boj za pravico in samostojnot Slovencev, da o lastnih stvareh na lastnih tleh gospodarijo sami. ⁸² Pri odporu slovenskega ljudstva zoper velikosrbski centralizem pa ne gre le za politično osamosvojitve slovenskega naroda v okviru avtonomije, ampak gre tudi za uradni socialni in gospodarski program, za gospodarsko in socialno osamosvojitve slovenskega kmečkega in delovnega ljudstva. ⁸³ Zadnjemu pojasnilu družbene vsebine avtonomije sledi neposredno poudarek, da so Slovenci poseben narod, ki ima svoj jezik, svojo kulturo in izobrazbo ter od Srbov različno vero. ⁸⁴ Zanimiva in lucidna je v brošuri tudi ocena, da so Srbi in centralisti v bistvu isto. Oboji namreč želijo, da se iz Beograda upravlja cela država. Razlika je le ta, da eni odkrito izjavljajo, da hočejo nadvlado Srbov, drugi pa svoje namene skrivajo pod plašč jugoslovanstva. ⁸⁵

SLS je v svojih političnih programskih zamislih načrtovala le samoodločbo za Slovence v okviru Kraljevine SHS. V te zamisli torej v tem času ni bila vključena ideja Združene Slovenije, to je združenja vseh Slovencev v skupni nacionalni državi. Drugače je bila njena zahteva po avtonomni Sloveniji v okviru Kraljevine SHS v precejšnji meri soglasna z načelom narodne samoodločbe. ⁸⁶

Omembe vredno je tudi, da je SLS v svojem programu poudarila, da v jugoslovansko državo organsko spadajo tudi Bolgari ⁸⁷, kar je bila nato še večkrat klerikalna parola v politični igri z Beogradom.

O slovenski narodnopolitični avtonomiji so veliko govorili in pisali nato njeni ideologi – politični voditelji in tudi nevtralni pravniki: dr. Janko Brejc, dr. Andrej Gosar, dr. Josip Hohnjec, voditelj stranke dr. Anton Korošec in malo pozneje strankin publicist Fran Erjavec, pravnik Leonid Pitamic, Metod Dolenc in zgodovinarica Melita Pivec in drugi.

⁸⁰ Brošura, str. 1.

⁸¹ Brošura, str. 27.

⁸² Brošura, str. 4.

⁸³ Brošura, str. 43.

⁸⁴ Brošura, str. 43–44.

⁸⁵ Brošura, str. 45.

⁸⁶ Jurij Perovšek, Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki (dec. 1922–april 1923), Zgodovinski časopis, 38/1984, str. 15.

⁸⁷ Brošura, str. 70.

Poleg SLS je zahtevo po samoodločbi v svoj volilni program vnesla tudi mala Slovenska republikanska stranka, ki jo je na celjskem, šentjurskem in kozjanskem področju organiziral dr. Anton Novačan. Stranka si ni pridobila večjega praktičnega vpliva, zaradi originalnosti in radikalnosti pa je vredno kratko predstaviti njen program. SRS je zagovarjala federativno in republikansko državno ureditev in s tem v zvezi preoblikovanje Kraljevine SHS v zvezno (federativno) republiko.⁸⁸ Državna ureditev zagotavlja popolno vlado ljudstva in jamči nemoten gospodarski razvoj vsakega posameznika in cele države – federativna državna ureditev pa zagotavlja posameznim narodom, da se v svoji državni skupnosti med seboj sporazumejo, in to ne pod pritiskom od zgoraj, marveč na podlagi pravega izraza ljudske volje⁸⁹. Zato je poudarila, da je federacija več kot avtonomija. V Jugoslovanski federaciji je SRS zahtevala popolno upravno samostojnost Slovenije, ki bi bila v njej država za sebe ravno tako, kakor so države za sebe posamezni deli velike federativne Amerike ali pa federativne republike Švice. Zamisel zvezne republike Jugoslavije je zato po poudarku SRS izražala željo Slovencev, da ne bodo več hlapci ne Dunaja ne Rima, doma v državi pa ne hlapci Beograda ali Zagreba. Zato je SRS odklanjala tako veliko Srbijo kot veliko Hrvatsko. Slovenski narod je po njenem dovolj zrel, da se upravlja sam in diha na svoja lastna pljuča.⁹⁰

Voditelj stranke dr. Novačan je tudi zapisal, kaj misli o jugoslovanski nacionalni enotnosti oziroma o nacionalnih individualnostih v Jugoslaviji. Zanj je bila težnja, »da bi se Slovenci, Hrvati in Srbi zvarili kar čez noč v eden narod, torej da bi bili ena štruca iz treh vrst moke in da bi to štruco zmesili beograjski peki . . .« nesprejemljiva, pravzaprav težnja proti naturi. »Trije so namreč eno samo v katekizmu, pa še tam je to verska skrivnost.«⁹¹

Takšne slovenske zahteve je označil za narodno samoodločbo tedanji komunistični teoretik narodnega vprašanja dr. Sima Marković v svoji knjigi Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma, Beograd 1923: »Nasprot hegemonističkom centralizmu srpske buržoazije, sa hrvatske i slovenačke strane ističu se, u pogledu državnog uredenja autonomistički, federalistički i konfederalistički zahtevi. Slovenci traže legislativnu autonomiju, hrvatska zajednica je bila za federaciju, a Radić zahteva konfederaciju. Valja naglasiti, da ni među Hrvatima ni među Slovencima nema nijedne političke grupe, koja bi bila protiv državnog jedinstva i za otcepljenje. Hrvati i Slovenci traže samo pravo samoopredjeljenja u okviru današnje države.«⁹²

Proti poudarjanju narodne individualnosti in politične avtonomije ter

⁸⁸ Republikanec, 8. 3. 1923. Vodstvo SRS. Manifest slovenskih republikancev.

⁸⁹ Ravno tam.

⁹⁰ Ravno tam.

⁹¹ Republikanec, 4. jan. 1923; Federacija in Avtonomija.

⁹² Citirana knjiga, str. 115–116.

samoodločbe je bila cela plejada strank in struj liberalnega tabora ter socialdemokrati, organizirani v Socialistični stranki Jugoslavije. Njihovo unitaristično in centralistično stališče smo že videli, pa si oglejmo sedaj stališči dveh strank slovenske liberalne buržoazije. Stari liberalci, ki so se bili razšli z mladimi iz JDS in obnovili svojo Narodno napredno stranko, so svoj program razgrinjali v glasilu Slovenski narod. Ločevali so slovenski narod kot kulturno in jugoslovanski narod kot politično enoto. »Slovenski narod se je iz lastne svoje kulturne sile, iz malega rodu vzrasel v narod, je tu, in nihče ga ne more zanikati. Kot kulturna edinica ima svoja naravna privzgojena svojstva, ki ga opredeljujejo od naroda hrvatskega in naroda srbskega. Predvsem je to njegov jezik, Prešernov jezik. Zrasel je v književnega in uporabljajo ga lahko ne samo pesniki in leposlovci, marveč tudi znanstveniki.« Vendar pravi program, »naj medsebojno spoznavanje, razumevanje in iskreno bratsko sporazumevanje služi misli ujedinjenja Slovencev, Hrvatov in Srbov v en politični narod. Tako ujedinjenje bo vzgojilo v narodu eno enotno državno in nacionalno zavest, ki naj sta temelj naši državi«. Za NNS je pomenilo »biti pripadnik jugoslovanskega naroda nekaj višjega kakor pripadnik slovenskega naroda. Nacionalne zavesti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih sedaj v svobodni Jugoslaviji ne potrebujemo . . .⁹³ Slovenci, Hrvatje in Srbi naj nadomestijo svoje nacionalne občutke z enotno mislijo o pripadnosti k enemu prebivalstvu ene države. »To naj bo novi narodnostni občutek, naša nova nacionalna zavest.« NNS zato meni, da Slovenci ne potrebujemo poudarjanja in poglobljanja »specifične slovenske nacionalne zavesti«.⁹⁴

Še bolj voluntaristično unitarističen je bil program mladih liberalcev iz Demokratske stranke. V Jutru so zahtevali, naj se narodna misel in državna enotnost ne izvedeta samo z ustavo in državno organizacijo ter raznimi ustanovami, ampak tudi »v duši in srcu« vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev. Tako naj se ustvari ena »narodna duša in ena državna zavest«.⁹⁵

Odrekali so pravico do samoodločbe, »ki da so jo Slovenci konsumirali 1. dec. 1918, ko so se po lastni volji združili s Srbi in Hrvati.«⁹⁶

Še ena politična skupina se je leta 1923 postavila na stališče slovenske narodne samoodločbe. Njena programska odločitev je bila v tistem času v slovenski javnosti komaj znana in družbenopolitično dokaj irelevantna. Nosila pa je v sebi potencialno vrednost za prihodnost. Kajti politična skupina, ki jo imamo v mislih, Komunistična partija Jugoslavije, oziroma njena organizacija za Slovenijo, bo postala ob koncu prve Jugoslavije politična sila, ki bo prevzela vodstvo slovenske nacionalne politike, in zato ni nepomembno, skozi kakšne faze se je razvijala kristalizacija njenega

⁹³ Slovenski narod, 20. febr. 1923.

⁹⁴ Ravno tam.

⁹⁵ Jutro, 17. januarja 1923.

⁹⁶ Jutro, 29. marca 1923.

nacionalnega programa, na katerem bo uspela v usodnem času združiti slovenske demokratične sile.

Pokrajinska organizacija KPJ za Slovenijo je že sredi leta 1922 kot prva med jugoslovanskimi komunisti začela opuščati svoje napačno, nepri- merno načelo narodnega unitarizma in državnega centralizma. Že v prvomajski številki slovenskega komunističnega glasila *Delavske novice* 1922. leta je bilo zapisano (v polemiki z avtonomisti), »da mora delavstvo voditi samostojno politiko, in sicer za Konfederacijo osvobodilnih repu- blik južnih Slovanov, kjer bo vladalo delovno ljudstvo«.

Ob nastanku Zveze delovnega ljudstva v Ljubljani 27. oktobra 1922 je komunistični predstavnik Vladislav Fabjančič poudaril pravico naroda slovenskega, naroda hrvaškega in naroda srbskega do popolne samood- ločbe, in ugotovil: »Če večina slovenskega naroda zahteva kot neposredni minimalni cilj avtonomijo ali federacijo, bo razredno zavedni proletariat podpiral boj zanj, ker to ustreza njegovim načelom o nacionalnem vprašanju.«⁹⁷

V letu 1923 se je znotraj KPJ v vsej državi razvila živahna razprava o narodnem vprašanju, ki jo je povzročila zlasti knjiga sekretarja KPJ, dr. Sime Markovića, *Nacionalno pitanje u svetlostima marksizma*. Iz svojih načelnih spoznanj o večnacionalni strukturi Jugoslavije, o hegemon-ističnem položaju velikosrbske buržoazije in priznavanja narodom pra- vico do samoodločbe, v praktični politiki KPJ ni predlagal boja za samoodločbo, češ, da si jo narodi niti proletariat ne želijo, ampak da je mogoče narodno vprašanje rešiti enostavno s sporazumom med nacional- nimi buržoazijami, oziroma z revizijo ustave. Levica v stranki je Markovi- čevo stališče zavrnila in se zavzela za pravico do samoodločbe narodov, ki jo mora izpeljati KPJ.⁹⁸

V Sloveniji je najpomembnejši partijski dokument o tej problematiki politična resolucija pokrajinske konference KPJ za Slovenijo s konca avgusta 1923. Druga točka resolucije govori o nacionalnem vprašanju: »Če hočemo ob današnjem položaju delavskih in kmečkih množic v nesrbskih pokrajinah sploh delati med množicami, potem je edino možno stališče, da zahtevamo široko federacijo v smislu ruske sovjetske ustave. Čisto konkretno moramo zahtevati: samostojnost Slovenije, Hrvatske, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne gore v okviru podonavsko- balkanske federacije . . . Danes se čutijo vsa ta štiri plemena kot samo- stojne nacije (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci) in to njihovo prepričanje mora biti za nas odločilno . . . Odklanjam pa vse zgodovinske in držav- nopravne programe, Veliko Srbijo, Veliko Hrvatsko itn., ker so v nasprotju z narodnim načelom«.⁹⁹

⁹⁷ *Delavske novice*, 2. nov. 1922 – Podrobneje: J. Prunk, *Politika KPJ v Sloveniji v času Zveze delovnega ljudstva v Ljubljani*, okt. 1922–april 1923. *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924*. Ljubljana 1974, str. 47–56.

⁹⁸ J. Pleterski, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji KPJ-KPS* (dalje cit. J. Pleterski, *Nacionalno vprašanje v KPJ-KPS*). Prispeljki za zgodovino delavskega gibanja VII/1967, str. 287.

⁹⁹ Politična resolucija pokrajinske konference KPJ za Slovenijo (ohranjena v nemškem jeziku zaradi Kominterne), Zgodovinski arhiv CK ZKS. Citirano po J. Pleterski, *Nacionalno vprašanje v KPJ-KPS*, str. 288.

Resolucija je torej zavzela takšno programsko stališče, ki ga je zgodovina potrdila dosti pozneje in ki tudi v dokumentih III. državne konference ni bilo tako jasno uveljavljeno.¹⁰⁰

V naslednjih letih se je med komunisti uveljavljal program, da je narodno samoodločbo treba realizirati v obliki odcepitve in ustvaritve svobodne sovjetske republike Slovenije.¹⁰¹

Tak program je temeljil: 1., v napolitih Kominterne o razbijanju Jugoslavije, in 2., v lastni analizi slovenskega narodnega položaja, razkosanega med štiri države, upošteva njegove potrebe po zedinjenju v eno državo sovjetskega tipa. Tako se je primorski komunist Vladimir Martelanc v zapiskih Delavsko-kmečke matice 1925 zavzemal za »ustanovitev samostojne delavsko-kmečke republike Slovenije, kateri bi pripadali tudi primorski Slovenci v okviru Podonavsko-balkanske federacije.«¹⁰²

Komunistom je jasna zavest o dejstvu, da so Slovenci popolnoma samostojen in poseben narod in da imajo vse suverene pravice, predvsem pravico do samoodločbe s pravico do odcepitve. Komunistična Enotnost je konec leta 1926 v članku D. Kermavnerja »Kaj bomo zahtevali od izvoljenih poslancev« naštela med drugim: »da se izjavijo za samoodločbo narodov do odcepitve, da zahtevajo za Slovence v Jugoslaviji in Italiji pravico do samostojne države, da zagovarjajo samostojno in zedinjeno Slovenijo.«¹⁰³

Manj enotni so odgovori na vprašanje, kako se naj Slovenci odločijo, ko bodo samostojnost dosegli. To je razumljivo ne samo spričo že omenjenih stališč v KP oziroma KPJ, ampak predvsem zato, ker v tedanjih mednarodnih okoliščinah še ni bilo mogoče dati nedvoumnega odgovora (dala ga je Kominternina na svojem VI. Kongresu 1928 – revolucionarni boj za razrešitev kapitalističnega versajskega sistema). Tako najdemo zelo različna mnenja: Slovenci spadamo v Srednjo Evropo, čeravno so nas zaenkrat vtaknili na Balkan (Katilina v Delavsko-kmeškem listu); ali: Balkanska federacija je ravno tako nepopularna kot samostojna Slovenija, zato podonavsko-balkanska federacija (D. Gustinčič); ali: Slovenija pripada po zgodovinskem, gospodarskem in kulturnem izročilu podonavskemu kompleksu, v današnjem političnem položaju pa je navezana na usodo drugih balkanskih dežel (V. Martelanc). In končno, Jugoslavija naj nam prizna pravico do samoodločbe in jasno je, da bi se posamezni narodi potem ne odcepili, marveč bi upoštevali koristi, ki jih nudi velika država malim narodom (J. Dolenc).¹⁰⁴

Tudi slovenski komunisti v Julijski krajini so se v dvajsetih letih intenzivno ukvarjali z narodnim vprašanjem. Bili so vključeni v KP Italije in ta je na svojem tretjem kongresu, januarja 1926 sprejela temeljno

¹⁰⁰ Ravno tam, str. 288–289.

¹⁰¹ Ravno tam, str. 291–295.

¹⁰² Ravno tam, str. 294.

¹⁰³ Ravno tam, str. 295.

¹⁰⁴ Ravno tam.

načelo o pravici narodnih manjšin do samoodločbe in odcepitve od Italije, in odtlej je KPI to načelo dosledno zagovarjala. S tem, da je kongres uvrstil zatirane manjšine med nosilce revolucije, je dobil njihov nacionalni boj svoje mesto v splošni partijski politiki, kakor jo je zasnovalo novo vodstvo KPI na čelu z Gramscijem. To pomeni kvaliteten skok v nacionalni politiki KPI in začetek nove faze v reševanju vprašanja nacionalnih manjšin, ki traja tja do leta 1929/30.¹⁰⁵

Slovenski komunisti so načrtovali ustanovitev Zveze slovenskih in hrvatskih kmetov, ločeno od italijanske deželne zveze. Dalje enotno fronto vseh plasti zatirane manjšine in ustanovitev narodnega sveta iz predstavnikov delavsko-kmetijskih odborov. Narodni svet naj bi se izoblikoval v slovensko konstituanto, ki bi prevzela oblast v prehodnem obdobju od demokratične v socialistično slovensko državo. Za koordinacijo dela med Slovenci in Hrvati na obeh straneh rapalske meje je bil predviden poseben biro, sestavljen iz predstavnikov KPI in KPJ, vendar ni bil ustanovljen, najbrž iz bojazni, da bi postal avtonomni organ. Za nas je posebej zanimiv predlog o ustanovitvi posebne partijske organizacije Slovencev in Hrvatov v sklopu KPI, ločeno od organizacije italijanskih komunistov v Julijski krajini. Toda iz virov ni razvidno, da bi bila zares ustanovljena.¹⁰⁶

Večji del predlogov iz teh let ni bil realiziran, in prvi uradni dokument o tem vprašanju je vodstvo KPI sestavilo šele konec leta 1929. To je shema platforme za politično akcijo komunistov v Julijski krajini, ki jo je leta 1930 objavila osrednja partijska revija *Lo Stato operaio*. Ta shema je pomenila velik korak naprej, čeprav v marsičem zožuje dotedanja stališča. Zožuje jih najbrž zaradi napak, ki so se pojavljale na terenu in so izvirale iz nerazumevanja nacionalnega vprašanja. Osnovno načelo o pravici nacionalnih manjšin do samoodločbe in odcepitve od Italije je potrjeno, vendar je konkretizacija tega načela vezana na interese revolucije. »Mi ne podpiramo nacionalnega gibanja«, je rečeno v shemi, »marveč le tistega, ki ima revolucionarno vsebino. To pomeni, da mi vprašanje osvoboditve zatiranih narodov ne presojamo z vidika abstraktne pravice, marveč le z vidika realnosti interesov revolucije«. Podpora nacionalnim gibanjem je v shemi ponovno izražena, vendar je izključena vsakršna povezava s slovensko-hrvatskimi nacionalnimi strujami, tudi z narodnorevolucionarno – TIGR – zaradi njene metode individualnega terorja.¹⁰⁷

Verjetno je takšno komunistično stališče vplivalo, da se je na načelo slovenske narodne samoodločbe leta 1926 postavila tudi majhna socialistična Bernotova frakcija, ki se je odcepila od unitaristične SSJ, obnovila

¹⁰⁵ M. Kacin-Wohinz, Nacionalno vprašanje Slovencev in Hrvatov v Italiji v politiki italijanske komunistične partije (1921–1940). Zgodovinski časopis XXXII/1978, str. 279–293; in M. Kacin-Wohinz: O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja v Julijski krajini med obema vojnama (dalje cit. M. Kacin, 10 stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja). Goriški letnik 7 (0980), str. 91–100; cit. str. 92.

¹⁰⁶ M. Kacin, O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja, str. 93.

¹⁰⁷ Milica Kacin, O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja, str. 93.

staro glasilo Naprej in privzela staro ime Jugoslovanska socialno demokratična stranka.¹⁰⁸ Ta programska preorientacija male strančice, ki je kmalu izginila, ni imela pomembnejših političnih posledic, razen začasnega političnega pakta za volitve med Bernotovci in komunisti.

Vse komunistično razmišljanje o samostojni združeni Sloveniji, ki mu pa ni sledila nikakršna razbijaška akcija, je imelo v prvi polovici tridesetih let nekaj pozitivnih učinkov.

V analizi programskega opredeljevanja slovenskih političnih subjektov za slovensko narodno samoodločbo je potrebno omeniti, da se je na takšno stališče leta 1925 popolnoma jasno postavila Slovenska republikanska stranka delavcev in kmetov, nastala z združitvijo slovenskih republikancev in avtonomistov, ki sta jih vodila dva pomembna ideologa, Albin Prepeluh in dr. Dragotin Lončar. Stranka je v svojem programu zapisala: »Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev je politična organizacija, ki zasleduje kulturno politične in gospodarsko-socijalne smotre na podlagi prirodnih in zgodovinskih dejstev slovenskega naroda.«¹⁰⁹

Zato poudarja vse, kar tvori bistvo slovenskega človeka: »1. njegov jezik; 2. njegovo verstvo; 3. njegov način mišljenja in čustvovanja, s katerim gleda, pojmuje in usvaja svet. Poleg teh duševnih dobrin se ozira zlasti tudi na gospodarsko stran življenja, ki nam kaže, *da smo Slovenci kmečki in delavski narod*. Na podlagi teh prirodnih in zgodovinskih dejstev si gradimo politično in socialno stavbo v Jugoslaviji, ki naj bo zvezna država na zunaj, z avtonomnimi deli na znotraj. Zahtevamo federativno ureditev države, pri kateri stopajo posamezni deli (pri nas Slovenija) v svobodno zvezo za vse one posle, ki se sporazumno označijo za skupne ter se kot takšni zakonodajno skupno obravnavajo, a njih izvrševanje spada v območje posameznih zveznih držav. Vsa druga javna opravila spadajo zakonodajno in upravno v področje zveznih držav za sebe. Izhajamo s stališča, da je narod izvir in nosilec vse politične moči, to je suveren, zato smo za republikansko državno obliko.«¹¹⁰

Iz tega kristalno jasnega programa veje velika sorodnost z duhom Ivana Cankarja, v čigar krog sta pred vojno spadala Prepeluh in Lončar. Žal se za ta program ne prej ne v tem času na Slovenskem ni mogla najti pomembnejša politična sila. Prepeluh in Lončar sta leta 1925 bila v tesni zvezi z Radićem in njegovo HSS ter sta neprestano poudarjala, da moramo biti Slovenci s Hrvati v dobrih političnih odnosih. Leta 1926 sta se združila v Samostojno kmetско stranko, jo pripravila do tega, da je opustila centralistično stališče, sprejela njun program in se preimenovala v Slovensko kmetско stranko. Toda strankina moč je usihala pred klerikalno ofenzivo.¹¹¹

V drugi polovici dvajsetih let nimamo med odločilnejšimi političnimi

¹⁰⁸ Naprej, 18. januarja 1928.

¹⁰⁹ Brošura Temeljni nauk »Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev«, Ljubljana 1925, str. 3-4.

¹¹⁰ Ravno tam.

¹¹¹ J. Prunk, Radić in Slovenci, Zgodovinski časopis 39/1985, str. 29-31.

silami pomembnejših programskih novosti. Pomembneje je to, da je vodilna politična sila, klerikalna Slovenska ljudska stranka, zaradi prestopa v vladni tabor z velikosrbskimi radikali začela v politični praksi opuščati boj za avtonomno združeno Slovenijo, ne da bi se temu eksplicitno programsko odrekla. Takšna nenačelna politika, kompromisna do Beograda in deklarativno avtonomistična za domačo rabo v Sloveniji, je potem značilna za SLS – z malimi izjemami – do konca stare Jugoslavije, kar je Slovincem kot narodu precej škodovalo, še posebej pa moralnemu in političnemu ugledu SLS.¹¹²

V katoliških vrstah se je že oglašala mlada, levo usmerjena inteligenca – križarji s kritično občutljivostjo za socialno, moralno in narodno vprašanje. Tako je eden iz tega kroga, Božo Vodušek, v svojem članku *Etika in politična misel Slovencev v Križu na gori* pisal: »Propagiranje jugoslovanstva s strani Slovencev med Slovenci je neetično, dokler od strani Srbov ni dana podlaga enakopravnosti. Edino ena plat je etična: ne propagiranje med rojaki, ampak nasprotno med Srbi, kajti tam je ta ideja visoko etična, ker pomeni odrekanje nasilju.« V nadaljevanju kritično obravnava klerikalni avtonomizem in pravi: »Slovenski avtonomistični ideal je lastno politično, kulturno in gospodarsko življenje Slovencev, ohranitev posebnega mišljenja in čutenja in posebne povesti. Ta ideal gradi na krivici in neenakopravnosti, ki jih trpimo, vendar jih ne zavrača s primernim moralnim poudarkom.«

Vodušek zaključuje: »Naša notranja neenakopravnost izvira iz dejstva, da mi Slovenci še nismo političen narod, da še nismo spočeli najvišjega političnega ideala, ki mu ta naziv pristaja . . . Lastna državna oblika je za narod enak ideal, kakor pa prednica osebna svoboda. Ko bo ideal lastne državne oblike sam po sebi rastel iz vseh nas, se bo vprašanje načina njegove uresničitve samo rešilo . . . V okviru sedanje države je edina rešitev v tem duhu federacija.«¹¹³

Zadnji Voduškovski stavki ilustrativno kažejo značilnost njegovega in drugih podobnih programov za slovensko samoodločbo iz dvajsetih let, v katerih ni opredeljeno, kdo, katera slovenska družbenopolitična sila, in na kakšen način naj to samoodločbo uresniči.

Takšen tok razvoja je izzval mladega, svobodomiselnega, demokratično narodnjaško usmerjenega slovenskega političnega publicista Lojzeta Udeta k poglobljenim in ostrim analizam političnega položaja in k programskim izjavam glede slovenskega narodnega vprašanja v reviji *Mladina*, ki je družila levičarsko narodnjaško in socialistično mladino.

Ude je v svojem analitičnem članku *Značilnost zadnjega volilnega boja in današnji notranje-politični položaj v svitu borbe za samostojno združeno Slovenijo* izrekel mnogo zelo zadetih ocen, npr.: »Zadnji volilni boj je pokazal, da sta na Slovenskem v principu samo še dve stranki proti ideji

¹¹² J. Prunk, *Politične koncepcije slovenskega meščanstva*, str. 123.

¹¹³ *Etika in politična misel Slovencev, Križ na gori III/1926/27*, str. 103–109.

samostojne združene Slovenije. To sta SDS in SSJ . . . Druga značilnost zadnjega volilnega boja je, da je SLS začela popuščati v boju za samostojno združeno Slovenijo. Tudi Slovenci doživljamo izkušnjo, da mora stranka, ki se v svoji organizaciji opira v glavnem na cerkveni organizacijski aparat, v obrambi podedovanega sicer pokazati mnogo moči, da more biti precej prilagodljiva novim, živim prizadevanjem za bodočnost, da pa kot revolucionarna stranka ne more vzdržati do zadovoljivega konca. Kratko malo ni duhovno zadosti pripravljena za tak boj, in tudi njena sociološka sestava je kot za revolucionarno stranko preveč heterogena«. ¹¹⁴

Lucidno je poudaril, »da je borba za samostojno združeno Slovenijo revolucionarna borba, in sicer ne samo kot borba za čisto samostojno, od Jugoslavije odcepljeno slovensko državo, na katero Slovenci za zdaj tako še ne mislimo (pravico do nje seveda imamo, in je prav, da jo poudarjamo), temveč kot borba za vsako obliko slovenske samostojnosti, ki se propagira v slovenski javnosti: za široko samoupravno združeno, za avtonomno Slovenijo, za južnoslovansko (oziroma balkansko) federacijo, katere en člen naj bi bili tudi Slovenci«. ¹¹⁵

Nato je razložil, zakaj je to revolucionarna borba: »Prvič, ker realizacija katerekoli teh oblik in stopenj slovenske samostojnosti predstavlja revizijo vidovdanske ustave, in drugič, ker je dvomljivo, da do zadevne revizije ustave more priti legalno«. ¹¹⁶

Daljnovidna je bila njegova ocena, ki jo je zgodovina nato potrdila: »Prva poprevertatna faza borbe za samostojno združeno Slovenijo, v kateri je bila vodnica SLS, je torej končana . . . Druge revolucionarnejše sile morajo nastopiti. Boj za samostojno združeno Slovenijo ne sme biti nikdar več prekinjen.« ¹¹⁷

Za zaključek članka je Ude zapisal nekaj vizionarskih misli, ki kažejo na njegov velik analitično praktični talent: »V zadnjem volilnem boju sta šli s parolo samostojne združene Slovenije v boj stranki dekalistov (to so bili komunisti – op. J. P.) in JSDS, združeni v delavsko-kmečkem republikanskem bloku. Tudi SKS, ki je danes v opoziciji, je v principu za samostojno združeno Slovenijo. Vse to so stranke, ki polagajo težišče pozornosti na socialno delo in boj v ožjem pomenu te besede. Borbo za samostojno združeno Slovenijo je potrebno pravilno uvrstiti v celotno slovensko snovanje, in pokazati pri tem tudi na razne odvisnosti gospodarsko-socialnega položaja od narodnopolitičnega položaja slovenskega ljudstva, to je važna naloga bližnje bodočnosti.« ¹¹⁸

S temi besedami je demokrat Ude anticipiral mnogo tistega, kar so pozneje v tridesetih letih v analizi slovenskega narodnega vprašanja pisali: komunist Edvard Kardelj in slovenski krščanski socialisti. Sam Ude je v

¹¹⁴ Mladina 1927/28, šte. 1, str. 16.

¹¹⁵ Ravno tam, str.

¹¹⁶ Ravno tam, str.

¹¹⁷ Ravno tam, str.

¹¹⁸ Ravno tam, str.

tridesetih letih do propada prve jugoslovanske države družil majhen, a zanimiv krog neodvisne slovenske inteligence okoli lista Slovenija in se je za razliko od svojih programskih pogledov iz dvajsetih let distanciral od delavskega gibanja. Ta krog je kazal poudarjeno senzibilnost za slovensko narodno samoodločbo in zagovarjal politično demokracijo in humaniteto zoper vsa pačenja s strani kateregakoli političnega gibanja.

S šestojanuarsko diktaturo so se politične razmere zelo spremenile. S suspenzom ustave in političnih strank se je zmanjšala politična svoboda in s tem svoboda izražanja političnih programov. Tako imamo prvi dve leti in pol diktature v slovenskem političnem življenju precejšnje mrtvilo. Zanimivo in pomembno je bilo dejstvo, da je slovenski klerikalni tabor doživljal nekaj neprijetnih udarcev s strani režima, čeprav so voditelji razpuščene klerikalne stranke na čelu z dr. Antonom Korošcem sedeli v vladi in podpirali režim: režim je razpustil klerikalno telesno kulturno organizacijo Orel in odtegnil podporo klerikalni zadružni zvezi, kar je klerikalce zelo vznemirilo. Na pritisk slovenskega javnega mnenja, zlasti svoje baze (kmetov, delavstva in inteligence), se je klerikalno vodstvo odločilo konec poletja 1931, ob uvedbi kraljeve oktroirane ustave in obljubljenih nedemokratskih volitvah, oditi v opozicijo. Na izpraznjeno mesto v centralistično unitarističnem režimu so veselo vskočili slovenski liberalci in mu nato servilno služili skoraj štiri leta. Ob odhodu v opozicijo je dr. Korošec izjavil: »Slovenski narod niso obranili meči, ampak trdna vera v ljudsko pravdo, v prvenstvo duha pred materijo, v končno zmago pravice nad krivico. To vero mu je oznanjala katoliška cerkev, ki jo je globoko vsadila v narodno dušo . . . Po katoliški veri smo člani kulturne zajednice Evrope, iz nje izvira vsa naša narodna moč in naša vera v bodočnost«. ¹¹⁹

Že spomladi leta 1931 je izšla papeška enciklika *Quadragesimo anno*, ki se je izjasnila za korporativistični profašistični družbeni red. Klerikalna stranka se je začela odločno navduševati nad duhom te papeške okrožnice. Takšna njena konservativna, reakcionarna idejnopolična in socialna usmeritev je odbila od stranke njeno delavsko krilo, ki so ga vodili krščanski socialisti. Poleti 1932 je prišlo do dokončnega razcepa med SLS in krščanskimi socialisti, ki so od tega časa dalje samostojen subjekt v slovenskem političnem življenju, ki se usmerja na levo – na socialistično razredno stališče.

Ta novi politični subjekt bo konec tridesetih let nastopil s pomembnimi slovenskimi narodnopolitičnimi programi. S tem razcepom je bilo konec enotnosti slovenskega katoliškega političnega tabora, kar je imelo odločilne posledice za nadaljnji razvoj v ljudskofrontnem in narodnoosvobodilnem obdobju. ¹²⁰

Kot je leta 1921 avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev

¹¹⁹ Slovenec, 29. sept. 1931.

¹²⁰ J. Prunk, *Politične koncepcije slovenskega meščanstva*, str. 123–124.

sprožila oblikovanje slovenskega političnega avtonomističnega programa, tako je leta 1932, v času najhujšega unitarističnega državnega pritiska, ponesrečena izjava pesnika Otona Župančiča o notranjem bistvu slovenstva sprožila odločne reakcije in afirmacijo slovenstva tako v kulturni sferi kot na narodno političnem programskem nivoju. Župančič je namreč menil, da slovenstvo ne bi utrpelo nobene škode, če bi se odpovedalo samostojnemu jeziku. Pridobilo bi samo na svoji širini. Kot primer na to je navedel Luisa Adamiča, ki je ameriški pisatelj, pa je ostal Slovenec po svojem notranjem bistvu, ki ni povezano z jezikom.

Zanimivo je, da so Župančiča najodločneje zavrnil trije politični subjekti, ki so se ravno takrat začeli afirmirati oziroma ponovno afirmirati.

Na čisto kulturnem planu je to storil Josip Vidmar s svojo knjižico *Kulturni problemi slovenstva*, v kateri je opozoril, da je ravno jezik in iz jezika izvirajoča samosvoja kultura bistvena za narodno identiteto. Zavrnil je unitarno jugoslovanstvo kot nenaravno, nekulturno in nemoralno.

Njegova knjižica je izzvala veliko pozornost in živo prizadeto razpravo, ki je Vidmarjevo pisanje odobrvala ali ga zavračala. Naj citiram samo eno mnenje odobravanja, s katerim bi se mogli identificirati. Izrekel ga je Lojze Ude v oceni Vidmarjeve knjižice v brošuri *Kriza Ljubljanskega zvona*.

»Z občudovanjem priznavam Vidmarju duha velikega poguma, velikega, če ga merim po času, v katerem je ta knjiga izšla, še večjega, če ga merim po tem, kako je pisatelj še pred nekaj leti sodil o boju, v katerega je v zadnjem času sam posegel, in če ga merim po brezobzirnosti, s katero se otrese neljube družbe slovenskega oficialnega naprednjaštva in se postavlja po robu njegovi mrtvaški ideologiji.« Vidmarjeva knjižica je povzročila krizo v Ljubljanskem zvonu, iz katerega je odšla skupina naprednih slovenskih kulturnih delavcev, ki so zavrnil unitarno jugoslovanstvo, se postavili na afirmativno slovensko stališče in s tem zadali vladajočemu taboru liberalne unitaristične buržoazije na Slovenskem hud udarec. Svoja stališča so pojasnili v brošuri *Kriza Ljubljanskega zvona*: »Slovenstvo nam je del vrojene narave in zato samo po sebi umljivo, nujno, nenadomestljivo. Kdor se ga dotika, se dotika naših duhovnih osnov in naše bitnosti, brez katerih nam ni življenja. Brez vere v obstoj naroda in v upravičenost njegovega obstoja ni mogoče solidno delo na narodovo kulturo. Zanihanje slovenstva in tudi mlačnost nasproti njemu nam ne moreta biti v nobeni obliki in v nobenih okoliščinah znak svobodomiselnosti, marveč samo izraz neprebujenosti in malodušja. V velikem spopadu socialnoekonomskih sil današnjih dni bomo stali na strani tistih, ki se bore za pravilnejšo in bolj harmonično ureditev sveta . . .«¹²¹

Ta skupina slovensko usmerjenih demokratičnih kulturnih delavcev je v začetku 1933 ustanovila revijo *Sodobnost*, ki je postala in bila do vojne

¹²¹ *Kriza Ljubljanskega zvona*, Ljubljana 1932, str. 60–61.

pomemben agens kulturnega in političnega delovanja na slovenski demokratični levici.

Temu intelektualnemu krogu programsko precej podoben je bil krog okoli časopisa Slovenija. Nekateri javni delavci, kot npr. L. Ude, so bili precej časa doma v obeh družčinah. Skupini sta se razlikovali po tem, da je bila Slovenija izraziteje politična, čeprav je izjavljala, da ne namerava ustanoviti stranke. Proti koncu tridesetih let pa je bila Sodobnost bolj prokomunistična, Slovenija z Udetom, Mancinom in Mrakom pa do komunistov bolj skeptična.

Toda leta 1932 je kmalu po začetku izhajanja (2. julija) v uvodniku 12. avgusta Slovenija povedala, kaj je zanj slovensko vprašanje: »... z jezikovno-kulturnega stališča in slovenskega vprašanja: Kar smo, to ostanemo; zakaj ubijalci samega sebe, narodni samomorilci nismo in ne bomo, ker bi bilo to nekaj brezumnega... Slovensko vprašanje zato ne more biti drugačno, kakor je bilo pri vseh narodih, ki so bili razbiti, in ne svoji. Kakor pri Italijanih, Nemcih, Srbih itd. gre tudi pri nas za vprašanje zedinjenja in svobode. Slovensko vprašanje je potemtakem narodnopolitično po svojem namenu, a otežkočeno še s tem, da smo majhen narod; zato je to vprašanje zedinjenja in svobode.«¹²²

Leto dni pozneje je Slovenija ves problem še dodatno pojasnila: »Slovenska zavest je temelj, na katerega moramo postaviti državno in jugoslovansko zavest. Vsi računi naših ideologov integralnega jugoslovanstva, ki zahteva v svojem bistvu likvidacijo slovenske narodnosti, slone na tihi predpostavki o slovenski pasivnosti in moralni šibkosti.«¹²³

Drugi subjekt, ki je zavzel jasno afirmativno stališče do slovenstva ob povodu Župančičevega članka, so bili krščansko socialistični intelektualci, zbrani okoli revije Beseda o sodobnih vprašanjih, ki je začela izhajati v zač. leta 1932. France Terseglav je poudaril, »da je jezik substancialna forma in najadekvatnejši zunanji izraz narodnega bistva«. Zapisal je, da je Župančičev predlog, da bi živeli nezavedno narodno življenje – »narodno življenje po notranjem bistvu« – ter brez premislekov žrtvovali svoj jezik, nerealen in nesprejemljiv. S takim pisanjem Župančič zanika smisel Prešerna in vrača ugled Dežmanu.¹²⁴ Takšno stališče krščansko socialističnih intelektualcev se je uveljavilo v krščansko socialističnem gibanju in v njem konec tridesetih let porodilo napredne slovenske politične, konkretno akcijske programe.

Tretji subjekt je bila obnovljena in prenovljena organizacija Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo. Njen novi, mladi ideolog Edvard Kardelj si je za svoj prvi idejno teoretični nastop izbral ravno nacionalno vprašanje v marksistični interpretaciji.

Povod za nastop mu je bil izid Vidmarjeve knjižice Kulturni problemi slovenstva. V nekaj obsežnih nadaljevanjih od konca leta 1932 dalje je v

¹²² Slovenija, 12. avg. 1932.

¹²³ Slovenija, 19. okt. 1933.

¹²⁴ Beseda o sodobnih vprašanjih I/1932, str. 162.

legalni komunistični reviji *Književnost* objavljaj svoj esej z naslovom *Narodno vprašanje kot znanstveno vprašanje*. V zelo samozavestnem tonu, kakršen je bil značilen za tedanje komuniste, je kritiziral Vidmarja in njegovo kulturno pojmovanje naroda. Kardelj je poudaril, da je narodno vprašanje »širok kompleksen družbeni pojav, ki zajema celo družbeno nadstavbo.« Avtor v nadaljevanju razvija marksističen nauk o narodu in ga utemeljuje z parafraziranjem Stalinove definicije naroda. Formalno ponavlja tezo, da je po svojem množičnem nosilcu »postalo nacionalno vprašanje v bistvu kmečko vprašanje«, a nato preide na analizo meščanskega nacionalizma, od progresivne faze (Mazzini) do fašizma. Znanstveno spoznanje o nacionalnem problemu je postalo orožje delavskega razreda pri njegovem reševanju. »Zato je za nas ideja naroda borbena sredstvo za socialno osvoboditev človečanstva.« Po detaljni skici razvoju slovenskega narodnega vprašanja Kardelj zaključuje: »Stališče nas marksistov je, da ima vsak narod pravico na samostojno življenje, toda takšno svobodo je mogoče izbojevati samo z vztrajnim bojem delovnega ljudstva, ker nacionalno vprašanje v svojem jedru ni kulturni temveč socialni problem, pa se zato kot hegemon v tem boju vse bolj afirmira proletariat.«¹²⁵

V takšnem položaju je nastala konec leta tako imenovana Slovenska deklaracija, oziroma punktacije SLS. Punktacije so se ilegalno širile v obliki letaka, kot veliko senzacijo pa jih je 31. decembra 1932 objavil tržaški *Il Picolo*. Punktacije so ugotavljale, da je slovenski narod razdeljen in razkosan na štiri države: na Jugoslavijo, na Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Zato je njegova temeljna zahteva, da se združi v eno samo politično enoto, ker je mogoče le tako obvarovati in zagotoviti, splošen napredek. Glavnemu delu naroda, ki živi v Jugoslaviji, je postavljena naloga, da za ta ideal neprestano dela, dokler ne bo uresničen. Zato si mora slovenski narod v Jugoslaviji priboriti samostojen položaj, ki bo neprestano služil kot privlačna sila vsem drugim delom naroda, živečim v drugih državah. Zato nam je potrebno: nacionalna individualnost, ime, zastava, etnična skupnost, finančna samostojnost, politična in kulturna svoboda; radikalna socialna zakonodaja, ki more zagotoviti življenjske koristi in harmonično razvijanje vseh potrebnih in produktivnih poklicev, posebno kmečkega in delavskega razreda. Za doseg tega je potrebno, da si Slovenci, Hrvati in Srbi ustvarimo po svobodnem sporazumu in na demokratični podlagi državo samoupravnih enot, katerih ena naj bo Slovenija.¹²⁶

Punktacijski program je, če ga pogledamo dobesedno, zelo radikalen in nosi nedvomno mnogo potez radikalizma drugih punktacijskih programov, zlasti punktacij Kmečko demokratske koalicije iz Zagreba. Iz celotnega družbenopolitičnega konteksta v Sloveniji ob nastanku punktacij in iz poznejše politične poti vodstva SLS je moč zaključiti, da je takšen

¹²⁵ *Književnost* I/1939/33, str. 236–239.

¹²⁶ Arhiv Socialistične republike Slovenije, Fond: Sresko načelstvo Radovljica, poverljivi spisi 1933, spis 29.

radikalen politični program vodstvu klerikalne stranke vsilila njegova politična baza.

Slovenski liberalci, ki so skupaj z bivšimi kmetijci (brez levega krila) podpirali unitaristični režim, so punktacije in klerikalno vodstvo napadli in ga dolžili separatizma. Nasproti punktaškemu programu so postavili program nove Jugoslovanske nacionalne stranke, ki je trdila, da Srbi, Hrvati in Slovenci tvorijo po svojem poreklu, jeziku, ozemlju in svojih trajnih težnjah, po enakosti zgodovinske usode ter o zavesti o skupnosti enoten jugoslovanski narod. S složnimi naporii vsega ujedinjenega naroda se morajo razvijati in stapljati vse v preteklosti pridobljene kulturne, ekonomske in socialne pridobitve vsakega naroda. Največja narodna pridobitev je jugoslovanska država kot uresničenje narodne misli. Zato mora biti urejena kot edinstvena tvorba in njeno edinstvo neizpremenljivo zajamčeno. Na koncu tega jalovega nacionalnega unitarizma so bile programu dodane še nekatere socialne točke, ki kažejo neokonservativno usmerjenost; npr., da mora država ščititi minimum kmečke posesti in podpirati združništvo. Stranka se je izjasnila za potrebo snovanja gospodarskih korporacij in sindikatov pod pogojem, da država vpliva na njihovo delo in medsebojne odnose v korist socialnega miru.¹²⁷

Čeprav so v podporo takšnemu programu od leta 1932 začeli organizirati različna gibanja, se ta program in politične sile, ki so ga nosile v Sloveniji, ni mogel uveljaviti. Ta gibanja: Pohod, Borba, Boj z glasilom Prelom – v idejnem in političnem življenju niso pustila večjih sledov in so ob padcu režima JNS spomladi 1935 zamrla. Unitaristični koncepti pri Slovencih in njegovi nosilci, liberalna buržoazija in del malomeščanstva, so s tem doživeli odločilen politični poraz in od tega časa dalje niso več predstavljali pomembnejše politične sile v Sloveniji.¹²⁸

Iz tega časa 1933 izvira znamenit in zanimiv nacionalni program slovenskih komunistov, to je brošura Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda. (Program in zahteve Slovenskega Narodnega Revolucionarnega gibanja [SNR], ki jo je na Dunaju po nalogu CK KPJ napisal tedaj eden vodilnih slovenskih komunistov, član najožjega vodstva KPJ, Lovro Kuhar-Prežihov Voranc). V brošuri je analiziran gospodarski, socialni in najizčrpnjeje politični položaj slovenskega naroda. Pokazani so cilji Slovenskega Narodno Revolucionarnega gibanja (ki je želelo biti neka legalna oblika komunističnega gibanja) in tudi način in naloge za njegovo uresničitev. Kot cilj je postavljena radikalna zahteva: »Oživotvorjenje samoodločbe slovenskega naroda do odcepitve in združitve vseh njegovih delov, ki jih je mednarodni imperializem razkosal in katerega osvoboditev je mogoča samo na načelu samoodločbe narodov.

Slovensko ozemlje sestavljajo vsi tisti kraji, kjer ima slovensko prebi-

¹²⁷ Takšen program so slovenski liberalci pod vodstvom dr. Alberta Kramerja sprejeli na ustanovnem kongresu Jugoslovanske nacionalne stranke 20. julija 1933 – Jutro, 21. julija 1933.

¹²⁸ J. Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva, str. 125.

valstvo večino. O vprašanju razmejitve naj odločuje ljudstvo samo s prosto voljo, brez obzira na sedanje državne ali prejšnje zgodovinske meje.

Medsebojne odnose s sosednimi narodi, Hrvati, Italijani, Nemci in Madžari, naj slovenski narod uredi na podlagi sporazumnega odločanja . . .

Uresničitev in doseg tega cilja je mogoča samo in edino na način, da slovenski narod vzame usodo in oblast v svoje roke in si ustanovi Slovensko delavsko in kmečko republiko.¹²⁹

Nato so našete neposredne naloge boja za uresničitev tega cilja: boj proti fašističnemu zatiranju, boj proti velikosrbski nadvladi, boj proti pripravljanju nove imperialistične vojne, boj proti gospodarskemu izžemanju Slovenije; boj proti izkoriščanju in razlaščanju kmetov; boj za razdelitev veleposestniške zemlje, boj proti »izgladovanju delavcev, nameščencev in upokoencev« – vse v smislu sovjetskega programa.¹³⁰

Brošura SNR pomeni poskus programa KPJ za slovensko narodno vprašanje. Čeprav utesnjena v shemo »narodno-revolucionarnega gibanja«, je zaradi konkretne analize položaja na vsem slovenskem ozemlju in pa zaradi svojega ljudskega izraza bila privlačna.¹³¹

Poročilo KPJ za Slovenijo je leto dni pozneje o njej govorilo, da ima več uspeha kot doslej sploh kakšna komunistična brošura.

V tem času je pod pokroviteljstvom kominterne prišlo tudi do pomembne izjave treh komunističnih partij: KPJ, KP Italije in KP Avstrije o slovenskem narodnem vprašanju. Vse tri stranke so potrdile, da ima slovenski narod pravico do samoodločbe in združitve mimo obstoječih imperialističnih meja in da ga omenjene tri KP podpirajo v njegovem boju. Vse tri stranke so uresničitev take zamisli videle v socialistični revoluciji in v sovjetski Evropi. Ta izjava je dobila na konkretnem političnem pomenu v času narodnoosvobodilnega boja med drugo svetovno vojno.

Nova etapa v pripravljanju in osmišljanju slovenskih narodnih programov predstavlja obdobje zadnjih petih let pred drugo svetovno vojno, ki ga moremo po eni strani imenovati obdobje profašističnega režima JRZ, po drugi strani pa tudi obdobje ljudske fronte. Glavna značilnost programov je, da so akcijsko naravnani.

Bivša Slovenska ljudska stranka je poleti 1935 vstopila v Jugoslovansko radikalno zajednico in postala eden stebrov režima. Sprejela je politični program JRZ, to je bil v bistvu radikalski program iz leta 1933, ki je poudarjal narodno in državno edinstvo, dopuščal pa le samoupravo za lokalne in pokrajinske posle, ne da bi pri tem trpelo načelo unitaristične državne ureditve.¹³²

Slovenska klerikalna stranka je poskušala svojo zadrego pojasniti svoji politični bazi. Na velikem ljudskem zborovanju 1. avgusta 1935 v

¹²⁹ Lovro Kuhar-Prežihov Voranc, Zbrano delo, knj. 10, Ljubljana 1983, str. 52.

¹³⁰ Ravno tam.

¹³¹ J. Pleterski, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS, str. 299.

¹³² J. Prunk, Politična koncepcija slovenskega meščanstva, str. 127.

Komendi na Gorenjskem je njen voditelj dr. Marko Natlačen razložil nova klerikalna stališča do političnega položaja in do jugoslovanskega vprašanja. Povedal je, da stranka strogo ločuje pojem jugoslovanskega naroda v državnopravnem in političnem smislu od jugoslovanskega naroda v etničnem smislu: »Jugoslovani v državnopravnem političnem smislu smo vsi, ki smo državljani Jugoslavije, Slovenci, Srbi in Hrvati, vsi jugoslovanski narodi tvorimo jugoslovanski narod v političnem smislu. Jugoslavijo smatramo mi Slovenci kot svojo narodno tvorbo, svojo lastno nacionalno državo, zato se zavedamo tudi dolžnosti, da njeno varnost, njeno celoto in nedotakljivost branimo . . .

Narodno edinstvo ali jugoslovanski narod v etničnem, kulturnem smislu pa pojmuje tako: Srbi, Hrvati in Slovenci so tri narodne edinice, ki ima vsaka svoje osobine, ki se morajo spoštovati in gojiti v jezikovnem, kulturnem ter vsakem drugem pozitivnem pogledu v uradovanju, v javnem življenju, zlasti pa na šolskem polju in to v okviru ideje višje jugoslovanske skupnosti . . .

Dosledno tem načelom odklanjamo in obsojamo vsako hegemonijo enega naroda nad drugim, ne zahtevamo Slovenci v tej skupnosti nikakih privilegijev zase. Treba je, da se uveljavi med nami popolna enakopravnost v verskem, političnem, kulturnem in gospodarskem pogledu. Ker brez nje ne more biti uspešnega harmoničnega razvitka nacionalno-državne celote.¹³³

V tem govorjenju klerikalcev prevladuje nov duh in izrazi, ki so blizu unitarističnemu jugoslovanskemu pojmovanju. Z nobeno besedo ni omenjena stara zahteva SLS – avtonomija Slovenije. Kompromis, ki ga je sklenilo klerikalno vodstvo ob vstopu v JRZ, je bil zanj slab in neperspektiven. Njegova računica, da je zanj pomembno, da je na vladi in da brez zakonsko določene avtonomije lahko neomajno samostojno vlada v Sloveniji, je bila kratkovidna.¹³⁴

Slovenski liberalci, pahnjeni v opozicijo, so se poskušali klerikalnemu prilagajanju državnemu centralizmu zoperstavljati tako, da so svojo napačno narodno sterilno unitaristično stališče in centralizem propagandno gnali do absurda. V tako imenovani Pohorski resoluciji Jugoslovanske nacionalne stranke so poleti 1935 zapisali: »Srbi, Hrvati in Slovenci so v etničnem oziru en narod in v skladu s tem more edino prava jugoslovanska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. Narodno edinstvo je čustvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti en del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje ter izven te celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti.«¹³⁵ S takimi programskimi stališči sta se obe vodilni meščan-

¹³³ Slovenec, 12. avg. 1935.

¹³⁴ J. Prunk, Politčna koncepcija slovenskega meščanstva, str. 128.

¹³⁵ Jutro, 22. avg. 1935.

ski grupaciji, večinska klerikalna in manjša liberalna, znašli v popolni slepi ulici slovenske nacionalne politike.

Pobudo glede oblikovanja novih nacionalnih programov je povzel ljudsko-frontni blok slovenskega političnega življenja, ki je na splošno začel pridobivati na političnem ugledu. To je dobro zaznal že klerikalni politični analitik v Slovincu poleti 1936, ko je zapisal: »Edini, ki se poleg katolicizma bije za bodočnost, je komunizem. Komunizem je tokom svojega dela dobil že toliko oblik, da ga je težko spoznati; najnovejša oblika je Ljudska fronta, ki se je pojavila tudi med Slovenci. Samo dvoje je danes možno: ali bo bodočnost katoliška, ali pa bo komunistična, JNS-arska gotovo ne bo . . .«¹³⁶

V ljudskofrontnem gibanju so se združevali in razhajali precej različni politični subjekti. Njihov pomen je bil v različnih obdobjih različen in medsebojno vrednotenje posameznih subjektov različno. Konkretno oblike povezovanja in konkretni tekoči politični cilji so se v toku razvoja deloma spreminjali, oziroma so bili konkretni poudarki različno postavljeni. Iz skrbnega študija programov in političnih akcij pa je mogoče le potegniti nekatere konstante. Šlo je za demokratizacijo političnega življenja, za gospodarsko in socialno zaščito in življenjsko perspektivo slovenskega delovnega človeka ter prizadevanje za pravico nacionalne samoodločbe slovenskega naroda. Med ljudskofrontnimi zavezniki so bile precejšnje razlike v pojmovanju demokracije in socialne svobode, precej različno je bilo njihovo pojmovanje konkretnih političnih ukrepov za doseg skupnih ciljev, torej različnost predlagane in uporabljane strategije in taktike. Še najbolj so si bili zavezniki enotni oziroma blizu glede vprašanja slovenske narodne samoodločbe.

Vsi ljudskofrontni subjekti bi zaslužili vsak svojo pozornost in obdelavo, ker pa v tem kontekstu to ni mogoče, bomo predstavili nacionalne programe samo najvažnejših: komunistov, krščanskih socialistov in narodno-demokratskih levičarjev – Sokolov.

Na začetku ljudskofrontnega povezovanja je zanimiv narodni program slovenskih mačkovcev, skupine demokratičnih politikov (Lončar, Prepeluh, Dobovišek) iz bivše SDS in SKS, ki niso vstopili v JNS, pač pa so se poskušali naslanjati na dr. Mačka in v Sloveniji izpeljati Mačku podoben kmečko demokratični, protiklerikalni in avtonomistični program. Skupina je od 15. avgusta 1935 izdajala časopis Slovenska zemlja, ki je v prvi številki prinesel svoj program: »Slovenska skupnost je po svoji večini kmečko-delavska in tej naj pripada tudi vsa gospodarska in politična moč. Njej naj se pridružijo tudi drugi stanovi. Verstvo naj bo svobodno in neodvisno od države, znanost naj bo svobodna kakor tudi umetnost. Hrvaško kmečko gibanje, ki ga je začel Radić, je jedro, okrog katerega naj se zberejo tudi Slovenci in Srbi. Vsak samostojen v svoji hiši, a vsi združeni v boju za narodno in ljudsko pravico.«¹³⁷

¹³⁶ Slovinc, 26. julija 1936.

¹³⁷ Slovenska zemlja, 15. avg. 1935.

Odnosi med slovenskimi mačkovci in slovensko komunistično stranko so delili splošno usodo odnosov med KPJ in Mačkovco HSS. V začetku ljudskofrontnega zблиževanja so komunisti mačkovce ocenjevali zelo pozitivno, konec leta 1939 pa sta se oba politična subjekta popolnoma razšla.

Ko smo že omenjali komuniste kot najbolj dinamičen in odločen subjekt v ljudskofrontnem gibanju, je pomembno, da si ogledamo njihov nacionalni program. V začetku ljudskofrontnega gibanja so komunisti zaradi nove mednarodne politične konstelacije opustili svoj program o razbijanju Jugoslavije in o izločanju posameznih nacionalnih delavsko kmečkih republik iz njenega okvira. Ljudskofrontna strategija komunistov je temeljila v oceni, da je lahko Jugoslavija jez proti fašističnim in nacističnim agresivnim apetitom. Zato je potrebno Jugoslavijo okrepiti, to pa je moč storiti le, če bodo njeni narodi v njej zadovoljni. Potrebno jim je omogočiti princip samoodločbe v federativni jugoslovanski državi.

Ljudskofrontna politika je prinesla spremembe v gledanju na slovensko narodno vprašanje tudi med slovenskimi komunisti v Julijski krajini. Novembra 1935 je bil sklenjen akcijski pakt med KPI in narodnorevolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov – TIGR. V njem so bila potrjena dotedanja načela in KPI se je obvezala, da se bo borila za uresničitev samoodločbe in odcepitve jugoslovanske manjšine. Bistvo pakta pa je bila obveza skupnega boja za vsakdanje narodne in socialne pravice manjšine, boja proti fašizmu in proti vojni in s tem v zvezi obveza za ustanovitev slovenskohrvaške ljudske fronte v Julijski krajini v povezavi z italijansko ljudsko fronto. Pakt je bil edini sporazum, ki ga je KPI pred vojno podpisala s kakšno nedelavsko organizacijo. Bil je logična posledica razvoja komunistične politike na nacionalnem področju. Parola o Zedinjeni Sloveniji v paktu ni omenjena, in tudi list Ljudske fronte, ki so ga na osnovi pakta izdajali narodni revolucionarji, povezuje nacionalno osvoboditev manjšine s proletarsko revolucijo v Italiji. Očitno je, da je ljudskofrontna politika narekovala gesla, sprejemljiva za najširše sloje manjšine in vse italijanske antifašistične struje. Sicer pa je geslo o odcepitvi vsebovalo vse možnosti, tudi združeno Slovenijo.¹³⁸

Komunist Pinko Tomažič, ki je v letih 1937–40 poskušal ustvarjati protifašistično fronto na Primorskem, je glede narodnega vprašanja propagiral parolo o združenih sovjetski republiki Sloveniji, kakor je moč razbrati iz spominskih virov in njegovega poslovnega pisma tovarišem.¹³⁹

Slovenski komunisti so o tem jasno spregovorili v manifestu: »Delavci, delovno ljudstvo, Slovenci«, ki so ga izdali ob »Ustanovnem kongresu KPS« aprila 1937. Manifest je napisal Edvard Kardelj po predhodnem konsultiranju s Prežihovim Vorancem in drugimi vodilnimi komunisti na Dunaju in v Parizu. V kratkem, konciznem in v lepem jeziku napisanem manifestu KPS pravilno ugotavlja: »Slovenski narod je med tistimi narodi, ki jih ta osvajalna in vojna politika združenih vojnih hujskačev najbolj

¹³⁸ Milica Kacin, O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja v Julijski krajini, str. 98.

¹³⁹ Ravno, tam, str. 99.

ogroža. Slovenija leži na križišču, kjer se sekajo pot na Balkan in odtod dalje na Bagdad, pot iz srednje Evrope preko Trsta na Sredozemsko morje ter pot iz Italije v Podonavje. To jasno dokazuje njeno veliko važnost tako za Hitlerja kot za Mussolinija in nobenega dvoma ni, da je Slovenija ena tistih dežel, po kateri nameravajo fašistični roparji najprej stegniti roke . . . « Nato ugotavlja naprej: »Jugoslovanski del, četudi je zatiran, je danes matica slovenskega naroda, njegovo kulturno središče, iz katerega črpajo novih sil tudi Slovenci v Italiji in v Avstriji. Ako bi se fašističnim osvajalcem posrečilo razkosati tudi ta del, bi bil to za ves narod udarec v srce. Razkosan, razbit bi tem laže podlegel nasilnim fašističnim raznarodovalnim metodam, ki po svoji brezobzirnosti in po svojem cinizmu nimajo primere v zgodovini.«

Manifest zato poudarja, da sta bodočnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki zvezne države. Za dosego tega je treba sklicati konstituantno, ki naj odloči o obliki bodočega sožitja narodov današnje Jugoslavije.

»Slovenski narod mora dobiti svoj lastni demokratično izvoljeni parlament. Treba je podpreti boj slovenskih narodnih manjšin v Italiji, Avstriji idr. za svoje narodne pravice, kajti slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojega starega cilja: Združene in svobodne Slovenije.«¹⁴⁰

Takšen program je bil seveda popolnoma sprejemljiv za ljudsko-frontne zaveznike in ugotoviti moremo, da je ravno ta kristalno razčiščen pogled na narodno vprašanje in pa komunistično zagotovilo o spoštovanju demokratičnosti in svobode izpovedovanja svetovnega nazora odprl komunistom pot do zaveznikov.

Demokratični Sokoli so neke vrste svoj načelni narodni politični program izrazili v članku Josipa Rusa *Narodnost*, država sokolstvo v reviji *Sokol*, januarja 1938.

Tu je med drugim zanimivo formulirana definicija o narodu in državi: »Narodna skupnost je samorodna, določena po svoji posebni prirodni in kulturni enotnosti. Narod je samonikla, zaključena, samosvoja stvarna celota. Sledi dejstvo, da narod ni država in še bolj očitno dejstvo, da država ni narod. Država je, kakor nam dovolj nazorno kaže Avstrija, oblika reda določene ljudske skupine. Ni nujno, da je ta ljudska skupina narod, je pa nasprotno nujno, da ima vsak neodvisen narod svojo samostojno organizacijo reda, svojo lastno državo. Ljudstvo, narod, kakor vidimo, je živa delujoča sila, država samo organizacija te sile *in nič več*. Zato vidimo, da si narod sam izbira obliko svoje skupnosti, je menja, izpreminja, ne da bi se sam izpremenil in da bi mogel izpremeniti svoje bistvo. Zato more biti pravilno samo to, da narod sam odločuje o svojem državnem redu, o svoji državni obliki. Narod je suveren, po njem je

¹⁴⁰ Manifest ustanovnega kongresa KPS. Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Ljubljana 1977, str. 274–276.

država suverena . . . Državna moč ni sama od sebe. Država ne ustvarja sama in nima svoje lastne moči . . . »

Članek v ezopskem jeziku dokaj jasno in razumljivo polemizira z ureditvijo tedanje jugoslovanske države in se postavlja na stališče narodne samoodločbe. Konkreten političen program je med demokratičnimi Sokoli dozorel v naslednjih treh letih.¹⁴¹

Svoj narodnopolitični program so podali leta 1938 tudi krščanski socialisti. Med njimi je bil navzoč v preteklih letih živ idejni in politični razvoj in zlasti od začetka leta 1938 z izhajanjem revije Dejanje intenzivno poglobljeno zanimanje za slovensko narodno vprašanje, ki ga je mlada krščansko socialistična inteligenca pojmovala celovito, antropološko, gospodarsko, socialno-kulturno in, kot je poudarjala, bistveno politično.¹⁴²

Pod takšnim idejnopolitičnim vplivom se je krščansko socialistični sindikat, Jugoslovanska strokovna zveza, odločil na velikem nadstrankarskem narodnem taboru v Kamniku 4. septembra 1938 ob odkritju spominjske plošče generalu Rudolfu Maistru podati svojo narodnopolitično izjavo. Predstavnik krščanskih socialistov je na zborovanju izjavil, da »krščanskosocialistično delavstvo, ki se udeležuje proslave 20. obletnice Jugoslavije, poudarja, ljubi svojo državo, ker združuje jugoslovanske narode in tako predstavlja ideal, za katerega je delal vse življenje oče krščanskosocialističnega delavstva dr. J. Ev. Krek. Zato krščanski socialisti poudarjajo:

1. da se bodo borili za svobodnost slovenskega naroda in neodvisnost države, katere bistveni sestavni del je tudi slovenski narod;
2. borili se bodo, da bo slovenski narod postal gospodarsko neodvisen in močan in da bo delovno ljudstvo zavzelo položaj, ki mu pripada;
3. z vso močjo bo odbijalo napade od zunaj in od znotraj, ki bi utegnili škodovati slovenski narodni samobitnosti in demokraciji;
4. odločno bodo delali za to, da bo Jugoslavija dobra in-pravična mati vsemu slovenskemu, hrvaškemu in srbskemu delovnemu ljudstvu, ki naj v njej reši tudi najtežje: socialno vprašanje.

Ob tej priliki krščanski socialisti zahtevajo, naj državno vodstvo stori vse, da odvrne nevarnost vojne!¹⁴³

Vodstvo krščanskosocialističnega gibanja je to izjavo 15. septembra imenovalo svoj narodni, socialni, gospodarski in politični program.¹⁴⁴

Zanimivo bi bilo spoznati vsa tista preudarjanja, o katerih so glede programa narodne avtonomije in samoodločbe razpravljali v vrhu klerikalne stranke, pa jih ta zaradi svoje zavezanosti režimu JRZ ni mogla objaviti. Nedvomno jim je moralo biti jasno, da izgubljajo vpliv v narodni politiki.

¹⁴¹ Sokol, vestnik sokolskih žup Ljubljana, Maribor, Novo mesto III/Januar 1938, str. 3.

¹⁴² Grb. – (Grafenauer Bogo), Struktura slovenskega vprašanja. Dejanje I/1938, str. 104–105.

¹⁴³ Delavska pravica, 8. sept. 1938.

¹⁴⁴ Delavska pravica, 15. sept. 1938.

Zato je spomladi leta 1938 s svojim narodnim programom nastopila mlada klerofašistična intelektualna elita, zbrana okoli dr. Lamberta Ehrlicha in revije Straža v viharju. V nekaj točkah svojega političnega programa se je dotaknila tudi narodnega vprašanja, o katerem je izjavila: »... 3. hočemo ohraniti in okrepiti slovenstvo na zemlji, ki jo ima slovenski narod v posesti, skrbeti za povezanost vseh raztresenih udov slovenske družine, gojiti do največje mere možnosti duhovno in snovno kulturo slovenskega naroda in ohraniti v slovenstvu katolicizem kot njegovo bistveno oznako; 4. hočemo slovenstvo neokrnjeno organsko vključiti v našo državno skupnost velike in močne krščanske Jugoslavije« . . .¹⁴⁵

Čeprav med njenim narodnim programom in programom posameznih političnih skupin iz ljudske fronte ni tako velikih razlik – vsi so poudarjali slovensko narodno samobitnost, pravico do svobode in avtonomije v okviru preurejene jugoslovanske države – pa je bila velika, nepremostljiva razlika v drugih pogledih: na politično demokracijo, na kulturo, na pomen ideološkega faktorja in na socialno vprašanje. Klerofašistični stražarji so bili v socialnem pogledu za reakcionarni korporativistični sistem, glede vprašanja politične ureditve so bili pristaši avtoritarnega principa, v kulturnem in javnem življenju pa so zahtevali ideološko ekskluzivnost. Večina ljudskofrontnih političnih skupin je bila za načelo široke parlamentarne politične demokracije in za korenito socialno preobrazbo družbe, v kateri naj pride oblast v roke delovnega ljudstva. Tako so postala v odločilnih letih pred koncem prve jugoslovanske države socialno vprašanje, vprašanje socialne preobrazbe in svobode, vprašanje politične demokracije ter vprašanje ideološke strpnosti in svobode tista vprašanja, na katerih je potekala politična diferenciacija na Slovenskem in novo zbiranje za narodno in socialno osvobodilni boj.

Trije narodno politični programi treh najvažnejših političnih subjektov ljudskofrontnega gibanja iz l. 1939, ki so zelo določno in originalno formulirani ter radikalni v svojih zahtevah, imajo še neko pomembno novost: opredeljujejo tudi poti in nosilce za uresničitev narodnega programa. Pri naštevanju konkretnih poti in nosilcev so opazne razlike v širini pojmovanja demokratičnih subjektov in v pojmovanju osvoboditvenega procesa.

Tako je Sperans v svoji znameniti knjigi Razvoj slovenskega narodnega vprašanja iz začetka l. 1939, ko je nakazoval perspektive in poti slovenskega naroda, poudaril, da je delavski razred vodilna sila v sedanji fazi družbenega razvoja. Ta njegova vodilna vloga pa se mora prvenstveno izraziti v njegovi sposobnosti, da brani demokratične in socialne interese delovnega človeka na vasi, pa tudi srednjih slojev . . . Taka vloga delavskega razreda oziroma njegove avantgarde ustvarja pogoje za čvrsto strnitev demokratičnega bloka slovenskih ljudskih množic, ki bo hkrati

¹⁴⁵ Straža v viharju, 14. aprila 1938.

predstavljal ljudsko vojsko v obrambi obstoja slovenskega naroda in realiziranja gesla, ki ga je postavilo že 1848. leto.¹⁴⁶

O slovenskem narodnem programu pa je ponovil tisto iz manifesta slovenskemu narodu iz leta 1937: »Vsi štirje deli slovenskega naroda imajo skupen končni narodnoosvobodilni cilj in skupnega glavnega sovražnika: središče imperialistične reakcije, na katerega se tudi pri nas opira buržoazija vladajočih narodov. Konkretna pota slovenske narodne politike pa morajo biti nujno drugačna za vsak del slovenskega naroda posebej . . . V Jugoslaviji imajo pred seboj najvažnejšo nalogo, priboriti si morajo tak položaj, da bo ta del Slovencev postal privlačno središče vsega slovenskega naroda in obenem opora ostalim Slovincem v njihovem demokratičnem boju za svobodo. Jugoslavija ima pomen za Slovence in za ostale narode v njej samo, ako so v njej zajamčeni: njihova enakopravnost in zaščita njihove nacionalne neodvisnosti ter pogoji za njihov skupni družbeni napredek.«¹⁴⁷

Program slovenskih narodnih demokratov (Ude) je prineslo njihovo glasilo Slovenija v daljšem članku v štirih nadaljevanjih, spomladi 1939. Program je točno konstatiral, da smo Slovenci ob ustanovitvi skupne jugoslovanske države bili brez političnega koncepta, brez prave volje do polnega političnega življenja v državi kot državni narod in brez zavesti o tem, kaj hočemo in kaj je naša zgodovinska naloga v tej državi.¹⁴⁸ »Unitaristično jugoslovanstvo postaja vse bolj anarhonizem in ideološko sredstvo za vzdrževanje in opravičevanje vladnih sestavov, ki so po svoji zamisli centralistični. Centralizem stoji in pada z unitaristično hegemonistično idejo velikosrbstva, ki je v stvari identična z jugoslovanskim integralizmom.¹⁴⁹ . . . Slovenci hočemo biti kot celota enakopravni kot državni narod, kot nosilci državne misli in državne oblasti. Enakopravnost v državi pa za nas pomeni, da čutimo kot narod vse svoje življenjske pravice popolnoma zavarovane, da imamo vsa ustavna poroštva, da nam jih nihče ne more vzeti . . . Vse politične in ustavne pravice, ki jih zahtevamo, so samo poroštvo za to enakopravnost, pa bodi, da jih kdo imenuje avtonomija ali federacija. Tako resnično enakopravnost je mogoče urediti le v svobodnem sporazumu med prizadetimi narodi, ker pravice do nje ne sprejemamo od države, država smo mi sami, njeni narodi.«¹⁵⁰ Z zahtevanjem pravice državnega naroda »ne služimo samo sebi, ampak tudi državi in njeni prihodnosti.«¹⁵¹

Najbolj originalen je bil program krščansko socialističnih intelektualcev, ki ga je podal njihov ideolog narodnega vprašanja Bogo Grafenauer. Pri njem je, kar je odlika, analiza slovenskega narodnega vprašanja temeljito zgodovinsko podprta, saj je bil avtor šolan, široko razgledan

¹⁴⁶ Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, 1957, str. 388.

¹⁴⁷ Ravno tam, str. 389–390.

¹⁴⁸ Slovenija, 7. marca 1939.

¹⁴⁹ Slovenija, 17. marca 1939.

¹⁵⁰ Slovenija, 31. marca 1939.

¹⁵¹ Slovenija, 7. aprila 1939.

zgodovinar. Konkretno je slovenski položaj opredelil takole: »Slovence veže na Jugoslavijo trajna vez: 1. zemljepisna usmerjenost večine našega ozemlja, 2. narodnostna zveza z ostalimi južnimi Slovani – slovensko hrvaška meja od Buzeta v Istri do Mure je namreč edina meja, kjer se naslanjamo na narodnostno soroden element – in 3. misel, da smo sami v današnjem položaju prešibki, da bi se mogli vzdržati v boju za tako važno ozemlje, kakor je naše, in da zato rabimo ožje zveze z edinim sorodnim elementom, ki se ga dotikamo. A kljub temu, da smo zaradi teh vzrokov odločni boriti se za močno Jugoslavijo, je treba pripomniti, da mora imeti Slovenija v Jugoslaviji svoj poseben položaj, ker tak položaj zahteva že narava slovenskega ozemlja. To namreč nima važnosti samo za Balkan (zgodovina je pokazala, da so prav tu vrata za vdor na Balkan kot v Panonijo in Italijo), marveč tudi svojo stalno važno vlogo v Srednji Evropi, ki ji po velikem delu pripada. Tej vlogi Slovenija ne more ustrezati zgolj kot podrejena edinica centralistično urejene, po večini balkanske države, marveč samo kot njen del z velikimi avtonomističnimi pooblastili.«¹⁵² Grafenauer je svojo programsko misel razvil naprej in poudaril, »da naš boj za Jugoslavijo ni v nikakršnem nasprotju z našim prepričanjem o narodni samobitnosti Slovencev, ki nam je kot naravna in zgodovinska resnica nedotakljiva podlaga za vse naše delo. Prepričani smo, da bi mogli v Jugoslaviji vsi trije narodi, ki so se združili v njej na principu narodne samoodločbe, nemoteno razvijati svojo narodno samobitnost.«¹⁵³

V zaključnih delih programa je poskušal ugotoviti, kaj je potrebno storiti za doseg teh ciljev, in naštel: okrepitev narodne zavesti, načrtno ozdravljanje slovenskih gospodarskih razmer, in končno zelo pomembna naloga združitev slovenske narodne skupnosti.

Nazadnje še opredeli na novo postavljeno slovensko narodno skupnost: »Ne moremo se izogniti vprašanju ideološke politične organizacije. Ta tip kombinirane politične razdeljenosti skoro nujno privede s seboj obravnavanje majhnih političnih sporov na svetovnonazorski bazi in ponižanje ter zlorabo ideoloških vrednot v dnevni politični borbi, ki se zaostrojuje s tem do skrajnosti . . . V našem položaju je zaenkrat glavna konkretna zahteva pač ta, da mora imeti vse politično delo pred očmi vse narodne interese, ne pa samo interesov posameznih strank ali celo ožjih skupin. In druga, da je treba odstraniti zlorabo ideoloških vrednot v politiki in poskrbeti za politično vzgojo ljudstva. Pri svojem mnenju se dobro zavedam, da bo ostala tako strankarska kakor svetovnonazorska diferenciacija. Zavirati jo s kakimi totalitarizmi imam za napačno, ker me zgodovina uči, da so si Slovenci priborili svoje največje politične pridobitve v znamenju demokracije.«¹⁵⁴

Zadnje misli o odpravi ideološke prevlade v politiki in javnem življe-

¹⁵² Bogo Grafenauer, Slovensko vprašanje, Bohinjski teden 1939, Ljubljana 1939, str. 114.

¹⁵³ Ravno tam, str. 115.

¹⁵⁴ Ravno tam.

nju so zelo pomembne. Z njimi se je mlada krščansko socialistična inteligenca povzpela do novega naprednejšega življenjskega pojmovanja politike, ki je zavračala tisto nesrečno Mahničovo pojmovanje politike, pri katerem je ideološka norma bila predpostavljena življenju. S tem je bil sklenjen celo več kot polstoletni lok nekega političnega pojmovanja in delovanja, ki je žal Slovencem povzročil mnogo nadlog. Druga politična gibanja na Slovenskem, ki so v svoji politiki tudi predpostavljala pomen ideološkega, so se morala v naslednjih zgodovinskih preizkušnjah še dokazati, ali sprejemajo takšno novo politično filozofijo.

S takim gledanjem so bili krščanski socialisti tisti, ki so reševali, kar je bilo moč pozitivnega rešiti iz dolgoletne močne katoliške tradicije, ki ji je bila zavezana večina Slovencev.

Programske misli iz Speransove knjige in Grafenauerjevega referata so odločilno vplivale na dvojne programskih dokumentov, komunističnega in krščansko socialističnega s konca leta 1939. Oba dokumenta sta najbolj adekvaten strnjen izraz komunističnih oziroma krščansko socialističnih programskih pogledov. Oba dokumenta nosita celo enake naslove: »Kaj hočemo«. Prvi komunistični je tiskan letak Zveze delovnega ljudstva Slovenije, krščansko socialistični pa je objavljen v obliki šapirografiranega vestnika Slovenska politika. Oba dokumenta, nekako zadnja narodnoprogramska dokumenta slovenskih komunistov in krščanskih socialistov pred okupacijo, vsebujeta skoraj identične narodno in socialnopolitične zahteve. Deloma se razlikujeta v pojmovanju širine nosilnega subjekta političnega osvobajanja slovenskega naroda, kar je pač pogojeno z različno komunistično in krščansko socialistično politično antropologijo.¹⁵⁵

¹⁵⁵ J. Prunk, Vestnik Slovenska politika. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXIII/1983, str. 155–165.

(Se nadaljuje)

»Javno mnenje« in spori v komunikologiji (I)

*Razhajanja in/ali dopolnjevanja v komunikologiji**

Razvoj komunikologije v zadnjih letih označuje razraščanje in poglobljanje kritične zavesti med raziskovalci, da so disciplina, ki jo razvijajo, raziskave, ki jih opravljajo, in znanstvena »orodja«, ki jih uporabljajo, mnogo več kot zgolj rezultat njihove individualne duhovne produkcije. Njihova odvisnost od množice dejavnikov, kot so ekonomski in politični interesi in pritiski, celotna družbena organizacija znanstvenoraziskovalnega dela, medosebni odnosi, dostop do dokumentov, podatkov, sploh informacij itd., ni postala le element kritične samorefleksije, ampak tudi predmet širše zgodovinsko zasnovanih raziskav. Ta proces lahko najbolje ponazorimo s sodobnimi razpravami o dominantnih »paradigmah«, »tradicijah« ali »šolah« v komunikoloških raziskavah. Iz teh razprav bi lahko izluščili dva glavna zgodovinska tokova razvoja komunikologije, ki se razlikujeta zlasti po »velikih vprašanjih«, na katera poskušata odgovoriti, po metodah (ali celo metodologiji) raziskovanja komunikacijskih procesov in po specifičnih rezultatih, do katerih prihajajo in jih pojasnjujejo raziskovalci ter jih priznavajo, »verificirajo« uporabniki.

Eden izmed obeh tokov je običajno poimenovan za »empiričnega«, »pozitivističnega« ali »administrativnega«; gre za raziskovalno usmeritev v posebne, merljive, kratkoročne, individualne, stališčne in vedenjske značilnosti, zlasti učinke v (množičnem) komuniciranju.

Drugi glavni tok se običajno označuje za »kritično usmeritev« in se (vsaj zgodovinsko) navezuje na frankfurtski krog med obema vojnoma. S tega stališča postane ključno vprašanje vrednot, ki oblikujejo izbrani problem, in političnih načel raziskovalca. V tej zvezi bomo samo navedli Lyndovo opozorilo (1939:183), da »so vrednote lahko ter primerno in nujno souporabljene v začetni izbiri ‚signifikantnih‘, ‚pomembnih‘ problemov za raziskovanje. Lahko sicer so, vendar pa ne bi smele biti uporabljene kasneje, da bi oblikovale pristransko analizo ali interpretacijo podatkom inherentnih pomenov«. Vsekakor bi za skupni imenovalac kritične usmeritve lahko šteli dognanje, da odsotnost eksplicitne pozornosti vrednotam v izbiri raziskovalnega problema implicitno ali eksplicitno vodi v podporo družbenega statusa quo (vladajočega razreda).

Dihotomizacija razvojnih smeri komunikoloških raziskav, ki so se razvile v sociologiji in socialni psihologiji na prelomu 19. in 20. stoletja, na dva tokova – »administrativnega« in »kritičnega« – je glede na bogastvo raznovrstnosti skoraj stoletne tradicije gotovo huda poenostavitev, ki pa se zdi smiselna iz povsem določenih razlogov. Morda manj pomemben je

* Seznam literature bo objavljen v 2. delu članka.

ta, da je konec tridesetih let praktično prišlo do take polarizacije znotraj razvijajoče se komunikologije. Zaznamuje jo razhod dveh najvidnejših predstavnikov, Evropejcev na ameriških tleh – T. W. Adorna in P. F. Lazarsfelda – pri konceptualizaciji raziskovalnega projekta o radiu, ki sta ga po Lazarsfeldovih navedbah (Rogers, 1981) povzročila Adornova »spekulativna« usmerjenost in apriorno zavračanje kvantitativnih metod v raziskovanju radia, ki sta ga skupaj začela (Robinson, 1984:20; Lowery, De Fleur, 1983).

Pomembnejši razlog za splošno dihotomizacijo tiči v vprašanju, ali gre v razvojnih smereh komunikologije v preteklosti in sedanjosti za načelno nezdržljivi usmeritvi (paradigmi). Pri iskanju odgovora na to vprašanje predstavnike obeh »tokov« (npr. v tematski številki *Journal of Communication Ferment in the Field*, 1983) pogosto zavaja neutemeljeno prepričanje, da je z razdorom med Lazarsfeldom in Adornom, ki ima v bistvu tudi politično (ideološko) naravo, povezan razcep med uporabo kvantitativnih in kvalitativnih raziskovalnih metod. Usmeritev Lazarsfeldovega kroga v raziskovanje neposredno ali posredno *merljivih* značilnosti in učinkov komuniciranja (zlasti z metodami analize sporočil in mnenjskih raziskav), v uporabo kvantitativnih metod raziskovanja je na prvi pogled videti neločljiv (vsekakor pa najbolj viden) sestavni del »administrativnega raziskovanja«, s tem pa naj bi bila to tudi njegova *bistvena* značilnost. Tu ne gre samo za logično napako v sklepanju, ampak tudi za nerazumevanje dejanskega odnosa med kvalitativnimi in kvantitativnimi metodami, ki so v resnici ene drugim dopolnilo, ne pa izključni kategoriji.

»Radikalizem« kritične komunikološke paradigme ne presega, ampak v bistvu sprevača Adornovo idejo o »posredovanju med administrativnim in kritičnim raziskovanjem«. Metode »empirične znanosti o družbi« sicer lahko podležejo manipulatorskim ciljem – predvsem zato, ker je praktična uporabnost znanosti v družbi pomembno odvisna od njenega lastnega družbenega položaja in ker ne obstaja »univerzalni družbeni subjekt«, ki bi njena dognanja lahko uporabljal tako kot npr. v medicini. Po drugi strani pa je »avtentični smisel empiričnih metod *kritični impulz*« proti ideologizirani abstraktni družbeni znanosti (Adorno, Horkheimer, 1980:119–121). Podobno je tudi drugi predstavnik »kritične šole« S. Kracauer poudarjal, da pojma »kvalitativna analiza« in »kvantitativna analiza« ne pripadata radikalno različnima pristopoma: »Ta dva pristopa nikakor nista med seboj izključujoča, ampak se dejansko prekrivata ter sta se v resnici v številnih raziskavah dopolnjevala in prepletala« (Kracauer, 1952).

Zapisani ugovori zoper ekskluzivizem nekaterih novodobnih predstavnikov kritične paradigme nikakor ne zanikajo partikularistične usmerjenosti in zavesti ter enostranskosti administrativnega raziskovanja. Nanje so pokazali in jih podrobneje razčlenili številni raziskovalci od Adorna naprej, vključno tudi sam Lazarsfeld. Toda če naj bi te kritične analize administrativnega raziskovanja prispevale k uspešnejši uveljavitvi kritič-

nega raziskovanja (*zagotoviti* je seveda ne morejo, ker je uveljavitev pomembno odvisna tudi od samega družbenega položaja kritičnega raziskovanja), bi morale sodobne razprave o prevladujočih raziskovalnih paradigmah izčrpnjeje osvetliti odnos med teorijo in empirijo, in še zlasti pomen metod (metodologije) empiričnega raziskovanja. Ta odnos ima hipotetično lahko trojno naravo: 1. Vse doslej razvite metode empiričnega družboslovnega raziskovanja so *nasprotne* (sovražne) teoretskim zasnovam »kritične šole« in potemtakem povsem neustrezne za obravnavanje temeljnih problemov, kot so definirani v kritični teoriji. 2. Kritična teorija sploh ne tematizira, ali so predpostavke in logika konkretnih »kvantitativnih metod« ustrezne oz. združljive z danim teoretičnim okvirom, ker so *zunaj* njenega refleksivnega polja. 3. Empirično raziskovanje in kritična teorija družbe se ne izključujeta, ampak se (lahko, ob določenih predpostavkah) dopolnjujeta in oplajata.

Ne poznam niti enega kritičnega besedila (čeprav je moje vedenje gotovo nepopolno), ki bi razkrivalo *neveljavnost* (ne: nezadostnost, nepopolnost ipd.) konkretne metode empiričnega raziskovanja in konkretne metode statistične analize z vidika oz. v odnosu do konkretne posebne teoretske pozicije. Obstajajo obsežne kritike pomanjkljivosti metod in pristranskosti njihove uporabe (npr. tematska številka revije *Pouvoirs*, 1985, št. 3 – *Les sondages, Demystifying Social Statistics*, 1979), ki pa ne prihajajo do argumentiranih dognanj o njihovi *načelni* neveljavnosti. Poleg tega se tudi kritične študije ne izogibajo uporabi podatkov, dobljenih z relativno nezahtevnimi (deskriptivnimi) metodami zbiranja in statistične analize podatkov. Vse to dokazuje, da nikakor ni falzificirana možnost produktivnega sožitja kritične teorije in empiričnega raziskovanja oz. njunega – če parafraziramo Adorna – vzajemnega posredovanja.

Dva vzroka sta predvsem, da večina raziskovalcev s komunikološkega področja ne sprejema teze o potencialni združljivosti med pozitivizmom administrativnega raziskovanja komuniciranja in kritičnim raziskovanjem, ki jo je med prvimi postavil K. Lang (1979), v »štiriparadigmatičnem« prostoru pa kasneje razvili tudi K. E. Rosengren (1983). Prvi vzrok je že omenjeno *nerazumevanje dejanskega odnosa med kvalitativnimi in kvantitativnimi metodami in nerazumevanje logike in predpostavk statistične analize podatkov*. Le redki (če sploh kdo) med glasniki kritike komunikacijskih pojavov v »njihovem sistemskem kontekstu« so ustrezno seznanjeni z metodami (metodologijo) empiričnega raziskovanja in posebej s statističnimi metodami za analizo podatkov. Njihovo zavračanje torej lahko označimo za *aprioristično*, saj ne izvira in ni utemeljeno v kritiki *logike metod* empiričnega zbiranja in statistične analize podatkov. Drugi vzrok, da ni videti potencialne združljivosti obeh »velikih zgodovinskih paradigem«, je neutemeljeno *izenačevanje administrativnega raziskovanja s kvantitativnimi metodami empiričnega raziskovanja*. Za primer lahko vzamemo Smythovo in Van Dinovo operacionalizacijo »administrativne ideologije«, ki jo definirata kot »povezovanje problemov in orodja admi-

nistrativne narave z interpretacijo rezultatov, ki podpira ali vsaj ne vznemirja statusa quo« (Smythe, Van Dinh, 1983). Popolnoma jasno definicija izhaja iz definiranja *problema* in *cilja* raziskovanja (ohranjanje statusa quo) kot bistvenega definicijskega elementa, nasprotno pa gre operacionalizacija v popolnoma drugo smer: »Prvi tip raziskovanja v okviru administrativnega raziskovanja zaradi enostavnosti imenujemo 'kvantitativno' raziskovanje. Vključuje tržno raziskovanje . . . služi interesom privatnih korporacij . . .« Logična napaka (da ima ideološke temelje, nas tu ne zanima) je dovolj očitna: ne »kvantitativno« raziskovanje, ampak tržno raziskovanje je posebna vrsta »administrativne ideologije« zaradi postavljenih ciljev raziskovanja, ki so podrejeni podjetniškim ciljem.

Površna, apriorna kritika empiričnega družboslovnega raziskovanja zamegljuje dejanski odnos med kvalitativno-kvantitativno razsežnostjo ter empirično-teoretično razsežnostjo. Običajne so predstave, da je empirično raziskovanje predvsem (ali izključno) kvantitativno, medtem ko so (kritične) teorije kvalitativne. Popolnoma jasno je, da ta »velika analogija« ne velja za naravoslovne znanosti, ki široko vključujejo kvantitativne modele in teorije. Dovolj očitno to velja tudi (že) za politično ekonomijo. So potemtakem teorije družboslovnih znanosti edina izjema? In hkrati, mar ni zgodovinoslovje, čeprav ni (pretežno) kvantitativno, empirično?

Dokaj razširjeno ločevanje med kvalitativno in kvantitativno metodologijo pomeni trganje metode od bistva raziskovanja, ki se celo disciplinarno institucionalizira (Cohen, 1980:19). Pri tem je gotovo nenavadno, da takorekoč ni učbenika metodologije družboslovnega raziskovanja, ki ne bi že v uvodu poudarjal tesno povezanost metode, predmeta in cilja raziskovanja, da se torej ni mogoče s katerokoli metodo lotiti kateregakoli raziskovalnega problema ali, kot je zapisal Marx, da k resnici ne sodi samo rezultat, ampak tudi pot do njega (Marx, MEW I:23). Toda tako kot v abstraktnih vzajemnih kritikah administrativnega in kritičnega raziskovanja tudi učbeniki metodologije običajno po korektno postavljenem izhodišču nanj preprosto pozabijo in obravnavajo metode le v abstrakciji s posamičnimi primeri iz empiričnega raziskovanja (s »konkretnimi podatki«), brez družboslovno-teoretskih temeljev, torej brez nastavkov za preskušanje *veljavnosti* konkretnih metod v raziskovanju.

Zvajanje odnosa teoretično-empirično na odnos (ločevanje) kvalitativno-kvantitativno postavlja poudarek na napačno mesto. Ker so empirične metode *instrumentalne* rešitve problemov zbiranja, obravnavanja in interpretacije informacij, je odločitev za njihovo uporabo – če naj bo veljavna – nujno odvisna od vsebine, tj. predmeta in cilja raziskovanja. Prav predmet in cilj raziskovanja odločata in določata, ali je treba – da bo raziskovanje veljavno – uporabiti kvalitativne ali kvantitativne rešitve (metode). Izbor med obema vrstama metod bi moral biti, vsaj idealno vzeto, utemeljen izključno z verjetnostjo, da bomo z njihovo pomočjo prišli do dokazov, ki jih iščemo (Berger, Kellner, 1981:46), pri čemer

vnaprej, apriorno ni mogoče izključiti ne ene ne druge kot neprimerne. Raziskovalna praksa je, žal, daleč od takega idealnega stanja: obstajajo zgolj teoretske in zgolj metodološke revije, posebni učbeniki teorije in posebni učbeniki metodologije, tako da ni čudno, da teoretiki skoraj nikoli ne obravnavajo problemov metod raziskovanja in da se metodologi ne lotevajo teoretskih vprašanj. Seveda pa to ni nikakršna posebnost komunikologije, čeprav je na drugih raziskovalnih področjih (zlasti ekonomije, delno politike) znanstveni (teoretski) razvoj toliko napredoval, da že omogoča dovolj natančno razčlenjeno definiranje najcelovitejših družbenih pojavov, tako da je mogoče njihove elemente empirično opazovati (pojme operacionalizirati) ter natančno in zanesljivo meriti (Černe, 1983:107).

Nesmiselnost teze o načelnem izključevanju med empiričnim/teoretičnim ter kvantitativnim/kvalitativnim morda lahko najbolj prepričljivo pokažemo na zgledu iz (pred)marksistične tradicije. V *Nemški ideologiji* Marx in Engels v razdelku o zgodovini dokazujeta, da se »zavest razvije in izoblikuje zaradi stopnjevane produktivnosti, množitve potreb in množitve prebivalstva, ki je temelj obeh. S tem se razvije delitev dela delitev materialnega in duhovnega dela« (MEW, Vol. 3, 31). Stavek brez težav preoblikujemo v jasno (sicer ne izčrpno, a saj gre le za zgled) hipotezo, ki jo je mogoče empirično verificirati: Množitev prebivalstva (X) vpliva na množitev potreb (Y_1) in stopnjevanje produktivnosti (Y_2), zaradi česar se razvija zavest (Z_1) in s tem delitev dela (Z_2). Neodvisne spremenljivke X_1 , Y_1 in Y_2 so – popolnoma očitno – kvantitativne in jih je mogoče meriti, odvisni spremenljivki pa sta kvalitativni (Z_1 in Z_2). Ta hipoteza je končno ponazoritev Marxove ideje kvalitativnega skoka (revolucionarne spremembe) kot rezultata kvantitativnih (evolucijskih) sprememb v družbi. Ali je odvisni spremenljivki tudi mogoče »kvantificirati«, ni bistveno; bistveno je vprašanje, ali ju je smiselno (veljavno) kvantificirati. Znanstvena produktivnost kvantitativnih metod je torej odvisna od raziskovalnega problema in cilja raziskovanja; apriorno odločanje za kvalitativno ali kvantitativno raziskovanje je neploden voluntarizem. Seveda pa ob ugotovitvi o potrebnosti uporabe kvantitativnih metod ostaja odprto vprašanje njihove natančnosti, zanesljivosti in veljavnosti, kar je odvisno od metodološkega razvoja znanosti, od vzajemnih kritičnih »impulzov« teorije in prakse.

Predmet in cilj »mnenjskih raziskav«

Podatki v obliki odgovorov na vprašanja sodijo med najbolj pogosto uporabljene podatkovne vire v empiričnem družboslovju. Vprašanja lahko razvrstimo v dve osnovni skupini glede na splošno razlikovanje med (1) objektiviranim merjenjem in (2) subjektiv(ističnim) vrednotenjem. Če z odgovori na vprašanja »merimo« izkustvene pojave v objektivni stvarno-

sti, lahko govorimo o *subjektivnem vrednotenju*, ki ga je načelno (glede na predmet raziskovanja) mogoče nadomestiti z objektiviranim merjenjem (npr. z enostavnim ali sistematičnim opazovanjem ter z analizo institucionalnih zapisov ali arteficialnih podatkov). Tu respondent nastopa kot moteči dejavnik, kot (nepotrebni) posrednik, ki zmanjšuje zanesljivost in veljavnost merjenja. Zanje se ne odločamo iz načelnih razlogov, ampak zaradi pocenitve raziskovanja, prihranka časa in/ali nedostopnosti objektivnejših podatkovnih virov. Z vprašanji druge vrste pa objektivirano merimo (z različno stopnjo natančnosti in zanesljivosti) individualno znanje, vrednotenja, stališča ipd., česar ni mogoče dojemati drugače kot v komunikacijskem procesu.

Skupna metoda generiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja pogosto zamegljuje *razlike v ciljih raziskovanja*. Mnenjske raziskave (tako bomo v nadaljevanju zaradi enostavnosti imenovali metodo generiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja) se prevladujoče uporabljajo kot sredstvo za doseg vsaj treh skupin ciljev:

1. proizvesti *model javnega mnenja*,
2. preizkušati posamične *hipoteze*, izpeljane iz teoretskega modela, o zakonitostih v družbenih pojavih, ki jih je mogoče objektivirano meriti na individualni ravni,
3. (p)opisati značilnosti populacije (npr. popis prebivalstva).

Metoda mnenjskih raziskav se je razvila v tesni povezanosti z razvojem statistike, zlasti teorije verjetnosti in na njej zasnovanega naključnega vzorca kot enega izmed bistvenih elementov sistematičnosti generiranja podatkov. Ta razvoj je pomembno vplival tudi na standardizacijo intervjujev oz. vprašalnikov (anket), npr. z izdelavo posebnih lestvic za merjenje stališč. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da metoda »intervjuja« sega mnogo dlje v preteklost, kot segajo začetki sodobne sociologije, in da se je razvila pod vplivom povsem določenih družbenih *interesov*. In končno, ekspanzija mnenjskih raziskav v sodobnosti (anketomanija ali sondomanija) je v precejšnji meri tudi rezultat *operacionalizma* v dvajsetih letih tega stoletja, ki je zahteval popolno identičnost med pojmom in operacijami (postopki empiričnega raziskovanja), tako da končno pojem »ne pomeni nič drugega kot množico operacij; pojem je sinonim za ustrežajočo množico operacij« (Bridgman, 1927). Tako reducirani model operacionalnega definiranja pojmov v bistvu ostaja na ravni ostenzivne definicije (npr. inteligenca je natančno to, kar izmerimo z nekim testom, javno mnenje je natančno to, kar ugotovimo z mnenjsko raziskavo).

Problem bi lahko zdaj – glede na odnos »kritične teorije« do »administrativnega raziskovanja« – opredelili takole: Kako začetne pobude in takratne razmere v družbi in znanosti opredeljujejo funkcijo in naravo sodobnega mnenjskega raziskovanja? Ali logika, »skrita« v postopkih in operacijah mnenjskih raziskav, determinira cilje raziskovanja?

Predhodnike oz. zametke empiričnega družboslovnega raziskovanja bi lahko poiskali že v Angliji konec 18. stoletja – v proučevanju »socialnih vprašanj«, v katerem so se prvič začeli uporabljati standardizirani vprašalniki in iz katerega se je razvilo sistematično zbiranje podatkov o prebivalcih specifičnih geografskih, kulturnih ali administrativnih okolij, t. i. *social surveys* (nem. Sozialforschung). Podatki so bili namenjeni državni administraciji, le redko pa uporabljeni za znanstveno proučevanje ali kot podlaga teoretske tematizacije (Mitchell, 1968: 100, Maus, 1973: 26). Predmet teh študij, ki so bile pogosto izrazito *kritične*, so bile posledice zgodnjekapitalistične industrializacije v družbeni strukturi in še zlasti za proletarijat, posebej za ženske in otroke. Poleg etnologije, kjer je nestandardizirani intervju obveljal kot poglobilni vir informacij (v katerem pa je bil poudarek na *kompetentnosti respondenta*), lahko za glavno spodbudo razvoju znanstveno zasnovanega, standardiziranega intervjuja štejemo dejavnost angleških kraljevih komisij (Royal Commissions) v začetku 19. stoletja, usmerjeno v razkrivanje položaja proletariata v razvijajočih se industrijskih mestnih aglomeracijah. Delo komisij je običajno temeljilo na poročilih izvedencev, zdravnikov in inšpektorjev, na pogovorih z delavci in skupinskih razpravah, ki so jih usmerjali z bolj ali manj standardiziranimi vprašalniki. Vprašalniki so bili sredstva za zbiranje podatkov, s katerimi naj bi dobili bolj objektivno sliko položaja delavstva od tiste, ki so jo dajali poročila in izjave lastnikov in upraviteljev podjetij. Na pomen razvijajoče se »socialne statistike« (tudi »socialne fizike« ali »moralne statistike«) za tisti in prihodnji čas je opozarjal tudi Marx (npr. v predgovoru k prvi izdaji *Kapitala*), obilno pa jo je – poleg lastnih opazovanj – uporabil Engels v *Položaju delavskega razreda v Angliji* (1845). Pomen Engelsove študije ni v izvornosti metode oz. virov podatkov niti podatkov samih, saj so bili večidel že objavljeni, ampak v cilju in izhodišču obravnavanja podatkov. Lahko bi zatrdili, da je Engelsovo delo prvi poskus uporabe »socialne statistike« v razkrivanju in pojasnjevanju *razrednega* položaja proletariata.¹

Okvir za študije revščine, nepismenosti, bolezni in drugih »socialnih vprašanj« so bili popisi prebivalstva (v Angliji po 1801), tudi sami posebna vrsta pregledne študije (social survey). Raziskovanje se je poslej začelo tudi metodološko izpopolnjevati, zlasti pod vplivom statističnih društev. Hkrati pa je ta dejavnost začela širše odmevati v družbi z razvijajočim se tiskom. Med najostrejše kritike socialnih problemov v Angliji v tem času sodi publicist Henry Mayhew, eden izmed ustanoviteljev časopisa *Punch*, ki je prvi začel uporabljati »neusmerjeni intervju«, pa tudi celotni literarni krog okrog Charlesa Dickensa.

¹ V obravnavi »stališč buržoazije do proletariata« pojasnjuje Engels v opombi: »Da se izognem vsem nesporazumom in iz njih izviračim očitkom, hočem še pripomniti, da sem govoril o buržoaziji kot *razredu* in so mi vse reči, ki sem jih omenil o posameznikih, samo označbe za mišljenje in ravnanje *razreda*.«

Raziskovanje socialnih vprašanj se je zelo razmahnilo zlasti v Angliji in Združenih državah Amerike konec 19. stoletja in pretežno ohranilo tradicionalno socialnoreformistično usmerjenost tako v Evropi kot onstran Atlantika.² Že Engels pa je v svojem Položaju razkrival tudi hinavščino dela predstavnikov »srednjega razreda« v proučevanju socialnega položaja delavstva (npr. Ure), predvsem pa socialne zakonodaje. To konservativno, eksplicitno protisocialistično usmerjeno tradicijo »socialne statistike« je v drugi polovici 19. stoletja nadaljeval zlasti francoski inženir Le Play in vplival na velik krog zlasti katoliških raziskovalcev v Franciji, pa tudi drugod (Maus, 1973: 30), ne samo in predvsem s svojim konservativizmom, ampak zlasti z dosledno metodološko zasnovo svoje »sociografije«. V raziskovanju je prevladovala socialnoreformistična usmerjenost za izboljšanje življenjskih razmer delavstva, ki so jo v ZDA še posebej podpirali reformistično naravnani novinarji razvijajočega se množičnega tiska ob podpori socialnoreformističnih združenj.

Dvajseto stoletje je pomembno preobrazilo empirično družboslovno raziskovanje. (1) Iz dotedanjih občasnih in posamičnih poskusov se je (naprej v ZDA) razvilo v *trajno, organizirano* dejavnost v okviru univerzitetnih središč z razvito publicistično dejavnostjo. (2) Razvije se *metodološki diskurz*, v revijah se začno pojavljati razprave o metodoloških problemih intervjuja in vprašalnika ter vzorčenja. Za prelomnico lahko štejemo Thurstonov članek v *American Journal of Sociology* (1928) o merljivosti stališč, v katerem je razvil še danes pogosto uporabljano Thurstonovo lestvico. (3) Že med drugo svetovno vojno se uveljavi nova vrsta empiričnega raziskovanja, ki je s pridom uporabila vsa dotedanja raziskovalna dognanja: *tržno raziskovanje*. Nova smer z dotedanjim angažiranim proučevanjem socialne problematike, ki je bilo usmerjeno v socialne reforme, nima razen raziskovalnih metod nič skupnega. Po prvih posameznikih, ki so se lotili tržnega raziskovanja ob prodajni aktivnosti, in raziskovalnih oddelkih pri oglasnih agencijah se razvijajo samostojni tržno usmerjeni raziskovalni inštituti (1935 znameniti Gallupov inštitut), katerih komitenti so bili v veliki meri tudi časniki. Profesionalizacija empiričnega raziskovanja je sicer povečevala zanimanje za zanesljivost, delno tudi veljavnost raziskovanega instrumentarija, hkrati pa je empirično raziskovanje zaradi vse večjih stroškov vse bolj vodila v odvisnost od kapitala in oddaljevala od kritične refleksije. Podrejenost kapitalu in/ali državi je že med obema vojnama, zlasti pa po drugi svetovni vojni, vse bolj sprožala vprašanja o družbeni vlogi mnenjskega raziskovanja in njegove znanstvene produktivnosti.

Vpogled v »predzgodovino« mnenjskega raziskovanja nedvomno dokazuje, da ni *vzdržna teza o determiniranosti* generiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja z »administrativno ideologijo«. Prav

² Marx v predgovoru k 1. izdaji *Kapitala* označuje člane »preiskovalnih komisij«, ki so delovale v Angliji, za »izvedene, nepristranske in brezobzirme moze.«

nasprotno je v zgodovinskem razvoju mnenjskega raziskovanja dovolj razvidno, da je ta metoda empiričnega raziskovanja (npr. v obliki »socialne statistike« 18. in 19. stoletja) bila zasnovana kot »kritični impulz« – ne sicer proti ideologizirani znanosti, kot sta kasneje zahtevala Adorno in Horkheimer, ampak *proti ideologizirani zavesti vladajočega razreda*. Na tej osnovi je mogoče sklepati, da nikakor ne gre za načelno nasprotje med kritično teorijo in mnenjskimi raziskavami, pač pa, da velik del (empiričnega) družboslovnega raziskovanja v razvitem kapitalizmu pade pod splošni zakon kapitalistične produkcije in njegov cilj ni uporabna vrednost raziskovanja, tj. njegova *znanstvena relevantnost*, ampak *menjalna vrednost*. Začetki empiričnega družboslovja oz. mnenjskih raziskav sodijo v čas progresivne buržoazne ideologije, v čas uveljavljanja novih, kapitalističnih odnosov, ko je že samo empirično registriranje teh procesov prispevalo k ukinjanju fevdalne metafizike in s tem k razvoju nove, buržoazne družbe. Danes bi empirično družboslovje *brez kritičnega impulza* teorije perpetuiralo obstoječe odnose v kapitalistični družbi: v precejšnji meri to tudi počne. V takih okoliščinah gre prvo mesto kritični teoriji, kritiki konkretnega empiričnega raziskovanja, ki lahko razkrije in udejani njegov emancipatorični potencial. Spet drugačno naravo pa ima empirično družboslovje v pokapitalističnih družbah, kjer nastopa empirija predvsem kot kritični impulz nasproti ideologizirani abstraktni družbeni znanosti, proti formalizmu in poenostavljenemu posploševanju ter za razkrivanje razlik v interesih in družbenih protislovij.

Statistične predpostavke »mnenjskih raziskav«

Sodobne mnenjske raziskave so neločljivo povezane z razvojem in uporabo statističnih metod.

Sredi 19. stoletja – v obdobju razmaha »socialne statistike« – sta se uveljavili dve izrazito nasprotni gledanja na uvajanje statistike v družboslovje. Med najostrejše nasprotnike statistike je sodil A. Comte, sicer utemeljitelj opazovanja, eksperimenta in primerjalne metode v sociologiji. Pozitivist Comte, ki je v mladih letih poučeval matematiko, je ostro nasprotoval družboslovni uporabi »okornega in smešnega preračunavanja goljufive teorije verjetnosti«, ki jo je označeval za »resno družbeno nevarnost, da bi podpirali izredno škodljive zablode, ker jih (teorija verjetnosti) obdaja z impozantnim videzom umnosti« (Maus, 1973: 22). Comtova kritika je bila namenjena predvsem prizadevanjem A. Queteleta, da bi na statističnih osnovah razvil »socialno fiziko« oz. »moralno statistiko«, ki bi temeljila na objektivnem opazovanju, merjenju in štetju dejavnosti oz. značilnosti individuov in na tej osnovi ugotovila zakonitosti v množičnih pojavih.

Queteletova prizadevanja so naletela na velik odpor zlasti v konservativnih krogih, ki so v proučevanju zakonitosti človeškega vedenja in

delovanja videli nevarnost za dotlej prevladujoča idealistična pojmovanja o svobodi človekove volje. Tako kot sodobna nasprotja med kritičnim in administrativnim raziskovanjem tudi razprave o vlogi statistike v 19. stoletju niso bile brez političnega ozadja. Podobno kot je Marx v razpravah o svobodi tiska v štiridesetih letih prejšnjega stoletja pogosto dokazoval pruski konservatizem s primerjavo z razvojem tiska, npr. v naprednejši Franciji in Belgiji, je nemški statistik J. Fallati (1846) pojasnjeval odpor do statistike v Nemčiji kot posledico »odsotnosti javnosti, ki jo imajo Anglija, Francija in Belgija«. S primeri (statističnih) anket v teh državah je dokazoval, da »povsod, kjer ni javnosti politike in svobode tiska, ni zaupanja v statistiko, s čimer sta seveda bolj ali manj omejena tudi njen razvoj in vpliv« (Maus, 1973: 33).

Za zadnjo veliko prelomnico v razvoju mnenjskih raziskav lahko štejemo leto 1915, ko je bil prvič uporabljen *naključni vzorec* v neki empirični družboslovni raziskavi (A. L. Bowley). Pomembno je seveda, da se je v tem obdobju empirično družboslovno raziskovanje že močno razmahnilo, še zlasti v ZDA pod vplivom chicaške šole, ki v začetnem obdobju sicer ni razvijala kvantitativnih metod. S tem se statistika spremeni iz golega sredstva za natančnejše opisovanje množičnih pojavov v analitično sredstvo za posploševanje in pojasnjevanje. Reprezentativni vzorec je šele dokončno odprl pot za tržne raziskave in raziskave »javnega mnenja«, hkrati pa sprožil številne spore o vlogi in pomenu reprezentativnega vzorčenja in statistične analize podatkov sploh v družboslovnem raziskovanju.

Danes bi najbrž težko našli resnega znanstvenika, ki bi se bil pripravljen strinjati s Comtovo tezo o »resni družbeni nevarnosti« statistike. Nedvomno pa je res, da se taka nevarnost skriva v statistiki tako kot v vseh znanstvenih disciplinah tedaj, ko je znanje le površno, nesistematično, naključno. Statistika po eni strani gotovo zbližuje (ali daje vsaj možnost za zблиževanje) naravoslovne in družboslovne znanosti in s tem prispeva k razvoju inter- in transdisciplinarnega raziskovanja, ki vse bolj postaja praktična potreba in nujnost z razvojem takih dejavnosti, kot je informacijska dejavnost. Po drugi strani pa statistika zaradi svoje transdisciplinarnosti hkrati ogroža disciplinarne monopole, proti katerim tudi znanost ni odporna in jih celo institucionalizira. Odpor do statistike v družboslovju je v veliki meri rezultat tradicionalnega mišljenja, ki družboslovno znanost definira le negativno – kot znanost, ki *ni* naravoslovna, ki je *različna* od vsega tistega, v čemer domujejo metode matematičnega in statističnega raziskovanja. Dokaz za to je že dejstvo, da na taki negativni logiki pri precejšnjem številu študentov temelji tudi odločitev za študij družboslovnih znanosti in da (zaradi tega) uvajanje matematike, statistike, računalništva ipd. v družboslovni študij pogosto sproža odpor, ki nima nikakršne racionalne osnove, saj je to *odpor do neznanega*. Tudi mistifikacija statistike kot univerzalnega ključa za premostitev vseh problemov je predvsem plod *neznanja* (bodisi statističnega bodisi družboslov-

nega). Prav mistifikacija statistike pa je edino racionalno jedro odpora proti statistiki sploh. V nasprotju med administrativno in kritično komunikologijo gre prav za to: na eni strani mistifikacija statistike oz. redukcija komunikologije na uporabo tistih raziskovalnih metod, ki dopuščajo (zahtevajo) rabo metod statistične analize podatkov, na drugi strani odpor do take usmeritve, ki je v najboljšem primeru utemeljen v mistifikaciji statistike, ne pa v statistiki sami.

(Se nadaljuje)

Politično komuniciranje in konstrukcija družbene stvarnosti

V komunikacijski znanosti je danes živo vprašanje, ali množični mediji izkrivljeno, »popačeno« prikazujejo družbeno stvarnost, ustvarjajo stereotipne »predstave v glavah ljudi« (Lippmann) in tako konstruirajo neko novo stvarnost, ki je dejansko »produkt« politike komunikacijskih organizacij, njihove ideološko-vrednostne naravnosti in programskih ciljev državnih ali političnih projektov.

Odgovori na to vprašanje so različni:

Funkcionalistični teoretiki ugotavljajo, da množični mediji zaradi »eksplozije informacij« v sodobnem svetu selekcionirajo informacije, da dosegajo funkcionalno komuniciranje (Prakke) oziroma morfogenezo sistema (sistemski teoretiki), predvsem pa strukturno spreminjanje (Buckley).

Nekateri komunikologi dokaj pozitivistično naštevajo različne funkcije množičnih medijev: med njimi je prva resda informacijska funkcija (posredovanje informacij o dogodkih in odnosih moči v svetu); zatem pa opredeljujejo tudi korelacijsko funkcijo (interpretacija dogodkov v smislu podpore uveljavljenim normam in centrom oblasti) in mobilizacijsko funkcijo (politične, ekonomske, vojaške, verske in druge kampanje) (McQuail). Slednji že določno kažeta na ideološko-vrednostno in politično »funkcijo« množičnih medijev, s katero mediji etično verificirajo oblast vladajočega razreda, dokazujejo pravilnost politike, pa tudi upravičujejo neenako distribucijo družbene moči, vpliva in ugleda vlade in vladajoče elite.

Kritični komunikologi so še bolj jasno opredelili tezo, da imata informacija in ideologija funkcij stabiliziranja strukture moči, s transnacionalnimi informacijskimi sistemi pa uveljavlja hegemonije in ekspanzije velikih sil. Zavračajo trditev komunikacijskih pragmatikov, da imajo komunikatorji pravico »definirati« stvarnost in dolžnost ustvarjati »nad-ideološko«, »nadstrankarsko«, kozmopolitsko, globalno »podobo« sveta. »Globalni dnevnik« in objektivnost poročanja so gola fikcija in zastiranje dejanskih protislovij in distribucije moči v svetu. Množični mediji opravljajo funkcijo legitimizacije oblasti in pomagajo izvajati oblast (Habermas), reproducirajo kapitalske in mezne odnose (Holzer), zagotavljajo hegemonijo vladajočega razreda (Gramsci), so temeljna sestavina državnih ideoloških aparatov, pa tudi državnih represivnih aparatov (Althusser).

Nekateri kritiki razkrivajo vlogo političnih, ekonomskih in vojaških elit (Mills, Chasin), razgaljajo »industrijo zavesti« in komunikacijski impe-

rializem (Schiller), v analizo množičnih medijev pa pritegnejo tudi njihovo ideološko-propagandno delovanje kot sestavino specialne vojne.

I

Tako se nam množično medijska konstrukcija družbene realnosti kaže kot zelo kompleksno in multidisciplinarno vprašanje. Naj navedem nekatere bistvene vidike, ki bi jih morali teoretična in empirična analiza tega fenomena vsekakor upoštevati, če ne bi želeli ostati le delni, razkrivati le nekatere pojavne oblike, ne pa socialnega bistva te tako usodne, včasih tragične »funkcije« množičnih medijev. Katere so bistvene redukcije kompleksnosti v analizah?

Prvič, vprašanja o medijski konstrukciji stvarnosti ni moč omejiti samo na odnos množični mediji – stvarnost, podobno kot vprašanja, ali politiki konstruirajo družbeno stvarnost, ni mogoče proučevati samo na relaciji politika-javnost. Že K. Deutsch je v svojem petstopenjskem kaskadnem modelu toka politične komunikacije na zanimiv način vzpostavil hierarhično odvisnost med ekonomsko, politično, množično medijsko, lokalno elito in javnostjo ter korelacijski odnos z družbeno stvarnostjo (prepričljivost politične komunikacije je v korelaciji z ekonomsko stvarnostjo, socialnimi gibanji, štrajki itd.). *Množični mediji ne opravljajo svoje ideološko-politične vloge kot edini dejavnik vpliva, marveč delujejo v spletu različnih družbenih dejavnikov*. Primarni determinanti vpliva in socializacije sta družbenoekonomska in politična struktura (ekonomska in politična dominacija vladajočega razreda), ki zagotavlja delovanje »prepričevalne« komunikacije množičnih medijev; ti pa povratno učinkujejo s svojimi ideološko-vrednostnimi sporočili, političnimi projekti in vzdrževanjem socialnega reda (oblastniški simboli).

Množični mediji opravljajo svojo funkcijo »konstrukcije stvarnosti«, se pravi oblikovanja institucionalne sporočilne strukture komunikacijskega sistema kot sestavima socialnega sistema, mogočne države s svojim ekonomskim političnim in vojaškim ustrojem. Množični mediji so del »državnega ideološkega aparata« (šolski, verski, družinski, pravni, politični, sindikalni, informacijski, kulturni sistemi – Althusser) in skupaj z represivnim državnim aparatom (vlada, administracija, policija, tožilstva, sodišča, zapori, vojska itd.) izvajajo ideološko dominacijo. Ali pri tem in koliko pri tem poljubno rekonstruirajo družbeno stvarnost (minimizirajo družbene konflikte, zastirajo družbeno neenakost, goje domnevo političnega pluralizma, socializirajo konflikte, povečujejo svobodo itd.), je bolj ali manj vprašanje prepričevalne moči medijev in usklajenosti politične komunikacije z družbeno stvarnostjo.

Drugič, vprašanja medijske konstrukcije realnosti in učinkovanja politične komunikacije ni moč omejevati le na nacionalno vlogo medijev v družbenem sistemu, marveč moramo to vlogo povezovati z njihovo transnacionalno vlogo. Komunikacijski sistem neke družbe je mogoče anali-

tično dojeti v smislu sodobne sistemske teorije (Buckley) le v *njegovi odvisnosti in soodvisnosti s svojim okoljem, se pravi, s komunikacijskimi sistemi sosednjih in velikih sistemov*, v kompetitivni situaciji globalnega, planetarnega ideološkopropagandnega in političnega delovanja.

Množični mediji opravljajo svojo funkcijo politične komunikacije in ideološko-vrednostne naravnosti (arbitrarne, ideološko parcialne, skupinske »konstrukcije« stvarnosti) v svetovnih dogajanjih, konfliktnih in vojnah. Naj omenim le nekatere globalne probleme, ki jih »reflektirajo« in na katere vplivajo, »součinkujejo« množični mediji:

a) politična, ideološka in vrednostna konfrontacija dežel z različnimi družbenimi sistemi (ideološkopropagandna kompetitivnost sistemov in konfrontacija velikih sil);

b) enosmerni tok informacij, ki teče od severa proti jugu, kot posledica globokega (in še poglobljajočega se) prepada med razvitimi in nerazvitimi (ekonomska in informacijska neenakost, kulturna penetracija);

c) konfrontacija industrijsko-vojaških kompleksov in blokovnih jedrskih sil, regionalna ali lokalna vojaška konfrontacija, ki sproža izostreno ideološkopropagandno aktivnost med bloki ali državami, pa tudi razne manifestne in latentne oblike psihološke vojne.

Vse to globalno dogajanje zapleta množične medije v ostre planetarne spopade, v poljubna stereotipna slikanja dogajanj, osebnosti in nasprotujočih si družbenih sistemov. Svetovni ali evropski dnevnik, ki se označujejo z »globalnimi«, so globalni samo po distribuciji v vse dele sveta, dejansko pa so skupinski, ideološko parcialni in v funkciji ideološko-politične dominacije.

Tretjič, vprašanja medijske konstrukcije stvarnosti ni moč omejiti na množično komuniciranje niti na komunikacijske (politične) sisteme. Množično komuniciranje je danes samo del *celovite informacijske dejavnosti* in množični mediji delujejo le kot komplementarni del nacionalne in svetovne, transnacionalne produkcije informacij. Ta zajema izredno razvejano in mogočno industrijo-informacij (računalniški in informacijski sistemi), industrijo znanstvene in kulturne informacije (knjige, film, plošče, kasete in videokasete itd.), mamutsko organizacijo za stike z javnostjo in industrijo za ekonomsko propagando, gigantsko informacijsko propagandno dejavnost (manifestno, večji del pa prikrito) za ideološko-propagandno vojno. V razvitem svetu (na primer v ZDA) informacijska dejavnost zaposluje že več kot polovico prebivalstva; zaposlovanje v tej novi »kvartalni« dejavnosti rapidno raste, tako da bo v prihodnjem tisočletju več ljudi zaposlenih v produkciji informacij kot v produkciji blaga.

Množična medijska konstrukcija družbene stvarnosti se tako pojavlja le še kot zapoznel historični fenomen, saj svet dejansko obvladuje gigantska informacijska dejavnost. Analiza mora torej zajemati *konstrukcijo globalne stvarnosti, ki jo »producirâ« celotna informacijska dejavnost*.

Analiza družbene stvarnosti in informacijsko medijske konstrukcije globalne stvarnosti tudi ni moč omejevati samo na ideološko-medijske sestavine, marveč jo moramo teoretično in empirično proučevati v okviru njene materialne eksistence, materialne in tržne produkcije in distribucije sporočil. S tem smo se približali osrednjemu vprašanju, proučevanju soodvisnosti materialnih, tehničnih in produkcijskih dejavnikov množičnih sporočil ter dejavnikov družbene zavesti v zgodovinskem procesu družbenega spreminjanja. Opozoriti moramo, da proučevanje konstrukcije stvarnosti ni moč omejiti niti na abstraktni ideološki redukcionizem družbenih pojavov niti na vulgarnomaterialistični ekonomski determinizem. Če izhajamo iz spoznanja, da ni zavest tista, ki bi opredeljevala življenje, marveč je življenje tisto, ki opredeljuje zavest, tedaj moramo natančneje opredeliti odnose medsebojne odvisnosti. Odnose med materialno in duhovno produkcijo je dejansko mogoče pojasniti le tedaj, če materialno produkcijo jemljemo kot določeno zgodovinsko obliko produkcije in če raziščemo, kako sta družba in odnos človeka do narave utemeljena v tej določeni obliki materialne produkcije, hkrati pa določata način duhovne produkcije. To pomeni, da moramo zgodovinske procese pojmovati kot soodvisnost produkcijskih procesov in odnosov ter družbenih oblik občevanja (Marx, Engels), kot »nujno medsebojno razmerje med strukturo in superstrukturo«, kjer je interakcija recipročna in obstaja kot »stvarni dialektični proces« (Gramsci).

Ne glede na mnoge filozofske digresije in kontroverze glede tega vprašanja pa ostaja temeljno spoznanje, da je treba družbe proučevati celovito, z vidika njihovih zgodovinskih razvojnih teženj in strukturnih sprememb, kot medsebojno prepletanje pogosto protislovnih sestavin materialno-razvojnih determinant in usmerjajoče moči človekove osebnosti. Sodobne družbe bi morali zato proučevati:

a) z vidika tehnično-ekonomskih oblik »metabolizma med človekom in naravo« (Marx), torej vlogo človekovega in družbenega dela pri obvladovanju in preoblikovanju narave, in

b) oblik družbenega organiziranja dela ter političnega konstituiranja družbe.¹

Na temelju teh spoznanj je moč zavriniti vulgarnomarksistično ločitev na ekonomsko bazo in nadgradnjo ter tezo, da je nadgradnja samo »odsev«, refleksija dogajanj v »bazi«. Soodvisnost med družbeno bitjo in zavestjo sta Marx in Engels prikazala s tezo, da je družbena bit »dejanski življenjski proces« *delujočih ljudi* (podčrtal F. V.). Opraviti imamo torej z dejanskim življenjskim procesom zgodovinsko danega človeka, z dejavnimi ljudmi, s celovito pojmovanimi procesi družbene interakcije, ki se odvijajo v celotni družbenoekonomski in družbenopolitični sferi.²

¹ Primerjaj: Eric Hobsbawm, *New Left Review*, cit. po Naši razgledi, *Razgledi po svetu*, 14. september 1984.

² France Vreg, *Javno mnenje in samoupravna demokracija*, Obzorja, Maribor, 1980, str. 49–55.

Pri proučevanju informacijske dejavnosti moramo zato upoštevati dve temeljni skupini dejavnikov, ki določajo njeno naravo:

a) predvsem je tu skupina dejavnikov, ki določajo njegovo ekonomsko in razredno naravo (oblika lastništva), in b) dejavnike, ki določajo način konstituiranja političnih institucij (demokracijski ali avtokratski politični sistemi). Ti dejavniki določajo vlogo in funkcijo informacijske (in tudi množično medijske) dejavnosti v družbi in svetu.

Mnogi kritični komunikologi opozarjajo, da se disciplinarno omejeno raziskovanje le redko lahko izogne nevarnosti izključujočega obravnavanja sicer razločljivih, a empirično med seboj povezanih in odvisnih oblik družbene reprodukcije.³ Družbe ne reproducirajo samo materialnih pogojev svoje eksistence, marveč so prisiljene sočasno (kot dialektični proces recipročne interakcije med strukturo in superstrukturo) reproducirati tudi pogoje svoje eksistence na področju idej. Z drugimi besedami, družbeni sistemi morajo reproducirati tudi svojo družbeno zavest. Zato ustvarjajo in ohranjajo integralno ideološke sisteme ter krepijo procese politične socializacije.

Analiza »refleksij« stvarnosti v množičnih medijih in javnem mnenju mora zato zajemati naslednja področja: a) procese družbene produkcije in reprodukcije (kdo razpolaga in upravlja z vrednostjo, ustvarjeno z delavčevim delom), kar pomeni, da moramo celotno informacijsko dejavnost (in tudi množično medijsko) proučevati z vidika konkretne materialne produkcije in distribucije sporočil; b) procese političnega konstituiranja države in oblike državne prisile, ki določajo meje »svobodnosti« komunikacijskih sistemov in njihovo vlogo pri ohranjanju oblasti; c) procese integralnih ideoloških sistemov, oblike primarne, sekundarne in terciarne socializacije, vlogo informacijske dejavnosti pri ohranjanju ideoloških in vrednostnih sistemov določene družbe, še posebej vlogo komunikacijskih in množično komunikacijskih sistemov.

Eksistence ideoloških sistemov ne moremo iskati samo v sferi idej in političnih projektov ali v teoriji, da vladajoči razred obvladuje družbo samo s produkcijo idej. Ideološka dominacija vladajočega razreda je zasidrana v vseh oblikah dominacije države: v upravljanju, kapitalu in delu, v izvajanju oblasti vladajočega razreda, njenem političnem programu in oblikah državne prisile (od cenzure do kazenske prisile). Ideološka dominacija tudi ne živi samo »v sferi duhovne produkcije«, marveč korenini v materialni produkciji in distribuciji informacij in množičnih sporočil.

Med področji *ekonomsko-tehnične, državne in ideološke dominacije ni ločnic*, zato jih je treba teoretično in empirično proučevati kot celovit zgodovinski proces neke družbe. Že George Gerbner je razvil pojem »insitucionalizirane predstave«, (image), ki jo producirajo množični

³ Slavko Splichal, Mlini na eter. Propaganda, reklama in selekcija sporočil v množičnem komuniciranju. Partizanska knjiga, Ljubljana 1984, str. 10.

mediji. Taka predstava vnaprej strukturira svet dogodkov in idej; oblikujejo pa jo politike, predpisi, pravilniki, delovne podmene in vrsta industrijskih, tržnih in organizacijskih odnosov, v katerih delujejo množični mediji. »Položaj, lastninska pravica, cilji in funkcije množičnih medijev v socialnem sistemu izoblikujejo institucionalizirano ‚predstavo‘, ki potem vpliva nazaj na sporočilne sisteme, ti pa oblikujejo strukturo javnih predstav v družbi.«⁴

Tudi drugi opozarjajo, da ne moremo samo v sferi ideološke dominacije najti idej in vrednost, ki neposredno podpirajo in utemeljujejo ekonomsko dominacijo (hierarhijo) in politično prisilo (reprecijo).⁵ Antonio Pasquali pa navaja, da je bistvena razlika med političnim in ekonomskim pritiskom na komunikacijske organizacije, ki vpliva na selekcijo in uporabno vrednost distribuiranih sporočil, ter nadzorom nad celotnim, hierarhiziranim sistemom komuniciranja v dani družbi, ki je vtkan v vse človekove dejavnosti, od distribucije sporočil, znanja, vrednot in vzorcev vedenja do bank podatkov in satelitov.⁶

Göran Therborn ugotavlja, da bi Althusser težko branil (in ne brani več) teoretično pojmovanje koncepta ideološkega državnega aparata, kajti bistveno je razumeti *notranjo povezanost* (podčrtal F. V.) med ideološkim aparatom in državo. Ne gre namreč za nekaj razdvojenega, različnega; ne gre le za zunanje dejstvo, da državni ideološki aparati temelje na prepričevanju (oblikah socializacije), državni represivni aparati pa na kazenski represiji. Niti ni vsa resnica v tem, da je državni represivni aparat en sam (čeprav izredno razvejan in hierarhiziran), da pripada javni sferi, medtem ko je večina ideoloških aparatov v zasebni lasti. »Ideološki aparati so sestavina organizacija moči v družbi, socialni odnosi moči pa so kondenzirani in kristalizirani v državi sami.«⁷ Družina je opredeljena z državno zakonodajo, šolstvo je sestavni del države, delo in delovne vloge so opredeljene z zakonodajo in sistemom lastništva. Ključni element v tem sistemu so množični mediji, ki so glavni dejavnik ideološkega vpliva.

Vse te institucije ohranjajo, ustvarjajo in krepijo ideologijo vladajočega razreda, medtem ko državni aparat s pravno in kazensko represijo odstrani deviantne, patološke, kritične in inovativne tokove. Tako ideologija omogoča vladajočemu razredu, da izvaja oblast, hkrati pa se kot dominantna ideologija lahko uspešno konfrontira s protiideologijo drugih razredov in socialnih skupin. Ideološki protiparat alternativne komunikacije namreč izraža kritiko vladajočega razreda, se polemično odziva na akcije in ukrepe vlade ter izraža odpor in ideološki diskurz proti vladajoči politični misli in ideologiji.⁸

⁴ George Gerbner, *An Institutional Approach to Mass Communications Research*, Communication: Theory and Research, Illinois 1966, str. 437.

⁵ Slavko Splichal, prav tam, str. 12.

⁶ Antonio Pasquali, *Understanding Communication or the Media? Cultures*, 1979, št. 3, str. 19.

⁷ Göran Therborn, *The Ideology of Power and the Power of Ideology*, Verso, London 1980, str. 84.

⁸ France Vreg, *Political Communication in Yugoslavia and Global Ideological Systems, Towards Democratic Communication*, Yugoslav Center for Theory and Practice of Self-Management Edvard Kardelj, Ljubljana, 1984.

Kritične teorije so v začetnih analizah prikazovale družbe kot hierarhično, monolitno organizirane sisteme, v katerih imajo množični mediji neomejeno moč vplivanja in kjer državni ideološki in represivni aparati suvereno in rigidno izvajajo totalno ideološko homogenizacijo. Ta teorija bi bila validna za nekatere ekstremno *avtokratske* ali totalitarne sisteme (bodi meščanske ali socialistične), ne more pa vzdržati kritike v primeru večine *demokratskih* meščanskih ali socialističnih sistemov, zlasti pa ne v tistih, kjer dejansko prevladuje politični (večstrankarski) ali mnenjski (samoupravni interesni) pluralizem, kjer se odvija konsenzni model interakcije med vlado in javnostjo in kjer vlade iščejo legitimnost v široki javnosti ljudskih množic.

Zato moramo natančneje opredeliti: a) silnice vpliva na javnost in javno mnenje v posameznih sistemih, distribucijo moči in mehanizme vplivanja na javnost in oblike izvajanja pritiska na množične medije, ter b) distribucijo moči v svetovni javnosti, »mehanizme« vplivanja velikih sil na svetovno javnost, oblike konfrontacije velikih sil in drugih žarišč političnega in komunikacijskega vpliva v svetu.

1. V sleherni družbi se notranja pritoslovja – kot posledica razrednih, socialnih, verskih, nacionalnih, manjšinskih ali drugih nasprotij v družbi – izrazijo tudi v razmerju sil raznih komunikacijskih sistemov. Čeprav je v pluralistični družbi enakomernejša razporeditev komunikacijske moči, se tudi v tej v bistvu kaže temeljna razporeditev: vladajoči razred in stranka (ali koalicija) na oblasti ter »nevladajoči« razred, skupine, manjšine kot politična opozicija. Integralnemu ideološkemu aparatu vladajočega razreda se upira ideološki protiparat alternativne komunikacije. Lahko bi rekli, da je konfrontacija med *dominantnim komunikacijskim sistemom* vladajočega razreda ter alternativnim *protiideološkim komunikacijskim sistemom* antagonističnega razreda, raznih družbenih ali nacionalnih skupin, političnih manjšin ali manjšinskih narodnostnih skupnosti.

Konfrontacija med sistemoma je lahko manifestna in institucionalna (pluralizem diferenciranih množičnih medijev), lahko je neinstitucionalna ali latentna. Konfrontacija se lahko odvija v pluralističnem modelu družbenega sistema, lahko pa je stisnjena v toge okvire elitističnega družbenega ustroja. Konfrontacija se lahko odvija na temelju široke komunikacijske participacije ljudskih množic (participativna oziroma samoupravna demokracija), lahko pa je potisnjena v državne okvire vertikalne komunikacije (pretežno z oblikami aklamacijskega feedbacka).

Komunikacijski sistem vladajočega razreda dominira le na zvezni, federalni ravni države, če si je alternativna protiideologija izborila svoj komunikacijski prostor na regionalni, komunalni ali lokalni ravni. Pogosti so tudi primeri, ko si razred ali skupina pribori oblast in oblikuje vlado, medtem ko množične medije še vedno obvladujejo stranke ali skupine, ki niso na oblasti (množični mediji so lahko v rokah korporacij oziroma v

zasebni lasti; dominantni so lahko tako imenovani »nadstrankarski« dnevnik ali RTV omrežja, ki so dejansko v rokah političnih strank ali interesnih skupin).

Proučevanje komunikacijske konfrontacije v neki družbi mora zato temeljiti na analizi distribucije moči v celovitem spletu dejavnikov. Ti so: država ter njen celoten upravni in represivni aparat; politične stranke in razporeditev političnih sil; parlament, njegova moč in nemoč pri vplivanju na proces odločanja v državi; interesne skupine (kapital), nacionalne in transnacionalne korporacije in njihov vpliv na proces odločanja v sferi dela in politike; in slednjič moč in nemoč množičnih medijev (državnih, strankinih, zasebnih) ter vpliv celotne informacijske dejavnosti.

Vsi ti dejavniki vplivajo na procese odločanja, pa tudi na oblikovanje institucionalizirane podobe stvarnosti (stereotipi v glavah ljudi) in na javno mnenje, ki se v vzratnem procesu pojavlja kot dejavnik vpliva.

Država lahko rigidno nadzira množične medije (fizični pritiski, represivna zakonodaja, cenzura itd.), lahko pa uporabi ekonomske pritiske. Politične stranke lahko uveljavijo politiko stroge medijske politične ali ideološke indoktrinacije. Nacionalne ali transnacionalne korporacije (kot sodobna izvenparlamentarna oblast) lahko izvajajo neposredno ali posredno politične in ekonomske pritiske na komunikacijske organizacije. Pregrade in restrikcije informacijskega toka v raznih deželah so različne, od preprečevanja dostopa k virom informacij do raznih oblik cenzure in represije, od izključevanja javnosti iz procesa odločanja do uveljavljanja raznih oblik državnih, ekonomskih ali vojaških skrivnosti.⁹ Prav te restrikcije *primarno determinirajo stopnjo prikrievanja in izkrivljanja informacij* in so poleg oblik ideološke homogenizacije glavni dejavnik konstrukcije družbene realnosti.

Odperti družbeni sistemi pa svoj vpliv izvajajo v okvirih demokratične doktrine »vladavine ljudstva« ter političnega procesa parlamentarne ali samoupravne demokracije. V nasprotju z državnimi sistemi informiranja z vrha navzdol (vertikalni enosmerni tok) uvajajo oblike demokratične komunikacije (odprtost, dvosmernost, negentropičnost, policentričnost) in oblike podružbljanja množičnih medijev (participacija javnosti, soodločanje delegatov družbenih skupnosti). Pluralistični sistemi omogočajo *institucionalne oblike konfrontacije dominantnega komunikacijskega sistema z alternativnim sistemom* (kot razredno protiideologijo ali kot kritični, inovativni morfogenetični tok). V odprtih sistemih je zaradi pluralistične mnenjske konfrontacije znotraj sistema in zaradi odprtosti sistema v svet (dotok svetovnih informacij na temelju morfogenetične selektivnosti) omogočen mnenjski pluralizem, kar določa večjo stopnjo objektivnosti in zmanjšane možnosti konstrukcije stvarnosti.

Množično medijsko konstrukcijo stvarnosti bi zato morali primarno proučevati z vidika *(ne)enakomerne in (ne)enakopravne distribucije*

⁹ Primerjaj: Many Voices, One World. Unesco, Paris 1980. str. 137–145.

komunikacijske moči v okviru informacijske dejavnosti, zatem z vidika *morfo-genetske odprtosti* sistema v bazen svetovnih informacij, pa z vidika *mnenjskega in interesnega pluralizma* ter stopnje *podružbljenosti* medijev.

Vsi ti dejavniki delujejo kot zapleten, protisloven in celovit proces; vzpostavlja se recipročna interakcija med strukturo in superstrukturo; vse to opredeljuje funkcije množičnih medijev in vpliva na razmerje med informacijsko-interpretacijsko in oblastniško-mobilizacijsko funkcijo medijev. *Opre-delitev funkcij prav tako določa stopnjo »konstrukcije« stvarnosti*: stopnjo ideološkosti, stereotipnosti, politične rigidnosti; »odtenke« institucionalizirane podobe stvarnosti, pa tudi strategije ideološko-propagandnih akcij in političnih kampanj.

2. V okviru svetovne družbe in globalne komunikacije obstajajo različne oblike konfrontacij velikih sistemov in različnih globalnih žarišč ekonomske in politične moči (oba velika bloka: ZDA in ZSSR in blokovske države; nove velesile: Kitajska, Japonska in druga središča; ogromen nerazviti »tretji svet«, neuvrščene države itd.). V tem prispevku naj omenim le dva vidika svetovne komunikacijske konfrontacije:

a) konfrontacija dominantnih komunikacijskih sistemov obeh velesil in dežel, ki sodijo v oba sistema (konfrontacija Vzhod-Zahod.¹⁰ Blokovski komunikacijski sistemi pripadajo državam z različnimi družbenimi sistemi (kapitalizem, socializem) in producirajo povsem nasprotne institucionalizirane »podobe« sveta. Ker temeljijo na antagonističnih razrednih nasprotjih, je ideološko-politična konfrontacija izredno zaostrena. Prve strani dnevnikov in glavne vesti elektronskih medijev so posvečene izključno tej konfrontaciji. V svetovni javnosti nenehno odmeva ta blokovska »vojna besed«; pozornost človeštva je usmerjena v oblike zaostrovanja ali popuščanja te ideološko-propagandne konfrontacije, saj sta grožnja jedrske vojne in usoda miru človeštva odvisni predvsem od obeh velesil in zavezniških držav. Stopnja selektivnosti informacij, oblike izkrivljanja, zamolčevanje resnice ali dejstev, točnost, objektivnost in celovitost poročanja so odvisni od ostrine ali »miline« blokovske konfrontacije oziroma od poskusov ustvarjanja medsebojnega sporazumevanja in sodelovanja (konjunktivni in disjunktivni procesi).

Ker sodobna načela preprečevalnega političnega komuniciranja obema stranema v tej konfrontaciji »odsvetujejo« neprepričevalno, diskreditirano črno-belo slikanje, rigidno ideološko stereotipijo, je ideološka konfrontacija »zastrta« s simboliko demokratičnih vrednot in »paradnim«, normativnim slikanjem obeh družbenih sistemov. Konstrukcija realnosti se skriva prav v zamegljevanju razhajanja med normativnim in stvarnim, razhajanja med deklariranimi humanističnimi cilji in prikritimi interesi obeh velesil. Globalni dnevnik in elektronski mediji bi morali videti svojo

¹⁰ Težko pa bi sprejeli Galtungovo elitistično opredelitev hierarhije informacij, ki temelji na objavljanju dogodkov in osebnosti elitnih narodov in ljudstev v smislu njegove teorije o delitvi sveta na center in periferijo. – Glej: Johan Galtung. Towards a New Information/ Communication Order. Referat na mednarodni konferenci LAMCR »Social Communication and Global Problems«, Praga, avgust 1984, str. 3.

funkcijo prav v tem, da prebijajo ideološke in interesne pregrade med različnimi družbenimi sistemi, da s točnim, objektivnim in celovitim poročanjem ustvarjajo empatično interakcijo med sistemi. Mnogi analitiki žal ugotavljajo, da globalni mediji ostajajo idelološko pristranski, da oblikujejo institucionalizirane predstave sveta, vodijo propagandne vojne, namesto da bi prispevali k premagovanju velikih družbenih problemov sveta, k razreševanju konfliktov in popuščanju napetosti.¹¹

b) V okviru globalne družbe obstaja tudi drugačna oblika komunikacijske konfrontacije, ki temelji na razhajanju med razvitimi in deželami v razvoju. To je *konfrontacija dominantnih komunikacijskih sistemov s komunikacijskimi sistemi nerazvitih*, ki temelji na neenakopravni razporeditvi komunikacijskih sredstev in pristranskem sistemu poročanja. Dominacija velikih komunikacijskih sistemov ohranja in krepi enosmernost toka informacij (monopolen položaj velikih agencij), goji elitizem velikih, kulturni etnocentrizem in poraja politično, ekonomsko, kulturno in informacijsko penetracijo v sisteme dežel v razvoju.

Informacijska dominacija razvitih narekuje posebne oblike in kriterije selekcije informacij iz »tretjega sveta«, spodbuja izkrivljanje stvarnosti dežel v razvoju in senzacionalistično, efemerno poročanje (glej De Fleurovo klasifikacijo »nizkega« okusa, ki je pogoj tržnega in finančnega uspeha funkcionalnega sistema). Konstrukcija podobe »tretjega sveta« je mozaik naravnih katastrof, poplav, revščine in umiranja zaradi pomanjkanja hrane, vojaških uporov, ekonomskega nereda, kriminala in nasilja, socialnih in političnih nemirov. MacBrideova komisija navaja tale primer: lakota je proces, toda gladovna stavka je dogodek in novica; poplava je novičarski dogodek, boj za obvladovanje poplave pa je proces, ki nima posebne novičarske vrednosti.¹²

Izkrivljanje stvarnosti ni samo netočno ali neresnično poročanje, ni samo ideološko-politična, subjektivna interpretacija dogodkov, raba stereotipov, žalitev, vojnopropagandno ščuvanje; temu se sodobni mediji izogibajo. Izkrivljanje stvarnosti je predvsem podcenjevanje pomembnih dogodkov, površinsko prikazovanje, neproblemsko poročanje, hierarhično odiranje dogodkov »periferije«, zamlčevanje dogodkov ali socialnih gibanj, polovične resnice, pretiravanja in podobno. Prav to se najbolj dogaja pri poročanju o deželah v razvoju.¹³

3. Posebna vrsta redukcije kompleksnosti je uporaba *elitističnega družbenega modela pri strukturiranju informacij, dogodkov, interpretacij*. »Železni zakon« oligarhije je dosledno uporabljen v hierarhizaciji informacij. Družbena razporeditev na vladajoče in vladane, na državnike in državljane, na vodje strank in članstvo, na voditelje parlamentov in volilce

¹¹ »What a challenge for a truly global newspaper, and not only one, many! And not like *International Herald Tribune*, so extremely biased towards the Western general and the United States, its country of origin, in particular.« – J. Galtung, prav tam, str. 20.

¹² *Many Voices, One World*, prav tam, str. 157.

¹³ *Many Voices, One World*, prav tam, str. 158.

je dosledno uporabljena v strukturiranju informacij. Vednost in »modrost« skrivnostne državne birokracije sta predmet nenehnega novinarjevega sporočanja anonimnim, nevednim posameznikom v atomizirani množici. Zgodovinsko-filozofska kategorija velikih zgodovinskih osebnosti, ki sovplivajo na zgodovinska dogajanja, se v množičnih medijih spreminja v karizmo tudi tistih osebnosti, ki jih bo kaj kmalu prekril prah zgodovine.

Pozornost novinarjev je usmerjena na dogajanje v vrhovih držav, strank, interesnih skupin. Predsedniki vlad ali strank imajo na razpolago vse strani dnevnikov in neomejen čas v elektronskih medijih. Hierarhija velikih sil, konfrontacija dominantnih tokov, enosmernost toka Sever-Jug se kažejo tudi ob poročanju o osebnostih. Struktura informacij je piramidasta: ljudske množice vidijo samo dogajanja v vrhovih, v centrih odločanja; temeljni družbeni ravnini je posvečena večja pozornost le ob volitvah ali socialnih nemirih. To je podoba sveta, ki nam jo podajajo množični mediji; vidimo vrh ledene gore, vse drugo pa zastira siva gladina, »umazana«, amorfna površina morja.

To konstrukcijo družbene stvarnosti množični mediji opravljajo »zavestno«: pozornost javnosti bude »resnično pomembni dogodki«, velike osebnosti, dramatičnost dogajanja, velike mednarodne krize in konflikti, problemi miru in vojn – vendar vse skozi prizmo gledališčenega žarometa, ki osvetljuje svetovni oder državnikov in herojskih osebnosti. To družbeno dramo pa institucionalizirajo »oblastniški« simboli (Duncan), ki *konstituirajo* tudi družbeni red. Množični mediji »ustvarjajo« in vzdržujejo oblastniške simbole in tako opredeljujejo neko novo medsebojno komunikacijsko strukturo (odnose nadrejenosti in podrejenosti). V imenu te transcendentalne moči strukturirajo neko drugo »stvarnost«, stvarnost odtujenega človeka, ki si ne more povrniti svojega generičnega bistva.

Od vseh redukcij kompleksnosti, ki jih »producirajo« množični mediji, je ta za človeka morda najbolj usodna.

Evropska nova desnica (1)

Tu bo tekla beseda o družbenem procesu, ki pravzaprav niti ne sodi v zvrst socialnih gibanj, kot jih razumeta sodobna sociološka in politološka misel. Gre za določeno kulturno-politično akcijo nekaterih skupin intelektualcev v zahodnoevropskih državah, ki jih imenujemo (in ki same sebe imenujejo) »nova desnica«. Zato bo to razmišljanje do neke mere prestopalo okvir tematike socialnih gibanj.* Vsekakor pa je pojav nove desnice že sam po sebi dovolj pomemben, v perspektivi celo kot prvina možnih političnih gibanj ali strank, da gotovo zasluži, da ga uvrstimo med relevantna duhovna in politična gibanja našega časa. To tembolj, če upoštevamo okoliščine, da je v naši publicistiki le malo podatkov o evropski novi desnici in še posebej o njenem teoretskem jedru, ki ga predstavlja organizacija GRECE v Franciji in kateri bo posvečen največji del tega teksta.

Najprej se je treba soočiti z uvodnim vprašanjem: kaj je to duhovna in politična desnica kot pojav, značilen za moderno dobo Zahoda? Na to je mogoče reči in pogosto se tako tudi upravičeno zatrjuje, da so bistvena obeležja »kulture desnice« – po katerih se ta razlikuje od vse tiste progresivne in socialistične dediščine, ki izhaja iz razsvetljenstva in iz socialnih utopij – naslednja: *organsko dojemanje družbe, avtoritarizem in elitizem, antiracionalizem* in pogosto tudi *antiintelektualizem*.¹ Takšna določitev desnice je umestna celo tedaj, ko bi ji bilo možno utemeljeno oporekati, češ da so nekatere od teh obeležij značilna tudi za številna leva politična gibanja, in to ne samo za komunistična. Toda, medtem ko so ta obeležja resnično bistvena za »kulturo desnice« in se zato tudi sama desnica opredeljuje glede nanje, niso bistvena za »kulturo levece«, so pravzaprav z njo v občutnem nasprotju in pomenijo v levici zgolj (in to precej pogosto) deformacijske procese, ki jim pogojujejo nekatere večje pomanjkljivosti njenega zgodovinsko-družbenega temelja. Vendar pa je najpomembnejši nadaljnji sklep, ki ga je lucidno izvedla in izpovedala prav evropska nova desnica: odločilna in najbolj specifična lastnost vsake duhovne in politične desnice, ki pravzaprav sintetizira ali proizvaja vsa prej omenjena obeležja, je radikalno *antiegalaristično* stališče v presojanju narave človeka in družbenih odnosov. Norberto Bobbio je na posvetovanju v Cuniu (1984), ki je bilo posvečeno neofašizmu, prepričljivo pokazal, da je eden najtrdnjših kriterijev za razlikovanje desnice od levece v odnosu do *enakosti*, da pa je odnos do *svobode* sekundarni kriterij za razlikovanje umirjenih in ekstremnih teženj tako znotraj desnice kot

* To je razširjeno besedilo razprave na posvetovanju o socialnih gibanjih, ki je bilo od 23. do 25. maja 1985 v Zadru.

¹ V. M. Greiffenhagen: *Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland*, München, 1971, 1977; v našem jeziku v K. Mannheim: *Konzervativna misao*, »Gledišta« 10/1970; V. Milić: *Buržoaski konzervativizam u savremenoj socijalističkoj teoriji*, »Filozofija« 2-3/1970, 4/1970; V. Goati: *O savremenoj desnici*, »Gledišta« 11/1972.

znotraj levece. Zato ima povsem prav A. de Benoist, avtoritarni ideolog nove desnice, ko takole določa blok zavesti, kateremu pripada: »Desno imenujem tisto stališče, ki v različnostih sveta in v ustreznih relativnih neenakostih vidi dobro, v postopni homogenizaciji sveta, ki jo spodbuja in uveljavlja dva tisoč let stari egalitarni diskurs, pa vidi zlo. Desne imenujem tiste doktrine, ki trdijo, da iz relativnih neenakosti v eksistenci nastajajo razmerja moči, ki so temelj zgodovinskega dogajanja in po katerih bi se morala zgodovina uravnati tudi v prihodnje.«²

Drugo vprašanje, na katero je treba na kratko odgovoriti, če naj pridemo do določitve nove desnice, je: kako se zgodovinsko izraža, tj., v katerih empiričnih oblikah se pojavlja tako spoznana bit duhovne in politične desnice? Verjetno bi morali pri tem govoriti o *treh osnovnih tipih* oziroma smereh ideologije in prakse desnice.³

Prva smer je *tradicionalni konservatizem* XVIII. in XIX. stoletja v svojih različnih oblikah, kot so na primer angleška stranka torijevcev, francoske sile restavracije, nemška gibanja protiburžoazne reakcije. Pri teh gre vedno za poznofeudalno in monarhistično pozicijo protiliberalizma, katere predstavniki so npr. E. Burke, J. de Maistre, L. G. Bonald in F. Schlegel; vendar pomen teh desnih struj upada in končno – z integracijo njihovih socialnih temeljev v meščansko družbo – tudi ugasne. Kljub temu pa doživi ta prva smer »kulture desnice« svoj trenutek preporoda (seveda z ustreznimi novostmi, kakršna je na primer zavest o moči tehnike) v tako imenovani *konservativni revoluciji* v Nemčiji dvajsetih let, v proti-weimarskem gibanju intelektualcev, katerega nazore najbolj zrelo izražajo dela Moellerja van den Brücka, Ernsta Jüngerja, Oswalda Spenglerja in Thomasa Manna.⁴

Druga smer moderne desnice je *desni liberalizem* s konca XIX. in začetka XX. stoletja; to je idejna pozicija buržoazije, ki v hudem trčenju s socializmom izgublja svoja prvotna revolucionarna in svobodnjaška stremjenja ter postopno drsi s položajev nekdanje duhovne in politične levece, prek političnega centra, k vse bolj togi konservativni poziciji obranaštva zrele kapitalistične ureditve. Za razliko od klasičnega, emancipatorskega liberalizma, poosebljenega v filozofiji J. Locka, Th. Jeffersona in drugih, pa ta konservativni liberalizem nima trdnjše podlage v politični filozofiji

² A. de Benoist: *Vu de droite. Anthologie critique des idées contemporaines*, Paris, 1977, p. 16.

³ Možna so seveda tudi drugačna razvrščanja, kot na primer tisto, ki ga ponuja R. Remond v knjigi *Le droite en France*, Paris 1982, kjer se klasifikacija desnice prilagaja francoskim zgodovinskim izkušnjam: tradicionalno-monarhična, liberalno-orleanska in plebiscitarno-bonapartistična desnica. Takšna shema je očitno preozka, saj ne zajema desnice dvajsetega stoletja.

⁴ O »Konservative Revolution« in njenih najpomembnejših težnjah (Jungkonservativ, nacionalni revolucionarji in Völkisch) v: A. Mohler: *Die Konservative Revolution in Deutschland, 1919–1932*, Stuttgart, 1950; D. Goedel: *Moeller van der Bruck, un nationaliste contre la révolution*, Metz, 1980 (prevedeno v Frankfurtu/M. 1984); P. Moreau: *Konservativna revolucija in nova nemška desnica*, MUS 4–5/1983; tematska številka časopisa *Revue d'Allemagne*, jan.–mars 1982; časopis *Nouvelle Ecole* 41/1984; prim. tudi H. Marcuse: *Borba protiv liberalizma u shvatanju totalitarne države, v Kultura i društvo*, Beograd, 1977. Pri nas niso prevedena temeljna dela *Der Arbeiter* (Jünger), *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Mann) in *Jahre der Entscheidung* (Spengler), vendar pa je Tretji program radio Beograda v št. 50/1981 objavil razpravo o konservativnem obdobju razvoja Thomasa Manna.

in pomeni bolj nekakšen pragmatično-strankarski pojav reaktivnega tipa.⁵ Vendar pa doživlja tudi ta smer – po določenem obdobju upadanja zaradi naleta socializma in politike države blaginje – poskus obnove v obliki *neoliberalizma* in *neokonservativizma*. Najbolj eminentna teoretika tovrstnega poskusa restavracije liberalizma v času poznega kapitalizma (kot filozofije, ki se očitno poteguje za vlogo ideologije nastopajoče tehnokracije v dobi t. i. postindustrijske in informacijske civilizacije) sta predvsem Fridrich von Hayek in Milton Friedmann.

Tretja smer desnice, najmlajša in tudi najbolj ekstremna, so *fašistično-nacistična* gibanja iz časov globoke ekonomsko-socialne krize meščanske družbe tridesetih let. Če so bila prej naštetata bistvena obeležja »kulture desnice« (v prvi vrsti protiegalitarizem) v tradicionalnem konservativizmu naravnana k obračunu z emancipatorskim liberalizmom, v desnem liberalizmu pa proti socialističnim silam, je za fašistično-nacistično desnico značilno to, da se ta arsenal idej spopada hkrati z liberalnim kot tudi socialističnim pojmovanjem človeka in družbe. Idejne vsebine in nosilci te tretje smeri so preveč znani, da bi jih bilo potrebno naštevati.⁶ Pomembneje je opozoriti na dejstvo, da ima tudi ta smer desnice svoj trenutek preporoda, čeprav se je po drugi svetovni vojni zdela popolnoma razbita in kompromitirana; vanjo se uvrščajo bolj ali manj eksplicitna in konsistentna *neofašistična gibanja* partijskega ali ilegalno-terorističnega tipa, ki od vojne do danes delujejo v vseh družbah zahodne Evrope. To dejstvo je še posebej pomembno za razumevanje pojava evropske nove desnice.

Razen teh treh osnovnih ali »historičnih« smeri duhovne in politične desnice (in njihovih »revivals«) obstajajo še različne zvrsti *populistično-nacionalističnih gibanj* kot možna četrta kategorija desnice: v Franciji na primer pužadizem ali lepenizem, zunaj Evrope pa severnoameriška nova desnica⁷ in latinskoameriška populistična gibanja, združena z vojaškimi režimi, kot sta npr. peronizem v Argentini in pinočetizem v Čilu.

Kaj je in kam se v tej panorami vmešča *evropska nova desnica*? Predstavlja kulturno-politično akcijo določenih intelektualnih skupin v zahodni Evropi, katerih jasno deklarirani cilj se kaže v tem, da v pogojih vsesplošne krize, ki je izbruhnila v sedemdesetih letih, obnovijo temeljna načela modernega konservativizma, in sicer tako, da »znanstveno« presežejo nekatere njegove očitne in frustrirajoče duhovne plitkosti in funkcionalne motnje. Pri tem se nova desnica pojavlja predvsem, četudi ne

⁵ V. R. Kuhn: *Oblici gradanske vladavine – liberalizam, fašizam*, Beograd, 1978; Gl. tudi zanimivo knjigo M. Freedena: *The New Liberalism. An ideology of social reform*, Oxford, 1978, o fazi naprednega liberalizma.

⁶ O vlogi intelektualcev gl. A. Hamilton: *Fašizam i intelektualci*, Beograd, 1978; v naši literaturi nasploh tudi bibliografija o fašizmu: T. Kuljić: *Fašizam*, Beograd 1978; iz obsežne tuje literature pa gl. na primer zbornik *Le origini del fascismo*, Bologna, 1971.

⁷ Treba je strogo ločevati med evropsko novo desnico in severnoameriško novo desnico kot ekstremnim krilom konservativnih sil okrog Reagana. Slednja se končno organizira 1974. leta okoli ljudi, kot so R. Viguerie, P. Weyrich, H. Phillips, J. »Terry« Dolan, J. Helms, njene programske vsebine (protietatizem in svobodno tržišče, individualizem, krščanski tradicionalizem, seksualni moralizem, protičrnski razisem, protiintelektualizem, populistična množičnost, ameriški nacionalizem) pa so povsem nasprotno ideologiji evropske nove desnice; o tem gl. A. Hunter: *Iza kulis ideologije i organizacije nove desnice*, MUS 6-7/1983.

povsod enako izrazito in celostno, kot dedič in presnavljalec tistih specifičnih razlag konservativnega pogleda na svet, ki so jih izoblikovale »Konservativne Revolution« v dvajsetih letih v Nemčiji⁸ in fašistično-nacistične ideologije. (Ta dva pglavitna vira nove desnice sta seveda tudi sama podaljška obsežnega procesa antropološko-rasnih, zgodovinskih, kulturoloških in drugih doktrin, ki so cvetele ob koncu XIX. stoletja, najbujneje v Nemčiji in Franciji).⁹ Takšna ocena položaja evropske nove desnice temelji v genealogiji sodobnega političnega izkustva, kot bomo še ugotovili, na prepoznavanju mnogih sorodnosti med njenimi nazori ter intelektualnimi vzori in stališči že omenjenih predhodnikov – med drugim tudi identičnega obojestranskega zavračanja liberalne in socialistične tradicije duhovnega in političnega humanizma, in sicer z identičnim razlogom: da sta oba nasprotnika nosilca dva tisoč let vladajoče in pogubne ideologije egalitarizma, ki je židovsko-krščanska tvorba.

Rojstvo *evropske nove desnice* se ujema s pojavom ideološkega in politično-strankarskega *neoliberalizma* v tistem splošnem valu konservativizma, ki je zajel ZDA in Evropo v začetku sedemdesetih let.¹⁰

Takšna hkratna navzočnost dveh obnovljenih konservativnih ideologij, ki se sicer med seboj močno razlikujeta in si *ostro nasprotujeta*,¹¹ še zdaleč ni naključna. Obe ideologiji sta nastali v sedmem desetletju; po eni strani zaradi duhovnih izzivov in hkratno oseke množičnih levih gibanj, ki so dosegla svoj vrh v utopičnem vzletu leta 1968, po drugi strani pa zavoljo nujnega iskanja novih strateških odgovorov na strukturalno krizo meščanske družbe, ki se prav v sedemdesetih letih pokaže v vsej svoji dramatičnosti. Ti dve ideologiji ponujata zelo različni, vendar glede na obstoječe družbenopolitične sisteme domala enaki alternativni rešitvi za strategijo razvoja, ki bi omogočila kapitalističnemu sistemu uspešen izhod iz krize in hegemonijo teh ali onih zahodnih sil v njem. Spoznali bomo, da je ena pglavitnih razlik med ideologijama neoliberalizma in nove desnice po eni strani vzpostavitev in legitimizacija hegemonije Združenih držav Amerike kot voditeljice »svobodnega Zahoda«, po drugi strani pa neodvisnosti in morebitne hegemonije obnovljene in združene Evrope.

Seveda je treba takoj pristaviti, da ti različni konservativni strategiji izhoda iz sedanje krize in novih načinov razvoja kapitalističnega sveta

⁸ Zveza med novo desnico in »Konservativne Revolution« je razločno opazna v novodesničarskih publikacijah, na primer v navedeni knjigi A. Moblerja, v *Elements* 20/1979, v spisu A. de Benoista o Van den Brucku v *Nouvelle Ecole* 35/1979 in o E. Jüngerju v *Nouvelle Ecole* 40/1983 in *Elements* 40/1981.

⁹ O tem gl. P. Moureau, nav. d.

¹⁰ Pri nas gl. dela, objavljena v *MUS*, 4–5/1983 in 6–7/1983, ter v *Pogledi*, 1/1983. Hkrati z novo desnico se v Franciji poraja tudi neformalna skupina t. i. »novih filozofov«, za katero velja, da je na nek način levo-anarhoidna (gl. pri nas D. Katunarić: Tko su novi filozofi, *Nate teme*, 3/1980) in se močno spopada z novo desnico; kljub temu pa je zanimiv članek Y. Quinona v »Le Monde« z dne 28. 7. 1979, ki govori o teoretski plati odgovornosti radikalnega kriticizma novih filozofov za pripravljanje prostora vplivu nove desnice.

¹¹ Najrazličnejše vidike zamenjavanja specifičnega pomena evropske nove desnice z generičnim in nerigoroznim pomenom »nove desnice« v smislu novega konservativizma nasploh, najdemo v zbornikih *Savremeni antikomunizam*, Beograd 1984, in v časopisu »Ideje«, 3–4/1984 (razen v delih S. Divjaka in M. Nikolića) pod naslovom »Ideologija nove desnice«.

danes nimata enake politične teže in perspektive. Neoliberalizem je danes neprimerno vplivnejši, lahko bi rekli celo prevladujoč buržoazni pogled na svet in učinkovit politični dejavnik – glede na širino in moč socialnih sil, njegovih protagonistov, pa tudi glede privlačnosti njegovih ekonomskih in političnih postulatov ter učinkovitosti njegove pragmatiko-partijske akcije . . .¹² V nasprotju s tem je evropska nova desnica še vedno doktrinarna konstrukcija manjšega števila intelektualcev ter kot taka nima in ne more imeti pomembnejših in bolj neposrednih učinkov na sodobne – nacionalne in svetovne – politične tokove. Še več, za evropsko novo desnico (tudi to je ena od razlik med evropsko in ameriško t.i. novo desnico) je prav značilno, da si danes ne postavlja nekih neposrednih ali praktičnih ciljev v ekonomskih in političnih procesih, zato pa ima širše in bolj dolgoročne ambicije v pogledu duhovne in politične konstitucije jutrišnjega sveta kot neoliberalizem ali katerakoli druga stranka oziroma gibanje na Zahodu. Nova desnica se namreč predstavlja kot avantgardni intelektualni odred, katerega zgodovinsko poslanstvo je oblikovati in prek kulturno-ideološke sfere, postopoma in kapilarno, uveljaviti bistveno nov pogled na človeka in družbo, ki naj spremeni sliko sveta vladajočih elit v nastopajoči končni krizi zahodno-ameriške civilizacije in tako *pripravi predpostavke za preobrazbo te egalitarne, množične, atomizirane in dekadentne družbe v novo, organsko skupnost z aristokratskim vodstvom, ki bo ustrezala naravi evropskega človeka*. Ta avantgardni intelektualni odred torej ponuja nekakšen program »ideološke vojne«, ki je nujen uvod v osvajanje oblasti, program totalne vojne zaradi totalnega prevrata družbene resničnosti, ki vključuje tudi zrušenje vladajočega liberalnega ekonomskega in političnega sistema. Zaradi te nenavadne pretenzije, pa tudi zaradi vztrajnosti in spretnosti, s katerima se ta pretenzija hoče uveljaviti, ter iz nekaterih znakov, da vendarle dosega določene učinke v sodobni duhovni in politični situaciji, je danes dovolj razlogov, da posvetimo evropski novi desnici primerno pozornost – pa naj se na prvi pogled zdi, da je ta pojav v resničnih družbenih procesih še tako marginalen oz. nepomemben.¹³

Organizacije nove desnice nastajajo v sedemdesetih letih v več zahodnoevropskih državah, najpomembnejše so tiste v Franciji, Nemčiji in Italiji. Povsod se vanje vključujejo izključno intelektualci in pišoči ljudje, ki so pred tem pripadali v glavnem skupinam skrajne desnice (v Italiji MSI, v Franciji OAS, Federaciji nacionalnih študentov, listu »Europe Action« itn.). Naziv »nova desnica« jim je prilepila kritika, ti pa so ga takoj sprejeli kot povsem ustreznega. Medsebojno povezane skupine razvijajo in si izmenjujejo različne oblike delovanja na številnih področjih

¹² »Zares obstajata dve novi desnici. Trenutno so novi ekonomisti, učenci M. Friedmanna, pomembnejši od novih teoretikov dedne inteligentnosti in vrnitve k hierarhiji arjincev«, M. Duverger, »Le Monde«, 27. 7. 1979.

¹³ V sami Franciji dejavnost novodesničarjev ni bila v večji meri opažena do poletja leta 1979, ko pride do prave eksplozije informacij in polemik o tem (okoli 500 tekstov v nekaj mesecih), kar so novodesničarji s hvaležnostjo sprejeli kot za njih najboljšo propagando. O teh razpravah gl. izbor v J. Brunn: *La nouvelle Droite. Le dossier du «procès»*, Paris, 1979.

družbenega življenja. To delovanje, ki se uresničuje s pomočjo časopisov, knjižnih zbirk iz lastnih ter drugih založniških hiš, kot tudi zborovanj širom po Evropi, se želi predstaviti kot *kulturna ali »metapolitična« dejavnost* – kar v bistvu ne pomeni odstopanja od strateškega političnega razmišljanja ali Politike (z velikim P), kakor izjavlja de Benoist, temveč pomeni, da akcija ni naravnana na vsakdanje pragmatiko-politične in politikantske cilje; vse novodesničarske organizacije v Evropi zato poudarjajo, da ne želijo biti politična gibanja in da so popolnoma neodvisne od obstoječih političnih strank (posebej od neofašističnih, populističnih, neoliberalnih).

Francoska nova desnica je najbolj homogena, teoretsko najbolj ambiciozna in po vsem sodeč maksimalno sintetična v razmerju do vsebin, ki jih želi obseči evropska novodesničarska ideologija; in ker je danes gravitacijsko središče novodesničarske skupnosti, se bom v tem prispevku izključno posvetil temu segmentu. Njene teme in teze so razen tega skoraj docela enake tistim iz drugih skupin evropske nove desnice, z izjemo nekaterih manj pomembnih in nacionalno obarvanih razlik, kakršni sta na primer bolj odkrito povezovanje italijanske skupine s svojo mnogo težjo fašistično dediščino, ali pa močnejša navzočnost ekološke problematike v nemški (sicer veliko manj enotni) novi desnici. Popolnejši prikaz *nemške nove desnice*, ki se zbira okrog osebnosti Armina Mohlerja, H. Eichberga, H. D. Hensena, Helmuta Diwalda, Heinricha Meierja in drugih, ter okrog publikacij »Criticon«, »Junges Forum«, »Junge Kritik«, »Student« in »Neue Anthropologie«, je moč najti v raziskovalni študiji Patricia Moreaua: »*Les Nouvelles Droites françaises et allemandes*« (München, 1982) in v članku, navedenem v opombi 4.

Za spoznavanje *italijanske nove desnice*, zbrane okoli Stenia Salinasa, M. Tarchia, G. del Nina in drugih, ter okoli publikacij »Diorama letterario«, »Elementi«, »Dimensione ambiente«, »Uomo libero«, »Eowyn« itd., je zelo koristna študija M. Revellia iz raziskovalnega projekta »*a destra radicale*« (Milano 1984, p. 119–214).¹⁴ Pomemben je tudi zbornik del »Proviomola nouva« (Roma, 1980), z gradivi z zbora italijanskih in tujih novodesničarjev.¹⁵

Ustanovitelji francoske nove desnice, Alain de Benoist in skupina njegovih somišljenikov, začno leta 1968 izdajati časopis »Nouvelle Ecole«, nekaj mesecev kasneje, januarja 1969, pa v Nici registrirajo združenje »Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne«

¹⁴ V isti knjigi navaja raziskava A. Jellamoa misel Juliusa Evole, enega teoretskih utemeljiteljev »kulture desnice«, tako pri fašistih, kot tudi pri novodesničarjih, posebej italijanskih. Francoski novodesničarji so o njem izdali zbornik *Julius Evola, le visionnaire foudroyé*, Paris, 1978. V tem prikazu žal ne moremo posredovati osnovnih vsebin misli tega verjetno najizvirnejšega teoretika in književnika italijanskega novega konzervativizma, znanega tudi po prispevkih k ezoterični spekulaciji. O njem gl. na primer spise desničarjev: P. Baillet: *J. Evola e l'affermazione assoluta*, Padova, 1978; A. Romualdi: *J. Evola, l'uomo e l'opera*, Roma, 1966; *Hommage à Julius Evola*, Paris, GRECE, 1976.

¹⁵ V Španiji izhajata ali sta izhajali publikaciji »*Razón española*« in »*Punto y coma*«, na Portugalskem »*Futuro presente*«, v Belgiji pa »*Pour une renaissance européenne*«.

(GRECE).¹⁶ Sam Benoist je predstavil to združenje kot »neformalno skupnost študijskih skupin, asociacij in publikacij, ki delujejo izključno na kulturnem področju«. Združenje GRECE je imelo leta 1979 kakšnih 1500 članov, do l. 1985 pa se je število povzpelo na 5000, katerih večina je zbrana v mestnih sekcijah zunaj Pariza. Člane sprejemajo s priporočili; plačujejo precejšnje članarine, prispevke in predplačila na publikacije; zbirajo se na številnih konferencah in rednih »nacionalnih kolokvijih«. Razen teoretskega ilustriranega časopisa »Nuovelle Ecole«¹⁷ z zelo moderno in privlačno opremo, imajo A. de Benoist in sodelavci lastno založniško hišo »Copernic«, študijsko publikacijo »Etudes et recherches«, popularnejši ilustrirani časopis za kulturno agitacijo »Elements«,¹⁸ vrsto posebnih publikacij, kot so »Nouvelle education«, ter v zadnjem času bibliografsko-kritični bilten »Panorama«. Nekaj časa so bili ljudje iz GRECE prisotni tudi v debatnoizdajateljskem »Club de l'Horloge«, dokler ni ta prešel pod popolno nadzorstvo neoliberalov,¹⁹ prav tako pa so navzoči tudi v Hersantovem tedniku z milijonsko naklado »Figaro Magazine«.

Ustanovitev GRECE, kot tudi drugih novodesničarskih skupin v Evropi, je pogojevalo dejstvo, da so nekateri evropski desni intelektualci z izostreno občutljivostjo za protislovja in možnosti sodobnega sveta ob koncu burnih šestdesetih let prišli do naslednjih sklepov: 1. stabilnost družbenih sistemov in politične vladavine njihovih elit je konec koncev odvisna od »kulturne hegemonije« ali od tega, da množice prevzemajo obče poglede na svet, katerih nosilke so elite; 2. politična oblast in kulturna premoč sta se doslej v sodobnih družbah uveljavljali na podlagi egalitarističnega pogleda na svet in ustrezne egalitaristične prakse, buržoazno-liberalne ali pa birokratsko-marksistične; idejni konsenz, ki ga je dosegala takšna hegemonija egalitarizma pa je spričo nacionalnih in svetovnih problemov danes dokončno zašel v krizo nemoči in dezagregacije; 3. »stare desnice«, naj bodo klasično-konzervativne ali fašistične, so s svojimi reakcionarnimi, intelektualno lenimi, nasilniškimi in nacionalističnimi stališči prav tako pokazale svojo nesposobnost, da bi pojasnile sodobno družbo in zgradile vseobsegajoč program njene kulturne in politične preobrazbe; zato so te stare in »neumne desnice« (les droites

¹⁶ GRECE v francoščini pomeni »Grčija«, kar naj simbolizira novodesničarsko čaščenje grške kulture kot enega najvišjih izročil tisoletne kulture indoevropskih narodov. V Nici je bil l. 1974 tudi Drugi mednarodni kongres za zaščito kulture, kjer so ob nosileh GRECE sodelovali tudi številni drugi desni intelektualci; sporočila kongresa so objavljena v knjigi *Connaissance pour la liberté*, Paris, 1975, s predgovorom Ernsta Topišcha.

¹⁷ Naklada »Nuovelle Ecole« je danes okoli 12.000 izvodov, ki se prodajajo v glavnem zunaj knjigotrske mreže. V nadaljnjem tekstu bomo ta časopis navajali s kratico NE.

¹⁸ Vse do leta 1981 so »Elements« nosili samo podnaslov »Za evropsko civilizacijo«, odtlej pa še nadnaslov »Revija Nove desnice«. Naklada je okrog 25.000 izvodov. V nadaljnjem besedilu bomo zanjo uporabljali kratico E.

¹⁹ Pod vodstvom Y. Blota in J. Y. Legaloua zastopa ta tribuna skupaj z GRECE skrajno protiegalitaristično stališče, v nasprotju z novo desnico pa propagira ideale protietatizma in popolno svobodnega trga, pri čemer vidi v socializmu edino strateško nevarnost. Pri neoliberalcih so posebej opazne njihove publikacije – zborniki: *Les racines du futur* (1977), *La politique du vivant* (1979), *Le grand tabou* (1981), *Le défi démographique* (1979), *Le péril bureaucratique* (1980), *Un nouveau printemps, pour l'éducation* (1982), *Echecs et injustices du socialisme* (1982), *Le socialisme contre le Tiers monde* (1983), v novembru leta 1983 pa je bil VIII. kolokvij s temo: »Socializem in fašizem – ista družina«.

bêtes) za nove elite pravzaprav mrtve ali neobstoječe; in 4. evropska kultura (nota bene: ne reče se »zahodna kultura«) se lahko ohrani in obnovi samo s posredovanjem uresničevanja kulturne hegemonije *nove duhovne elite*, ki bo vzpostavilo celovito protiegalitarno in organsko ideologijo, ki ustreza naravi indoevropskega človeka v pogojih sodobnih svetovnih razmerij in tehnologije. Na ta način, s povzemanjem kritike, ki jo je Gramsci naperil proti komunistom zaradi njihovega zmotnega prepričanja, da je država le eden od političnih aparatov nasilja, in Gramscijeve teze, da država »organizira konsenz«, tj. da ne upravlja le z mehanizmi političnega aparata, marveč tudi z vzvodi vsestranske in implicitne ideologije, ki vsebuje vrednote, ki jih je sprejela večina prebivalstva, bi hotela biti nova desnica prav *začetek takšne duhovne elite*, takšnega »kolektivnega intelektualca«, ki bi v prihodnji »kulturni vojni« in splošnem prevratu družbe popeljala k novi evropski civilizaciji. Pri tem nova desnica izrecno opušta nekatere teoretske naivnosti, predsodke in nostalgije »starih desnic«, hkrati pa noče biti obrekovana in kriva za grehe njihovih preteklih zablod in zločinov. Z močjo volje in aktivizmom, ki temeljita v »zgodovinski usodi« in *mitskih izvorih* tisočletne kulture, hoče v svoje cilje vpreči še najvišje dosežke *sodobnih prirodnih in družbenih znanosti* (s katerimi menda »kulturna levica danes ne ve kaj početi«) in se tako vključiti v sodobno ideološko razpravo s sklicevanjem na duhovne dosežke takšnih avtoritet (navajamo A. de Benoista) kot so: Jacques Monod in Georges Dumezil, Louis Rougier in Jules Monnerot, Max Weber in V. Pareto, Arnold Gehlen in Max Scheler, Ferdinand Tönnies in H. de Montherlant, Mircea Eliade in Bertrand Russell, Ernst Jünger in Ugo Sprito, Nietzsche in Heidegger, Carl Schmitt in Oswald Spengler, Giuseppe Prezzolini in Stephane Lupesco, D. H. Lawrence in Marinetti, Proudhon in Barres, Konrad Lorenz in H. J. Eysenck. Nova desnica ne ostaja pri nameri, da bi se le sklicevala na te in številne druge, v glavnem konservativne avtorje (vendar pa ne samo na te, kot se vidi iz uporabe Gramscija, Mao Zedonga, Habermasa in Horkheimerja, R. Debrea itd.), temveč jih tudi zares množično in dovolj spretno izrablja pri graditvi svoje ideologije.²⁰

Ta program »gramscizma na desnici«²¹ kaže svoje velike ambicije, vendar pa mu velja priznati tudi zavirljive sposobnosti mišljenja in organiziranja, saj se odziva s stališči na široko pahljačo tem, ki jih analizirajo in ocenjujejo zborovanja in publikacije GRECE; prav tako je uspešna pri organizaciji sodelovanja ali vsaj zburjanja simpatij nekaterih znanih evropskih intelektualcev, ki novi desnici omogočajo željeno znanstveno legitimacijo »pametne desnice«.

²⁰ Pravkar smo pričeli spektakularnemu rojstvu intelektualne desnice«, piše J. F. Kahn v »Matinu«, dne 7. in 8. 7. 1979. »Del desnice danes meni, da si mora zagotoviti pamet«. A. de Benoist trdi, »da potencialna vloga intelektualcev v družbeni strukturi ni bila nikoli tako velika kot danes«. *Les idées à l'endroit*, Paris, 1979, p. 259.

²¹ Pod tem naslovom je potekal 1982. leta XVI. nacionalni kolokvij GRECE, spisi so objavljeni v *Pour un gramscisme de droite*, Paris, 1982.

Navedimo samo nekatere večje tematske celote oziroma eseje iz doslej natisnjenih 42 zvezkov »Nouvelle Ecole«: Lingvistika (2); Vrednote (4); Demografija in razvoj (5); Srednji vek (6); Genetika in biologija (7); Za seksualne svoboščine (8); V čast Bertrandu Russellu (12); Logični empirizem in Dunajski krog (13); Evgenika (14); Kelti in Indoevropejci (15, 17, 19); Transformizem (18); Ekonomske doktrine (19); H. de Montherlant (20); Georges Dumezil in indoevropske študije (21–22); Psihijatrija danes, znanost proti Freudu (23); Grška religija in mysticizem (24); Etologija (25–26); Združene države Amerike (27–28); V. Pareto (29, 36); Biopolitika, Genetika (29); Richard Wagner (30, 31–32); Nominalizem (33); Georges Sorel, Werner Heisenberg, van den Bruck, G. Prezzolini (35); Heidegger, Nihilizem, Regis Debray (37); Darwinizem in družba, Sociobiologija (38); Množična kultura (39); Ernest Jünger (40); Thomas Mann (41); Arheologija, Stil fašizma (42).

Nekatere tematske celote iz »Elements«: Proti vsem rasizmom (8–9); Vojska in narod (10); Francoske regije in Evropa (12); Za novo izobraževanje (13); Žensko vprašanje (14–15); Vprašanje religije (17–18); Totalitarna ekonomija (28–29); Nemčija (30); Kulturna vojna (31); Nova desnica odkritega obraza (32); Pravica do razlike: konec vseh totalitarizmov (33); Evropska civilizacija (34); Napoleonski model (35); Poganska osvoboditev (36); Pravice človeka: past (37); Lik delavca (E. Jünger) (40); Umreti za Gdansk? (41); Dva obraza socializma (42); Konec mladosti (43); Čemu država (44); Filozofija v šoli: Nietzsche ali Sokrat (45); Kultura-gadget (46); Intelektualna praznina (47); Tretji svet in stvar ljudstva (48–49); Denar (50); Evropski miti (51); Demokracija, način uporabe (52); Arabci (53).

»Patronažni komite« časopisa »Nouvelle Ecole« je pritegnil približno 200 francoskih in tujih osebnosti, katerih imena so vedno objavljena na prvih straneh, med njimi pa so ali so nekaj časa bili: Robert Ardrey, Jean Cau, P. Debray-Ritzen, Mircea Eliade, Hans J. Eysenck, Julien Freund, Arthur R. Jensen, Arthur Koestler, Konrad Lorenz, Thierry Maulnier, Jules Monnerot. Kdor pozna vlogo in pomen teh in drugih imen »patronažnega komiteja«, lahko takoj spozna; kolikšna je relativna moč idej, na katere se opira »Nouvelle Ecole« in GRECE.

V obsežno založniško dejavnost GRECE se med drugim uvrščajo tudi knjige: O. Spengler: *Odločna leta*, E. Renan: *Židovstvo in krščanstvo*, J. Cau: *Razprava o dekadenci*, zbornika o Juliusu Evoli in Georegesu Dumezilu, *Rasa in inteligentnost* (zbornik), H. J. Eysenck: *Neenakost ljudi*, zapisi dosedanjih 18 nacionalnih kolokvijev (teme zadnjih petih: *Proti vsem totalitarizmom*, *Stvar ljudstva*, *Za gramscizem na desnici*, *Tretja pot*, *Konec nekega sveta*); sem sodijo posebne zbirke knjig za zgodovino in narodne tradicije, ter nazadnje tudi dela vodilnih ljudi v GRECE: Guillaume Faye, Pierre Viala in drugih, posebej pa Alaina de Benoista. Splošno priznane enciklopedične sposobnosti slednjega se kažejo v knjigah in esejih z najrazličnejšimi temami, o katerih piše za vsako številko

»Nouvelle Ecole«, »Elements«, »Etudes et recherches« in »Panorama«; med dvajsetimi knjigami, ki jih je ta štiridesetletnik doslej objavil (*Indo-evropejci*), *Logični pozitivizem*, *Morala in politika pri Nietzscheju*, *O Levy-Straussu*, *Kako je mogoče biti pogan?* in druge), so še posebej pomembne zbirke del »*Les idées à endroit*«²² in »*Vu de droite*« (gledano z desne).²³ Slednja je »kritična antologija sodobnih idej«, v katero je vključena stotina tem in avtorjev s področja filozofije, zgodovine in metologije, etologije, psihologije in pedagogike, politike, religije in ideologije nasploh – vsa v lepem francoskem slogu predstavljena novodesničarska pojmovanja.

Hoteno velik razpon tega poskusa »kulturne revolucije« z desne, ki se zdi nekaterim kritikom površna, zmedena in eklektična,²⁴ vendarle opozarja na enoten zaris in določeno konsistentnost v namenu in vsebini – *namreč kot prizadevanje, da se odkrijejo, rekonstruirajo, sistematično zberejo in idejno-znanstveno posodobijo vsi prastari motivi in načela konservativne misli iz evropske zgodovine od Grčije do danes*. V pedantni izvedbi takšnega totalizatorskega prizadevanja, kjer je nedvomno dovolj podjetne lahkotnosti, protislovij in praznin, je GRECE zagotovo prišla najdlje od vseh evropskih novih desnic – čeprav tudi sama zaostaja v nekaterih segmentih – na primer za nemško novo desnico (ekologija, pacifizem, estetska dimenzija itd.).

In s kakšnimi idejami nastopa evropska nova desnica v tej svoji nameri, da bi z izbojevanjem »kulturne vojne« uresničila »novo sintezo« in rešila evropsko kulturo in evropsko bit nasploh? Smo pred težavno nalogo, kako predstaviti (čeprav v najkrajših črtah) *Weltanschauung*, ki si prizadeva biti epohalen in totalen, ki pa je razen tega tudi sestavljen iz zelo raznorodnih, časovno in vsebinsko oddaljenih in v dobršni meri v naših intelektualnih krogih še premalo znanih teoretskih prispevkov; zato bomo tukaj omenili le nekatere teme in teze, ki so, kot kaže, ključnega pomena v nastajajoči ideologiji nove desnice – posebej v različici, ki jo predstavlja GRECE.

Protiegalitarizem in kult razlik

»Kaj je danes največja nevarnost? To je postopno izginevanje raznolikosti sveta. Niveliranje oseb, reduciranje vseh kultur na eno svetovno civilizacijo . . .« (IE 72). Proti temu nastopa nova desnica s stališči, »da so različnosti temeljno svetovno dejstvo; da različnosti nujno vodijo v resnične relativne neenakosti,²⁵ da mora družba upoštevati te neenakosti in sprejeti dejstvo, da so vrednosti oseb neenake; da se te vrednosti merijo z

²² Paris, ed. Hallier, 1979; v nadaljnjem tekstu knjigo navajamo s kratico IE.

²³ Paris, ed. Copernic, 1979; v nadaljnjem besedilu ima knjiga oznako VD.

²⁴ O tem gl. J. Brunn, nav. d.

²⁵ To vztrajno ponavljano trditev, ki sicer doslej ni bila nikjer globlje eksplicirana v vseh dilemah, ki jih vsebuje, skuša kritika na različne načine zavrniti, gl. nekatere v J. Brunn, nav. d.

odgovornostjo, ki jo vsakdo prevzema nase glede na svoje konkretne sposobnosti; da tem odgovornostim pritičejo sorazmerne pravice, ter da iz tega izhaja hierarhija, zasnovana na načelu *unicuique suum*« (IE 59). Pri tem se seveda priznava, da *niso vse obstoječe neenakosti v družbi pravične*, ter da »mora biti enakost možnosti zahteva vsake socialne politike«; to so stališča, ki ne doživijo nadaljnje razlage, verjetno zato, ker bi kritično raziskovanje njihovih predmetov pripeljalo v krizo celotno novodesničarsko koncepcijo o naravnih temeljih neenakosti. Razen tega novodesničarji navajajo kot izredno pomembno stvar, da razlike in neenakosti med ljudmi ne vodijo nujno v *razmerja superiornosti in dominacije* med njimi²⁶ ter spet ne pojasnijo, kako je možna hierarhija znotraj skupine brez dominacije in kaj naj preprečuje, da bi se različne skupine med seboj ne napadale in izkoriščale, posebej če obstaja v ljudeh, v kar novodesničarji verjamejo, prirojeni nagon agresivnosti. Novodesničarji prav tako trdijo, da je moč danes razlike in ustrezne neenakosti med ljudmi dokazovati na racionalen, povsem zanesljiv *znanstveni način*. To slednje pomeni, da nova desnica opušča (ali vsaj želi, da bi se tako zdelo) kot napačne in naivne uveljavljene kriterije »stare desnice« za prepoznavanje razlik in neenakosti med posamezniki in družbenimi skupinami: kriteriji vere, stanu, ras ali narodov. To, da so posamezniki in skupine vedno naravno in kulturno-zgodovinsko različni in neenaki organizmi, želijo sedaj dokazati bodisi s sklicevanjem na teorije *filozofskih antropologov*, kot je npr. Arnold Gehlen (človek kot naravno in kulturno bitje, odprto v svet, nespecializirano ali vsestransko, nedovršeno in nastajajoče), ali pa tudi s sklicevanjem na *biologijo* in družbene znanosti pod njenim vplivom. Tako se novodesničarji sklicujejo na etološke teorije Karla Lorenza in Eibl-Eibesfelda o prirojenih in pozitivnih nagonih (skupnih živalim in ljudem), agresivnosti do »različnih«, hierarhiji znotraj skupine, teritorialnosti, in celo v bioloških osnovah moralnosti,²⁷; dalje na dela Roberta Ardreya, ki v »*Naravnem zakonu*« dokazuje, da je treba »neenakost razumeti kot prvi zakon socialne strukture« in da je »agresivnost poglavitno zagotovilo preživetja«, kar naj bi bil zadosten dokaz, v kakšni zablodi sta bila Rousseau in Marx; na sociobiologijo Edwarda Wilsona in drugih znanstvenikov, v kateri se prejšnje biologistične teze o družbi sintetizirajo na novih temeljih *genetike* (optimalizacija genetskih nasledkov, njihovo dedovanje itd.).²⁸ Z očitnimi simpatijami sprejemajo rezultate in razlage

²⁶ »Ne trdimo, da je evropska kultura superiorna glede na druge kulture. Menimo, da nobene kulture ni mogoče označiti že samo po sebi za superiorno, to pa preprosto zato, ker ni človeške paradigme, ki bi omogočala medsebojno razvrščanje kultur in narodov. Ne trdimo, da so principi, ki jih mi branimo, najboljši. Pravimo, da jih branimo zato, ker so naši, naša dediščina, in ker smo se zavestno odločili, da bomo to dediščino sprejeli.« A. de Benoist, v *La troisième voie*, Paris, 1983, p. 54.

²⁷ V VD se kaže strinjanje z vsemi stališči iz kritike morale in načina življenja sodobnikov, ki jo razvija K. Lorenz v knjigi »*Osem smrtnih grehov civilizacije*«, med katerimi je eden temeljnih, da so »interesi vrste žal nasprotni zahtevam humanosti«; v E 39/1981 najdemo tudi misel, da »dela K. Lorenza o človeškem obnašanju in agresivnosti podpirajo teorijo Carla Schmitta o potrebi »opozarjanja na sovražnika.«

²⁸ O vsem tem gl. NE 25-26/1974, NE 38/1982 in VD 146 in dalje; gl. tudi Y. Christen: *L'heure de la sociobiologie*, Paris, 1979, in *Le dossier Darwin*, Paris, 1982. Kritiko sociobiologije, ki jo je razvila levica, vsebuje zbornik *Misere de la*

psiholoških raziskav H. J. Eysencka, po katerih »ni načina, ki bi napravil ljudi enake: takšen cilj je absurden, ker je vsa biologija zasnovana na razlikah«; isto velja tudi za raziskovanja A. Jønsena, Ch. Jencksa in drugih o razlikah v IQ med rasnimi in drugimi skupinami.²⁹ »Pravimo«, rezimira A. de Benoist, »da vsak človek prinese na svet del svoje usode, vpisane v genih, in da pomenijo transformacije, ki jih povzročita družba in okolica, v primerjavi s tistim, kar že nosi v sebi, relativno majhen delež. Zaradi tega so ljudje različni, to pa pomeni, ne igravimo se z besedami, tudi neenaki.«³⁰ V vsej tej razpravi manjkajo poskusi, da bi izdelali tipologijo naravnih in družbenih razlik in neenakosti, kar je odločilno pri opredeljevanju »za« ali »proti« vsaki trditvi egalitaristov in neegalitaristov! Na obtožbo kritike, da zastopajo grob in nevaren biologizem, novodesničarji odgovarjajo, da je takšno tolmačenje njihovih stališč ignorantsko in zlonamerno, saj njihov »diferencializem«, ki je zasnovan na antropologiji Gehlenovega tipa in na epistemologiji totalitete in ne-redukcionalizma, izključuje ne le biologizem, temveč tudi ekonomizem in celo enostranski kulturalizem. Zakaj »tudi sama kultura ima biološko podlago. Ta biološka podlaga pa je ena, medtem ko so možnosti in modalitete kulturnega izražanja neskončno spremenljive.« (VD 173). Tako pravzaprav iz kombinacije teorije kulture in sociobiologije izvajajo sklepe o obstoju nekaterih prvotnih nagnjenj in njim ustreznih pravicah posameznikov in skupin – od ras do kulturnih manjšin in marginalcev – da bi se razvijali avtonomno po podedovanih naravnih in zgodovinsko-kulturnih načelih svojih specifičnosti in neenakosti. Nova desnica se torej predstavlja kot misel, ki se ponosno bori za »pravico do razlike« in za tolerantnost do vseh, ki želijo ohraniti svoje pridobljene posebnosti: posebnosti subjektov, spolov, kulturnih skupin, etničnih skupin in ras, vse do različnih tipov kultur in civilizacij. Nova desnica izraža simpatije do *regionalnih gibanj* za avtonomijo,³¹ do *marginalnih seksualnih skupin*; po isti logiki pa obsoja vsakršen kolonializem,³² vsako ksenofobijo, pa tudi *neavtoritativen in neselektiven sistem šolstva*, ki ne pripomore niti k nastajanju elit, niti k množičnemu usposabljanju rednih strokovnih kadrov;³³ nasprotuje pa tudi velikim *ekonomskim migracijam delavcev*, ki ogrožajo kulturno identiteto tako priseljenega izkoriščanja ljudstva kot tudi domačega prebivalstva. »Razlike so bogastvo sveta, ki ga egalitarizem naravnost ubija. Zaradi tega je pomembno ne le spoštovati drugega, temveč tudi spodbujati najbolj legitimno od vseh želja: da potrdimo osebnost, ki ni drugim podobna, da ohranjamo dediščino, da se ravnamo v skladu s tem, kakršni

sociobiologie, Paris, 1985. V svoji zadnji knjigi *Biologie de l'idéologie*, Paris, 1985, Y. Christen dokazuje možnost »biopolitike«, tj. raziskovanja »strategije učinkovanja genov v političnem obnašanju.«

²⁹ Gl. NE 29/1976 in NE 24/1973.

³⁰ »L'Aurore«, 6. 7. 1979.

³¹ Gl. npr. E 12/1975 o zvezah nove desnice z bretonskimi, alzaškimi in drugimi regionalnimi, v glavnem desničarskimi gibanji, gl. v. Y. Plasseraud: *La Nouvelle droite fait son chemin*, Esprit 7/1983.

³² Gl. npr. E 48–49/1983.

³³ Gl. npr. E 13/76 in E 53/1985.

pač smo« (IE 72). »Malokatera absurdna deklaracija je povzročila toliko škode kot Jeffersonova misel: vsi ljudje se rodijo enaki« (VD 164). Iz tega bi sledil sklep: ne vsiljevati svojega drugemu, kar pomeni, naj ostane vsak na svojem in naj se različni in neenaki ne pomešajo. To seveda asocira na pojem in prakso, znano kot *apartheid*. Novi desnici pa naj bi to seveda omogočilo dokazati nujnost obstoja in ohranjanja samobitnosti ogrožene evropske kulture in možnih elit oziroma hierarhij v njej. Pri tem ostaneta nerazčiščeni, poleg že omenjenih, tudi dve vprašanji, ki bi jih imela kritika prav gotovo za ključni: prvo, kako gledati na razlike in neenakosti, ki so posledica dolgotrajnih diskriminacij in zatiranja celih (in praviloma večinskih) družbenih skupin; in drugo, kako ravnati v primerih, ko diskriminirani in zatirani, oškodovani že v svojih izhodiščnih položajih (glede enakih možnosti!) preprosto ne cenijo in ne želijo braniti nekaterih svojih »prav do različnosti«, ampak nasprotno, vidijo svojo pravico in človeško dostojanstvo v takšni izenačitvi izhodiščnih položajev, ki bi omajala same temelje obstoječih družbenih sistemov? Če bi novodesničarji priznali, da obstajajo takšne množične in dolgotrajne diskriminacije in zatiranja, bi se podrla celota ali pa vsaj dobršen del njihove koncepcije o družbenih razlikah in neenakostih, ki jo novodesničarji še vnaprej izpopolnjujejo; treba bi bilo namreč prav vse obstoječe razlike in neenakosti postaviti pod vprašaj – ali pa cinično ugotoviti, da so obstoječe razlike in neenakosti upravičene že zato, ker bo sicer njihovo (etično) presojanje lahko pripeljalo v nevarnost družbene institucije in doseženo stopnjo kulture in civilizacije. Verjetno so novodesničarji bliže temu drugemu sklepu. Razumljivo je, da niso pripravljene javno izpovedati takšne velike »resnice« in jo braniti – ker bi bila legitimnost aristokratske ideologije, ki jo zastopajo, s tem močno omajana.

Nominalizem in etika aktivizma

Da bi na filozofski ravni okrepila idejo o naravnosti in vrednosti razlik in neenakosti med ljudmi, sprejema nova desnica nominalistično stališče. »Vsaka protiegalitarniška koncepcija sveta je v bistvu nominalistična,« izjavlja A. de Benoist (IE 31).³⁴ To pomeni, da je vsaka eksistenca partikularna, da ni »človeka« ali »človeštva nasploh«, da so univerzalni pojmi čiste konvencije. V nasprotju z intelektualistično metafiziko univerzalizma – kakršna sta krščanstvo in marksizem – prepozna nova desnica svoje izvore v Ochamu in Baconu, prek de Maistra in Popperja do eksistencializma Heideggerja, Jüngerja in C. Rosseta.³⁵ Takšno razumevanje nominalizma pa vključuje tudi ideje filozofskega pesimizma, krož-

³⁴ V NE 33/1979 piše razen A. de Benoista nekakšen manifest o nominalizmu še A. Mohler; kritiko tega »nominalističnega obrata« nove desnice kot bistveno pozitivističnega in protikrščanskega pa daje D. Calogne, predstavniki tradicionalistične desnice, v knjigi *La Nouvelle droite et la subversion*, Passis 1982.

³⁵ O Clementu Rossetu, v. NE 40/1983.

nega gibanja zgodovine, kulturnega relativizma in »herojskega subjektivizma«. Svet je kaos, v njem le volja in akcija vzpostavljata nekakšen red. Zgodovina sama po sebi nima smisla, nima usmeritve, napredovanja, smotra niti cilja; smisel in smer črpa le iz odprtosti in ustvarjalnosti subjekta v »večnem vračanju istega«. Pri tem »ideje niso resnične, če niso utelešene, to pa pomeni doživete«. »Naš protiintelektualizem izhaja iz prepričanja, da je življenje vedno več vredno kot ideja o tem življenju; da je duša odločilnejša od duha, značaj od inteligentnosti, čutnost od intelekta, slika od koncepta, mit od doktrine« (IE 34). Ta izpoved načel zares veliko pove o »kulturi desnice« nasploh in posebej o evropski novi desnici, o njenem bistveno organicističnem, nominalističnem in romantičnem duhu! Po drugi strani, pravijo novodesničarji, človek ni atomiziran individuum, kakršnega si predstavljajo liberalci; je neločljiv od nekega kulturnega okolja, je dedič norm neke domovine, ki je organska celota, te norme pa določajo njegovo usodo. Kulturni okvir seveda ni univerzalen, saj občečloveške kulture sploh ni. »Vsak narod, vsaka kultura ima svoje lastne norme in izoblikuje neko samozadostno strukturo« – to je dejstvo, piše de Benoist, ki je zadosten razlog za resnično toleranco, torej za odklanjanje vsakršnega vsiljevanja, redukcionalizma ali totalitarizma. Toda, ko postane kulturna norma nevprašljiva, ko postane s človekom ustvarjeno že kar naravno, tedaj pride do upora subjektivnega heroizma močnih osebnosti, ki hočejo vzpostaviti nove norme, prevrednotiti obstoječe vrednosti, preseči sebe kot »gospodarje form« (Jünger), začeti nov cikel kulture s svojo voljo in svojo akcijo. Za takšnega ustvarjalca je »dobro« vse tisto, kar mu omogoča, da se gradi po normah, ki jih sam postavlja; zanj sta volja in dolžnost nad zadovoljstvom; ne pričakuje sreče v spokojnosti; njegove vrline so boj, zvestoba, čast in dostojanstvo na poti, ki si jo je izbral; njegov aristokratizem se kaže v moči, da deluje celo proti lastnim interesom; njegova tragika je v spoznanju in sprejemanju minljivosti in usode tega, kar je bil in tega, kar je sam ustvaril. Nietzschejevo razumevanje zgodovine, eksistence kot igre in herojske etike so zlahka razpoznavni vzori teh stališč. Kot zglede navajajo Nietzschejeva misel: »Ali je važna sreča? Ali naj mislim na srečo? Jaz mislim samo na svoje delo.« Svojo etiko je skušal A. de Benoist sistematično predstaviti v tekstu »Petindvajset načel morale« (IE 49 in d.), pozneje pa je sprejel Heideggerjevo razlago Nietzscheja in njegovo eksistencialno antimetafiziko. Danes se raje prišteva med heidegerjance kot pa ničejanec.

Red, država in organska družba

Za razliko od čiste narave je človeško in družbeno življenje samo delno, tj. okvirno, biološko-genetično determinirano; v njem zato ni prestabilirane (vnaprej določene) ureditve, kakor predpostavljajo univerzalisti in egalitaristi; obstaja pa tudi naravna naklonjenost posebnemu

načinu strukturiranja, ki izhaja prav iz odprtosti človeškega bitja in iz medsebojne odvisnosti ljudi. Človeške kolektivitete terjajo red, formo in smisel, ki bodo celoti zagotovili inteligibilnost in učinkovitost. *Ta red se kaže, poleg drugih institucij, tudi v zakonu, ki je inkarniran v Politiki in v Državi.* Družbeni red seveda ni neizogibnost, objektivnost naravnega organizma, zgolj nagon, temveč človeška tvorba, v svoji najvišji obliki poslanstvo in stvaritev Politike, pravzaprav stvaritev za to določene *družbene elite*. Red je doseženo »ravnotežje med različnimi močmi; vloga države pa ni v odpravljanju različnosti moči, temveč v tem, da ohranja njihovo ravnotežje in sintezo z močjo in transcendenco svojega načela avtoritete. V taki družbi sleherni del uživa resnično avtonomijo, interes vsakega dela pa je jasno podrejen interesu celote« (IE 109). Tako se urejena družba pojavlja kot *organska družba*, kot *skupnost* – harmonična in hierarhizirana enotnost različnih in neenakih posameznikov in skupin, ki nasprotuje: na eni strani pojmu *atomizirane individualistične družbe* (ki žrtvuje celoto) in, na drugi strani, pojmu *kolektivistične družbe* (ki žrtvuje dele, celo osebnost). V organski družbi različni interesi ne preraščajo v nepomirljive spopade – razredne, spolne, generacijske in druge, saj jih sintetizirajo najvišji skupnostni cilji v institucijah, kakršne so proizvodne enote, zakonska zveza, družina itd. – na vrhu piramide pa Država s svojo politično-kulturno elito. Razredni, spolni, generacijski in drugi nepomirljivi spopadi so zaznavni le v skupnostih, ki so zaradi mehanicističnega in egalitarističnega duha destabilizirane, na primer v institucijah sodobne buržoazne-liberalne in birokratsko-socialistične družbe. S takšnimi stališči evropska nova desnica nadaljuje prastaro konservativno idejo o nujnem *primatu politike* kot suverene funkcije v urejeni, pravični družbi; pri tem se izrecno sklicuje na koncepcijo *aristokratske demokracije* Grkov, Rimljanov in Germanov, na srednjeveške *stanovske, korporativne in komunalne ureditve* ter na teorije sodobnih kritikov množične demokracije (ki da se nujno izteče v totalitarizem), kot so na primer Carl Schmitt,³⁶ C. Polin in J. Freund.³⁷ Temu logično sledi tudi cela vrsta konservativno-romantičnih »idej brez besed«:³⁸ *kritika prosvetljskega racionalizma in utopije, ideje filozofije življenja; očaranost z barbarstvom, mističnost ljudske duše, iskanje izvorov kulture, »plodnost temé v nasprotju z lažno jasnostjo, ki sterilizira, prednost prastarih časov pred hladnostjo sedanjosti«* (IE 203), *Wagner kot zadnja glasba, domovina visoko nad mehanič-*

³⁶ O C. Schmittu gl. E 39/1981.

³⁷ Ko nasprotujejo krščansko-buržoazni interpretaciji demokracije in se zgledujejo po definiciji van de Brucka: »demokracija je sodelovanje ljudstva v svoji usodi«, novodesničarji pravijo, da indoevropska »organska demokracija« ne izključuje, temveč predpostavlja aristokracijo; to ni preprosto vladavina večine, temveč sodelovanje aktivnih državljanov v oblasti neposredno, če gre za majhne skupnosti, ali s posredovanjem njihovih elit, kjer »ljudstvo vlada, upravljajo pa elite«, gl. E 52/1985 in A. de Benoist: *Democratie: le problème*, Paris, 1983; gl. tudi L. Rougier: *La mystique démocratique*, Paris 1983.

³⁸ »Ideje brez besed« so po Furiu Jesi: *La cultura di destra*, Milano, 1979, pomembna značilnost desničarskega iracionalnega diskurza. Izraz je prevzel iz pomembnega manifesta modernega konservativizma O. Spenglerja: *Odločna leta. Nemčija in svetovni zgodovinski razvoj*, kjer stoji: »Edina stvar, ki obljublja trdno prihodnost tudi tistemu delu očetov, ki ga nosim v sebi: ideje brez besed«.

nim internacionalizmom . . . Nasproti tej organsko skupnostni resnici stoje *individualistične in kolektivistične degeneracije družbe in države*, kot posledica premočni univerzalističnega in mehaničnega uma, danes izražene predvsem v ekonomicizmu, kar je značilnost tako ameriškega kot sovjetskega modela življenja. Če na to gledamo z vidika treh temeljnih družbenih funkcij, ki so značilne za indoevropsko kulturo, A. de Benoist meni, da »je bilo pogrezanje političnega v ekonomsko in socialno sfero logična posledica nadomeščanja moči, ki jo ima avtoriteta aristokratov in bojevnikov, z močjo uradnikov in trgovcev« (IE 112). Tako družbena ureditev zgublja svoje umske substance, kar je glavni vzrok za nazadovanje indoevropske kulture.

(Se nadaljuje)

Uvodna zabeležka

Podlaga za tokratno tematsko jedro Teorije in prakse je razprava o »Komunistični perspektivi družbenega razvoja«, ki sta jo v decembru 1985. leta organizirala Marksistični center CK ZK Slovenije in Center CK ZK Hrvatske za idejnoteoretično delo »Vladimir Bakarić«. Izhodišče za razpravo je bilo razmišljanje Vinka Hafnerja na temo »Zveza komunistov, komunisti in komunizem«, objavljeno v reviji »Teorija in praksa« št. 4-5/1985 in v reviji »Socijalizam« št. 2/85.

Vinko Hafner je zbudil z izbrano temo veliko pozornost v jugoslovanski javnosti, ker je razpravo vključil v sklepni del priprav na pravkar minule kongrese jugoslovanskih komunistov, in sicer z zelo aktualnim in dolgoročno pomembnim samospraševanjem: Kje smo na poti v brezrazredno družbo? Kako je z iskanjem te poti v pogojih gospodarske in v mnogočem tudi družbene krize? Kakšen je pri tem delež in odgovornost Zveze komunistov? Ali ne gre pri tem tudi za globljo idejno in moralno krizo same Zveze komunistov? Kako priti iz te krize in kakšen pomen ima lahko pri tem reafirmacija ideje komunizma? Kdo smo komunisti, zakaj se tako imenujemo in kaj nam pravzaprav pomeni komunizem, ki je idejna podlaga naše komunistične identitete? Ali je današnja Zveza komunistov splošno delavsko, komunistično gibanje, ali pa se izrojeva v nekaj drugega?

Za Vinka Hafnerja je bistveno vprašanje, ali odločnejše poudarjanje privrženosti Zveze komunistov ideji komunizma krepí ali slabi njen družbeni vpliv in akcijsko učinkovitost v sedanjem, v mnogočem prelomnem družbenem trenutku?

Avtor omenjenega članka in uvodničar tokratne razprave, ki jo objavljamo, izraža prepričanje, da je na obravnavano temo nujno iskati temeljit odgovor, ker je to pogoj za izhod iz družbenih stisk, ki nas pestijo. »Potrebno je poglobljeno in celovito znanstveno in praktično razjasnjevanje številnih vprašanj, ki so pomembna za idejno opredeljevanje Zveze komunistov do komunizma in za realnejšo predstavo o možnostih in smereh njegovega uresničenja. Takšna vprašanja so zlasti: delovanje zakona vrednosti oziróma zakonov blagovne proizvodnje v procesu graditve socialistične in komunistične družbe; pomen dela kot proizvodnega tvorca in družbene moralne vrednote; uresničevanje socialističnega načela delitve po delu in rezultatih dela kot predhodnika komunističnega načela delitve po potrebah ljudi; odnos med družbeno in zasebno lastnino ter

družbenoekonomski položaj in perspektiva delovnih ljudi, ki delajo s proizvodjalnimi sredstvi v osebni lastnini; komunizem z vidika reševanja nacionalnega vprašanja, komunizem in internacionalizem; komunizem in religija, odnos do verujočih ljudi in njihovih verskih skupnosti; vloga države ter odmiranje oziroma podružbljanje njenih funkcij v procesu graditve socialistične in komunistične družbe.«

V sklopu razmišljanj o teh in o nekaterih novih vprašanih objavljamo avtorizirane razprave, ki so jih do zaključka redakcije oddali: *dr. Adolf Bibič*, redni profesor na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo; *dr. Vojan Rus*, redni profesor na Filozofski fakulteti; *Franc Šali*, direktor Dolenjskega muzeja v Novem mestu; *dr. Miha Ribarič*, predsednik Zakonodajno-pravne komisije skupščine SR Slovenije; *Sonja Lokar*, strokovnopolitična delavka v Marksističnem centru CK ZK Slovenije; *dr. Boštjan Markič*, izredni profesor na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo; *dr. Albin Igličar*, izredni profesor na Pravni fakulteti; *dr. Stipe Šuvar*, član predsedstva CK ZK Hrvatske in *Drago Ščernjavič*, strokovnopolitični delavec v Republiškem svetu ZS Slovenije.

ADOLF BIBIČ

Komunizem kot pesimizem intelekta in optimizem volje

Naj rečem, da sem v zadregi, ko razmišljam, kako se naj lotim teme, o kateri danes razpravljamo. Ta tema takorekoč nima mej. Segi v preteklost, sedanost in v prihodnost; z njo se že več kot sto let ukvarjamo na tleh današnje Jugoslavije, je pa hkrati postala predmet zavzetih razprav »za« in »proti« po vsem svetu; razpravljati o komunizmu (in o socializmu) danes ni samo stvar abstraktnih projektov, marveč je tudi že stvar empirične prakse. Ne samo številnih gibanj, ki si postavljajo komunizem za dolgoročni cilj, marveč tudi številnih etabliranih postrevolucionarnih sistemov, ki pokrivajo ogromna prostranstva in ki obsegajo več kot milijardo in več sto milijonov ljudi. Hkrati ko postaja komunizem kot dolgoročni cilj močna materialna sila, organizirana v družbenih in političnih institucijah, v gibanjih, se srečuje tudi z zelo resnimi problemi, protislovji in, kot kažejo novejši časi, tudi s krizami svojih začetnih realnih korakov. Ko si protagonisti komunistične ideje ustvarijo sistem, ta s svojo notranjo logiko poraja takšne pritiske neposrednih in kratkoročnih interesov in potreb, da se dolgoročni cilji začenjajo umikati kot stvarna regulativna ideja v ozadje – v ospredje pa stopa zadovoljevanje elementarnih potreb, o katerih je Engels govoril na Marxovem grobu. Sij dolgoročnih ciljev se zgublja pod priti-

skom pragmatike, ki se zbira okrog vprašanja (*ob*)lasti. Na odpiranje h komunizmu kot dolgoročni perspektivi pritiska bolj kot ves antikomunizem – ki se je v zadnjih časih ponovno dokaj okreplil – teža same socialistične prakse, tako nekako je dejal Edvard Kardelj.

Zato je prav, da si danes, v letu naših skupnih premislekov, kako v prihodnost, ponovno priključimo v spomin, da ponovno premislimo smisel našega dolgoročnega cilja, smisel komunizma. Tovariš Hafner, ki je že pred leti sprožil pomembno vprašanje, ki se je nanašalo na vlogo upravljaljskih struktur v socialistični družbi (glej TiP št. 12/1981, str. 1453–1464), je ponovno nastopil s pobudo, da tematiziramo problematiko komunizma, za kar nas je obvezal tudi z bogato razčlenitvijo tematike v tezah, ki smo jih dobili pred našim razgovorom. O tej temi, kljub temu, da je opredeljena v nekaterih najpomembnejših dokumentih Zveze komunistov, na splošno dejansko vlada v zadnjem času molk, morda tudi skepsa. Z gotovostjo lahko rečemo, da je Hafnerjeva zasluga, da jo je nekako »arheološko« izkopal iz tišine molka. Mislim, da je razprava o tej temi pomembna iz več razlogov.

V naši družbi se soočamo s tolikšno težo neposrednih ekonomskih problemov, da je našo splošno zavest, tudi vodstvenih struktur in vodilnih sil, zasul plaz tekočega in kratkoročnega reševanja problemov, in marsikdaj tudi gašenja požarov. Za mirno, zbrano in pretehtano premišljanje o dolgoročnih ciljih, kakorkoli so že bili zapisani in so ponovno zapisani, nam ne preostane niti dovolj časa niti dovolj prostora v naši zavesti. Zato je prav, da se prebudimo in da se skušamo poglobiti v obzorje tiste bodočnosti, o kateri je Oton Župančič lepo zapisal, da je vera, ki nas dviga v življenje.

Poleg tega to ni samo tema, kot sem rekel, ki bi zadevala le nas, marveč je svetovna tema, tema usode človeštva. Komunizem od vsega začetka ni bil le nekaj lokalnega, bil je hkrati internacionalni problem. Eden med vzroki za številne probleme, s katerimi se srečuje komunistična ideja, je prav dejstvo, da se je postrevolucionarna družba etablirala v državnih sistemih in da ni zajela, kot je predvideval Marx, vsega (razvitega) sveta. Toda, če je bilo kdaj, potem je danes še posebno razvidno, da je komunizem kot »končni cilj«, v polnem pomenu besede in v razviti obliki, lahko le stvar vsega človeštva. S tem ne spodbijam možnosti vmesnih faz, toda kadar imamo v mislih komunizem kot skupnost, beseda komunizem pa pomeni prav to, potem moramo razumeti, da je to skupnost vsega človeštva, občečloveška skupnost. Spričo problemov, pred katerimi je danes človeštvo, je, vsaj zame, več kot očitno, da se ti skupni problemi, globalni problemi človeštva, morejo in se bodo morali reševati samo na ravni človeštva, v novem svetovnem federalizmu, ki na koncu ne bo poznal več institucije države, ker bo vse človeštvo organizirano v svetovni skupnosti brez meja. Potreba po skupnem reševanju velikih vzajemnih problemov vsega človeštva – to je v razdobju obstoječih groženj z nuklearnim samouničenjem res očitno – je močna spodbuda, da se

obnovi in okrepi vizija komunizma kot svetovnega procesa in da se hkrati izostri kritika vseh tistih partikularnih in partikularističnih koncepcij novih družbenih modelov, ki ovirajo odpiranje te svetovne emancipacijske perspektive.

Treba se je tudi zavedati, da je iz mnogih objektivnih in subjektivnih okoliščin ideološke krize, ki je tudi rezultat zaostajanja v oblikovanju novih perspektiv in alternativ socialističnega razvoja, pritisk na idejo komunizma dokaj narastel. Naslovi knjig, kot so »Zbogom proletariat«, »Konec ideologije«, »Onstran socializma« – da navedem le nekatere – pričajo o tem. Narastel je tudi vpliv neokonservativnih idej in ideologij, ki nastopajo – ne prvič, čeprav zadnje čase z dokajšnjim praktičnim uspehom – proti socializmu in komunizmu s stališča obrambe svobode, antieta-tizma, antibirokratizma itn.

Nad vsem tem se je treba globoko zamisliti in oblikovati protistrategije, ki morajo imeti normativne, institucionalne in akcijske prvine.

Ko smo blizu praga 21. stoletja, se za nas in za sodobno človeštvo odpira vprašanje nove osmislitve prihodnosti. Na evropski levici z novim zagonom razpravljajo o potrebi po novih programskih odpredelitvah, na primer v nemški socialni demokraciji o potrebi po prenovitvi godesberškega programa; isto velja za italijanske komuniste, avstrijske socialiste itd. Nove programske dokumente pripravljajo tudi v nekaterih socialističnih deželah. Povsod se med drugim, postavljajo vprašanja o bodočnosti dela, družbenega upravljanja, vprašanja o novi, transreprezentativni politiki, vprašanje preživetja človeštva v obdobju nuklearne smrtne grožnje itn.

Ko smo utopijo že pokopali oziroma jo razglasili za stvar, ki jo je vsrkal moderni znanstveni socializem, se pojavljajo nove zahteve po oživitvi utopične zavesti. Tako je npr. razprava v Cavtatu, posvečena socializmu na pragu 21. stoletja, opozorila tudi na vrednost konkretnega utopičnega mišljenja, ki bo usmerjeno v še ne-doseženo, kar pa bi bilo dejansko možno. Potrebo po novi imaginaciji socializma je čutiti povsod. Kolikor ne bomo oblikovali takšnih »konkretnih utopij«, toliko bolj se bo širil pesimizem ali pa iracionalni nadomestki socializma.

Treba je reči, da stvar bodočnosti ni samo, kot je bila pretežno nekoč, predvsem stvar socialistov in eshatologov, marveč postaja čedalje bolj navzoča v vseh poglavitnih tokovih sodobne misli in prakse. Programiranje, planiranje, prognoziranje bodočnosti je vsakdanja tematika sodobnih publicističnih in znanstvenih diskurzov in praktičnih eksperimentov.

Najbolj prepričevalen dokaz o pomenu bodočnosti v sodobnem mišljenju in praksi je nastanek novega znanstvenega področja, namreč znanosti o bodočnosti ali *futurologije*. Socializem je bil prva resna futurologija – in kaj je komunizem, če ni vizija, znanost in praksa o bodočnosti? Ne glede na to, kakšna sporočila nosijo s seboj razne šole sodobne futurologije, sama ideja te znanosti priča o novi zavesti, ki je zajela sodobno človeštvo glede pomena same tretje dimenzije naše eksistence, eksistence posamez-

nika, narodov, človeštva. Mar ne bi bilo mogoče trditi, da je obči interes za problematiko bodočnosti tudi potrdilo nove aktualnosti ideje komunizma, tudi v času, ko o tej ideji molčimo ali jo napadajo? Ali ni futurologija, kakršnimkoli praktičnim interesom lahko služi, vendarle priznanje, da je na dnevni red zgodovine stopilo vprašanje, kako obvladati prihodnost in s tem tudi vprašanje takšnega ali drugačnega zavestnega usmerjanja družbe, takšnega ali drugačnega koščka nove socialnosti, novega vzajemnega reševanja skupnih problemov, nove socializacije?

Zato je, naj še enkrat to poudarim, zelo pomembno, da ponovno tematiziramo in problematiziramo idejo komunizma. Treba je prebiti močan obroč empirizma, ki je oklenil naše glave, treba je na nov način in znova razmišljati o ciljih, o dolgoročnih ciljih, in o sredstvih, kako jih doseči. Tovariš Hafner je navedel vrsto prepričljivih razlogov, zakaj molk o komunizmu. Mislim, da je eden od vzrokov temu dejstvu tudi koncepcija razvoja, ki je prevladovala v naši preteklosti in ki je bila v marsičem sploh značilna za postrevolucionarne družbe. Kot na splošno siromašne družbe, so se socialistične družbe znašle pred vprašanjem, kako »dohiteti« (in včasih tudi prehiteti) razvitejše kapitalistične družbe. Pri tem je bil kriterij tega dohitevanja vse preveč diktiran z obstoječimi potrošniškimi modeli družbenega razvoja. Ta model potrošniške družbe pa je zašel, tega ni treba doslej poudarjati, v krizo – tako v kapitalističnem svetu kot v socialističnih družbah. Ta tip družbenega razvoja prihaja v krizo tako zaradi svojih nehotenih posledic kot tudi zaradi možnosti, zaradi česar se z večjo ali manjšo ostrino povsod srečujemo s problemom »meja rasti«. Lahko tudi rečemo, da so pretekle enostranosti v koncepcijah družbenega razvoja, kakor so lahko ustrezale empiričnim pričakovanjem velikega števila ljudi, v marsičem vplivale in vplivajo – potem ko so pokazale svoje izrazite meje – na zastiranje perspektiv prihodnosti in na molk o komunizmu.

Ne smemo misliti, da se prvič v zgodovini socializma dogaja, da se pred socialistično mislijo in prakso zastruje vprašanje dolgoročnih ciljev in problem komunizma kot gibanja k tem ciljem in njihovega pomikanja k novim, verjetno nikoli dokončno doseženim ciljem. Takšna kriza je nastopila, kot vam je znano, na prelomu prejšnjega in tega stoletja, ko se je, ob znanih Bernsteinovih revizionističnih idejah, zaostriло vprašanje razmerja med gibanjem in cilji. Bernstein je izrekel večno geslo pragmatizma, ko je zapisal, da cilj ni nič, gibanje pa je vse. Rosa Luxemburg mu je dobro odgovorila, da gibanje brez cilja ni nič.

Drugi takšen zgodovinski trenutek, ko se je zaostriло to vprašanje, je bila Oktobrska revolucija in debate okoli nje. Je bila ustrezna cilju, če se je dogodila v zaostali deželi? Je bila sploh smotrna, če se ni nadaljevala, kot so pričakovali in napovedovali, v »permanentni« verigi revolucij in rezultirala v svetovni revoluciji? Na teh in drugih vprašanjih se je mednarodni socializem razklal na komunistično in socialnodemokratsko gibanje, z vsemi globokimi protislovji, ki so bila značilna za socialistično idejo in

prakso v zadnjem polstoletju. Tudi pri tem razcepu je šlo, vsaj fenomenološko, v marsičem pa tudi globlje, za vprašanje tematiziranja in aktualiziranja ideje komunizma. Zgodovina je pokazala, da se velike etape človeškega razvoja ne dajo preskakovati, čeprav se lahko, često z velikimi človeškimi žrtvami, skrajšajo. Zgodovina socializma in komunizma kot ideje, gibanja, organizacije in akcije-prakse se v marsičem dá osvetliti z njenim odnosom do vprašanja komunizma. Kaj pa je pravzaprav komunizem? Zame to ni nič drugega kot proces emancipacijske prakse človeka in človeštva, preseganje razredne družbe, v bistvu je povezava individualne in kolektivne svobode. V tem smislu je treba tudi na preteklo zgodovino socializma, na njegovo sedanost pa tudi na prihodnost gledati z zornega kota dialektike svobode. Socialistične revolucije so pomenile velike tektonske premike v širjenju prostorov svobode. Ne glede na pojav novih avtoritarizmov v postrevolucionarni družbi ne smemo spregledati velikega vpliva, ki so ga imele socialistične revolucije na sprostitvev ustvarjalnih energij, širjenje izobrazbe in kulture, ustvarjanje novih oblik upravljanja skupnih zadev, emancipacijo kolonialnih narodov, na povezovanje človeštva. Imele pa so tudi velik posreden vpliv na družbene reforme v kapitalizmu, na širjenje ideje blaginje, svobode itn. Ko razmišljamo o potrebi po novi tematizaciji ideje komunizma, ne smemo pozabiti tega, da to vključuje tudi razmišljanje o preteklosti, o dosežkih, a tudi o nepotrebnih stranpoteh. Zavedati se moramo, da je boj za prihodnost vedno tudi boj za preteklost. Zgodovina socializma in vse napredne humanistične misli je zelo pomembna dediščina in potencial prihodnosti. Do preteklosti moramo biti kritični, toda na temelju objektivne zgodovinske resnice moramo vedno znova in sveže odkrivati tisto, kar je lahko trajni vir naše inspiracije za prihodnost. Tudi nove generacije bodo lahko v tej socialistični tradiciji našle izročilo, ki bo stopnjevalo njihovo pripravljenost in sposobnost, da živijo ne samo za sedanost, marveč tudi za prihodnost.

Ko razpravljamo o preteklosti, sedanosti in prihodnosti socializma oziroma komunizma, ne smemo pozabiti na velik pomen, ki ga imajo konkretne razmere na vsakokratno zamisel strategije socializma. Kot veste, so na to opozarjali vsi veliki strategji in misleci komunizma. Med njimi se je npr. tega problema zelo jasno zavedal Antonio Gramsci, največji italijanski in evropski marksist in revolucionar med obema vojnama, katerega pomena smo se začeli zavedati šele po II. svetovni vojni. Kot veste, je Gramsci opozoril na razliko med revolucijo na Vzhodu in revolucijo na Zahodu. Razlika med njima naj bi bila ta, da je bila na Vzhodu država vse, civilna družba pa je bila le šibko razvita; na Zahodu pa je bila prav civilna družba močno razvita in notranje avtonomno organizacijsko razčlenjena, država pa je bila v ravnovesju s takšno močno civilno družbo. Lahko rečemo, da je bila posledica takšnega stanja, da je t. i. realni socializem po revoluciji silno stopnjeval moč države, hkrati pa je ta država začela krepiti ekonomijo, širiti izobrazbo, množiti kulturne institucije itd.

Postopno so se izoblikovali elementi – ali vsaj predpostavke za njih – nove civilne družbe v socializmu. Nastale so možnosti in tudi potrebe, da se prizna to novo dejstvo, kot temu pravijo nekateri: »socialistične civilne družbe«. Upal bi si trditi, da je s takšnim razvojem postopno prihajalo do globokega protislovja in nasprotja med tako nastajajočo civilno družbo in med dokaj rigidno birokratsko strukturo države in vsega upravljanja družbe. To protislovje je imelo in še ima številne posledice, ki se v celoti manifestirajo v kriznih pojavih socializma. Edvard Kardelj je zadel žebljico na glavico, ko je v svojih številnih študijah smiselno postavil prav to nasprotje v središče svojih razmišljanj o protislovljih socializma.

Rekel bi tudi, da bi morali prav v zvezi s temi in drugimi spremembami – zlasti pa z imperativi, ki jih vsebuje nova znanstvenotehnična revolucija – razmišljati o nekakšni novi ali obnovljeni socialistični futurologiji, za katero daje veliko elementov tudi naša današnja diskusija in prispevek tovariša Hafnerja. Naj sam poskusim opozoriti na nekatere nadaljnje prvine takšne futurologije:

1. Prvi element takšne futurologije vidim v kritiki in samokritiki, ki so jo protagonisti socializma-komunizma poklicani izrekati o svetu in o sebi. Moč socializma – komunizma se meri ravno po tem, koliko je sposoben na vsakem koraku svojega razvoja ali zastoja kritično premisliti svojo bit, svoje preteklo ravnanje in sedanje stanje. Treba se je osvobajati negativne tradicije, vsega preteklega, kar je cokla na nogah našega možnega napredovanja. Treba pa se je tudi jasno zavedati tistega, kar v socialističnem gibanju, kar v naši socialistični zgodovini, pomeni pozitivno tradicijo, ki je moralni potencial našega napredovanja in vedno nove potrebe po oblikovanju ciljev in sredstev. Treba je, mislim, negovati izročila Titove, Kardeljeve, Bakaričeve, Popovičeve, Vlahovičeve itd. misli, toda novi časi terjajo od nas ustvarjalnost, nove odločitve, nove odgovore.

2. Pri oblikovanju nove socialistično-komunistične futurologije moramo izkoristiti dejstvo, da se je idejno in teoretično izročilo silno obogatilo, da je marksistična misel postala pluralistična. Vem, da marksiko nasprotuje temu, da bi tej stvari dali takšno ime (o tem pričajo tudi ponavljajoči se spori na okrogli mizi o sodobnem socializmu v Cavtatu, pa tudi tukaj se morda vsi ne strinjamo s takšno oznako), dejstvo pa ostane, da se je marksistična in socialistična teoretična kultura, če gledamo nanjo ob koncu 20. stoletja, silno obogatila. Prej se je govorilo o dveh, treh klasikih – ki so jim pridali še kakega kratkotrajnega psevdoklasika – danes lahko trdimo, da se pri svojem ustvarjalnem oblikovanju lahko opiramo na veliko število imen in struj, npr. na Gramscija, Roso Luxemburg, Korsch, Lukacs, Blocha, pa na nekatera spoznanja avstromarksizma in na celotno novejšo konceptualizacijo socialističnega samoupravljanja in demokracije v socializmu.

3. Toda ni odveč, če poudarimo, da se oblikovanje komunistične vizije in nove socialistične futurologije lahko opre in se mora opirati na vse dosežke človeške znanosti, humanističnega izročila in kulture. Nekoč je

Lenin zelo dobro govoril komsomolcem o potrebi, da osvojijo vse tisto, kar je človeštvo ustvarilo vrednega. Če bi bili v preteklosti sledili temu spodbudnemu Leninovemu naročilu, bi se bili lahko izognili marsikateri težavi. Potrebno je, da nenehno integriramo v svoja spoznanja in v možnosti vse tisto, kar prinaša sodobni tehnološki in družbeni napredek. Morda bi bilo treba tudi premisliti, kaj pomenijo za socializem nekatera spoznanja liberalizma. Ne kot izrazite meščansko-razredne ideologije, marveč v tistih vidikih, v katerih je izražal nekatere občečloveške pridobitve, kot so npr. nujnost kontrole nad vsako oblastjo, spoštovanje načela zakonitosti, problematika pravic človeka kot individualnega bitja. Mnogi marksisti danes ugotavljajo, da je eden med razlogi, da neokonservativizem žanje uspehe, med drugim tudi ta, da se je človekovi individualnosti (na račun kolektivnega in občega) posvečalo premalo pozornosti. Ni treba posebej poudarjati, da je ta problematika vsebovana (in celo poglobljena) v konceptiji socialističnega samoupravljanja in z njim povezanimi pravicami, svoboščinami in obveznostmi človeka.

4. Potrebno bo osvežiti tudi mesto transformacije države v takšni novi futurologiji. Trajnica mora ostati, mislim, kritika politične države, njen odnos do civilne družbe, odmiranje države. Ne gre za to, da bi ponovno oživljali liberalne delitve med politično državo in civilno družbo, ki jih je čas že presegel ali pa bi lahko porajale nove avtoritarizme. Gre bolj za to, da raziščemo vso protislovno vlogo države, da se spopadamo z anarhoidnimi pogledi, ki so državo že vrgli na smetišče – da pa smo prav tako odločni kritiki tistih, ki mislijo, da bo vse probleme lahko rešiti z nekim novim socialističnim leviatanom. Treba je povečati, tako strokovno kot organizacijsko, upravljalno sposobnost državnih in sploh upravljalških aparatov in tudi jasno določiti njihovo vlogo v racionalizaciji družbenih procesov v času, ko je družba še globoko interesno heterogena, in pod pogojem, da so ti aparati pod družbeno kontrolo. Seveda pa ostane trajna smer razvoja države njena socializacija kot tudi podružbljanje vse politike. Ključnega pomena pri tem je torej tudi (samoupravna) politična demokracija, ki zahteva pospešeni pretok interesov, idej in ljudi med civilno družbo in mehanizmi samoupravljanja in oblasti na vseh ravneh in na vseh področjih.

5. Tovariš Hafner poudarja Gramscijevo misel o partiji-kolektivnem intelektualcu. Mislim, da je treba teorijo partije, če jo tako imenujem, dejansko graditi na tem izročilu. To je v skladu s trendom vse večje intelektualizacije in subjektiranja družbe. Toda ravno spričo novih preobrazb v svetu produkcije in dela se vsiljuje vprašanje, če ni že napočil čas, ko bomo morali začeti govoriti tudi o delavskem razredu kot o kolektivnem intelektualcu? To še ni stanje, to je proces, ki pa ga moramo upoštevati, ko govorimo o komunizmu kot o dolgoročni viziji, ki bi morala biti že navzoča v našem sedanjem ravnanju.

6. Nova znanstveno tehnološka revolucija mora biti bistveni aspekt teh novih premislekov o komunistični perspektivi. Zveza komunistov je v

zadnjem času na tem področju napravila dokajšen premik v spreminjanju odnosa do znanosti in tudi ob njeni pobudi so bili storjeni nekateri sicer nezadostni, vendar prepotrebni praktični ukrepi za izboljšanje stanja, v katerem deluje naša znanost. Znanstvenotehnični napredek naše družbe je nujen pogoj vsakega drugega napredka. Toda pri tem se ne bi smeli uspravati v nekakšnem novem tehnološkem optimizmu, ki vidi v novih tehnologijah samo svetlo prihodnost, ne opaža pa, ali vsaj ne dovolj, nevarnosti, ki jih nova doba znanosti in tehnologije prinaša s seboj. Pri oblikovanju komunistične oz. socialistične futurologije je potrebno upoštevati ves zapleten proces, se pravi vse socialne, politične in biološke posledice, ki jih prinašajo nove tehnologije. Le-te nam namreč obetajo, da bomo lepše živeli, hkrati pa nam tudi grozijo, da ne bomo preživeli. Res, pri oblikovanju nove futurologije nam je potrebno, kot je dejal znani mislec, da gojimo pesimizem intelekta in veliko optimizma volje. Če pa bi postopali drugače, če bi gojili predvsem optimizem intelekta in pesimizem volje – kar se dogaja v zadnjem času žal tudi pri nas – bi pokazali, da nismo kos izzivom komunizma in sedanje človeške civilizacije.

VOJAN RUS

Realnost komunizma

Ker je čas kratek, tema pa takšna, da je ni mogoče zožiti samo na en vidik, jo bom moral obravnavati fragmentarno.

Pobuda tovariša Hafnerja se mi zdi izredno pomembna, ker smo na velikem razpotju: mi v Jugoslaviji zaradi gospodarske krize in svetovno delavsko in napredno gibanje zaradi posebnosti kapitalistične ofenzive, ki zahteva od tega gibanja, da se odzove na svetovno desno ofenzivo.

Na gospodarskem področju imamo pred seboj jasne cilje v dolgoročnem programu stabilizacije. Vendar moramo v tem obdobju, kot zlasti poudarja tovariš Kraigher, celovito teoretsko obdelati vse posebnosti naše krize in našega bodočega razvoja, saj bomo samo na taki celoviti osnovi lahko v naslednjih desetletjih širše mobilizirali delovne ljudi na posebnih poteh in za posebne cilje, ki jih zahteva naš razvoj.

Razprava tovariša Hafnerja je pomembna tudi metodološko, saj vsebuje celovit pristop, ker utemeljeno poudarja, da nismo dovolj razjasnili posebnih in povezanih oblik naših dolgoročnih ciljev, pa tudi razvoja v komunizem. Pri tem menim, da so ostale utemeljene splošne formulacije komunizma v Komunističnem manifestu, v Marxovih zgodnjih delih in v Programu ZKJ; vendar so kasnejši dogodki načeli in poudarili v tej zvezi posebna, ožja vprašanja.

Prvo vprašanje: zakaj je prišlo do določene krize v pojmovanju komu-

nizma v delu članov ZKJ, do tega, da se nekateri sramujejo tega pojma in se ga izogibajo. Menim, da bomo ta idejna omahovanja še dolgo srečevali, ker jih porajata obenem naša gospodarska kriza in ofenziva svetovne desnice; le-ta ustvarja vtis velike moči kapitalizma, ki pa je v resnici samo kvantitativna in brez dolgoročne perspektive. V takih nasprotnih ofenzivah in naših krizah se zakonito dogaja (te pojave poznamo od prvih protipartizanskih ofenziv), da se pokažejo na dan v ZK skriti strahopečci, dvoličneži in karieristi. Tudi v današnji ZK sedanji vetrovi jasno pokažejo, koliko je kod »moža«; »na mucu se poznaju junaci«, pravijo skozi stoletja izkušeni ljudje iz drugih delov Jugoslavije. Zato moramo zdaj okrepiti naše izvirno idejno in znanstveno delo, ki bo zopet oživilo pojem komunizma, zlasti v dveh smereh. Veliko bolj moramo razvijati in pospeševati izvirna iskanja naše humanistične in družboslovne misli ter v bodoče združevati praktično politično in aktualno teoretično delo. V družbenih znanostih je veliko koristnega strokovnega empiričnega raziskovanja, malo pa izvernih teoretskih prodorov glede temeljnih sodobnih vidikov naše in svetovne družbe. Včasih je čutiti celo nekakšno idejno »kapitulacijo« nekaterih jugoslovanskih komunistov, ki proglašajo za sodobne »klasične marksizma« kar Marcuseja, Sartra in podobne avtorje, s čimer se posredno odrekajo nadaljnjemu razvoju izvirne misli o temeljnih, sodobnih vprašanih v smeri izvirnosti naše revolucije. Vsekakor so bili filozofi, kot Marcuse, Sartre itd., napredni in simpatični, prav je bilo, da smo imeli z njimi stike in razgovore. Nedvomno pa je pri njih še dosti eklektike, ki nima kakšne posebne izvirne moči in zato ne odpira širšega, temeljitega in celovitega pristopa k razpotjem sodobnega človeka. Zato nam ne ostane nič drugega, kot da svojo izvirno duhovnost na naši izvorni poti ustvarjamo sami in da se odrečemo udobnih iluzij, da bomo od sodobne (četudi napredne) eklektike dobivali izdelane vzorce, ki jih bomo lahko uporabili kar nespremenjene.

Omenil bi tudi drugi vidik: naša večdesetletna praksa dokazuje, da so pri nas tudi v tekoči dejavnosti najbolj uspešni tisti politiki, ki združujejo prakso in teorijo, kot sta to odlično storila Kidrič in Kardelj. Treba pa je vztrajati, da je tudi danes to možno in edino uspešno. Ne bi hotel dajati kakšnih komplimentov, vendar je očitno, da naše najvažnejše praktične, resnične in življenjske probleme tudi danes pri nas najboljše vidijo tisti politiki, ki prakso povezujejo s teorijo: Sergej Kraigher, Vinko Hafner, Ciril Ribičič in drugi.

Idejna zmešnjava glede pojmovanja komunizma ima tudi širše in globlje razloge, in ne samo tisti oportunistem in karierizem, ki ga bomo v krizi lahko opazovali še kakšnih 20 let in ki bo neprestano razmišljal: koliko se naša ladja »maje«, ali naj še ostane z eno nogo na njej, ali je treba zapluti kam drugam in na katerih treh, štirih sedežih je treba obenem sedeti. Poleg tega našega oportunistizma so še globlji in trajni vzroki za idejna nihanja v svetu in pri nas.

Eden takih razlogov je zelo razširjeni pragmatizem v delavskem

gibanju, ki traja že več kot stoletje, vse od Marxa in Engelsa do danes, in glede katerega so bili Lenin, Gramsci, Kardelj in nekateri drugi voditelji samo izjeme. Za velik del voditeljev delavskega in naprednega gibanja pa je pragmatizem značilen že desetletja. Ta pragmatizem se izključno koncentrira na tekoče, ozke interese, na ozke, tekoče politične in ekonomske zadeve in največkrat šepavo hodi za dogodki in ne pred njimi. V takih pragmatističnih okoljih se dozdeva, da je nepotrebna kakršnakoli idejnost in da je smešen okrask romantičnih in nerealnih sanjačev. Toda tudi tu – pri pragmatizmu – gre za izredno močno in zakonito zvezo med teorijo in prakso, vendar v negativnem smislu: v pragmatizmu ni idejnosti in teorije, ker se izogiba spopada z osnovnimi družbenimi problemi, ker premaguje samo sekundarne probleme in ker v njem ni teženj k temeljitim predorom (ni na primer resnih teženj k samoupravljanju, h krepitvi asociacije v socialističnih deželah in tudi ne v kapitalizmu, kot je precej izjemno in resno poskušala italijanska komunistična stranka, ko je upravljala v velikih mestih). Spopad z osnovnimi družbenimi problemi, npr. s temelji razredne družbe, birokratizma in s temelji razrednih ostankov pri nas in kjerkoli, je edino možen na osnovi konkretne sinteze temeljnih družbenih pojmov, ki ustreza konkretni situaciji in ne samo na temelju pojmov o enem samem področju ali izseku družbe. Zato taki sintetični pojmi, kot sta komunizem, vsestranskost človeka, pridejo v praksi v poštev šele takrat, kadar teži neko gibanje k sintetičnemu in celovitemu delovanju, saj tako delovanje nujno zahteva združeni ekonomski, politični in idejni pristop.

Torej gre v zvezi s pojmom komunizma za veliko več kot samo za nekakšno obnavljanje starih romantičnih nazorov. Hafner je plastično pokazal, da pojem komunizma ni abstrakten, ampak tudi v zvezi z asociacijo, samoupravljanjem, zakonom vrednosti, vprašanjem tržišča, odnosom do religije in nacionalnega vprašanja itd.

Iz tega pa tudi izhaja, da bo pojem komunizma aktualen in zanimiv samo za tiste politike in aktiviste, ki resno poskušajo družbeno uskladiti vse temeljne življenjske probleme in se skušajo spopasti s ključnimi vprašanji kapitalizma, birokratizma, odpiranja delavcev in mobilizacije delavcev v upravljanju, Za politike in gospodarstvenike, ki pa pragmatično plavajo na inflaciji, na tujih posojilih, ki živijo od subvencij in dviganja cen in ki se ukvarjajo s politikantstvom, je vsak sintetični pojem samo nadležna ovira in zato tudi (in ne samo) pojem komunizma.

Pragmatizem in praktičizem v znatnem delu sodobne delavske in napredne politike sta vzrok ozkih specializacij v marksizmu in razpadanja marksizma na politično ekonomijo, na zgodovinski materializem, na politologijo in na neki abstraktni humanizem (podobni so tudi vzroki ozke specializacije v nemarksistični znanosti). Tudi to je eden od vzrokov, da so nekateri nehali govoriti o komunizmu, ki je eden od tipičnih sintetičnih pojmov in ki že zato nasprotuje taki idejni in znanstveni drobitvi.

Tudi prevladujoči empiricizem in faktografizem v znatnem delu druž-

benih ved sta vzrok teoretskega upadanja in pozabljanja širših sintetičnih pojmov. Bežanje od takih teoretskih pojmov zato ni umik v pravo in čisto strokovnost, ampak je znak nižje strokovnosti, saj gre za zapuščanje sintetičnih pojmov, kot so celota družbenega razvoja, odnos ekonomska osnova-nadstavba, dilema kapitalizem-komunizem, socialistična etika in teorija vrednot itd. Seveda so pri tem pozitivne izjeme, kot so Gramsci, Bloch, Program ZKJ, toda to so izjeme tudi v svetovnih razmerah. Zato celo stoletje svetovnega delavskega gibanja ni idejno prišlo daleč od Marxa.

Iz vseh omenjenih razlogov je pojem komunizma postajal vse bolj siromašen in izkrivljen, vse bolj so ga – največkrat nehote – napolnjevale zastarele filozofske in sociološke vsebine in je bil zato včasih že skoraj smešen. Vprašanje komunizma so povezovali npr. izključno z diskusijo, ali imamo že možnost »delitve po potrebah« ali ne, pri tem pa so zamišljali, da so potrebe posameznika lahko kvantitativno neskončne in ob tej žalostno smešni predstavi se jim je zdelo, da je komunizem nemogoč; to je bila naravnost neverjetna osiromašitev tega pojma. Mnogi pa niso niti slutili njegove najtesnejše povezave z asociacijo proizvajalcev, svobodo osebnosti, vprašanjem naturalizem-humanizem, vprašanjem človeške vsestranskosti in celovitosti in realnim humanizmom, čeprav je o tem že pri Marxu kopica natančnih misli, ki pa jih je nujno treba kritično razviti.

V pojem vsestranskosti, celovitosti človeka, ki je temeljni pojem komunizma, ker izraža njegov glavni in celoviti cilj, vključujejo neverjetno oguljene vsebine starih filozofskih šol in ideologije zgodovinsko preživelih slojev. Na primer komunistično vsestranskost razumejo ali kot popolno harmonijo človeka ali kot nekakšen nov raj ali pa kot pretvarjanje človeka v božanstvo (v »komunizmu« naj bi bil človek kar »gospodar« vsega sveta in narave) ali kot neskončno uživanje brez nasprotij ob ogromnih kupih materialnih dobrin.

V vsem tem se izraža nehote ali stara, zlasti racionalistično-razsvetljenska iluzija dela inteligence o »vsemoči« znanosti kot vladajoče družbene sile ali težnje najbolj siromašnih predproletarskih slojev, ki žele pobegniti iz življenjskih težav v večni mir ali v neskončne gore materialnih dobrin. Ker so take iluzije o komunizmu prevladale v precejšnjem delu inteligence, pa tudi v delu delavskega gibanja in množic, nastajajo velika razočaranja v take nerealne »komunistične« sanjarije, zlasti ob raznih družbenih težavah, in vtis, da je komunizem nekaj nerealnega.

Dejansko pa so taki vtisi samo boj z lastnimi sencami tistih ljudi, ki so nehote vključili svoje napačne pojme in predstave v čisto drugačen pojem komunizma. Gre skoraj vedno za to nehoteno zvezo (in nikakor za kakšne »zarote«), gre za bedno nizko idejno raven pragmatizma in ljudi, ki nezavedno vlečejo za seboj in s seboj svojo staro idejno prtljago.

Moral bi omeniti nianso, ki se razlikuje od nekaterih današnjih razprav. Zdi se mi, da je komunizem najbolj realen cilj in pot ne samo

dolgoročno, ampak da je s svojim pojmom celovitosti, vsestranskosti človeka tudi srednjeročno in neposredno zdaj zelo aktualen v vsem svetu, saj je veliko bolj konkretno povezan z neposrednim dogajanjem v sodobni družbi in znanosti, kot pogosto mislijo; ta pojem pa je realističen, poraben in sodoben, če ga ponovno kritično razmislimo v marksovskem smislu in naprej kritično razvijemo. Na kratko bom pokazal, da je tak pojem komunizma veliko bolj realen in perspektiven od kapitalizma in da lahko z izrazito odgovornostjo in prepričljivostjo dokažemo vsem, in tudi mladim generacijam, da je razvoj v smeri komunizma možna in vse bolj edina realnost življenja za naslednje generacije, še dosti bolj kot za naše. To ni samo dolgoročna lepa vizija, ki nas trenutno navdušuje, ampak je delno že stvarnost, metoda in pot današnjega življenja.

Najprej pa moramo ugotoviti, da realni humanistični pojem vsestranskosti in celovitosti človeka, ki je tudi osrednji pojem in projekt komunizma, nikakor ni predstava nekakšnega popolnega ali celo božanskega človeka. Ta realni pojem vsestranskosti pomeni samo in izključno osvoboditev in razvoj tistih elementarnih in osnovnih potencialov, ki jih je človeštvo že zgradilo v pretekli zgodovini in ki so samo deformirani in pridušeni: razvoj človeške družbenosti in osebnosti, ustvarjalnosti in naravnih moči, duhovnih in materialnih dobrin, bolj usklajene baze in nadgradnje. Pojem komunistične vsestranskosti obsega samo to, ne pa kakšne idealistične in prosvetljske iluzije o popolnoma drugačnem človeku, ki z dosedanjim ne bo imel nobene zveze.

O realnosti našega pojma komunistične vsestranskosti pričajo številna sodobna gibanja, ki v svojih tezah in praksah že realno težijo k vsestranskosti v sodobnih pogojih, čeprav se ne zavedajo, da to delajo.

Na primer zelo pogoste teze v kapitalizmu, da si je nujno treba prizadevati predvsem za kvaliteto in ne samo za kvantiteto življenja, implicirajo nehote prav ta pojem vsestranskosti kot temeljno merilo sodobnega kapitalizma. S temi kritikami se mi komunisti povsem strinjamo v tem, da sreča človeka ni samo v neprestanem (in seveda nemožnem) povečevanju kvantitete čutnega zadovoljstva ob absorpciji vse večjih kupov materialnih dobrin: človeštvo ne bo srečnejše in ne bo prišlo v komunizem s tem, da bi takšne avtomobilске križarke, kot jih imajo v Ameriki, zamenjali s še enkrat večjimi križarkami. Namesto takšnih nerealnih nazorov se danes že v samem kapitalizmu čisto naravno in neodvisno od kakršnekoli naše »komunistične zarote« poraja pogosta teza o potrebi po preokretu k boju za kvaliteto življenja. To pa preprosto pomeni temeljito prestrukturiranje potreb, kar se povsem sklada z našo komunistično predstavo o celovitosti. Komunistična predstava vsestranskosti in celovitosti se mora torej odtrgati od nerealne predstave lačnih prišlekov, ki so ravnokar navalili iz svetovne vasi v svetovno mesto in ki imajo zaradi pretekle lakote iluzijo, da bi lahko absorbirali brezkončne kupe materialnih dobrin. Naša znanstvena in realistična predstava vsestranskosti pravi nasprotno, da se je treba osvoboditi suženjstva navidez-

nih in boleznih potreb, ki jih kapitalizem namenoma goji, ker hoče čim bolj razširiti svoje tržišče in ker hoče na ta način omrežiti delavstvo. Glede razvitih dežel je naša predstava (in seveda predstava tistih, ki razumno govorijo o kvaliteti življenja) o vsestranskosti tako realistična, da je npr. neposredno povezana z vprašanjem bistveno večjega zdravja in daljšega življenja ljudi v razvitih deželah. Vsi vemo, da je glavni vzrok smrtnosti (bolezni srca in ožilja) v razvitih deželah prevelika poraba materialnih dobrin (hrana, predmeti udobja – avtomobili, dvigalo itd. – brez gibanja) in da je tu neposredno možno prestrukturiranje brez nadaljnjih povečevanj teh elementarnih kvantitet: na primer nekaj več telesne kulture, rekreacije, gibanja v naravi, nekaj manj kalorij in vožnje z avtomobili in ljudje bodo bolj zadovoljni, bolj veseli in dlje bodo živeli. Ta skrajno preprost primer sem navedel, da bi pokazal, kako ima kritika s stališča vsestranskosti in uresničevanja vsestranskosti v sodobnem razvitem svetu veliko bolj realne osnove kot navidez »realistična« potrošniško kapitalistična filozofija. Prav tako naravno nastajajo v kapitalizmu druge kritike in gibanja, ki pa nehotе vsebujejo komunistično merilo človeške celovitosti in vsestranskosti.

Gibanje za ohranitev človeškega okolja postavlja vprašanje celovitosti človeške narave, narave v okolju in človeške proizvodnje.

Gibanje za mir izhaja iz predpostavke, da človek na tem svetu lahko že realno živi bistveno polneje in bolje, kot ga omejuje kapitalizem s svojo oborožitveno-kvantitativnim tekmovanjem.

Kritika razdrobljenosti človeškega dela v sodobnem kapitalizmu izhajajo iz predpostavke, da je to delo bilo v vsej prejšnji zgodovini in da bo zato tudi v prihodnji zgodovini lahko bolj celovito. Teza o celovitosti, vsestranskosti človeka je otipljivo realni izhod zlasti za sodobnega mestnega človeka, katerega delo je razdrobljeno in vse bolj ločeno od narave, od globlje svetovne kulture in od humanih odnosov. Prav tako teza, ki se poraja v sodobnem gospodarstvu, da ne sme biti usmerjeno samo k čim večji stopnji rasti, ampak tudi k čim polnejšemu razvoju, in ki jo danes podpira že dosti »nekomunističnih« gospodarstvenikov – tudi ta teza vsebuje misel o celoti in vsestranskosti sodobnega človeka, ki ne sme biti samo privesek skrajno napete rasti. Taka skrajno napeta rast lahko nepovratno uničuje okolje, psiho ljudi in zato se pojavlja teza, da mora biti tudi gospodarstvo sicer važen del, toda le del človeške celovitosti (ta nevarnost pa seveda v Jugoslaviji še ni izrazita, saj sta naša storilnost in naš dejanski delovni dan daleč pod tujim povprečjem).

Tudi sodobna velika razdrobljenost in pretirana specializacija humanističnih in družbenih ved bi morali vprašanje celote človeka obravnavati kot pomemben metodološki vidik svoje ponovne interdisciplinarnosti in povezave.

Program OZN glede človeških pravic (Splošna deklaracija o človeških pravicah) je pravzaprav zelo blizu, skoraj identičen z našim komunističnim programom človeške vsestranskosti: pravica do dela, pravica do razvoja

osebnosti, pravica do polnega sodelovanja v upravljanju itd. Zanimivo je, da so Združeni narodi ta program oblikovali na osnovi idej socialističnega, delavskega in naprednega gibanja, da pa nekateri socialisti in komunisti zaradi pragmatizma ne prepoznavajo v deklaracijah OZN svojega lastnega programa in ne vidijo njegove življenjskosti in moči za vse človeštvo.

Neposrednega razvoja in dogajanja komunizma v današnjem času in v naši družbi številni člani ZK ne vidijo zato, ker še vedno nehoti izhajajo iz predstav, da bo komunizem popolnoma prelomil z dosedanjim človekom in da bo prinesel popolnoma drugačno življenje s popolno in neskaljeno srečo, z nekakšno popolno in čisto harmonično stvarnostjo – česar ne bo nikjer in nikoli. Če pa izhajamo iz realne humanistične predstave, da je komunistična vsestranskost samo razvijanje, usklajevanje in realen napredek že v dolgi zgodovini porajajočih se človeških možnosti, bi z lahkoto opazili realne elemente komunističnega življenja, ki že živijo v naši družbi in drugod v svetu, čeprav še nikjer niso prevladali. V številnih dobrih jugoslovanskih delovnih organizacijah (ki pa še ne predstavljajo večine), kjer imajo visoko storilnost, elemente resničnega samoupravljanja, kjer imajo otroške vrtce, ambulante, določeno kulturno življenje in izobraževanje, skupno rekreacijo in podobno – že živijo določene sestavine komunizma, ker se tu že dogaja sodobna človeška celovitost. Res je, da se komunizem tu še ni uveljavil v razviti stopnji, ki zahteva še znatno višjo delovno storilnost in zlasti temeljito preraščanje razlike med umskim in fizičnim delom, vendar so elementi komunizma že tu.

Vprašanje komunizma je tudi povezano z vprašanjem delavske večine v Zvezi komunistov. Strinjam se s tovarišem Hafnerjem, da je to tudi eden od pogojev, da se bosta ideja in praksa komunizma pri nas še okrepili. Zdi se mi, da je pri tem treba močno poudariti naslednje: ker je danes delavske stranke na oblasti, ker se že in ker se bo čisto naravno dogajalo, da bodo številni delavci postajali aktivni upravljalci in tudi del upravljalškega sestava – zaradi tega moramo biti, če hočemo nadaljnje krepiti idejo in prakso komunizma, še dosti bolj odločni, da bodo veljala tista merila za sprejem v Zvezo komunistov, ki jih omenja tovariš Hafner: poštenost, delavnost, politična razgledanost. Ker je popolnoma normalno, da precejšen del delavcev prehaja iz neposredne proizvodnje v upravljalško sestavo in da so pri tem tudi člani ZK, se v ZK lahko dogaja dvoje: ali da prav ona zagotovi, da bo tudi po tem prehodu delavec ostal delavec po svoji celotni usmerjenosti ali pa da ZK nehoti pomaga pri birokratizaciji dela neposrednih proizvajalcev. Zato moramo biti zlasti pri prehajanju kogarkoli v upravljalško sestavo v ZK veliko bolj strogi, kot smo bili doslej: budno moramo paziti, da je v ZK lahko sprejet samo tisti, ki je bil dober delavec, in da v ZK lahko ostane samo tisti, ki je ostal tudi na upravljalškem mestu dober delavec, ki se tudi tu neprestano izpopolnjuje in ne živi na svojem starem »kapitalu«.

Naš posebni birokratizem je še posebno nevaren strup za idejo in prakso komunizma. Naš birokratizem deluje idejno zelo negativno, ker je

še zelo množičen, ker je zelo prilagodljiv samoupravljanju, ker je policentričen in atomiziran. Če bi bil organiziran v monolitni piramidi, bi imel enotno ideologijo, kakršnokoli – ali stalinistično ali prosvetljsko absolutistično ali kakšno drugo. Ker pa je obenem množičen in policentričen, je izrazito neideološki, je na ideološkem področju izrazito špekulantski, idejno ciničen, pripravljen skakati z enega stališča na drugo, sedeti na dveh stolih in je zato še posebno ciničen do pojmov, kot je komunizem, in deluje nanje razkrajajoče.

Poudaril bi tudi, da krepitev komunistične ideje in prakse in program gospodarske stabilizacije nikakor nista v nasprotju, ampak se dopolnjujeta. Nekateri zgrešeno menijo ali govorijo, kot da je stabilizacijski program nekakšno oživljanje meščanskih idej in življenja, da je nekakšen odmik od komunizma na buržoazne pozicije. V resnici pa pota in cilji stabilizacijskega programa utirajo edini realni teren za jasnejšo prakso in duhovnost komunizma. Ob veliki inflaciji, skoraj brezplačnih notranjih posojilih in velikih tujih posojil smo imeli neke vrste lažni komunizem. Precejšen del ljudi, ki tega niso zaslužili s svojim delom, so široko zadovoljevali različne svoje potrebe brez zveze s svojim delom, delovni dohodki pa so se prelivali k tem potrošnikom. To so bili pojavi nekakšnega navideznega potrošniško malomeščanskega, uravnilovskega »komunizma«, ki je prinašal veliko idejne zmede. Šele ko bomo odločno praktično zahtevali, da je nujno treba živeti predvsem od svojega dela, dobre produkcije, bomo postavili realno osnovo za pošten pristop h komunizmu.

Na koncu bi tudi omenil, da je komunizem bolj realen in bolj življenjski za večino sodobnega človeštva kot kapitalizem; čeprav je le-ta videti realističen in praktičen, je izredno neživljenjski. Res je, da bo še dolgo močan, saj obvladuje daleč največjo kvantiteto moderne proizvodnje. Zanimivo pa je, da kljub svojemu kvantitativnemu obsegu ne more več zadrževati naprednih osvobodilnih in delavskih gibanj drugače kot s tem, da grobo in v nasprotju s svojimi lastnimi načeli uveljavlja samo še to svojo kvantiteto. Namesto da bi v svetovnem gospodarstvu prešel – v skladu s svojimi načeli na svobodno svetovno gospodarsko tekmovanje, utemeljuje svoj nadaljnji obstanek predvsem na obsežni oboroževalni tekmi, s tem da povečuje obrestno stopnjo, protekcionizem zlasti do nerazvitih dežel in podobno. Z oboroževalno tekmo in z drugimi omenjenimi potezami pa kapitalizem najbolj ogroža prihodnje, mlade generacije. Sodobni kapitalizem torej sploh ne uresničuje svojega razglašenega načela, da je predvsem neomejena, svobodna privatnolastniška pobuda posameznika. Od tega načela je moral odstopiti že med veliko ekonomsko krizo, in sicer takrat v delu Zahoda z naprednim reformizmom države blaginje in polne zaposlenosti, ki pa je tudi vseboval temeljito odstopanje od izključnega načela privatne pobude. Poleg tega kapitalizem pravi, da se naslanja na načela, kot sta krščanska duhovnost in osebnost. Vendar ni bilo nikoli bolj ozko materialističnega sistema, kot je razviti sodobni kapitalizem. Mirno lahko rečemo, da tiste največje duhovne in moralne vrednote, ki so v evangelijskih

tudi izrazite družbenorevolucionarne vrednote, najbolj naravno prevzamamo in uresničujemo v sodobnem socializmu in ne v kapitalizmu.

Res je v kapitalizmu še marsikaj pozitivnega, kar se moramo učiti od njega; to pa je dejansko delovni element v samem kapitalizmu, ki je pri nas, v socialističnih deželah pogosto še premalo razvit: dobra organizacija dela, delovna, poslovna in profesionalna morala, podjetniška odgovornost.

FRANC ŠALI

Vprašanje komunizma – stvar vse človeške skupnosti

Predlagam, da s pogovori o komunizmu nadaljujemo. Se pravi, naj to, kar je to pot organiziral Marksistični center, postane nekakšen stalni seminar kritično ustvarjalnega primerjanja stvarnosti s komunistično vizijo naše prihodnosti.

Tovariš Vinko je načel vprašanje molka o komunizmu. Res je, kar je rekel. O komunizmu kot prihodnosti ne govorimo, a to še ne pomeni, da o njem molčimo. Zato mislim, da gre za molk o komunizmu, kajti veliko je besed o sodobnem barbarstvu, nečloveškosti, govorimo torej o komunizmu kot o njegovi grozljivi alternativni. Ni molk o bodočnosti, govorimo le enostransko o prihodnosti, govorimo tako, kakor nam to narekuje prevladujoča praksa, govorimo predvsem o možnostih za preživetje, ne pa o kakovosti življenja. Torej spregledujemo tiste realitete, ki so nam že danes lahko v moralno in politično oporo pri nadaljnjih prizadevanjih za komunistično prihodnost.

Menim, da je treba komunizem razumeti kot dialektični proces zorenja in dozorevanja objektivnega sveta oz. stanja stvari in subjektivnega sveta, se pravi duhovnega zorenja človeka. Gre torej za dozorevanje dejanskosti v smeri komunistične kulture dela, odnosov in za dozorevanje človeka s komunistično kulturnostjo. Menim, da v današnjih družbenih razmerah obstajajo določeni sistemi in silnice, ki lahko prispevajo k objektivnemu dozorevanju sveta v smeri komunistične kulture in tudi k osebni, subjektivni komunistični zorenju posameznika. Takšno zorenje moramo vzeti kot svetovni proces, kakor tudi krize pri tem, ki lahko pripeljejo do samouničenja človeške vrste. Mislim, da ne more biti komunizma, če ga ne bo za vse državljane sveta, seveda ne na isti dan in ob isti uri. Toda neglede na to je vprašanje komunizma predvsem stvar vse človeške skupnosti, bolj kot pa, recimo, vprašanje socializma. Koeksistenca kapitalističnih in socialističnih sistemov je dejstvo, dvomim pa o možnosti za koeksistiranje komunističnih in kapitalističnih kultur v najšir-

šem pomenu te besede. Mislim, da zgodovinska izkušnja v možnosti za graditev socializma v eni deželi ne more biti zadosten dokaz za sklep, da se bo kaj takega ponovilo v prihodnje tudi za nastop komunizma. Namreč, planetarni integracijski procesi so važen pogoj za komunistično perspektivo. Brez teh ljudem oz. narodu ne bo mogoče svobodno in enakopravno živeti.

Vprašanje komunizma je zato bolj kot katerokoli drugo vprašanje internacionalno, ne pa mononacionalno ali pa zgolj jugoslovansko. Denimo, da je bil fašizem delni mrk in je bila svetloba močnejša, toda to, kar se zdaj počne z izkoriščanjem, zatiranjem, oboroževanjem, pohabljanjem narave, je vendarle tako pošastno, da lahko povzroči popolni in večni svetovni mrk. Torej, vprašanje je, kako iz današnjega antidneva narediti dan, kako ne dopustiti, da bi se mrak sprevergel v noč. Če bi to dopustili kot ljudje, kot gibanja in podobno, bi ne pristali le v celoti v barbarstvu kot možni kulturi, pač pa bi to pomenilo konec sleherne kulture, se pravi konec človeštva sploh. Torej to bi bila katastrofa, o kateri zgodovinopisje ne bi več pisalo.

Če tako gledam na stvar, se mi alternativa komunizem ali barbarstvo ne zdi več kdove kako produktivna, kajti možen se mi zdi samo še komunizem. Torej gre za temeljno vprašanje: komunizem ali samouničenje. Časovna dimenzija v tem trenutku ni tako važna. Naštel bom osnovna izhodišča, ki nas lahko peljejo k človečnejši družbi, se pravi v družbo komunistične kulture. Mislim, da v komunizem vodi: krepitev pravice in dolžnosti živega dela, da produktivno gospodari z minulim delom v skladu s kakovostnimi merili življenja, kot za zdravje, varnost, ustvarjalnost, demokratičnost (pravica biti drugačen). Na teh vprašanjih je v naši družbi zastavljenih precej projektov, precej akcij, menim pa, da še zdaleč nismo aktivirali vseh energij, da bi bilo več zdravja, več varnosti, več ustvarjalnosti, več demokratičnosti. Tehnika, ki izključuje človeka iz fizične faze množične produkcije, tako da bi mu ostalo več časa za individualno ustvarjalno fizično delo in kolektivno umsko snovanje in odločanje. Pri praktičnih ukrepih, kadar gre za našo akumulacijo, nismo dovolj radikalni. Popuščamo preseženi tehnološki, tehnični in organizacijski pameti. Civilna družbena struktura zato, kako v civilno družbo, kako razvijati oz. uveljavljati vsebine civilne družbe, kako državi, političnim organizacijam, podjetniškim skupinam vzeti tisto, kar jim ne pripada. Pogoj je politično revitalizirana ZK. Preseganje svetovnonazorske nezaupljivosti. Torej, kako v svetovnonazorski irelevantnosti v kadrovske politiki. Mislim, da je to važno vprašanje zbiranja pozitivnih energij. Večkrat naletimo na dogmazitem, na ozkost, tesnosrčnost v kadrovske odločitvah, bodisi da gre za fronto, za socialistično zvezo ali za njene posamične dele. Samoosvajanje, da smo ljudje; kako torej k identifikaciji človeka s človekom kot pripadnikom vrste. Mislim, da to terja od vseh kultur in gibanj, da se še bolj zaženejo v določene aktivnosti, ekonomske, socialne, kulturne, da bi se ljudje bolj zavedali svoje pripadnosti vrsti, svoje človeške dimenzije.

Menim, da je v procesu socializacije krajan, občan in pripadnik naroda – zanemarjena socializacija v smeri razumevanja, da smo ljudje in da smo usodno povezani – danes in jutri, in da je zelo važno, kako kot pripadniki človeške vrste rešujemo globalna vprašanja življenja: ekološka, ekonomska, socialna itd. Razviti spoštovanje do narave: kako pomiriti spor med naravo in človekom. Mislim, da je človek na potezi, vsaj zdaj. Lahko pa se zgodi, da bi do ključne poteze prišla narava, žal je lahko takrat že skoraj prepozno. Menim, da nam predpisov ne manjka, da pa smo premalo odločni in radikalni pri selekciji pogledov ali pa sistemov, ki močno rušijo in poglobljajo spor med naravo in človekom.

Pokomunistiti ZK! Zato: kako k ZK kot zvezi komunistov, če je cilj odprava izkoriščanja, ne pa katerekoli oblike človekove zavesti – kot vrednote. Tovariš Vinko je omenil mojo tezo, da so v ZK komunisti v manjšini. Najprej moram pojasniti, da sem potegnil samo logični sklep na podlagi trditev, zapisanih v poročilu za 10. kongres ZK. Pri tem sem izkoristil tudi osebno izkušnjo in rezultate raziskovanj. Naj vse to pojasnim s primerom. V omenjenem materialu za 10. kongres ZKS je zapisano, da je večina komunistov pasivnih. Mislim, da pasivnost ni in ne more biti lastnost komunista. Zato sem sklepal, če je večina takšnih, potem so gotovo komunisti v manjšini. Tu ne gre za kvantitativno pasivnost, ampak gre za kvalitativno pasivnost, gre za vprašanje: ali res komunistično reagiramo in se obnašamo takrat, kadar od nas to terjajo dejanske razmere v neposrednih okoljih, ali pa se takrat iz boja umaknemo ali pa se celo razidemo na nasprotni strani. Tu nas nekaj sedi, smo iz različnih partijskih organizacij, naj vsak napravi kritično analizo za lastno partijsko organizacijo in zase, pa bo verjetno prišel do precej zaskrbljujočih rezultatov. Torej gre za vprašanje komunističnega obnašanja, kadar to narekujejo razmere. Kdo je torej lahko član ZK? Ne tisti, ki je privržen ideji komunizma, pač pa tisti, ki to idejo udejanja. Skoraj ne bi poznal člana ZK, ki bi deklarativno ne bil za komunizem – le praksa je lahko neizprosen sodnik!

Morebiti še besedo o delavskem razredu in kolektivnem intelektualcu. Tov. Bibič pravi, da to vse bolj postaja kolektivni intelektualec. Mislim, da moramo biti tu zelo realni. Lahko zelo mirno postavimo tudi drugo tezo. Delavci se vse manj zavedajo svoje zgodovinske razsežnosti, svoje kulturne zgodovine in svoje možne prihodnosti. Ljudje živijo čas vse manj zgodovinsko, vse bolj vsakodnevno, nezgodovinsko kljub vsem našim političnim, kulturnim prizadevanjem, prizadevanjem v vzgoji in izobraževanju. Graditi moramo na individuu. Individuum mora postati temelj »kolektivnemu intelektualcu«!

Vizijo komunizma je treba postaviti na realna tla

Posebno odliko študije tovariša Vinka Hafnerja vidim v tem, da prikazuje problematiko kot izrazito protislovno, ne črnobelo, mehanično, statično in da je njegov pristop zgodovinski po obravnavi razvoja in po prikazu teorije. Avtor, ki je človek prakse, sooča programsko in teoretično misel s prakso.

Protisloven je že sam položaj Zveze komunistov, ker je dejansko v marsičem še vedno partija na oblasti in je zelo obremenjena z elementi dejanskega opravljanja političnega monopola. Po drugi strani pa se Zveza komunistov sama tega zaveda in želi biti čedalje bolj sestavni del zavesti in ravnanja delavcev v samoupravnem združenem delu. Pri tem se zastavlja vprašanje, na katere družbene sile naj se Zveza komunistov opre, da bo čim manj prvo in čimbolj drugo. Tu nam avtor ponuja zelo zanimivo tezo za razpravo, da so na neki način največja rezerva tisti sloji, ki so pravzaprav najmanj udeleženi pri ustvarjenem dohodku in sploh pri ustvarjenem družbenem bogastvu. To je zelo zanimiva teza, ki zasluži širšo obdelavo. Dejal bi samo to, da se mi zdi, da je tudi položaj teh slojev globoko protisloven. Na neki način so lahko največja obveznost Zveze komunistov, da jih pripelje v družbo kot zainteresirane za tako družbeno usmeritev, kakršno Zveza komunistov predstavlja in za kakršno se zavzema. To je gotovo velika obveznost Zveze komunistov, čeprav ne samo nje. Po drugi strani pa bi bilo zelo čudno, če bi bili najbolj zainteresirani za samoupravljanje tisti, ki imajo najmanj od njega, to je od rezultatov dela v samoupravnem sistemu. Menim, da bi morali izhajati iz tega, da bi ob upoštevanju načela delitve dohodka po delu morali biti najbolj zainteresirani za samoupravni način upravljanja pogojev sredstev in rezultatov dela tisti, ki imajo največ od tega. Doseči moramo, da bo najširša množica delavcev videla v samoupravljanju, in dejansko tudi ravnala tako, največjo možnost, da se v njem uveljavi, zadovolji svoje in skupne potrebe in interese. Tisti, ki niso še dovolj ali sploh še niso z rezultati svojega dela vključeni v združeno ali družbeno delo sploh, so zaradi svoje potencialne ustvarjalnosti, ki pa je premalo ali celo sploh neizkoriščena, največja rezerva za ustvarjanje družbenega bogastva na temelju dejavnosti vseh družbenih članov samih. Nikakor ne mislim, da je mogoče problem zreducirati samo na neki ekonomistični in grobi materialni vidik, globoko pa sem prepričan, da zasnova sistema socialističnega samoupravljanja neizogibno računa ne samo z moralno, ampak tudi z materialno zainteresiranostjo delavca. Potemtakem ne bi bilo sicer treba imeti pomislekov do teze, da so ti sloji po svojem položaju bolj zainteresirani za samoupravlja-

nje kot drugi sloji, vendar pa zahteva ta teza širšo obrazložitev. Objektivno bi prav ti sloji morali biti najbolj zainteresirani za rešitev svojega položaja na temelju samoupravljanja, ker je v primerjavi z etatično alternativo samo na ta način mogoče vključiti vse delovne in ustvarjalne sile v družbi. Koliko pa uspeva družbi to ne samo prikazati, ampak tudi same te sloje vključiti med tiste, ki lahko svojo usodo spreminjajo, od tega je odvisno, koliko dejansko uspemo razvijati samoupravni socializem jugoslovanskega tipa. Zdi se mi, da pri sedanji gospodarski krizi ni največji problem stanje v samem gospodarstvu, ampak se mi zdi, da je najhujša kriza prav v pomanjkljivem spoznanju, v pomanjkljivi pripravljenosti, zlasti pa v pomanjkljivem delovanju, da se lahko izhod iz krize najde na samoupravnih osnovah. Mislim, da je v tem pogledu pri nas najhujša kriza. Menim, da je pragmatizem profesionalne upravljalke strukture, pomanjkanje revolucionarne vizije, revolucionarne teorije v njeni zavesti, če že ne največji, pa gotovo eden največjih problemov. Menim, da je pri dobršem delu upravljalke strukture izredno malo prisotno prepričanje, da je možno upravljati našo družbo v smeri in na podlagi samoupravljanja. Profesionalno upravljalška struktura je v krizi, ker ne najde izhoda iz situacije, za katero je na eni strani značilen izkazano neuspešen administrativni način, na drugi strani pa so tudi močno prisotne težnje anarholiberalizma, skupinsko lastninskega ravnanja, parcialnosti in avtarkičnosti.

Zdi se mi, da je bistvo v tem, da se delavski razred ni konstituiral kot kolektivni samoupravljaec. To z drugimi besedami ne pomeni nič drugega, kot da samoupravni produkcijski odnos ne prevladuje v družbi, da se integracija združenega dela in družbena integracija sploh ne zagotavlja dovolj na samoupravnih osnovah, ampak še vedno precej administrativno s političnim posredovanjem. Prva naloga Zveze komunistov je v tem, da se sama tako postavi, da bo delavski razred dejansko postal kolektivni samoupravljaec. S tem pa bo realizirana tudi intelektualna sestavina, kajti samoupravljanje pomeni poleg neposrednega dela, ki bi moralo biti čedalje bolj intelektualno delo, delo upravljanja, to je gospodarjenje. Potemtakem se zame problem kolektivnega intelektualca in kdo naj bi to bil, zastavlja kot povsem praktično vprašanje realizacije samoupravljanja. Tega praktičnega vprašanja pa ne bomo uspešneje razreševali, če ne bomo ponovno uveljavili revolucionarne teorije s tem, da bomo v praksi pokazali, da komunizem ni samo nek končni cilj, do katerega vodi zelo dolga pot, kjer ni nobene kontinuitete, nobene prave povezanosti z današnjo stvarnostjo. Mislim, da je treba jasno povedati, da komunizem pomeni dejansko danes na naši stopnji razvoja to, da imamo že zdaj kot nosilca družbenega razvoja dejansko delavca, ustvarjalca, in to kot kolektivnega delavca, kolektivnega samoupravljalca, nezaprtega v njegov tozd in v njegovo delovno organizacijo, v njegovo občino ali republiko, ampak odprtega v Jugoslavijo in svet. Mislim, da je treba vizijo komunizma postaviti na realna tla in jo povezati z današnjostjo. Edino na ta način lahko presežemo pojave, ko je nekaterim nerodno govoriti, da so za

samoupravljanje, da so za socializem, za komunizem, ker vse to marsikdaj preveč enačijo z neuspešnostjo, z utopičnostjo, z ideologijo kot izkrivljeno zavestjo in podobno. Ključ za vse to pa je v sami Zvezi komunistov, ki mora znotraj sebe, v vsej svoji raznoteri sestavljenosti vendarle uveljaviti konsistentno teorijo kot teorijo za spremembo prakse.

SONJA LOKAR

Za komunizem si ne moremo izmišljati etapnih ciljev

V prispevku tovariša Hafnerja je predvsem poudarjeno pojmovanje komunizma kot cilja in vizije delavskega razreda. Dobro je analizirano, kako na izgubljanje komunistične vizije kot merila vsakdanjega praktičnega ravnanja v ZK vpliva njeno prepočasno spreminjanje iz partije oblasti v notranjo revolucionarno silo gibanja združenih samoupravljalcev. Dobro je tudi prikazano, kako ta zastoj neugodno vpliva na socialno strukturo članstva ZK in razjeda njegove moralnopolitične in vrednostne usmeritve, vse to pa oddaljuje ZK od temeljnih slojev delavskega razreda.

Nobeni od teh trditev ni mogoče oporekati, vendar pa so po mojem prepričanju v analitičnem smislu v izhodišču nekoliko prekratke in jim je treba dodati še eno bistveno sestavino. Treba je namreč analizirati, kaj pomeni – z vidika strategije in taktike današnje zveze komunistov – znana teoretična ugotovitev klasikov marksizma, da komunizem ni stanje in ni »ideal«, h kateremu komunisti težimo, in ni naključna izmišljotina te ali one genialne glave ali sekte, ampak je zgodovinsko gibanje milijonov delovnih ljudi. Takoj, ko pri analizi upoštevamo tudi spoznanje, da je komunizem gibanje, katerega subjekt je zavestno samodejaven delavski razred, smo si namreč prisiljeni zastaviti vprašanje, ali je in zakaj je ta del delavskega razreda, ki je strukturiran kot delavsko gibanje, danes v defenzivi. Ugotovitev tovariša Hafnerja je točna. Mislim, da na tej ravni ostajajo tudi mnoge analize buržoaznih teoretikov, ko ugotavljajo, da v zgodovinski pojavnosti komunističnih oblik gibanja bolj ali manj stalno prihajajo na dan težnje po tem, da partija zamenja gibanje, aparat zamenja partijo in navdihnjeni voditelji zamenjajo partijski aparat. Vendar pa je potrebna analiza, ki bi dala za akcijo uporaben odgovor na vprašanje, kateri so tisti procesi, ki potekajo znotraj samega temeljnega subjekta revolucije, torej znotraj delavskega razreda kot celote in znotraj celotne družbene strukture, s katero je ta razred v vseh sodobnih družbah usodno povezan, iz katerih se rojeva ta substitucionalizem, katerega najtežja posledica je, vsaj v smislu razvoja proizvodjalnih sil, premalo dinamična ali celo toga družba.

Analiza, ki je sicer pravilno ugotovila, da se je današnja ZK odtujila od svojega razrednega temelja in išče izhod v njeni ponovni trdnejši povezavi predvsem z neposrednimi proizvajalci v podružbljeni materialni proizvodnji, je po mojem samo abstraktno pravilna, ni pa dovolj radikalna, ker ni prišla do jedra problema. Jedro problema pa je, da v vsem sodobnem svetu poteka v znamenju nesporne ofenzive desničarske in militaristične frakcije svetovnega kapitala – o tem je danes že bil govor – tako globoka, usodna in izrazito neenakomerna socialna preobrazba delavcev v materialni in nematerialni proizvodnji, s kakršno se lahko meri le še preobrazba iz obrtniških in manufakturnih delavcev v industrijske delavce zahodne Evrope in Amerike, kakršna je potekala od začetka do 70. let 19. stoletja. Naj spomnim, da je bila ta preobrazba hkrati tudi težak proces iskanja idejnih in organizacijskih strategij razrednega boja delavskega razreda, ki jo je Engels slikovito opisal kot nepregledno množico ponujalcev čarobnih lekov in spopadov njihovih sektaških pristašev. Prehitro smo ob tem pozabili, da poenotenje zavesti tedanjega delavskega razreda na osnovah vzpostavljanja enakega objektivnega družbenoekonomskega položaja industrijskega proletariata, ki je postal temeljna delovna struktura razvitih kapitalističnih družb, ki je prevladovala od konca 19. stoletja do sredine 20. stoletja, ni bilo le uveljavitev marksizma, ampak je hkrati potekalo tudi kot zgodovinski poraz obrtnih in manufakturnih delavcev in njihovih idejnih in organizacijskih oblik boja. Novi objektivni materialni eksistenci delavskega razreda so bile prilagojene tudi idejne in organizacijske oblike njegovega boja, torej programi, strategija, taktika in organizacijske strukture delavskih partij Prve, Druge in tudi Tretje Internacionale.

Povsod, kjer so idejne sile industrijskega delavskega razreda ostale v opoziciji, so se razvile bodisi v družbeno nepomembne sekte bodisi v velike, množične socialistične, socialdemokratske in komunistične politične partije večpartijskih buržoazno-demokratskih sistemov, kjer pa so si delovni sloji izborili revolucionarno zamenjavo razredne oblasti, pa so predvsem komunistične partije prerasle v množične politične partije enopartijskih sistemov vladavine v imenu in namesto delavskega razreda. Te so zmogle idejo komunizma objektivizirati predvsem kot tako imenovani sivi, kasarniški ali »tegovni socializem«. Značilno za komunistično partijo oziroma za zvezo komunistov je, da je vse od spopada s stalinizmom zavestno poskušala razviti alternativo takšnemu socializmu in takšnemu samorazvoju.

Od nastanka kapitalizma do danes so bile zakonitosti razvoja kapitala v svetovni sistem imperativ razvoja proizvajalnih sil in predvsem razvoja samega delavskega razreda. V tem razvoju se je brezobzirnost transformacijskih sposobnosti kapitala izkazala v socialnem trpljenju delovnih slojev na vseh njegovih ključnih prelomnih razvojnih fazah: v procesu prvobitne akumulacije kapitala, ob industrializaciji in danes se izkazuje v pretvorbi industrijskega delavskega razreda v delavski razred, ki postaja nosilec

proizvodnje v tretji znanstveno-tehnoški revoluciji. Množična brezposelnost in brezperspektivnost ogromnega dela mlade generacije in precejšnjega števila včerajšnjih klasičnih industrijskih delavcev, nebrzdano trošenje kapitala za vojaške namene, lokalne vojne, večanje razvojnega zaostanka nerazvitih, ekološke katastrofe in lakota v svetu so dokazi današnjega težkega razvojnega preloma. Vsakokratno razvojno preobrazbo kapitalistične družbe je pretežni del delovnih slojev, ki za tako pretvorbo ni bil sposoben ali ki ga taka pretvorba ni mogla dovolj hitro vsrkati, plačal z obubožanjem, izseljevanjem, brezposelnostjo, lakoto ali celo z življenjem kot topovska hrana v različnih vojnah – od tega v dveh svetovnih.

Razvojna pretvorba, ki pravkar poteka, je najbolj radikalna in grozljiva med vsemi dosedanjimi. Subjektivne sile delavskega razreda industrijske dobe, ki je ne morejo preprečiti in so jo v sodobnih socialističnih deželah, kjer vladajo v imenu tega razreda, celo prisiljene voditi, pa so prilagojene interesom tistega dela delavskega razreda, ki je zgodovinska žrtev sedanjega razvojnega preloma. To je po mojem mnenju tudi vsebina zgodovinskega izziva za samo ZK. Komunizem, pojmovan kot gibanje, si ne more izmišljati svojih etapnih ciljev. Te cilje določata dosežena razvojna stopnja proizvodjalnih sil in iz nje izvirajoče razmerje moči med družbenimi subjekti, ki so nosilci družbene reprodukcije. Tega razmerja pa ne določajo samo kvantitete, ampak veliko bolj tudi kvalitete. V območju razvoja proizvodjalnih sil pa so kvalitete družbeni sloji in skupine, ki so nosilci najrevolucionarnejših produkcijskih zmožnosti. V svetu, ki se je znašel na meji svoje fizične primernosti za goli obstoj človeške vrste, najrevolucionarnejših produkcijskih zmožnosti ne more več uspešno razvijati kapitalska logika, ker je ta logika roparska in delna, obstoj človeštva pa terja rešitve po meri človeka vrednega življenja za večino človeštva.

Strinjam se s tovarišem Bibičem, ki je govoril o tem, da gre pri obnovi družbeno privlačne komunistične vizije danes za prizadevanja oblikovati novo, vrednostno drugačno koncepcijo celotnega razvoja človeštva in vsake njegove globalne družbe in si takšno koncepcijo tudi izboriti. Tako se temeljno teoretično, praktično in celo organizacijsko vprašanje današnjega delavskega in tudi komunističnega gibanja v svetu in v naši družbi postavlja takole: kako zagotoviti neizogibno preobrazbo industrijske v socialistično kibernetično družbo po poti demokratično oblikovanega razvojnega konsenza, ki ga bodo vodili razvojno najsposobnejši deli današnjega in potencialnega delavskega razreda v dolgoročnem interesu vseh delovnih slojev?

V naši družbi postaja vse bolj jasno, da bo mogoče pravilno odgovoriti na vprašanje samo za ceno boja za zavest zaostajajočih delov delavskega razreda, za ceno družbenega konflikta z zaostajajočimi in razvojno težje prilagodljivimi sloji delovnih ljudi, zlasti pa z nosilci celih slojev, ki tvorijo njihovo idejno, kulturno, politično, upravno in organizacijsko nadstavbo in katerih aktivnost je danes očitna kot obnavljanje etatizma in tehnokra-

tizma, kot vračanje ZK na pozicije partije oblasti ali na vlogo »debatnega kluba« in kot oženje možnosti za razvoj socialističnega samoupravljanja.

Postavljam hipotezo, da se bodo morale idejnoteoretske organizacijske sile revolucionarnega delavskega gibanja, torej tudi ZKJ, tako radikalno prestrukturirati, kot so se morale predmarksovske delavske sekte in gibanja v 19. stoletju, ali pa bodo propadle. Radikalna transformacija, ki je pred ZK, je toliko težja, ker imajo prav nosilci zavesti teh zaostajajočih delovnih in upravljalških slojev večino v vseh socialističnih subjektivnih silah po vsem svetu in tudi pri nas. Njihovo moč je mogoče zmanjševati v naši družbi in v ZK samo s krepitvijo temeljnega socialističnega samoupravnega družbenega odnosa, torej s krepitvijo neposredne oblasti samoupravljalcev, ki ustvarjajo v svet odprto, ekonomsko enakopravnejšo družbo, družbo z drugačno kvaliteto življenja. O tem je govoril tudi tov. Šali. Zato je odgovor: zveza komunistov se mora opreti na proizvajalce v materialni proizvodnji, v nekem smislu napačen. Namreč v tisti meri, v kateri je presplošen. Opreti se je namreč treba na vse, ki so potencialni nosilci preboja iz tehnološke, kulturne, vrednostne, vsakršne zaostalosti, na vse v proizvodnem in samoupravnem smislu razvoja sposobne elemente, na tiste delavce v materialni in nematerialni proizvodnji, ki so se pripravljene prekvalificirati in dokvalificirati, na tiste, ki so sposobni družbeno produktivno delati in samoupravljati, na tiste, ki se hočejo učiti in ki se hočejo kritično učiti, ki so pripravljene svojo ustvarjalnost meriti s svetovnimi merili. To pa predvsem pomeni utreti možnosti za ustvarjalno delo vseh, ki so v naši sedanjosti proizvodnji in upravljanju ostali na obrobju bodisi kot brezposelni in neupoštevani ali pa je njihovo ustvarjalnost zadušilo povprečništvo.

Za tak preboj v inovativno socialistično družbo obstajajo torej močne objektivne in subjektivne ovire v družbi in v ZK. Usodno je, da te ovire najprej premagamo v sami zvezi komunistov. Tega pa ne moremo storiti z zgolj načelnim priseganjem na ideale komunizma, pač pa s takšno njeno notranjo transformacijo, ki je zlasti demokratizacija, ki bo ustvarila prostor za nastajanje nove revolucionarne večine v naših vrstah. To pa pomeni poglobljati in razvijati tiste elemente Titove in Kardeljeve, torej naše programske koncepcije avantgarde, ki obnavlja in konkretizira spoznanje o pomenu revolucionarne samodejavnosti delavskega razreda v novih depolitiziranih oblikah socialistične samoupravne družbe integracije, ki avantgardnost zveze komunistov pojmuje kot sposobnost za odkrivanje možnosti revolucionarne enotnosti delavskega razreda in delovnih ljudi in njihovega uveljavljanja z demokratično komunikacijo med zvezo komunistov in celotno družbeno strukturo in ki na ta način tudi obnavlja pomen subjektivitete, torej revolucionarnega žara, moralne integritete in zavestne odgovornosti vsakega člana ZK in celotne ZK pred združenimi samoupravljalci, pred lastnim in pred vsemi jugoslovanskimi narodi in narodnostmi.

Socialistična demokracija in perspektive komunizma

Glede na zelo inspirativno študijo avtorja Vinka Hafnerja bi želel komentirati nekatera njegova izhodišča in dati tudi svoje videnje posameznih problemov, ki se jih ta študija, ki je bila objavljena tudi v reviji Teorija in praksa, poglobljeno dotika. Prvi problem, ki bi ga tu podal bolj v težah, je problematika nesramežljivo agresivne protikomunistične propagande, s katero se danes srečujemo ne le v svetu, ampak tudi pri nas. Mislim, da gre pri napadalni protikomunistični propagandi v bistvu za konservativno družbeno zavest, ki nam ponuja za samoupravljanje nesprejemljive vrednosti. Govori se o tem, da je nasploh v svetu komunistična vizija razvoja doživela polom in da potem ni nič čudnega, če ima to svoj odblesek v Jugoslaviji. Izhode iščejo tudi v obnovi partijskega pluralizma in mislim, da smo v zadnjem obdobju priča stopnjevanju takšnih ponudb, ki prihajajo tudi do čisto politično izrazitega, nič več v celofan zavitega izziva. Spričo takšnih »političnih ponudb« vse intelektualne moči v Zvezi komunistov ne bi smele biti niti slepe niti družbeno raziskovalno neodzivne in naivne.

Če je položaj takšen, kot sem ga zdaj na kratko prikazal, se nam povsem umljivo zagodzi vprašanje, kako se Zveza komunistov odziva na takšne protikomunistične dražljaje in kako lahko nadalje odpira perspektivo komunizmu, razvoju samoupravne družbe in asociaciji neposrednih proizvajalcev. Ocenjujem, da je zelo pomembno, da bi se v politiki Zveze komunistov kot neka stalna nit, kot neke vrste Ariadnina nit, vodila medsebojna povezanost socializma in demokracije. To najbolj prepričljivo odpira perspektivo razvoju komunizma. Vprašanje odnosa med socializmom in demokracijo je téma celotne epohe. Nujno je, da ne gre pri socializmu za neko posebej ločeno sfero od demokracije, da bi se v nekem smislu socializem in demokracija jemala in razlagala kot dve povsem ločeni sferi in da bi šele kasneje, po volji nekakšnega »političnega demiurga«, (pa naj bo to voluntaristična ali subjektivistično usmerjena partija) s tako imenovanim »dozorevanjem položaja«, prišlo do nekakšnega mehaničnega spoja med demokracijo in socializmom. Moja teza torej je, da perspektivo komunizmu odpira kontinuirano združevanje socializma in demokracije; brez doslednosti v uresničevanju tega načela nam nikakršno naskakovanje protikomunistične propagande ne bo nič hasnilo. Hočem torej povedati, da je po moji presoji zelo slabo, če bi obstajala šele neke vrste »naknadna točka« srečanja med socializmom in demokracijo. Demokracija je integralna, je ekonomska in politična, je notranja prvina socializma kot prve faze razvoja, ki vodi potem v komunizem. Skratka: zavzemam se za odbojnost do pojmovanja »osamele« demokracije, bodisi

zgolj kot demokracije vrhne stavbe ali zgolj kot samo neke vrste omejene mikrodemokracije v temeljni družbeni ravnini. Tudi tu mislim, da je nujen zelo izrazit spoj med obema tema prvinama.

Dalje, izhajal bi iz teze, da zavest delavskega razreda kot odločujoče notranje sestavine razrednega boja za samoupravljanje, ni nikoli gola empirična zavest. Ocenjujem, da to včasih usodno pozabljamo. Seveda, v današnjem času se srečujemo s pojavom, ko je bistvena značilnost politične zavesti delavskega razreda tudi nezadovoljstvo z lastnim družbenim položajem. Prepričan sem, da to sestavino dejanskega stanja Zveza komunistov premalo vračunava v svojo konkretno družbeno akcijo, v dejavnost za spreminjanje družbenoekonomskih razmer.

Če govorimo danes o perspektivi komunizma, tega ne dojemam kot da bijemo plat zvona, ali da se čutimo ogrožene. Izhajal bi vendarle iz podmene, da opredelitev za vrnitev v kapitalistično družbo nima neke večje zgodovinske možnosti znotraj politične prakse in zavesti jugoslovanskega delavskega razreda. Mislim, da bi kazalo iz takšne podmene izhajati ne zato, da bi samemu sebi dajali poguma, ampak zavoljo tega, ker je razvoj samoupravljanja (čeprav nam samoupravljanje ni »v genih«), vodil že do temeljne družbene ravnine, do družbenih korenin. Razumljivo, na to, kako se bo razvijala perspektiva komunizma, kakšen bo ne nazadnje odnos do komunizma tudi v naši jugoslovanski resničnosti, po moji sodbi vpliva samoupravna zavest, to je zavest, ki je imanentna procesom samoupravljanja. Drugič, in to v nasprotni smeri, pa vpliva tudi etatistična zavest, in tretjič, vpliva tudi meščanska zavest. V primerjavi z nekaterimi prejšnjimi obdobji, ko je bilo samoupravljanje manj izpraznjeno, sedanja samoupravna zavest relativno nekoliko zaostaja. Druga, etatistična zavest, je v določeni meri v naraščanju; ta se kaže tudi v nekaterih oblikah etatističnega sindroma v Jugoslaviji, v prikazovanju države kot rešitelja, kot tistega političnega »San Salvadorja«, ki bo reševal krizni položaj jugoslovanske družbe. Zavest, ki tudi relativno močno »meša štrene« komunistični perspektivi razvoja, pa je meščanska zavest. Ta ima pri nas sidrišče v skupinsko lastninskih načinih proizvodnje, ima svoje oporišče v zasebno lastninskih načinih proizvodnje in se – kar se tiče ideološke ravni – ne tako redko oblači v obliko »leve, revolucionarne fraze«. Mislim, da je Zvezi komunistov v obdobju zadnjih let v glavnem uspelo razvozlati to »levo, revolucionarno frazo«. Je pa nedvomno vprašanje, če je Zveza komunistov vedno našla dovolj pametno, dovolj racionalno ključavnico za odpiranje takšne fraze; ali pa morda nismo šli včasih tudi »z loparjem na komarja«; ali nismo uporabljali za to tudi neprimerna sredstva? Ali se nam ta potem niso vračala kot politični bumerang?

Govoriti o vprašanju komunistične perspektive razvoja pomeni tudi stalno se spraševati, kakšno politiko vodi Zveza komunistov. Moram reči: če bi se subjektivno opredeljeval, potem bi poudaril, da mi je bil na današnji razpravi všeč zlasti tisti del razmišljanj kolegov predgovornikov, ki so mimo relativno splošnih in že znanih izhodišč o komunizmu, prizem-

ljili svojo razpravo tudi v konkretno obravnavanje vloge Zveze komunistov danes, zdaj in tukaj; pri tem nočem trditi, da bi nekateri razpravljajci, ki so ostali zgolj na ravni bolj ali manj splošnega teoretiziranja, hote bežali na nekakšen »gros plan« planetarnega razvoja komunizma. Zdi se mi tedaj, da govoriti o vprašanju perspektiv komunizma, pomeni zlasti odgovarjati na vprašanje, kako se Zveza komunistov opredeljuje do temeljnih vprašanj družbenogospodarske, socialne, kulturne politike, se pravi do svojih lastnih razglašanih ciljev, pa tudi do sredstev za doseg ciljev. In naprej, v nekem smislu tudi do pojava, ki bi ga lahko označil kot ocenjevanje hierarhije potreb in interesov v jugoslovanski družbi.

Kar se tiče ciljev, se mi zdi zelo pomembno, da Zveza komunistov ne poudarja samo zgodovinskih interesov delavskega razreda, ampak da takšne zgodovinske interese delavskega razreda tudi (in to uspešno!) operacionalizira. Kajti: konec koncev v politiki se uspeva ali pa ne uspeva na ravni tekočega uresničevanja ciljev neke politike. Mislim, da je ta problem včasih tudi slaba stran delovanja Zveze komunistov. In še naprej, sprašujem se, ali so sredstva za doseg ciljev (če je naš cilj asociacija svobodnih proizvajalcev) vedno v skladu z visoko ravnijo ciljev takó Zveze komunistov kot komunizma kot epohe? Ne pomišljam si tu uporabljati sintagme: komunizem s človeškim obrazom. Ali pa morda ne pade Zveza komunistov občasno tudi pod raven visokih, humanističnih ciljev, in to zlasti pri svojih sredstvih, pri svojih političnih metodah? Vemo, da je v toku zgodovine vprašanje odnosa med cilji in sredstvi vedno izzivno stopalo v ospredje. Dovolj je znano, kakšne napačne korake je ne tako redko v tem smislu izvajala cerkev, pa tudi, kakšne napačne in vsestransko odbojne poteze je podvzemal stalinizem. Prepričan sem, da se tudi iz napak drugih (ne samo svojih lastnih, čeprav tudi teh ni povsem zanemarljivo malo) Zveza komunistov lahko marsikaj nauči. Z eno besedo: biti na ravni visokih ciljev in tako tedaj biti tudi dejanska avantgarda, ne pa capljati na repu, ne se spreminjati v nekakšno »zadnjo stražo« in capljati za dogodki. Tu se mi postavlja podvprašanje: Ali se nam kaj takega v resnici tudi že ne dogaja v posameznih izsekih našega družbenega življenja? Ali na nekaterih področjih različna gibanja, tudi spontana, včasih že ne prehitvajo Zveze komunistov? Ali se Zveza komunistov vselej dovolj hitro, bistro in poglobljeno odziva na nekatere vitalne probleme ljudi danes pri nas, kot so na primer kvaliteta življenja, skrb za zdravo okolje, občutljivost do resničnih interesov in pogledov mladih?

In še slednja dva problema. Zopet bi dejal, da bi se tudi tu želel približati metodi razprave nekaterih diskusijsko danes prodornejših kolegov in se zopet družbeno »prizemljiti«, se v nekem smislu opredeliti do (nekaterih) poti politike Zveze komunistov in še posebej glede na cilje, ki so bili bolj ali manj jasno postavljeni. Vsaka politika v dokaj nedvoumnem smislu izziva drugo politiko, seveda če ni sterilizirana. Tako tudi politika Zveze komunistov, če je vsebinsko razgrnjena, izziva neko drugo politiko in s tem tudi nasprotni pol, torej tiste, ki politiki Zveze komunistov niso

naklonjeni. Odnos politike napram nasprotnim težnjam je pravzaprav merilo njene politične kakovosti; bodi jasno povedano: sprašujem se o kvaliteti politike in moči Zveze komunistov. Tu bi dal v razpravo tezo, da ni razloga, da bi se Zveza komunistov »negativno hrabrila« ali črpala svojo moč le tako, da bi negirala nasprotna stališča, samo zanikujoč druge alternative. Mislim, da bi bila to v bistvu omejena politika. Zato se bolj zavzemam za politično in gospodarsko realizacijo lastnih, nedvomno zelo ambicioznih ciljev; za ofenzivnost lastne smeri Zveze komunistov, da Zveza komunistov postane tista sila, ki je resnično v ospredju, ne pa da zgolj odgovarja, da se le (pasivno) odziva na politiko, ki jo razmeroma spretno, včasih tudi demagoško izkoriščajoč sedanjo krizo, oblikuje nasprotni pol. Rekel bi: politika Zveze komunistov, ki bi povsod videla same nasprotnike in sovražnike, bi bila po moji sodbi preplašena politika. Seveda pa: tista politika Zveze komunistov, ki pa ne bi videla nasprotnega pola tam, kjer dejansko prihaja do napadalnih teženj protikomunizma (o tem govori tudi študija avtorja Vinka Hafnerja), bi bila politično slaba politika, obsojena na klavrno politično životarjenje. V bistvu torej opozarjam na problem dialektike tega medsebojnega odnosa; in skoraj bi mogli reči, da Zveza komunistov ni vedno na najbolj posrečen način prodrla v dialektiko in dinamiko tega odnosa, ki sem ga sedaj čisto na kratko skušal skicirati.

Naj to svojo razpravo sklenem z ugotovitvijo, da bo Zveza komunistov neuspešna, če nam bo kriza uspela vcepiti družbenopolitično manjvrednostne komplekse in zgolj »brambovski pristop«. Prepričan sem, da je izhod v poudarjanju lastnih samoupravnih vrednosti; nedemagoško podčrtujmo resnične in nezlagane prednosti lastnega samoupravnega življenja, kakorkoli smo že kritični do lastnih težav in pri vsem tem ne izgubljam oči dejstva, da se v bistvu soočamo z dvema mamutskima sistemoma. Na eni strani je to meščanski sistem, na drugi strani pa je to sistem realnega socializma. Razpravljalci v zadnjem času upravičeno opozarjajo na mednarodno sestavino protikomunistične napadalnosti, omenjujoč tudi Ronalda Reagana kot inkarnacijo protikomunistične agresivnosti. Mimo tega bi vas spomnil na to, da je pred tremi leti v parlamentu Velike Britanije, ob prisotnosti svojega idejnega somišljenika Margaret Thatcherjeve, Reagan izjavil, da komunizem spada na smetišče zgodovine. S tem je pokazal – ne delajmo si nikakršnih utvar – svoj odnos ne samo do komunizma, kot ga prakticira Sovjetska zveza, ampak bržčas do komunizma nasploh, do vseh pojavnih oblik socializma danes, kjerkoli se pojavljajo, tudi do samoupravnega socializma. Mimo tega pola pa ne kaže pozabljati tudi na drugi pol, s katerim se v svetu srečujemo: na realni socializem (in ali nismo prav tega danes v razpravi nekoliko lahkomišelnostno zanemarjali?). Gotovo tudi ta ne more biti perspektiva za samoupravno družbo, ki se želi razbremenjevati etatiističnih spon. Skratka, rekel bi, da se vsako »šampanjsko«, zdravničarsko, panegirično, nekritično nazdravljanje komunizmu kaj lahko izrodi v mehurčke, vsaj kar se tiče realizacije;

tako da moramo biti, vsaj po moji vednosti, pri teh stvareh zelo racionalni in se ne pustiti zavesti od različnih utopično koncipiranih in ideologiziranih izhodišč, kar se tiče komunizma. Sovjetski politolog (v kolikor sploh lahko rečem, da politologija v Sovjetski zvezi kaj posebej cvete) Burlacki je navedel, da je perspektiva komunizma sicer tudi v demokraciji (seveda kot jo v Sovjetski zvezi pojmujejo), obenem pa je opozoril na velik pomen in vlogo države v sistemu realnega socializma.

Svojo razpravo želim skleniti z mislijo, da kar se naše usmeritve tiče, ocenjujem, da ni razlogov za popravljanje temeljne strategije družbenopolitičnega razvoja jugoslovanske družbe in strategije delovanja Zveze komunistov; da so strateška pota relativno solidno postavljena; da pa nam lahko idejo komunizma kompromitirajo predvsem naše lastne napake, nezadosten demokratični razvoj in da potem to daje vtis, kot da komunizem a priori vodi v avtokratsko družbo. Kot da se včasih obnavljajo, in to na svojski način, tiste skrajno zastarele, konservativne oblike prikazovanja komunizma kot nekakšnega kasarniškega sistema, kjer individuum nima nikakršne perspektive. In odgovor Zveze komunistov? Odgovor Zveze komunistov je lahko v dejanski uresničitvi antropocentrične zamisli samoupravljanja, ki nesprenevedajoče odpira perspektivo komunizmu.

ALBIN IGLIČAR

Dialektika države in komunizem

Program ZKJ označuje komunistično družbo med drugimi značilnostmi tudi kot »družbo brez države«. Gotovo takšna razlaga vsebuje težnje družbenega razvoja, če z izrazom država razumemo predvsem t.i. politično državo oziroma politično javno oblast. Če v državi gledamo samo stroj, ki ga rabi vladajoči razred za podrejanje obvladanega razreda, potem z izginotjem razredov izgine tudi ta stroj oziroma država.

Vendar v klasični marksistični literaturi nimamo opore samo za takšen – enostranski – pogled na državo. Država je namreč res že od svojega nastanka dalje na eni strani orodje v rokah ekonomsko ter s tem tudi politično vladajočega razreda, za varovanje takšnega načina proizvodnje, ki zagotavlja premoč izkoriščevalskemu razredu, toda hkrati je država tudi institucija za opravljanje nekaterih splošnih družbenih funkcij. Tako je država hkrati zastopnik osnovnih ekonomskih interesov enega dela družbe proti interesom drugega dela, vendar vedno delno tudi predstavnik splošnih družbenih interesov.

V tem smislu je mogoče razumeti tudi program, ki sta ga za komunistično stranko napisala Marx in Engels 1848. leta. O državi oziroma javni

oblasti beremo: »Ko bodo v teku razvoja izginile razredne razlike in bo vsa produkcija koncentrirana v rokah asociiranih individuov, *bo javna oblast izgubila politični značaj* (podčrtal A.I.). Politična oblast v pravem pomenu besede je organizirana oblast enega razreda za zatiranje drugega« (MEID, II, CZ, Ljubljana 1971, s. 612).

Po teh besedah torej ne gre za odpravo javne oblasti kot take, temveč le za odpravo politične javne oblasti. Odmiranje države zajame tisti del oblasti, ki predstavlja prevlado enega razreda nad drugim, ni pa si mogoče predstavljati »asociiranih individuov« brez neke splošne organizacije globalne družbe.

Zato beremo pri Marxu v Kritiki gothskega programa o »državnosti komunistične družbe«. Ko Marx v istem delu opredeljuje svobodo, pravi: »Svoboda je v tem, da se spremeni država iz organa, ki je družbi nadrejen, v organ, ki je družbi popolnoma podrejen.« (MEID, IV., CZ, Ljubljana 1968, s. 503).

Seveda je mogoče, da takšne države, ki bo nastopala kot »organ, ki je družbi popolnoma podrejen«, tudi ne imenujemo več država. Rečemo ji lahko na primer družbenopolitična skupnost ali morda splošna samoupravna interesna skupnost ali kako drugače. Lahko pa bi govorili tudi o »državnosti komunistične družbe«, tako kot je ta izraz uporabljal Marx. Seveda to ni več klasična politična država z razredno dominacijo, temveč organizacija za resnično splošne družbene interese in zato nastopa kot resnični predstavnik vse družbe.

Ime je gotovo tudi stvar dogovora. Pomembno je, da se zavedamo dialektične enotnosti protislovja v vsaki državi in da razumemo smeri odmiranja oziroma spremembe države v povezavi z odmiranjem razredov v komunistični družbi. Ne bi pa bilo odveč, da v razpravah o komunizmu poudarjamo dvojno naravo države, oziroma da podobno kot izobilja dobrin v komunizmu ne razumemo v hedonističnem smislu, tudi odmiranje države ne razumemo v smislu bodoče družbe brez sleherne organizacije. Takšnemu razumevanju komunistične družbe se namreč dozdej nismo uspeli vedno izogniti niti pri izgrajevanju družbe v smeri komunizma niti v teoriji.

V razpravah o komunizmu je torej treba več pozornosti posvetiti vprašanju, kaj postaviti namesto odmrle države oziroma več razmišljati o organizaciji bodoče brezrazredne družbe. Pri tem so nam lahko klasična marksistična dela dobro izhodišče.

V njih namreč ugotovimo, da je država obravnavana tako kot aparat vladajočega razreda in tudi kot neke vrste skupna služba družbe. Za politično akcijo delavskega razreda pri odpravljanju kapitalistične oziroma razredne družbe je v ospredju prvo pojmovanje države. Za izgradnjo družbe po izvedeni socialistični revoluciji pri organiziranju proizvodnje in celotnega življenja na osnovi svobodne in enake asociacije proizvajalcev pa je pomemben tudi drugi – nepolitični – vidik države.

Vsaka država doslej je bila namreč tudi organizacija celotne družbe. V

tej svoji dejavnosti je uresničevala nekatere skupne družbene potrebe in interese. Del teh se je v določenih zgodovinskih obdobjih pokrival s temeljnimi interesi vladajočega razreda, del pa se je uveljavljal z objektivno nujnostjo zgodovinskega razvoja. Obseg splošnih družbenih funkcij narašča zlasti pri sodobni državi, kar je posledica sprememb v razredni strukturi modernih družb in vedno večje zapletenosti družbenega življenja, ki izhaja iz visoke stopnje družbene delitve dela.

Posebnost države je v njeni vlogi instrumenta razredne prevlade. Toda danes se številne dejavnosti usmerjanja in usklajevanja različnih področij družbenega življenja vežejo na državo. Določene obče družbene funkcije so seveda vse manj sestavni del političnega bistva države, vendar jih opravlja v svoji drugi vlogi kot najbolj splošna organizacija globalne družbe. To pa vodi v kakovostno spreminjanje države.

Te smeri družbenega razvoja je posebej pomembno upoštevati že v okviru socializma kot prve stopnje komunistične družbe. Ker komunizem ne pomeni stanja, temveč družbeno gibanje, je na področju države treba upoštevati spreminjanje razredne strukture današnjih razvitih globalnih družb, saj elementi novega vedno nastajajo že v okviru starega. Krepitev obsega in moči delavskega razreda v sodobnih družbah vodi k podružbljanju države.

Ko delavski razred prevzame oblast, pričena država postajati vse bolj resnični predstavnik vse družbe, njenih pravih splošnih interesov, ki so skladni z objektivnimi zakonitostmi razvoja človeške skupnosti. S tem prične klasična politična država odmirati in jo zamenjuje nova nerazredna splošna organizacija globalne družbe. S proletarsko revolucijo so za tak razvoj ustvarjeni prvi nujni pogoji (ne pa še zadostni!), ki jih doslej vodilne socialne sile niso vedno izkoristile za osvobodjanje dela oziroma človeka-delavca.

V jugoslovanskih razmerah se družbenozgodovinsko bistvo državne oblasti danes izraža v posebni obliki diktature proletariata. Ta se kaže v sistemu socialističnega samoupravljanja, v katerem mora biti zagotovljena vodilna vloga delavskega razreda in premoč njegovih dolgoročnih interesov. Socialistična država ni več orodje v rokah manjšinskega izkoriščevalskega razreda, temveč jo mora obvladati družbena večina delavcev ravno z namenom, da se odpravijo izkoriščevalski odnosi. Zato glavna naloga socialistične države ni v njenem utrjevanju, temveč v izgrajevanju svobodne družbe, v kateri ne bo več politične države, temveč »državnost komunistične družbe« (Marx).

V sedanji fazi našega družbenega razvoja to pomeni krepitev delegatskih skupščin družbenopolitičnih skupnosti in prenos upravljanja določenih družbenih zadev na samoupravne organizacije in skupnosti. V tem dogajanju, ki ga nakratko označujemo kot proces deetatizacije, državi še vedno ostajajo nekatere najbolj splošne funkcije usklajevanja in usmerjanja družbe. Vendar se državni aparat tedaj »spreminja v specializirane javne službe takšne samoupravne družbe.« (Kardelj, Smeri razvoja poli-

tičnega sistema socialističnega samoupravljanja? DZS, Ljubljana, 1977, str. 80). Država pa vse bolj prenehava biti zastopnik enega dela družbe nasproti drugemu delu, v čemer ravno je njena politična narava, in vse bolj postaja najširša organizacija celotne družbe. Te »specializirane javne službe« pač postajajo vse bolj tista nepolitična »javna oblast« iz Komunističnega manifesta, ki nakazuje osnovne cilje komunističnega gibanja.

STIPE ŠUVAR

O komunistični viziji in pritisku ideologij srednjih slojev

Komunizem kot ideja, kot vizija, kot končni cilj družbenega razvoja ali – kot smo govorili od začetka (in pri tem poimenovanju še vedno vztrajamo) – socialistične graditve je zapisan v programskih usmeritvah in srčki teoretične misli ZKJ. Zlasti od petdesetih let naprej, po normativnem uvajanju socialističnega samoupravljanja, se je pri nas začelo razvijati nekaj, kar je V. Bakarić tedaj, ko je predaval nemškimi socialdemokratom v njihovem inštitutu, označil kot začetek našega lastnega pogleda na razvoj socializma, ko na komunizem kot cilj nismo več gledali kot na nekakšno parolo, ampak je šlo za to, kako naj bi, tukaj, razvijali to našo družbo v združbo neposrednih proizvajalcev, pa najsi je bila ta od nas zgodovinsko še tako daleč. O tem priča tudi Titov uvodni govor ob sprejemu zakona o delavskih svetih, v katerem navaja programske točke samoupravljanja in pri tem pripominja, da uvajanje samoupravljanja ni preuranjeno, ampak da, nasprotno, prihaja z zamudo. Boris Kidrič v »Tezah o ekonomiki prehodnega obdobja« zgoščeno pove, da je naš cilj združba svobodnih proizvajalcev (zapisal v slovenščini sicer nisem preverjal, v srbohrvaščini pa piše: slobodna asociacija proizvođača, vendar pa to ni Marxov pojem). Torej je Kidrič že tedaj na naš razvoj gledal skozi perspektivo združbe svobodnih proizvajalcev. E. Kardelj je že l. 1951 zapisal stavek, v katerem pravi, da je bistveno to, kako naj proizvajalec pridobi kontrolo nad presežkom dela in kako se presežek dela in potrebno delo povežeta. Itd . . .

Naša Ustava iz l. 1963 je prva ustava na svetu, v kateri je kot cilj zapisana ekonomska osvoboditev dela, to pa je spet proces, ki vodi v komunizem. Socialistično samoupravljanje je pri nas tudi teoretično zasnovano kot tisto, kar je oziroma bi moglo biti ali postaja »končno odkrita politična oblika ekonomske osvoboditve dela«. To, kar je Marx rekel za pariško komuno, namreč v bistvu velja tudi za naše socialistično samoupravljanje kot organizacijsko obliko socialistične družbe: da si prizadevamo, da bo »končno odkrita politična oblika ekonomske osvoboditve

dela«. Tu je potem tudi naša zasnova združenega dela. *Združeni delavec* stopa ali bi moral stopiti na mesto *skupnega* delavca iz kapitalizma, ki ga Marx pojasnjuje v »Kapitalu«. Socializem kot zgodovinski proces mora odpraviti skupnega delavca, ustvariti pa (delavca) združenega dela – in sicer mora sam delavec odpraviti sebe kot skupnega delavca in se spremeniti v združenega. Zato je tudi v Platformi za pripravo stališč in sklepov desetega kongresa, ki ga sicer imam za naš najboljši in najbolj konsistenten teoretični in programski dokument po programu ZKJ iz l. 1958, socialistično samoupravljanje opredeljeno kot korak v razvoju socializma od njegove prve državne faze proti daljni združbi svobodnih proizvajalcev. Tudi v njej piše, kot je opredelil V. Bakarić, da je samoupravljanje, ki ne bi vodilo k temu cilju, nesmisel, ki ne vodi nikamor. Ne moremo ustvarjati samoupravne družbe same po sebi, kot končnega cilja, ampak edinole, če ima možnost razvoja v združbo svobodnih proizvajalcev. Toliko so združeno delo in njegove združbe prazračetki, praoblike gibanja proti njej.

Tu so tudi naše teoretične razprave, v katerih pa sta spet V. Bakarić in E. Kardelj največ ponudila, odnosi med potrebnim in presežnim delom: kako naj si proizvajalec pridobi kontrolo nad delovnim presežkom, nad njegovo količino oziroma kako naj določa količino in namen delovnega presežka, medtem ko ta mora obstajati kot delovni presežek, vendar s težnjo, da bi se presežek dela poistovetil s potrebnim delom, kar vodi v brezrazrednost. Končno tudi naša sedanja ustava temelji na razliki med delavcem in delovnim človekom: tako naj bi se tisti, ki še ni delavec, vendar je delovni človek, združil s tistim, ki je delavec v smislu neposrednega proizvajalca kot podaljška delavskega razreda iz kapitalizma.

S tem povezano je tudi vprašanje odmiranja države. Tovarš Igličar je nekajkrat citiral Komunistični manifest in druga Marxova dela. Ni se nam treba pričakati o odmiranju države. Mislim, da je Marx bistveno povedal prav v besedilih o pariški komuni, o francoski državljanski vojni. Bistveno pomembno je, da se vzpostavi končno odkrito obliko ekonomske osvoboditve dela, pa najsi imenujemo to obliko država ali kako drugače.

Tu je potem tudi naša teorija o odmiranju partije, spreminjanju družbe iz družbe z enopartijskim sistemom (če smo s tem startali) v družbo, ki bo brezstrankarska.

Potem so tu, v tem istem sklopu, še naša teorija dohodka, povezana s komunistično vizijo, naša teorija svobodne menjave dela, naše razlage odnosov med proizvodnim in neproizvodnim delom, končno pa tudi naša opredelitev socialističnega samoupravljanja kot oblike diktature proletariata, kar je korak naprej od pojmovanja, da je samo država v svojem klasičnem delovanju opredeljena kot diktatura proletariata.

Torej, v naših programskih dokumentih in v glavnih tokovih naše teoretične misli je komunistična ideja bila in je še kako navzoča. Morda celo ni nobenega komunističnega gibanja v svetu, ki bi v tem smislu bolj poudarjalo perspektivo komunizma, vendar ne s parolo, kot je bilo to v programu sovjetske partije, ki ga zdaj revidirajo (v njem je pisalo, da bo

komunistični človek fizično popoln, moralno čist in duševno bogat). To je otipljiv zgodovinski smisel tega boja za komunizem in v vsem tem je bilo in je tisto, kar je E. Kardelj, ko je predaval ob otvoritvi Politične šole Josip Broz-Tito v Kumrovcu, označil kot »zametek jutrišnjega dne v današnjem«.

Vsi ti cilji pa so hkrati tudi realni. Nekdo je tu govoril o nerealnih ciljih. Ti naši cilji pa so bili v določenem globljem, zgodovinskem smislu vedno realni. Naši izvedbeni cilji pa so morda nerealni in nam pogosto padajo v vodo zato, ker smo nestrpni, ker hočemo voluntaristično preskočiti tisto, kar je živi družbeno-zgodovinski proces, ki ga ni moč nadomestiti z voluntarizmom in dekreti. Druga stvar pa je, ali zgodovinski proces osvoboditve dela dovolj razvijamo ali pa smo pri tem v zastoju.

Mislim, da smo pri spreminjanju družbenih odnosov v smislu teh vizij in ciljev v preteklih tridesetih ali štiridesetih letih nekaj le dosegli. In če me vprašate, kaj, potem so ti glavni dosežki: delavski razred se je – po eni strani – oblikoval v procesih prvobitne industrializacije in urbanizacije, ki ju mora socializem v nerazviti državi dokončati, ker kapitalizem tega ni storil, istočasno pa se je, vsaj na začetku ukvarjal z nalogo, da tudi sebe odpravi toliko, koliko bo spremenil družbo in odpravil razredno sestavo. Torej se je delavski razred, po eni strani izoblikoval v fizičnem smislu, po drugi pa si je prizadeval za lastno odpravo. O tem je govoril tudi tovariš Boris Majer. Naš delavski razred je prvi proizvajalski razred v človeški zgodovini, pri katerem se je pojavila težnja po združevanju dela in upravljanja. In to je naše socialistično samoupravljanje. Poleg tega se je do določene mere že organiziral kot razred, ki je sam sebi kapitalist. Kajti, dokler obstaja blagovna proizvodnja, dotlej proizvodnja ni le proizvodnja uporabnih vrednosti, ampak tudi menjalne vrednosti (menjalna vrednost pa ima obliko blaga in denar je splošno blago, enakovredno vsem drugim vrstam blaga), dotlej obstaja tudi prisvajanje tujega dela. Blago je družbeni odnos, kot bi rekel Marx, vendar ni predmet sam po sebi. In dokler obstaja, proizvajalski razred, ki začenja organizirati družbo, deluje tudi kot proizvajalec blaga. Glede na to organizira zase pogoje, pod katerimi proizvaja in realizira proizvodnjo na tržišču ter s tem deluje kot sam svoj kapitalist.

To je spet zgodovinsko nujno, vendar vodi k zavestnemu vzpostavljanju delitve, združevanja in menjave dela . . . itd. Vprašanje je, kako bo to obliko blagovne proizvodnje nekega dne mogoče odpraviti, seveda pa to ni le naloga ene države, ampak celega sveta. Rekel bi, da je pri nas vendarle (ali se je to moralo zgoditi ali ne, ne vem) prav zdaj celotni ta proces zastal, *da je zastal proces prekvašenja družbe v duhu delavstva* (tu avtor uporablja izraz »proces poradničenja društva«, ki je neprevedljiv – op. prev.). Dodal pa bi, da to velja tudi za zvezo komunistov.

Socializem je naloga zgolj delavskega razreda, edinole on ga hoče udejaniti. Vsi drugi sedanji družbeni razredi in sloji po svoji razredni biti niso usmerjeni k temu, vendar so lahko zavezniki delavskega razreda.

Odtod je tudi naloga delavskega razreda, da vse druge sedanje razrede poveže s seboj v tem smislu, da jih prekvasi z duhom sveta delavstva, vendar ne s spreminjanjem intelektualnega dela v ročno, ampak prav nasprotno, z intelektualiziranjem svojega dela in s tem, da vse druge pripadnike družbe poistoveti s seboj v njihovem družbenem položaju in da na tej podlagi združuje potrebno delo in delovni presežek, proizvodno in neproizvodno delo, proizvodnjo in upravljanje družbe itd. Marx je v besedilih o pariški komuni zapisal, da je delavski razred spoznal, da je to njegova naloga, in to dolgoročna, da jo torej v težkih okoliščinah lahko opravi le dolgoročno. Potem pa je v Kritiki gothskega programa znova poudaril, da se bo nova družba rojevala ob dolgih porodnih mukah, da bo na sebi dolgo nosila brazgotine stare družbe, ker nima svoje lastne reprodukcijske podlage, ampak je še določena s staro družbo itd. . . . Potem pa pove, pod kakšnimi pogoji je moč stopiti v drugo fazo komunizma.

Ta naloga prekvašanja družbe v duhu sveta delavcev pri nas, je torej zastala in pomnožili so se srednji sloji, ki se z delavskim razredom niso poistovetili, ne na zunanji, formalni, pravni, statusni ravni, ampak v smislu spreminjanja družbenih odnosov. In ti srednji sloji pri nas razvijajo pluralizem osebnih in egoističnih interesov, ki je v nasprotju s pluralizmom samoupravnih interesov delavskega razreda. Njih ne zanima tisto, kar je cilj: da delavski razred gospodari z dohodkom. To pač ni v njihovem interesu, odpravlja njihovo osamosvojeno reprodukcijo, oni pa so za svojo osamosvojeno reprodukcijo zainteresirani. Ker se hočejo ohraniti, se upirajo spreminjanju družbenih odnosov v tem smislu, da mora delavski razred gospodariti z dohodkom, kot ideološko orožje pa prevzemajo ideologije meščanske družbe, dajejo jim različne izrazne oblike (sem spadajo, na primer, različne sociološke in antropološke teorije »modernizacije«, potem zahteve po vladavini znanstvene elite ali po scientokraciji, ekspertokraciji, tehnokraciji, kulturokraciji . . .).

Zastali smo torej pri prekvašanju družbe v duhu delavstva, pri tem, *kako naj se delavski razred intelektualizira*. Svojo idejno moč v naši družbi je že zelo razvil. Naš delavski razred v ožjem, klasičnem pomenu (nekvalificirani, polkvalificirani, kvalificirani in visoko kvalificirani delavci) je bolj izobražen kot v državah, ki so ekonomsko in tehnološko razvitejše od nas, tako kot imamo tudi relativno več fakultetno izobraženih ljudi kot Zahodna Nemčija in Švedska. Problem pa ni v tem, ampak v nadaljevanju ločenega obstoja srednjih slojev. Resda nove srednje sloje na Zahodu razglašajo za nov delavski razred. Če ni zgodovinskega procesa ekonomske osvoboditve dela, ni tudi transformacije srednjih slojev v delavski razred. Naš cilj ni, da bi vsak intelektualec postal delavec, ampak da bi vsak delavec postal intelektualec v smislu ustvarjalnosti življenja in obvladovanja svoje človeške usode. K temu med drugim vodi tudi to, kar smo šele začutili kot pot, po kateri se skušamo komunistično preobražati, seveda pa se na tej poti ne bomo mogli premakniti, če ne bo nastajalo in se

razvijalo združeno delo, ki pa je šele na začetku. Gre prav za to, kar je pojasnjeval Marx v »Kapitalu«: da si delavski razred znova pridobi duhovno proizvodno potenco, ki jo je kapitalistični način proizvodnje od njega docela ločil in vzpostavil kot ločene dejavnosti, kot t.i. duhovno proizvodnjo, ki jo uvrščamo pod družbene dejavnosti, kot osamosvojeno znanost, kulturo, izobraževanje, zdravstvo . . . Bistveno je, da se razvijajo procesi, v katerih se delavski razred intelektualizira, v katerih družba postaja družba sveta delavstva in premore duhovno proizvodno potenco. Ker pa to ne poteka tako, kot bi moralo, ker zastaja, se je pri nas danes v javnem življenju zakonito uveljavila teza, da je glavni problem odnos med delavsko partijo, v tem primeru ZKJ, in inteligenco. Ne pa odnos med delavskim razredom in delavsko partijo. Oglejte si več kot sto intervjujev, ki jih je objavila Borba: ti intelektualci v tradicionalni izdaji so vsi po vrsti silovito obtoževali, da se jih ne upošteva dovolj, da njihova pamet in sposobnost ne moreta priti do izraza, da bi partiji vsaj svetovali, kako naj razvija družbo, da nimajo odločilne vloge, da ne morejo dobiti veliko večjega pomena kot ga imajo. Nihče pa ne razmišlja še o tem, ali je njegov cilj, da se poistoveti z delavskim razredom, da se preneha ločevati od njega. Zaradi tega se zdi, kot da tudi v sami partiji prevladuje zavest, da ni usodno vprašanje odnosa med razredom in partijo, ampak odnosa med partijo in inteligenco. Delavci pri nas še vedno ostajajo v rezervatu industrijskega dela, rutinskega, ponavljajočega se dela. Mnogi jih tako v svetu kot pri nas – odpisujejo kot razred 19. stoletja in izraz manufakturizma, ki izginja. Delavce naj bi baje spodrinili mikroprocesorji, zamenjali pa tisti, ki se igrajo s čipi in to bo nova sila, pri tem bo mladina sveta, kot je to napovedal Servan-Schreiber, našla svoje veselje v raznih silicijevih dolinah, kar so spet neumnosti buržoazne pameti in pogleda na svet.

A kje so še pri nas delavci, ki upravljajo družbo. V zvezni skupščini je 98% fakultetno izobraženih. Najdite mi danes predsednika izvršnega sveta v okrog 540 občinah v Jugoslaviji, ki bi bil delavec. Predsednika občine morda, vendar je ta bolj za reprezentanco. Najdite mi direktorje, ki so delavci. Morda je še kje kateri iz Hafnerjeve generacije. Nekateri menijo, da se je naše gospodarstvo slabo razvijalo, ko so ga upravljali partizanski direktorji. Sedaj imajo številni celo doktorat znanosti, imamo 120 tisoč fakultetno izobraženih ekonomistov, 80 tisoč pravnikov, pa se zdi, da gre gospodarstvu slabše, več kot je ekonomistov v njej, pa tudi, da je pravo slabše, ko je pravnikov vse več. V ozadju so v bistvu procesi osamosvajanja v odnosu do delavskega razreda, ne pa poistovetenja z njim.

Delavec se pri nas že globoko zaveda, da je on eno, da pa je nekdo drugi v družbi nekaj drugega. Pri tem delavec preneha verjeti v komunizem. To pa je bistvena stvar, ki nas sili k razmišljanju. Vprašati se moramo, v kaj se mora spreminjati delavec. *Vsak človek, ki pri nas dela z družbenimi sredstvi za proizvodnjo, se mora spreminjati v proizvodnega intelektualca.* K temu pa mora prispevati tudi nova organizacija dela. Če se

to ne zgodi, če ne prihaja do ekonomske osvoboditve dela, pa tudi do povezovanja delavcev z delovnim človekom, do tega, da organizira družbo in jo upravlja, potem preneha verjeti v komunistično perspektivo.

Druga sila v tej igri, mladina, in to množično, tudi ne vidi možnosti za intelektualiziranje delavcev z odpravo razlik med materialno in duhovno proizvodnjo. Če torej mladina te perspektive ne vidi, potem tudi ona hlepi po svetu kariere v elitah, po svetu potrošniškega obilja, po naslovu, denarju, vsakovrstnih svoboščinah. In tako ne verjame v komunizem. Generacije današnje mladine so, ker smo prenehali biti kmečko ljudstvo, večinoma urbanizirane in zahtevajo izjemno usodo v družbi. Ne sprejemajo pa usode delavcev, pa ne samo zaradi ekonomskih težav. Zato se utegne zgoditi, da bo mladina množično razočarana nad našo vizijo in komunističnimi ideali.

In končno srednji sloji, o katerih sem že spregovoril, podrejajo sebi politiko in prakso ZK, podrejajo jo svojim interesom. V zvezi komunistov so postali prevladujoči. Ni pa jim do nikakršnega komunizma. Nikoli ga niso sprejemali in jim ni do njega.

Marksizem, o katerem govorimo, in ki ga razširja katedrska inteligenca, je marksizem iz knjig. Marksologija pa ne sprejema niti marksizma niti njegove komunistične ideje, ampak marksizem celo zavrača. Tudi pri nas se marksisti spreminjajo v marksologe. Marksolog proučuje Marxa in pozna marksistično čtivo do podrobnosti, vendar zato, da mu lahko oporeka. To se je sedaj po malem začelo dogajati tudi glavnim protagonistom praksisovskega marksizma pri nas, predvsem pa njihovi drugi in tretji generaciji. Marksizem se v svetu vse bolj spreminja v marksologijo in pri nas prodira prav zaradi tega, ker ga razširjajo deli inteligence, ki je ločena od delavskega razreda. Skoraj nimamo več razmišljanj, ki »od znotraj« razvijajo teorijo in neposredno povezujejo teorijo in prakso. Izgubili smo revolucionarne mislece, ki so bili velike avtoritete, vendar pa novih ne ustvarjamo. Po odhodu najbolj ustvarjalnih osebnosti Titove generacije, ki so bile tako politične kot miselne in moralne avtoritete, nihče nikogar ne upošteva več. Zdaj so ta razmišljanja zastala. Ali so izpolnjeni pogoji za oblikovanje novih avtoritet, ali možnosti za to sploh so, ne vem. Kritiko družbe opravlja poklicna znanost, kot jo je pejorativno označil že Marx.

Gre za to, da je katoliška cerkev prva pričela proučevati marksizem zato, da bi mu oporekala. V tem smislu je Marcel Moré še l. 1934 v *Espritu* zapisal: »Položaj je glede na grozeči marksizem toliko težji . . . , ker nasprotnika, proti kateremu se moramo boriti, pravzaprav komaj poznamo ali pa ga sploh ne«. Tako je Vatikan ustanovil *Studio rusicum*, prvo specializirano ustanovo za proučevanje marksizma v svetu, ki naj bi ga na tej podlagi spodbijali. Hkrati s tem je fašizem pred drugo svetovno vojno razvijal množično malomeščansko histerijo do komunizma in boljše-vizma kot smrtnih nevarnosti, vendar je bilo to preveč primitivno. Fašizem je doživel politični in vojaški poraz. Po drugi svetovni vojni, med

hladno vojno, pa so razvoj marksologije z namenom spodbijati marksizem, prevzeli jezuiti, Calvez in drugi teologi, potem pa so razvili svojo akademijo in začeli izdajati znamenito publikacijo Marksistične študije tudi evangelisti. Razliko med Marxom in Engelsom so prvi obdelali prav evangelistični marksologi. (Pri nas pa so posamezniki pred petnajstimi, dvajsetimi leti začeli brbljati prav to, kar so teologi ugotovili nekaj desetletij poprej). Dokazovali so, namreč, da je bil Engels plitkejši, primitivnejši, vulgarno-materialistični mislec, medtem ko je bil Marx nekoliko drugačen.

V obdobju hladne vojne se je Zahod idejno in propagandno dokončno organiziral proti »svetovni komunistični nevarnosti«. Veliko pozneje se je pokazalo, da je CIA financirala Kongres za svobodo kulture ter časopise Encounter, Der Monat in Preuves. Prvi Jugoslovan, ki je v časopisu Der Monat objavil svoj članek, je bil Djilas, in to pred svojimi članki v Borbi in pred Anatomijo neke morale. Ti časopisi govorijo o razlikah med mladim in starim Marxom in prinašajo teze o pozitivističnem in pragmatističnem Marxu, ki je v »Kapitalu« izdal svojo filozofsko-antropološko mladost.

Resda se Marxova in Engelsova zgodnja dela pojavljajo v tridesetih letih, širše znana pa so postala po drugi svetovni vojni in tedaj so za mnoge intelektualce v socialističnih državah veliko pomenila. Na njihovi podlagi so mnogi oblikovali svoj odnos do Stalinove redukcije marksizma na »diamat« in »histomat«, edino, kar so vedeli iz četrtega poglavja Kratklega tečaja zgodovine VKP (b) in popularizacije, kakršne so bile Rosenthalova in druge.

Poleg tega imamo tudi Institut za proučevanje komunizma na Kolumbijski univerzi, ki ga vodi Zigmunt Brzezinski.

Iz arzenala teoloških in protikomunističnih raziskav marksizma številni ljudje pri nas tudi danes, in to vse bolj, grabijo za svoje orožje. Z nekajdesetletno zamudo naši domnevno veliki intelektualci ponavljajo celo teze Berdjajeva in njegovo kritiko boljševizma. Poslušamo celo teze, da je za komunizem zrelo samo pravoslavje in nihče drugi na svetu. Pa dodajte temu še obsedenost s tem, da smo Balkan in da se balkaniziramo, da smo za tiranijo in despotijo – vse to je daljni odmev teorije vzhodnjaškega despotizma, ki je menda vznikal iz poplav Rumene reke in katerega potomec je celo caudillizem v Južni Ameriki (Wittfogel). Edinole anglosaksonski in germanski svet pa sta se tej pošasti izognila. Pa tudi, ko se je pri nas pisalo o birokratskem socializmu, se je šlo po sledi Bruna Rizzija in njegovega dela Birokratski socializem, katerega druga izdaja je bila pri nas pred kratkim prevedena. Djilasov Novi razred so navdihnili odkritja nekaterih italijanskih in ameriških sociologov pred drugo svetovno vojno.

Marsikaj je torej celo v naši današnji marksološki in »marksistični« literaturi samo zapozneno in provincialno prevzemanje ideologije in propagande meščanske družbe, marsikaj so odpadki in zapoznena prevzemanja starih odkritij iz velikega sveta v provincialni izdaji.

Tudi tu smo mi padali na izpitu, kadar je naša partija (z izjemo svojih

vrhov – Bakarića, Kardelja, Kidriča) ostala na ravni dokaj nizke, predmarksistične zavesti.

Ker je prišlo do zastoja socializma, vse to ogroža tudi samo razmišljanje o komunizmu in vero v komunizem, kar je tudi spodbudilo Vinka Hafnerja, da postavi vprašanje, v zvezi s katerim se pogovarjamo.

Gre za nekakšno množično zavest, vse bolj polno razočaranja, ki danes dobiva dodatni navdih tudi v tem, da socializem baje nikjer ni uspel in da nikjer, tudi pri nas, ne uspeva. Zato se išče alternativo, drugo strategijo, možnost svobodne izbire . . . Krepi zavest o restavraciji tako državnega socializma kot meščanskega parlamentarizma. Zato prihaja celo do aktualizacije stare meščanske šole naravnega prava, vseh zgodb v človeških svoboščinah, tem, kakršne so legitimnost in legalnost, totalitarnost, pa vse pogostejšega izenačevanja fašizma, komunizma, stalinizma, azijskega despotstva . . .

Pri vsem tem pa trpi tudi komunizem kot ideja. Upal bi si reči, da se zaradi naših zastojev v razvoju socializma celotne generacije vzgajajo na tej podlagi. Po Kardelju, Bakariću in nekaterih drugih ne proučujemo niti lastne družbe ne svetovnega razvoja, zato pa tudi ne vidimo, da se ta svet kljub vsemu vendarle spreminja v duhu komunistične vizije ter da komunizmu ne zvonijo zvonovi, da mu torej ni odzvonilo. Lahko bi dokazoval Bakarićevo tezo, da smo na pragu ustvarjanja nove družbe – tako pri nas kot v svetu. Kljub temu padamo na izpitu pod pritiskom ideologije srednjih slojev. Tudi v jugoslovansko družbo se vtihotaplja Reaganovo sporočilo, da je komunizem odšel na smetišče zgodovine.

V tem smislu je potrebna obnova partije. Naša kriza zastoja in težnje po restavraciji še niso dovolj napredovale, da bi bila obnova mogoča. Še težja pa mora biti, da se bomo le streznili.

DRAGO ŠČERNJAVIČ

Vsak korak resničnega gibanja je važnejši kot ducat programov

1

Ko sem prebral članek in poslušal današnjo razpravo, lahko ugotovim, da prevladujejo vprašanja in problemi s skupno značilnostjo, ki se ji pravi, kaj je razredna pozicija zveze komunistov danes oziroma kako krepiti razredno bistvo in družbeno vlogo zveze komunistov, čeprav to ni bilo neposredno rečeno. Družbeni položaj, vloga in naloge revolucionarne avantgarde delavskega razreda so odvisni od boja in strateških nalog v določenem zgodovinskem položaju, od bistva proizvodjalnih odnosov in

položaja delavskega razreda v njih ter od odnosa med osnovnimi razrednimi – nacionalnimi silami in družbeno zavestjo. Pri predmetu današnje razprave je treba izhajati iz stališč in opredelitev programa ZKJ in ugotoviti, da je v programu dana samo načelna formulacija končnega smotra boja komunistov, to je komunizem, ker zavzemamo stališče, da sta zgodovina in praksa končna sodnika pravilnosti idejnih – teoretičnih postavk ZK; vendar to ne pomeni, da se ZK odpoveduje končnemu smotru, ker prav v boju za razvoj in utrjevanje poti socialističnega samoupravljanja potrjuje uresničevanje daljne vizije.

Program ZKJ, sprejet na 7. kongresu ZKJ, je bil označen kot program določene etape boja za socializem, ki je usmerjen predvsem k neposrednim smotrom, ciljem, nalogam ter iz tega izhajajoče samoupravne oblike in poti, tako da smo pri njihovi zasnovi in razvijanju izhajali tudi iz končne vizije in ciljev prizadevanj komunistov in našega boja za uresničevanje brezrazredne komunistične družbe kot najbolj svobodne in pravične družbe. Pri tem se je ZK zavedala, da ne glede na to, kako je ta vizija daljna, je del nje že danes to, kar počnemo, to sta pot in boj za uresničevanje socialističnega samoupravljanja in na tej podlagi preobrazba vsebine, oblik in načina uresničevanja položaja, vloge delavskega razreda v družbenoekonomskem in političnem sistemu. Hkrati s tem pa je ZK tudi odprla pot za preobrazbo lastnega položaja in vloge kakor tudi oblik, metod in sredstev svojega boja ter komunistične revolucionarne akcije. Za to razpravo lahko ugotovimo z Marxom (brez citata pač ne gre), da »komunizem za nas ni stanje, ki ga je treba vzpostaviti, ideal, po katerem naj se stvarnost uravnava. Komunizem imenujemo stvarno gibanje, ki odpravlja sedanje stanje. Pogoji tega gibanja izvirajo iz zdaj obstoječih predpostavk.«

V svojem znamenitem referatu na 7. kongresu ZKJ je tovariš Kardelj poudaril in opredelil, kaj je in zakaj je opredeljen globlji smisel določitve končnega smotra v programu ZKJ. Mimogrede še naslednje: po končnem smotru komunizma se vsi trije dosedanji programi (1920 na 2. kongresu KPJ; na 5. kongresu KPJ 1948) ne razlikujejo, razlikujejo se po neposrednih smotrih in sredstvih boja. Program ZKJ, sprejet na 7. kongresu ZKJ 1958. leta, izhaja iz znanstvene teze, da je končna odprava kapitalizma in njegovih ostankov neogibna in da je prav tako neogiben revolucionarni prehod družbe v socialistične odnose in njihov postopni in stalni razvoj k višjim oblikam, tja do komunizma kot »oblike takšnih odnosov med ljudmi, v katerih bo – na podlagi visoko razvitih proizvodjalnih sil – vsak človek delal po svojih sposobnostih, a prejemal po potrebah« (Kardeljev referat na 7. kongresu ZKJ).

Takšna smer družbenega razvoja postaja končni smoter idejne, družbenopolitične in ekonomskopolitične akcije komunistov. Ob teh opredelitvah pa ne smemo pozabljati na znano Marxovo tezo, da je vsak korak resničnega gibanja važnejši kot ducat programov. Slehernemu izmed nas, naj si izposodim Kardeljevo misel, bi moralo biti jasno, da uresničevanje

konkretnega smotra, to je boj za uresničevanje socialističnega samoupravljanja, ni samo stvar subjektivnih prizadevanj, ampak je še kako pomembno praktično ustvarjanje ustavno opredeljenih družbenoekonomskih odnosov in doseganje materialnih rezultatov in pogojev ter razvijanje družbenih procesov, v katerih se družba razvija, in da je to današnji boj, komunistov, ki nosi v sebi vso bodočnost, čeprav še ne dovolj razvito, za bodočo vizijo komunizma. Zato se ne bi mogel povsem strinjati z nekaterimi poudarki v članku tovariša Hafnerja, ki meni, naj bi bil komunizem zdaj v teh družbenih protislovjih neposredni smoter naše akcije, kajti sedanosti, ki je zelo zapletena, protislovna, ne bi smeli obremenjevati z daljnimi vizijami, ampak naj bi bil neposredni smoter delovanja zveze komunistov in članstva usmerjen v osrednji spopad v produkcijskih odnosih, ki so deformirani, ker je treba omejiti ter odstraniti pogoje in možnosti za obstoj nosilcev monopolov in moči, ki si prilaščajo pravico do razpolaganja s presežnim delom in sredstvi družbene reprodukcije, ki v imenu delavskega razreda in delovnih ljudi krojijo odločitve in jih zožujejo in tako onemogočajo prehod delavskega razreda v položaj in vlogo emancipiranega razreda v družbi. Prav to, da delavski razred in delovni ljudje v praksi postanejo stvarno dejanski oblikovalec in nosilec upravljanja in odločanja o družbenem razvoju in da delo in rezultati dela edinole določajo ekonomski in socialni položaj človeka v družbi, je bistvena naloga komunistov in komunizma v sedanjem trenutku in nujen pogoj za ohranitev, identifikacijo komunistov s komunizmom in s tem za ohranjanje in razvijanje bodoče vizije. Vsekakor pa zaostrena družbena protislovja, nerazvite proizvodilne sile ter krizna gospodarska gibanja doma in splošna kriza v svetu itd. ne morejo biti izgovor, ki je za nekatere že kar alibi, češ, da to stanje otežuje razvoj v tej smeri. Na to opozarjam zato, ker sta nam potrebna v takšnem stanju komunistična revolucionarna akcija in prodor sil socialističnega samoupravljanja, socialistične demokracije, ne pa, da opisujemo in si pojasnjujemo, kaj je oziroma ni komunizem, ker bi nas to »zapeljalo v konstrukcije ali v nekoristno prerokovanje« (Kardelj). Prav zato tudi program ZKJ omenja samo načelno formulacijo končnega smotra.

Seveda pa to ne pomeni, kot mislijo nekateri, da je opredelitev boja komunistov za komunizem samo formalna in propagandna poteza komunistov, in prav tukaj podpiram intencijo članka, da bi moral biti končni smoter v zavesti in vsakdanji praksi komunistov idejni in politični kažipot za presojanje razmer, razvitosti samoupravnih družbenoekonomskih odnosov, za dogovarjanje in opredeljevanje v vsakdanji aktivnosti pri doseganju in uresničevanju neposrednih in zdaj uresničljivih smotrov. Res pa je tudi to, da je pojem komunizem skoraj izginil iz našega političnega besednjaka, iz naših dokumentov, pa tudi iz teorije, ki bi ga morala »napolniti« z novo vsebino, in da se v vrstah ZK s tem pojmom in njegovim pomenom še najbolj srečujemo, ko kandidatom za sprejem v ZK pojasnjujemo in razlagamo bistvo in pomen programa ZKJ. V zvezi s tem

pa je treba poudariti Kardeljevo misel, »da komunizem ni končni smoter akcije komunistov samo zato, ker le-ti to želijo, temveč zato, ker je neogibna smer družbenih gibanj«. Zakaj, kje in kakšne so zakonitosti v teh gibanjih, pa se najbolj vidi v vsakdanji praksi, da se tudi v vrstah ZK ločimo po tem, kako vidimo in kako razumemo, kaj so neogibne smeri gibanja.

Tako npr. so danes spori v ZK, ker je del komunistov, ki v teh kriznih razmerah bolj verjame in zaupa v oblike in sredstva etatizma, tehnokratizma ter etatističnega, centralističnega, tehnokratskega načina urejanja določenih vprašanj in premagovanja problemov, kot pa v samoupravne oblike in odnose ter moč delavskega razreda in ljudskih množic pri izhodu iz krize. Gre tudi za to, da jim je bližja teza o enopartijski vlogi ZK, to je o njeni prevladi, kot pa o ZK (kot jo opredeljuje Kardelj v Smereh razvoja) kot svobodni interesni obliki združevanja najnaprednejšega dela družbe.

Bistvo teh problemov je, da imajo nosilci etatističnih in tehnokratskih pogledov na vseh ravneh v družbi in v vrstah ZK skupni idejnopolitični imenovalec – zavarovanje lastnega položaja, pomena in vloge. Podlaga njihove družbenoekonomske vsebine je boj za ohranitev in drugačno delitev že tako odtujenega družbenega dohodka, ali med panogami, grupacijami oziroma med posameznimi družbenopolitičnimi skupnostmi, zlasti pa republikami in pokrajinami. Vendar pa o teh vprašanjih in problemih v ZK razpravljamo še preveč verbalno in splošno in kot komunisti ne identificiramo njihovih nosilcev, ne organiziramo dovolj konkretnega idejnega in političnega spopada in učinkovitih akcij kot pogoj za nadaljnji preboj socialističnega samoupravnega družbenoekonomskega odnosa in krepitev socialistične samoupravne integracije v združenem delu. Kot komunisti bi morali vedeti, da ZK ni neobčutljiva za te elemente, ki lahko v drugačnih razmerah sil in moči postopno začnejo prevladovati in bi ZK lahko potisnil v veliko zgodovinsko napako glede nadaljnje usmerjanja družbenega razvoja.

Omeniti bi moral tudi vprašanja razmerja med programom ZKJ in nekaterimi kongresnimi dokumenti ZK, ker so bili na nekaterih kongresih ZKJ in konferencah ZKJ sprejeti programski dokumenti. Gre za medsebojno dopolnjevanje v tem smislu, da so resolucije na nekaterih kongresih posamezna načelna stališča programa ZKJ (npr. o blagovni proizvodnji v socializmu je v programu ZKJ le pet manjših odlomkov) idejno teoretično in praktično razčlenile, kar je tudi naloga kongresnih dokumentov.

Program je poleg načelnih tez tudi zelo konkreten ter opredeljuje nekatere neposredne smotre in naloge na posameznih področjih. Vsekakor je treba reči, da je program ZKJ ustvarjal, kritičen in zelo živ dokument, vendar pa sta njegov duh in pristop premalo prisotna v vsakdanji praksi in aktivnosti komunistov. Program povezuje boj za splošni napredek socializma s prizadevanji za konkretno izboljševanje življenjskih in delovnih razmer delavcev in vseh delovnih ljudi, za rast osebnega in družbenega standarda. Pomembno je tudi to, da se program

ZKJ obrača na vse ljudi in opozarja, kot pravi Kardelj, na neposredne in praktične rezultate, ki naj jih prinese graditev socializma. s tem programom ZK odkriva perspektivo vsem ljudem. Iz tega izhaja vprašanje, ki je tudi danes še kako aktualno, kakšna je sploh seznanjenost komunistov s temeljnimi ugotovitvami in stališči programa oziroma kakšna je sploh seznanjenost delavcev in delovnih ljudi in občanov. V zvezi s tem ima tov. Hafner prav, ko pravi, da so slabo seznanjeni, kar potrjujejo tudi moje izkušnje.

2

Članek tov. Hafnerja po mojem mnenju izhaja iz temeljnega vprašanja, tako kot je to opredeljeval tudi tov. Kardelj na nekaterih že omenjenih plenurnih CK ZKS (npr. 1969. leta), in daje nekatere odgovore v stališčih in ugotovitvah, kaj je oziroma kaj ni, in opredeljuje, kakšna bi morala biti razredna in nacionalna pozicija ZK v današnjih kriznih razmerah in glede na naloge, ki so pred nami, pri opredeljevanju izhoda iz krize. Vsak družbenoekonomski in politični sistem je določen z naravo oblasti, z naravo družbenoekonomskih odnosov, se pravi lastnine proizvodjalnih sredstev in na tej podlagi graditve takšnih ali drugačnih oblik, poti družbenoekonomskega in družbenopolitičnega sistema glede na smotre in cilje, ki jih je posamezna družba opredelila. Dejstvo je, da čistih oblik in sistemov ni bilo – ne glede na sestavo oblasti. Novo se poraja v nedrjih starega sistema in zmaguje v dolgotrajnem boju s starim. Pogoji in oblike tega boja vplivajo na naravo novega. Za našo družbo lahko rečemo, čeprav to neradi priznavamo, da smo še vedno globoko protislovna družba z razrednimi elementi, in če to pravimo, se moramo takoj vprašati, v čem se danes kaže ta razredni konflikt. V zvezi s tem se zelo strinjam s tov. Kučanom, ki pravi, »da nismo uspeli v zamenjavi razrednega nosilca v družbeni reprodukciji in v družbi in da delavca nismo povsem spremenili iz meznega v upravljalca« (seja odbora 10. kongresa ZKS – Komunist, št. 49 – 6. 12. 1985).

Torej gre za ključno vprašanje oblasti delavskega razreda in ZK bi morala jasno ugotoviti, kako obvladujemo ta protislovja, kje se v družbi bije razredni boj in kako se danes to kaže. Menim, da je treba v takih razmerah ter v razmerjih sil in moči, kot so v družbi in v zvezi komunistov, na kontinuiteti stališč tov. Tita in tov. Kardelja zgraditi in tudi dati jasen odgovor na vprašanje, kaj je danes in kaj je jutri in v naslednjem obdobju razredna pozicija zveze komunistov in kaj sploh pod tem pojmom razumemo v ZK. Lahko rečem, da kriza ostri linije, in prepričan sem, da bi morali s takim pristopom, jasnostjo misli in sodb in načinom obravnavati to vprašanje glede na sedanje razmere, kot je to storil v bližnji preteklosti tov. Kardelj, npr. na 8. seji CK ZKS dne 13. 10. 1969, na seji aktiva ljubljanskih komunistov leta 1971 in 1974, ko je jasno odgovoril in opredelil razredno pozicijo ZK v današnjih razmerah in glede na bodoče naloge. Njegovi poudarki so v marsičem še danes zelo aktualni, ker je

sedanji trenutek v družbi in v ZK takšen, da nekateri s pomočjo tega stanja ohranjajo svoje pozicije in moči.

Zakaj opozarjam na to? Gre za to, da nekateri pojmi teorije doživljajo nagle preobrazbe, včasih progresivne in ustvarjalne, včasih pa tudi problematične, kot je to poudaril tov. Kardelj (na omenjenem plenumu CK ZKS), da še »ena takšnih problematičnih metamorfoz nanaša na nekatere temeljne praktične probleme naše politike in se tiče pojmovanja in teorije o razrednem boju in delavskem razredu«. V zadnjih letih in tudi zdaj (časopisi, posveti, simpoziji, seje organov ZK) sploh na veliko razpravljamo, kaj se je spremenilo v položaju, strukturi in vlogi ter sploh v pojmu delavskega razreda in kaj v vsebini pojma razrednega boja in kakšne so vzročne in posledične zveze med temi razpravami in družbenim razvojem. Lahko bi rekel, če izhajam iz Kardeljevega pojmovanja in izhodišč 10. kongresa ZKJ, ki imajo tudi velik teoretični pomen, da je v vseh teh razpravah pogosto čutiti več politike kot marksistične teorije. Če se en del politike skriva za nekaterimi teorijami, ki kujejo novo vsebino pojmov, in tako redefinirajo kontinuiteto nekaterih pojmov, s tem samo zamegljuje bistvo problemov in odnosov, po drugi strani pa je to tudi dokaz, da gre za določene družbene konflikte in razmerja družbenih sil in moči v družbi, s katerimi bi se morali še bolj odkrito soočiti, jih analizirati in dati odgovore predvsem v ZK za njihovo reševanje. Vprašal bi se, kaj je treba še dodati v pojmovanju razredne pozicije ZK, tako kot je to storil tov. Tito, tako kot je to opredeljeval tov. Kardelj. Ali niso nekatera »nova pojmovanja« redefenicija teh pojmov, ki po svojem bistvu povzročajo v vrstah ZK idejnopolitično zmedo in so znanilci spremenjenega razmerja sil in moči v ZK in v družbi?

Branilci etatističnih – birokratskih in tehnokratskih pogledov v družbi, en del teh elementov je tudi v ZK, zagovarja krepitev državnolastniških in skupinskolastniških odnosov ter prodajajo svoje razvojne poglede, kako se organizirati v družbi in delovati v proizvodnji in v združenem delu nasploh, in to tako, da si prisvojijo pravico govoriti v imenu delavskega razreda, naroda in presojeti, kaj je za delavski razred in narod dobro in kaj ni in kako še v bistvu naprej ohranjovati monopolitično ter državnolastniško pozicijo in upravljanje s presežnim delom delavskega razreda. Ti idejni branilci monopola – če si sposodim Kardeljevo misel – identificirajo razredni boj z močjo aparata, diktaturo proletariata pa z družbeno vlogo tega aparata.

Zveza komunistov se je sicer že zelo zgodaj idejno, programsko ter praktično oddaljila od take ideologije in prakse ter jo ostro kritizirala. Kljub jasni strateški smeri graditve samoupravljanja kot tiste oblike proizvodnih odnosov, v katerih ima delavski razred prevladujočo in vodilno vlogo, pa v operativno izpeljevanje nismo vgradili učinkovitih družbenih »varovalk« in postavili učinkovitih mehanizmov za preprečevanje nastajanja in razraščanja določenih eformacij.

Kje je vzrok? Vsekakor je vzrok tudi v pojmovanju in zavesti, kako naj

se v praksi uresničujejo zgodovinski interesi delavskega razreda oziroma kako naj se uresničuje tisto, »kar je Marx razumel pod pojmom vsebine in oblike diktature proletariata kot sistema političnih in družbenih odnosov, v katerih je dolgoročni zgodovinski interes osvobodjanja dela in delovnega človeka oziroma delavskega razreda dominanten in nesporno zagotovljen«, ter kot pravi Kardelj: »Oblike tega sistema pa so lahko zelo različne in same po sebi niso odločilne. Odločilna je notranja vsebina tega sistema« (Kardelj – 8. seja CK ZKS 1969. leta).

V tem pojmovanju so razlike in iz takšnega ali drugačnega razumevanja diktature proletariata so v zvezi komunistov tudi danes različne razlage pojma, kaj je delavski razred. ZK se je v svojih stališčih in pogledih, še najbolj pa v izhodiščih za 10. kongres ZKJ zavzemala in se še danes zavzema in opredeljuje za širše pojmovanje delavskega razreda, ne pa samo za njihovo identifikacijo s fizičnim delom ali s čim podobnim. Vprašam se, zakaj na teh izhodiščih ne nadaljujemo oziroma kaj jim manjka, da si izmišljamo številna nova pojmovanja. Nosilci birokratskih in tehnokratskih teženj govorijo danes v podobni preobleki razna gesla, ki jih je Kardelj na seji leta 1969 omenjal (in se danes pojavljajo), zato jih ponovno poudarjam: »... da bojda ni več delavskega razreda«, »da ni več razrednega boja«, »da je sklicevanje na delavski razred in razredni boj samo izgovor, s katerim ZK brani svojo družbeno pozicijo«, »da je sklicevanje na delavski razred, razredni boj, sektaštvo« in podobno. Obenem pa se v istih krogih pojavljajo zahteve po krepitvi etatističnega in birokratsko tehnokratskega upravljanja in centralizacij, in ravno to počenjajo tisti, ki nekritično povzemajo razne teorije in teze na tleh tehnomanagerskega monopola. To so ponavadi tudi tisti, ki pravijo: »Dajte nam oblast in vsa pooblastila oziroma z drugimi besedami monopol, ter se odrecite vodilni vlogi in položaju delavskega razreda, raznim razrednim in samoupravnim utopijam, pa bo boljše za tebe in srečnejša bo družba«. To je poenostavljeno, vendar pa se za visoko učenimi teorijami skrivajo prav takšni pogledi. O razrednem boju je treba reči, da dokler so kakršnekoli možnosti nekaterih delov upravljaljskih struktur razpolaganja s presežnim delom, oziroma dokler obstaja presežno delo, tako dolgo so in se bodo izražali v socialistični družbi elementi razrednega boja. Pri tem pa je sedanja in zgodovinska odgovornost komunistov, kaj smo komunisti in ZK kot celota storili, da bi zmanjšali in odpravili razne oblike, mehanizme in poti odtujevanja presežnega dela in dohodka, in kaj smo storili, da bi bil delavski razred v praksi vse bolj usposobljen za obvladovanje in odločanje o celotnem razpolaganju s presežki dela.

Notica k objavljenim prispevkom

Preliminarno predstavljamo nekaj fragmentov na podlagi pravkar zbranih podatkov iz ankete Slovensko javno mnenje (SJM). Najprej tiste, ki z različnih vidikov osvetljujejo ekonomsko, politično in sploh družbeno krizo (dr. Zdravko Mlinar). Slede ocene podatkov, kako mednacionalni odnosi odsevajo v medrepubliških odnosih (dr. Peter Klinar). Tokrat so za naše bralce posebej zanimivi podatki o letošnjih delegatskih volitvah – bile so že četrte po vrsti – oziroma ocene o tem, kaj kažejo podatki o naši politični zavesti, še bolje – volilni zavesti (dr. Boštjan Markič). In nazadnje, že tradicionalno zelo zanimive analize, kako gospodarska in v širšem smislu tudi družbena kriza zajema ključne plasti posameznikovega in družbenega življenja na področju sekularizacije in revitalizacije religije (dr. Zdenko Roter). V eni naslednjih številki revije bomo objavil daljšo razpravo, prav tako na osnovi SJM, o vrednotenju družbene vloge Zveze komunistov. Ti podatki in ugotovitve nam (ob vseh omejitvah, ki so značilne za anketne raziskave) razkrivajo in približajo življenjsko problematiko ljudi, njihovih medsebojnih odnosov, vključno z mednacionalnimi odnosi, tako da lahko predstavljajo korektiv zelo razširjenemu apriorizmu in splošnemu umovanju brez realne podlage. Na tem mestu se sicer omejujemo le na t. i. »sumarne podatke«, torej na to, da jih predstavljamo nerazčlenjeno, glede na strukturo prebivalstva in različna družbena okolja. V tem smislu gre torej za instrument demokratizacije, saj ljudem s takšnimi raziskavami odpiramo dodatane možnosti izražanja v političnem procesu. O tem smo več razpravljali že ob začetkih tovrstnega raziskovanja pri nas; gl. npr.: Z. Mlinar, Pomen raziskovanja javnega mnenja, Teorija in praksa, 6/1969. Istočasno pa nam redno, sprotno spremljanje javnega mnenja omogoča, da – navzlic velikim nihanjem oz. variabilnosti v tipu časa, hitreje razkrivamo tudi morebitne (razvojne) trende in preusmeritve.

ZDRAVKO MLINAR

Kako ljudje doživljajo družbeno krizo?

Prav o sedANJI družbeni krizi imamo veliko splošnih, globalističnih razprav, v katerih se bohota *prazni verbalizem*, ne da bi se razpravljalci vsaj poskušali opreti na podatke o dejanskem stanju. Kako pa ljudje sami doživljajo in se odzivajo na krizno situacijo?

Največ ljudi ocenjuje, da danes »ne gre samo za gospodarsko, ampak tudi za politično krizo, ki zadeva celo družbo« (44,9%); nato sledi ocena, da »smo v resni gospodarski krizi« (34,9%), dosti manj pa je tistih, ki so mnenja, da »smo v prehodnih, kratkotrajnih razvojnih težavah« (9,4%).¹

¹ Preostali pa sploh ne vidijo težav oziroma krize (1,1%), ali pa so neodločeni (9,7%).

80% prebivalcev Slovenije torej občuti oziroma doživlja sedanje razmere kot resno krizno situacijo.

Kaj to – bolj konkretno – pomeni za posameznika in za družino, lahko vidimo v naslednjem: 1. skoraj polovica prebivalcev (47,0%) mora zelo skrbno gospodariti z denarjem in se omejevati pri nakupih opreme, obleke in podobno; 2. nekaj manj je tistih (37,1%), ki se odzivajo na krizo tako, da so postali bolj varčni, vendar se omejujejo v manj pomembnih stvareh, privoščijo si manj luksusa ipd.; 3. precej manjši (9,1%) je delež tistih, ki jim ničesar ne primanjkuje, tako da se jim ni treba nič posebej omejevati; 4. končno pa je še 5,6% prebivalcev, ki jih sedanja kriza tako hudo prizadeva, da se morajo močno omejevati tudi pri nakupu hrane, živijo v pomanjkanju osnovnih dobrin oziroma v revščini.

Čeprav je v Sloveniji – vsaj za sedaj – še relativno malo tistih, ki so eksistenčno ogroženi, pa jih po drugi strani mora kar 90% bolj ali manj omejevati svojo porabo. Prikazano stanje je skoraj nespremenjeno v zadnjih treh letih (na podlagi anket SJM 1983, 84 in 86).

Prikazane ugotovitve lahko še dodatno osvetlimo z odgovori na vprašanje »zakaj pravzaprav delam«. Značilno se nakazuje trend, da se od 1982 l. povečuje delež tistih, ki so odgovorili »da sploh lahko živim« (1982 l. = 33,5%, 1983 l. = 46,7 in 1986 = 51,6%). V krizni situaciji torej vse bolj stopa v ospredje vprašanje – *kako sploh preživeti!* To pa ni nekakšna posebnost Jugoslavije, saj sociologi tudi drugod po svetu vse pogosteje obravnavajo značilne »strategije preživetja«.

Prejšnja desetletja je – tudi v okviru marksizma – prevladoval vizionarski optimizem, v tem smislu, da se bo človek iztrgal iz svojega podrejenega položaja v naravi in družbi in postal njun gospodar. Zavračali smo razlage, ki so vključevale značilne pojme iz biologije oziroma procese iz živalskega ali rastlinskega sveta kot so *preživetje*, *prilaganje* (adaptacija), *ravnotežje* ipd. Sedanja ekonomska in ekološka kriza pa nas spet vračata na staro.

Na podlagi subjektivnega ocenjevanja sedanjega materialnega položaja (standarda) posameznika in družine v primerjavi s stanjem pred petimi leti ugotovljamo, da je skoraj dvakrat več (41% tistih, ki pravijo, da se je le-ta poslabšal, kot pa tistih (22%), katerim se je izboljšal. V podobnem ocenjevanju (za pet let nazaj) je šlo še 1982 l. za obratno razmerje, tako da je bilo več tistih, ki se jim je standard izboljšal kot pa tistih, ki se jim je poslabšal.²

Ker smo nekatera vprašanja v anketah Slovensko javno mnenje spremljali več let, lahko sedaj razkrivamo posamezne trende, ki so značilni npr. za čas od 1978 do 1986. Prav v tem času vidimo, da so ljudje doživljali kako so se življenjske razmere nenehoma slabšale; edino od

² Ob tem naj pripomnimo: mogoče nas preseneča, da je danes sploh še kdo, ki se mu materialni položaj izboljšuje; vendar je pri tem treba upoštevati tudi značilne faze življenjskega ciklusa posameznika in družine. Tudi če gre za vsesplošno upadanje »standarda«, bodo nekateri, ki so se npr. ravno zaposlili, ali so napredovali pri delu, ali če so se njihovi otroci osamosvojili ipd. izboljšali svoj materialni položaj. Poleg tega pa v času krize nekateri »kujejo dobičke« bodisi s svojim delom ali tako, da izkoriščajo svoj prednostni položaj (npr. v odnosu do [pod]najemnikov stanovanja ipd.).

1984 do 1986 gre v nekaterih primerih za manjša odstopanja od trenda. Poglejmo najprej odgovore na (zelo splošno) vprašanje – »kako ljudje živijo?«

	Danes boljše (kot pred 5 leti)	Danes slabše (kot pred 5 leti)	Približno enako (kot pred 5 leti)	Ne ve
1978	85,2	2,2	12,1	0,5
1980	73,3	7,2	18,0	1,5
1982	40,2	29,1	18,1	2,7
1983	21,0	51,8	14,4	2,7
1984	12,7	69,1	16,6	1,6
1986	15,4	60,1	22,3	1,3

Takšno splošno – in nekoliko ohlapno – oceno, ki kaže na slabšanje življenjskih razmer, lahko konkretiziramo z bolj specifičnimi vprašanji. Vzemimo najprej – »možnost dobiti zaposlitev«. Tudi v tem primeru gre za povsem podoben trend, tako da se delež odgovorov, ki kažejo na slabšanje možnosti zaposlovanja, povečuje od 1978 l. do 1983 (78 l. = 15,9%, 80 l. = 27,7%, 82 l. = 68,4%, 83 l. = 84,4%), v letu 1984 in 1986 pa nekoliko upade (81,9% in 74,1%).³

Med najpomembnejše določilnice in obenem kazalce življenjskih razmer ljudi lahko štejemo – stanovanje. Zato si oglejmo kako prebivalci Slovenije odgovarjajo – znotraj istega sklopa – še na (retrospektivno za 5 let) vprašanje o tem, kako ocenjujejo »možnost dobiti stanovanje«. Odgovori, ki kažejo na slabšanje te možnosti (zaradi poenostavitve združujemo kategoriji – »slabše, manjše« in »dosti slabše, dosti manjše«) nam zelo določno razkrivajo takšen *negativni trend* od 1978 l. do danes:

1978	1980	1982	1983	1984	1986
17,4	28,9	57,0	63,7	70,4	71,8

Ti podatki nam sicer sami po sebi še premalo povedo o slabšanju stanovanjskih razmer. Tu namreč ostajajo prikriti številni razlogi, zaradi katerih pričakujemo še dosti večjo, da ne rečemo kar dramatično *zaostritev stanovanjskega vprašanja* v bližnji prihodnosti. Gre za stek ekonomske in ekološke krize, zraven pa še za krizo v samem usmerjanju razvojnih procesov. Z ekonomskega vidika sledimo upadanju realnega osebnega dohodka. S prostorsko-ekološkega vidika je radikalno omejena zazidljivost zemljiških površin. Z vidika upravljanja pa gre za krizo lahkomišelnega eksperimentiranja z »družbeno usmerjeno stanovanjsko gradnjo«

Seveda pa imamo v tem primeru na voljo tudi »objektivne« podatke o tokovih zaposlovanja in se nam ni treba opirati le na javnomnenjske raziskave. Podobno velja za podatke o stanovanjski gradnji. Vendar dobimo popolnejšo sliko, če upoštevamo tako ene kot druge vire informacij; ker pa to že presega namen tega prispevka, se omejujemo le na prikaz SJM.

(istočasno s splošnimi deklaracijami o uveljavljanju ekonomskih zakonitosti). Hkrati pa se v imenu podružbljanja omejuje individualna pobuda. Ob vsem tem je močno upadla stanovanjska gradnja, kar bodo ljudje v polni meri občutili šele čez nekaj let.

V tem smislu razumemo tudi odgovore na vprašanje ali nameravajo graditi hišo, kupiti stanovanje, povečati ali izboljšati obstoječe prostore, zamenjati hišo ali stanovanje. Od 1980 l. se je (rahlo) povečal delež tistih, ki ne nameravajo ničesar od navedenega (od 51,6 na 62,4%). Toda večje spremembe verjetno šele prihajajo!

Tudi »možnosti izobraževanja oz. kvalifikacije« se po mnenju vprašancev slabšajo, nekje od 1983. ali 1984. leta; le zadnje (še vedno retrospektivne) ocene, iz letošnje ankete, kažejo na pozitivno odstopanje od tega trenda.

Ilustrativno si še oglejmo, kako se spreminja »možnost imeti in preživljati otroke«. Delež odgovorov, ki kažejo na »slabše, manjše možnosti«, se (v %) spreminja takole:

1978	1980	1982	1983	1984	1986
8,7	11,7	29,2	58,0	73,8	68,2

Te spremembe lahko vsaj hipotetično pojasnujemo kot izraz slabšanja materialnega položaja; vse večji pomen pa bo pri tem imelo tudi stanovanjsko vprašanje.

Ko gre za ocenjevanje *demokracije odločanja*, ugotavljamo, da se je v istem obdobju (1978–1986) močno zmanjšal delež pozitivnih ocen, in sicer od 72,3% na 18,8%, obenem pa povečal delež tistih, ki kažejo na stagnacijo (od 23% na 44%). Podobne so tudi ocene glede samoupravljanja in glede »spoštovanja dela in delavca«.

V zvezi s tem izstopa sklop vprašanj, ki zadeva spremembe v delovanju političnih subjektov (glej več o tem v prispevku dr. B. Markiča). Naj jih osvetlimo le kot sestavino sedanje krizne situacije. Očitno se potrjuje, da ne gre le za ekonomsko krizo (in ekološko, ki bo obravnavana na drugem mestu), temveč gre tudi za politično krizo. Bolj kot kadarkoli do sedaj – v času po revoluciji – se kaže težnja k *marginalizaciji* osrednjih dejavnikov političnega sistema, kot sta npr. Zveza komunistov in Socialistična zveza. Med zadevami, ki naj bi se jim kongresi ZK prvenstveno posvetili, izstopa npr. »izboljšanje življenjskega standarda«, kar je izpostavilo 67,8% vprašancev (leta 1978 le 30,0; l. 1982 pa 43,6); »razvoj samoupravljanja« le 16,2% in »krepitev družbene vloge zveze komunistov« le 5,6% vprašancev; istočasno pa se je vendarle močno povečal delež odgovorov, ki terjajo večjo pozornost »družbenemu položaju delavcev« (60,2%).

Med dvanajstim anketami SJM (vse od l. 1968), v katerih je bilo vprašanje o tem, koliko je politika Zveze komunistov pri nas skladna z interesi večine, je bilo letos relativno najmanj odgovorov – »povsem je

skladna«, tj. le 12,3% (medtem ko jih je še 1980. bilo skoraj 50%).⁴ Spreminja se tudi odnos ljudi do Socialistične zveze. Čeprav gre za relativno manjše spremembe, je vendarle značilno, da *upada (pozitivno) vrednotenje njene vloge*.

Na podlagi pravkar dobljenih podatkov in njihove primerjave s tistimi iz l. 1980 se kaže, da so lahko deklarativne razvojne usmeritve povsem v nasprotju s smerjo dejanskega spreminjanja. Navzlic izjemnemu poudarjanju pomena *znanja in ustvarjalnosti*, se je njuna dejanska pomembnost med merili, ki so odločilna za napredovanje pri delu, v tem času celo zmanjšala. Podobno se je zmanjšal tudi pomen učinkovitosti. Istočasno pa je človekovo napredovanje pri delu (in seveda – kar izhaja še iz drugih podatkov – tudi iskanje zaposlitve) postalo še v dosti večji meri odvisno od *zvez in poznanstev oziroma protekcije*. Še bolj razširjeno je postalo *komolčarstvo, brezobzirnost in karierizem*.

V razliko od takšnih zanzav o dejanskem stanju pa na ravni ciljev, za katere se ljudje – bolj ali manj – zavzemajo, razkrivamo, da se je že od 1978. l. vseskozi uveljavljal trend vse večjega zavzemanja ljudi za to, da bi »izbirali *najbolj poštene ljudi* na odgovorna mesta«. Podobno, vendar nekoliko manj izrazito pa se je v istem času okrepila zahteva, da *bi bilo treba zagotoviti* (to seveda ni isto kot že nakazana dejanska praksa) izbor *najbolj izobraženih in strokovnih ljudi* na vodilne funkcije.

Končno si še oglejmo, kako se v krizni situaciji spreminja odnos ljudi do prihodnosti. Ugotovili smo tri značilne spremembe.

a) Kriza je vplivala na ljudi tako, da so razširili časovne horizonte svojega razmišljanja; povečal se je delež tistih, ki – zaradi gospodarske krize – več razmišljajo o prihodnosti, o tem kar nas čaka;

b) Zmanjšal se je delež tistih, ki z optimizmom gledajo na prihodnost;

c) Krepi se stališče, da je treba dati več sredstev in sil za iskanje dolgoročnih razvojnih rešitev, kar temelji na spoznanju, da le sprotno reševanje »tekočih zadev« ne bo privedlo do uspešne rešitve sedanje krize.

Temeljitejša analiza, ki presega namen in okvir tega prispevka, bo lahko bolj razločno pokazala, katere spremembe so pri vsem tem bistvenega pomena, katere pa le izraz naključnosti v trenutni situaciji.

⁴ Drugi deleži odgovorov pa se razvrstijo še po naslednjih kategorijah: deloma je skladna 50,4%, ni skladna 16,6% in ne ve, neodločen 20,8%.

Pogled na stališča o mednacionalnih odnosih

V raziskavi Slovensko javno mnenje 86 smo proučevali mednacionalne odnose na splošnejši in konkretniji ravni. V Sloveniji je predvsem mogoče raziskovati jugoslovanske mednacionalne odnose kot se kažejo v tej družbi, to pa zahteva raziskovanje stališč v zvezi z delavci iz drugih republik (internimi imigranti), ki živijo in delajo v Sloveniji. Nacionalno dokaj homogena slovenska družba se v novejšem obdobju sooča s konkretno mednacionalno problematiko predvsem prek odnosov med avtohtonim slovenskim prebivalstvom in imigranti iz drugih jugoslovanskih republik. Avtohtoni narodnostni (madžarska in italijanska) ne predstavljata namreč v odnosih z avtohtonim slovenskim prebivalstvom kakšnih izrazitejših problemov v mednacionalnih odnosih. Mednacionalni odnosi odsevajo v medrepubliških odnosih in tudi ta vidik je vključen v naše raziskovanje.

Kar zadeva splošne ocene o mednacionalnih odnosih v Jugoslaviji v letošnji raziskavi ugotavljamo, da prevladujejo vmesne presoje (42%), ki jim sledijo pozitivne ocene (36%). Nadaljuje pa se trend, ki začenja s kriznimi pojavi, izrazitega zniževanja pozitivnih ocen in povečevanja vmesnih in negativnih kritičnih ocen o sodobnih jugoslovanskih mednacionalnih odnosih. Deleži pozitivnih ocen so bili 1980. leta 82%, v 1986. letu pa dosegajo le še 36%. Deleži negativnih ocen mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji so bili v letu 1980 izraženi le z 1% odgovorov, v 1986. letu pa so dosegli že 17% takšnih stališč slovenske populacije. Slovensko javno mnenje še kar naprej zaznava procese slabšanja mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji, kljub prevladujočim vmesnim ocenam teh odnosov, kar pa govori za to, da prevladujoče presoje vendarle na odsevajo vsestranske krize mednacionalnih odnosov.

Splošne ocene mednacionalne odnose v Sloveniji s prevladujočimi deleži stališč označujejo kot dobre (53% odgovorov), ki jim sledijo vmesne označbe (odnosi niso niti dobri niti slabi). Visoki so deleži negativno-kritičnih ocev (20%). Tudi za mednacionalne odnose v Sloveniji velja, da se od začetka krize do sedanjega časa znižujejo pozitivne in povečujejo vmesne ter negativno-kritične ocene. Slovensko javno mnenje torej tudi v Sloveniji zaznava povečevanje zapletov v mednacionalnih odnosih, čeprav manj poudarjeno kot to velja za mednacionalne odnose na ravni Jugoslavije.

Pogled na prihodnost mednacionalnih odnosov ni optimističen. Prevladujejo nedinamični pogledi o nespreminjanju mednacionalnih odnosov, ki jim sledijo visoki deleži stališč, da se bodo v prihodnje nacionalni odnosi še slabšali. Deleži optimističnih predvidevanj pa so nizki. Od

kriznih obdobij naprej se pesimizem glede prihodnosti mednacionalnih odnosov kar naprej širi in v tem letu deleži pesimističnih predvidevanj presegajo deleže negativno-kritičnih ocen sedanjih mednacionalnih odnosov.

Ko anketiranci v Sloveniji na splošno presojujejo mednacionalne odnose v Sloveniji, menijo z najvišjimi deleži svojih odgovorov, da je zadnje čase v nacionalnih odnosih zmeraj več negativnih pojavov. (Te ugotovitve so skladne z že omenjenimi trendi, ki govorijo za povečevanje zapletov v mednacionalnih odnosih v Sloveniji.) Z nekaj nižjimi deleži pa anketiranci sodijo, da je teh negativnih pojavov ves čas približno enako, da se torej ne širijo ali ožijo. Nizki pa so deleži odgovorov, da negativnosti v nacionalnih odnosih ni več in, da se v zvezi z njimi pretirava. Nizki deleži stališč, da negativnih pojavov v mednacionalnih odnosih ni več in, da se skuša ustvariti vtis, da jih je več, da se prikrijejo drugi problemi, kažejo na to, da le majhen del slovenske populacije sprejema tezo o napihovanju nacionalnih problemov zaradi prikrivanja drugih temeljnih problemov.

Na bolj konkretni ravni so vidna stališča o mednacionalnih odnosih ob merjenju pripravljenosti povežovanja ali ločevanja Slovencev s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Večinski deleži kažejo na pripravljenost Slovencev, da razvijajo s pripadniki drugih narodov in narodnosti prijateljske ter dobre delovne in sosedske odnose. Kar zadeva prijateljske odnose ugotavljamo, da se kaže večja pripravljenost za razvijanje teh odnosov s pripadniki etnično-kulturno sorodnih jugoslovanskih narodov, nekaj manjša pripravljenost pa s pripadniki etnično-kulturno različnih narodnosti. Slovenci pa izražajo glade vstopanja v intimne primarne odnose – zakonske skupnosti, izrazito endogamno zaprtost, ker želijo živeti v zakonski skupnosti s pripadniki svojega naroda. Deleži stališč ob pripravljenosti sklepanja etnično mešanih zakonskih skupnosti s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti so nizki. Do pripadnikov etnično-kulturno različnih jugoslovanskih narodnosti prihajajo do izraza nizki deleži stališč, ki jih lahko označimo kot etnično distanco, ki pa so do pripadnikov etnično-kulturno sorodnih jugoslovanskih narodov in obeh avtohtonih narodnosti, ki prebivata v Sloveniji, izrazito nizki. V kriznih časih se nekoliko povečujejo deleži stališč, ki izražajo etnično distanco in endogamno zaprtost v zvezi s sklepanji zakonskih zvez, hkrati pa znižujejo deleži stališč, ki izražajo pripravljenost razvijanja prijateljskih odnosov s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Deleži stališč o medrepubliških odnosih se razlikujejo od deležev splošnih stališč, ki zadevajo mednacionalne odnose. Večina slovenskih anketirancev sodi, da se je Slovenija znotraj Jugoslavije glede na druge republike v zadnjih letih razvijala (52% odgovorov). Za ocene, ki govorijo o zaostajanju Slovenije, se odloča 1/4 slovenskih anketirancev, 18% pa sporoča vmesne ocene, niti razvoj niti zaostajanje. Kritične ocene o razvoju Slovenije v Jugoslaviji naraščajo.

Večina anketirancev se zavzema za solidarizem v odnosih med razvitimi in nerazvitimi republikami, deleži stališč o skrajnem solidarizmu pa so nizki in se od 1980. leta naprej znižujejo. Naraščajo pa deleži partikularističnega nacionalizma, da naj manj razviti sami skrbijo za svoj razvoj in dosejajo v tem letu že 17% odgovorov. (V 1980. letu se je zanje odločalo le 4% anketirancev.)

Deleži odgovorov o medrepubliških odnosih, ki zadevajo pozitivne ocene razvoja Slovenije in solidarnost v odnosih med razvitimi in nerazvitimi so izrazito višji od deležev splošnih pozitivnih presojev mednacionalnih odnosov.

V prejšnjih raziskavah pred izbruhom krize smo opazili, da so bile splošne ocene mednacionalnih odnosov poudarjeno pozitivne, kar je bilo mogoče pripisovati ideološkimi vplivom, dočim smo pri raziskovanju konkretnih vidikov mednacionalnih odnosov že zaznavali probleme in razkrivali kritične poglede. Od kriznih obdobij naprej pa se kažejo bolj poudarjeni kritični pogledi tudi že v splošnih ocenah mednacionalnih odnosov, kar je še posebej očitno v pregledovanju rezultatov letošnje raziskave. Izrazitejši kritični pogledi se izražajo v zvezi s proučevanju posameznih konkretnih vidikov mednacionalnih odnosov. Za Slovenijo so to predvsem odnosi avtohtonega prebivalstva do internih emigracij v Slovenijo.

Odnosi med domačini in delavci iz drugih republik v kraju bivanja in na delovnem mestu so v glavnem označeni kot dobri; upoštevanja vredni pa so tudi deleži vmesnih ocen. Deleži pozitivnih ocen od časov krize naprej upadajo, se pa v zadnjem času bistveno ne spreminjajo. Podatki večletnih raziskav še kažejo, da prihaja v kraju bivanja do številčnejših medsebojnih zapletov, kot na delovnem mestu.

Slovenski anketiranci z visokimi deleži soglašajo s stališči, da zaradi priseljevanja delavcev iz drugih republik prihaja do ogrožanja Slovencev. Deleži stališč, ki zanikajo ogroženost, se od 80. leta naprej izrazito znižujejo (1980. leta 52%, 1983. leta 40% in 1986. leta le še 25%). Kot s področja ogroženosti omenjajo po zaporedju od najvišjih deležev proti nižjim deležem odgovorov: slovenski jezik, zaposlovanje, nacionalnost, slovenske običaje, gospodarstvo. Pri vseh teh področjih ogrožanja opazimo trend povečevanja deležev odgovorov (npr. slovenski jezik 1980. leta 16%, 1986. leta 39%), zaposlovanje (1980. leta 14%, 1986. leta 34% odgovorov) o ogroženosti. Ti podatki kažejo, da kriza narašča in z njo socialna negotovost, občutljivost za nacionalne simbole, pa ksenofobija, negativni predsodki, nerazpoloženje do ekstenzivnega razvoja, ki temelji na veliki množici nekvalificiranih delavcev in do pojavljanja elementov kulturnega pluralizma.

Visoke deleže stališč o ogrožanju avtohtonega prebivalstva zaradi internih imigracij v Slovenijo lahko povežemo s prevladujočimi deleži stališč, ki se zavzemajo za omejevanje in ustavitev prihodnjih internih emigracij v Slovenijo. Deleži stališč, ki izražajo pripravljenost za nadalje-

vanje internih jugoslovanskih emigracij v Slovenijo, so nizki. Z nižjimi deleži anketiranci navajajo alternativne predloge internim imigracijam v Slovenijo, ki so v investiranju sredstev v področja, od koder prihajajo delavci iz drugih republik v Slovenijo. Trendi večletnih raziskav opozarjajo na naraščanje nerazpoloženja do prihodnjih internih imigracij in jih je treba povezati s poglobljanjem in širjenjem družbene krize, kar je razumeti kot povečevanje socialne negotovosti, ogroženosti, pa tudi nestrpnosti.

V luči obravnavanih problemov so zanimiva stališča o ravnanju delavcev iz drugih republik, ki že dalj časa bivajo v Sloveniji.

Z izrazito najvišjimi deleži odgovorov sodijo slovenski anketiranci, da se naj jugoslovanski interni emigranti v Sloveniji naučijo slovenskega jezika in prilagodijo na tukajšnje razmere, med seboj pa naj uporabljajo svoj jezik in gojijo svojo kulturo. To situacijo moremo označiti kot proces nerazvite adaptacije ali problematične diglosije, kar pomeni enostransko prilagajanje na dominantno kulturo in uporabljanje slovenskega jezika v stikih z institucijami in domačini, gojenje svoje kulture in uporabljanje svojega jezika pa le v primarnih odnosih v okviru svoje družine in prijateljskih krogov rojakov. Za procese popolnejše adaptacije in razvitejšega kulturnega pluralizma se zavzema manjši del anketirancev, ki se odločajo za odgovor, da je delavcem iz drugih republik oz. njihovim otrokom treba omogočiti šolanje v njihovem materinem jeziku, razvoj njihove kulture, ob hkratnem prilagajanju na razmere slovenske družbe. Mnogi problemi, ki zadevajo razvitejšo adaptacijo, kulturni pluralizem, ohranjanje izvornega in sprejemanje novega, relativno avtonomijo kultur, toleriranje različnih kultur ipd., ostajajo za imigrantske razmere odprti, zaradi razpršenosti imigrantov, različnosti in številčnosti imigrantskih kultur, nerazvitosti imigrantskih etničnih skupnosti, premajhnega interesa imigrantov samih ipd. Deleži problematičnih stališč o trajnejših internih imigrantih v Sloveniji so nizki in se znižujejo v primerjavi z 1983. letom. To velja za stališča o asimilaciji imigrantov, o njihovi rotaciji (vračanju domov po obdobju bivanja v Sloveniji) in o izolaciji. Kljub temu preseneča podatek, da se 8% Slovencev zavzema za asimilacijo internih jugoslovanskih imigrantov v Sloveniji, kot Slovenci, kot majhen narod pa doživeto negativno vrednotimo procese asimilacije.

V zadnjem obdobju je bilo nekaj izgredev v Sloveniji, ki so dobili veliko publiciteto v jugoslovanskem tisku kot nacionalistični pojavi. Večina Slovencev za te izgrede ne ve (57%). Najbolj odmevni so bili idrijski dogodki (prepiri in spopadi med domačini in delavci iz drugih republik na zabaviščih) in nekateri športni dogodki (sramotilni vzkliki, nacionalistično obarvani proti igralcem gostujočih moštev iz Jugoslavije). Nizki deleži slovenskih anketirancev govorijo, da so zvedeli za te dogodke iz javnih informacijskih sredstev, zelo malo pa jih je podobne izgrede doživelo. Te izgrede predvsem ocenjujejo kot običajne prepire, surovosti in klubaško navijanje, v manjši meri pa kot prepire in surovosti, ki jih je

hkrati tudi mogoče razumeti kot nestrpnosti do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti. Le 7% Slovencev meni, da so takšni dogodki očitni izrazi nestrpnosti, in 3%, da odsevajo sovraštvo do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Prikazane ugotovitve iz raziskave Slovensko javno mnenje 86 govorijo, da je temeljni problem mednacionalnih odnosov v Sloveniji vezan na interne imigracije iz drugih področij Jugoslavije. Na to opozarjajo razširjeni občutki ogroženosti avtohtonega prebivalstva in njihov omejevalni in zavrnilni odnos do prihodnjih imigracij. Presoja medsebojnih odnosov med Slovenci in imigranti iz drugih področij Jugoslavije, stališča o procesih, ki zadevajo interne imigrante v Sloveniji in ocene posameznih ekscesnih pojavov, pa ne predstavljajo podlage za alarmantne sklepe ali senzacionalne zapise o razširjenosti negativnega nacionalizma na Slovenskem. Nadaljnje analize bodo poglobile vedenje o sodobnih mednacionalnih odnosih, ki smo jih v tem zapisu predstavili na ravni uvodne študije. Družbenopolitična praksa pa tako dobiva gradivo za načrtovanje dejavnosti in za delovanje.

BOŠTJAN MARKIČ

Kritično vrednotenje volilne izkušnje

Delegatske volitve – letos so bile že četrte po vrsti – so nedvomno izizzivalno raziskovalno področje. Raziskava Slovensko javno mnenje je tudi v letošnjem letu zasekala v to problematiko in lovila zaznave vprašanih delovnih ljudi in občanov o nekaterih izsekih volilnega procesa. V številnih raziskavah Slovenskega javnega mnenja preizkušena metodologija, je bila pomembna opora za merjenje politične zavesti Slovencev, zlasti še njihove volilne zavesti.

V raziskavi ugotavljamo relativno zapleteno soigro kadrovske politike in volitev, pri čemer se v marsičem oblikuje usoda našega političnega sistema. Raziskovalno nas je pritegnilo vprašanje, ali so imeli anketirani občutek, da so sodelovali pri presoji in določanju kandidatov za vodilne funkcije – in sicer na ravni občine, republike in federacije. Posebej smo torej bili raziskovalno zainteresirani, kako je bilo z občanovo vlogo in vplivom v kandidacijski fazi volilnega procesa za vodilne, izpostavljene, lahko bi tudi dejali: za čelne funkcije. Volitve v samoupravni družbi so resnično, vsebinsko družbeno dejanje in proces, če »običajni« delovni človek ni iztisnjen pri določanju kandidatov tudi za tista mesta v družbenopolitični strukturi, ki imajo po svoji politični moči zelo tehten vpliv.

Zaznava o sodelovanju pri presoji in določanju kandidatov za vodilne

funkcije strmo pada, bolj ko gremo od občine k republiki in federaciji. Delež tistih, ki izjavljajo, da za določanje kandidatov za vodilne funkcije na ravni republike in federacije »niso bili v igri«, je visok in se giblje okoli treh četrtin vprašanih. Drastika tega podatka je več kot očitna in kaže, da odločanje občanov o tem, kdo bo stal na vrhnjih stopnicah naše družbene organiziranosti, bolj ko gremo proti vrhu, bolj prepoznavno plahni in se zožuje. Po logiki našega družbenega projekta se seveda vpliv občanov na odločanje o zasedbi vodstvenih položajev ne bi smel zaustavljati na občinski ravni (po podatkih raziskave nekaj manj kot polovica vprašanih na tej ravni zaznava svojo vsebinsko prisotnost pri kandidiranju za vodilne funkcije), temveč bi se moral podaljševati tudi na širše ravni naše družbene organiziranosti, to je na republiško in federativno raven. Raziskava pa nam v otipljivi podobi razkrije, kako je s tem v neposredni, empirični praksi in kaže, da bo treba še precej naporov, da bi samoupravno organiziranemu demosu izročili vladarsko žezlo.

Za nami so skupščinske volitve. Ali imate občutek, da ste sodelovali pri presoji in določanju kandidatov za vodilne funkcije?

	sem sodeloval	nisem sodeloval	ne vem
a) v vaši občini	48,7	43,6	7,6
b) na ravni republike	15,5	73,7	10,8
c) na ravni federacije	12,7	75,9	11,4

Volilni proces, zlasti še kandidiranje za vodilne funkcije, je še obloženo s političnim posredovanjem, je še pod obremenjenostjo zunajsamoupravnih vplivov, pod vplivom nosilcev samo na videz demokratičnih samoupravnih interesov. Demokratizacija kadrovske politike, demokratično kadrovske odpiranje, ostaja še naprej znatna »rezerva« v kadrovski politiki. Za samoupravno družbo je sprejemljivo samo takšno volilno dogajanje, ki pomeni preseganje »kadrovskega imenovanja« s strani ožjih vplivnih skupin, ki se ravnajo po načelih skupinske lojalnosti. V kolikor se izbor za najbolj pomembne družbene funkcije pretežno opravlja v ožjih kadrovskih telesih, temeljna družbena ravnina doživlja takšno prakso bolj kot kadrovske imenovanje, ne pa kot svoj lastni vpliv in volilno odločanje.

Raziskava Slovensko javno mnenje nam v otipljivi podobi kaže, da je še vedno relativno odprto vprašanje, kako priti do optimalnih kadrovskih in volilnih rešitev za izpostavljenje javne funkcije. Sodelovanje občanov pri presoji in določanju kandidatov za vodstvene funkcije se tudi srečuje s formalizmom; pod takšnim pritiskom je pravzaprav naš celoten volilni proces. V prihodnje bi se kazalo izmikati pretirani volilni institucionalizaciji in dati več prostora kadrovske pobude občanov in delovnih ljudi, seveda v okviru splošne socialistične in samoupravne usmerjenosti družbe.

Raziskovalno ugotovljene kritične presvetlitve v zaznavi vpliva občanov in delovnih ljudi za izbor na vodilne položaje, pa nam razkrivajo še nadaljnje razsežnosti volilnega procesa: ob sorazmerno dokaj majhnem vplivu ljudi za kandidiranje nosilcev delegatskih in drugih pomembnih javnih in družbenih funkcij na ravni republike in federacije, se nosilci takšnih funkcij običajno težko otmejo politični skušnjavi, da se čutijo odgovorne predvsem do tistih važnih središč političnega odločanja, ki so jih »uspešno izkandidirali«; njihovo oko je kadrovske bolj zadržano k takšnim središčem političnega odločanja tudi zavoljo tega, ker od teh kadrovske središč zavisi njihova politična kariera, njihov nadaljnji vzpon ali morebitni začasni ali relativno trajnejši padec.

Obraunavana javnomnenjska raziskava seveda ni mogla razkriti kje, kdaj (na kateri točki kadrovske politike) in kdo so tisti subjekti, ki sprožajo odstranjevanje »nezaželjenih« kandidatov ter potiskanje, politično favoriziranje »zaželjenih« kandidatov. Toda izkustveno ugotovljene pojavne oblike v volilnem procesu so bile priče ne tako redkim takšnih pojavom. In kje je izhod? Izhod vidimo predvsem v utrjevanju delovnih sposobnosti kandidatov kot družbeno priznanega merila kadrovskega vzpona. Utemeljeno sklepamo, da bo stopnja zainteresiranosti delovnih ljudi in občanov za volilni proces večja, da bo manj ravnodušnosti ter ironične razdalje do volilnega procesa in manj volilne neudeležbe (volilne abstinence), če bo odločanje o čelnih, vodstvenih funkcijah izgubljalo primesi hierarhične investiture. Manj bo apriorno avtoritativnih list za vodilne funkcije, bolj ko se bo v te liste kadrovske »vmešal« delovni človek in občan, organiziran v SZDL kot frontni organizaciji, ki ne bo transmisija nikogar, bolj bodo volitve dobivale demokratičen in samoupravni značaj. Nabuhla volilna procedura, ki gre na račun samoupravnega bistva demokratične volilne akcije, ne tako redko zamegli prava središča kadrovske pobud in odločujoče politične subjekte, ki imajo glavno besedo pri odločanju o vodilnih funkcijah na ravni republike in federacije. V takšnih primerih se srečujemo z instrumentalizacijo volitev, ki niso združljive s predpostavljenim ugledom »proizvoda volitev«, to je delegatskih skupščin, delegacij in delegatov. V politični zavesti Slovencev je izbiranje kandidatov za vodilne funkcije še vedno precej v območju takšne politike in družbene prakse, ki jo oznamenjuje od samoupravljalcev odtujena politična moč.

Povsod tam, kjer odtujeni, ali celo nelegitimni centri odločanja v volilnem procesu razosebljajo samoupravljalca in mu demagoško in manipulativno jemljejo njegovo samoupravno volilno identiteto, se potem tudi občanom volitve razodevajo le kot gola oblika brez prave samoupravne vsebine. Bolj ko bodo normativni in institucionalni okvirji volilnega procesa omogočali izražanje in udejanjanje kadrovske in volilne volje ljudi, bolj bo volilni proces krepil samoupravno, nestransko demokratično in bolj se bo dvigala tudi učinkovitost in funkcionalna sposobnost delegatskih skupščin.

Raziskava Slovensko javno mnenje 1986 – pa tudi raziskava Slovensko javno mnenje 1984 – izpričuje, da se je zavest o družbeni krizi, v kateri že dolgo močvirno tičimo, še kako naselila v malodane vse predele politične zavesti Slovencev. Slovensko javno mnenje – kar je po moji presoji le navidezno protislovno – valovi med politično utrujenostjo na eni in vendarle tudi izraženo željo in politično angažiranim hotenjem za spreminjanje razmer in pripravljenostjo za akcijo na drugi strani. Zavest o krizi je vrgla svojo senco tudi na kadrovsko politiko in na opravljanje odgovornih funkcij. Delež tistih vprašanih v raziskavi Slovensko javno mnenje 1986, ki se zavzemajo za to, da najbolj odgovorni funkcionarji, ki so nas privedli v krizo, v prihodnje ne bi več opravljali odgovornih funkcij, zajema skoraj štiri petine. Le komaj štiri odstotke vprašanih sodi, da tisti, ki so nas potisnili v krizo, lahko tudi v prihodnje opravljajo izpostavljene družbene funkcije. Slovensko javno mnenje tedaj žarči prepoznavno odbojnost do vseh odgovornih za krizo in jim nedvomno ponuja slovo od funkcij. Ne bi moglo biti tedaj dvoma o tem, da ima slovensko javno mnenje precej tenak posluš za prepoznavanje krize in tudi za njegove nosilce; vprašanje pa je, ali se tisti (ne)odgovorni funkcionarji, ki nosijo zaradi neodgovornega ravnanja svoj delež krivde, ne igrajo naglušne in so preveč zapredeni v pajčevino poželenja po oblasti, da bi odšli v zgodovino. Tudi to je bržčas odslikava političnega časa in politične zavesti.

Kakor je kriza sama po sebi nekaj družbenoekonomsko hudo nadležnega, je vendarle tudi dejavnik, ki povzroča premike v središčih političnega odločanja. Napredek bi iskali v smeri uveljavljanja sposobnosti ljudi, politične zrelosti in kar največje odgovornosti kot tistih meril, na temelju katerih se oblikujejo nosilci odločujočih funkcij.

Neorokavično kritično pretresanje in sprotno razgrinjanje dejanskih rezultatov dela nosilcev javnih funkcij nas lahko v prihodnje reši številnih zablod in nadaljnjih kriznih težav. Raziskava Slovensko javno mnenje nazorno prikazuje, da naraščajo pričakovanja občanov do nosilcev najbolj odgovornih javnih funkcij in sicer v tem smislu, da je za politike nujno, da so dobro usposobljeni, razgledani, šolani, iniciativni. Bilo bi omalovaževanje iskrenega političnega aktivizma ob volitvah, če nosilci javnih funkcij ne bi imeli takšnih značilnosti.

Glede na to, da obstojajo različna mnenja, ali je bolje, da je na volitvah več kandidatov, ali samo toliko, kolikor se jih voli, smo tudi o tem spraševali v raziskavi Slovensko javno mnenje 1986. Takšno vprašanje o pluralizmu kandidatov nas je raziskovalno pritegnilo tudi v raziskavi Slovensko javno mnenje 1984 in v nekoliko modificirani obliki tudi že v raziskavi Slovensko javno mnenje 1981/1982. Že raziskava Slovensko javno mnenje 1984 je z vso razvidnostjo pokazala, da si Slovenci nesprenvedajoče želijo imeti več kandidatov na delegatskih volitvah. Takrat je bil vidno prevladujoč delež vprašanih za to, da so volitve z več kandidati bolj demokratične in da tudi prispevajo k razvoju politične odgovornosti izvoljenih (62,0%). V letošnji raziskavi je takšen visok delež ostal malo-

dane nespremenjen (60,6%). Kakor v raziskavi Slovensko javno mnenje 1984, je tudi ob letošnji raziskavi naša podmena, da se nedvomno izpričano hotenje Slovencev po več kandidatih nanaša na čelne funkcije v našem sistemu. Pluralizem kandidatov je tudi politično smiselno zdravilo proti pojavom »krožnega obnavljanja« enih in istih ljudi na istih ali podobnih položajih. Kajti: so tudi taki, ki mislijo, da jim mora »njihova partija«, »njihova SZDL« obvezno zagotoviti izvolitev na izpostavljeno družbeno mesto in pri tem je seveda najmanjše tveganje, da ni nobenih sokandidatov, ki bi se v odnosu do »ta pravega« kandidata lahko pojavili kot nevšečen in moteč element. Čeprav je tedaj tudi letos Slovensko javno mnenje v oči padajočih večinskih deležih »navijalo« za več kandidatov, zlasti za vodilne funkcije, bi bili hudo domišljavi in sprti z resničnostjo, če bi trdili, da se je družbenopolitična praksa takšnemu javnemu mnenju priklonila. Pluralizem kandidatov je kljub vsemu vendarle bil izjema, ne pa – vsaj relativno – normalna volilna praksa in sestavina samoupravne politične kulture. Delež tistih, ki vrednotijo, da ni bistveno, koliko je kandidatov, temveč da je pomembneje, kako so bili kandidirani in ali so to najboljši kandidati, je ostajal v raziskavi Slovensko javno mnenje 1984 in Slovensko javno mnenje 1986 na približno isti ravni (leta 1984.: 23,2%, leta 1986: 28,8%). Malodane zanemarljiv je delež tistih, ki pluralizmu kandidatov pripisujejo nesprejemljiv konkurenčni boj med osebnostmi ter boj za oblast, ki ne prispeva k razvoju demokracije (leta 1984: 5,1%, leta 1986: 3,1%).

Pluralizem kandidatov – čeprav ga ne želimo absolutizirati – je tudi cepivo proti družbenopolitični ravnodušnosti; bolj poudari individualnost kandidatov in je tako tudi mehanizem, ki preprečuje, da bi volilci in delegati ostajali anonimni, skriti v zapletenih kolektivnih strukturah in institucijah. Pluralizem kandidatov vodi do večjega izjasnjevanja in opredeljevanja vseh subjektov v volilnem procesu. To seveda odpira do sedaj še vedno nerešen in komaj načet problem metodologije predstavljanja kandidatov, razčlenjevanje njihovih (ne)spособnosti, (ne)primernosti in to na način, ki ne bi bil demagoški in ki ne bi vodil v pojave, ki so tuji samoupravni politični kulturi, ki ne bi vodil v poplitvenje in politične neotesanosti. Seveda: kakorkoli smo pri določanju kandidatov proti »birokratskemu direktivizmu«, tako imamo resne in upravičene pomisleke tudi proti takšne vrste samodejnosti v volilnih procesih, ki bi se zavzemale za nekakšno politično izobčitev organiziranega delovanja demokratično in samoupravno usmerjenih subjektivnih sil, zlasti še družbenopolitičnih organizacij.

Če bi ta zapis zaokrožili v strnitveno sklepno misel o bistvenih razsežnostih kritičnega vrednotenja volilne izkušnje skozi oči Slovenskega javnega mnenja 1986, potem bi se ta glasila: slovensko javno mnenje ne prenese več volitev kot enoličnega obreda, ki se le ciklično ponavlja od enega do drugega volilnega obdobja in iz katerega bi izšel delegatski sistem le kot premična okrasna stena za oblastniško dogajanje; Slovenci so

siti tistih, ki so jih pripeljali v krizo in jim več ne zaupajo; pluralizem kandidatov štejejo kot tisto krepčilo v samoupravni volilni proceduri, ki vodi v zaželeno in živahno volilno dinamiko in ki tudi uresničevanje odgovornosti postavlja na tisto mesto, ki mu v samoupravni družbi tudi pritiče.

ZDENKO ROTER

Od krize religije k religiji krize?

Po tem naslovom, samo brez vprašanja na koncu, je nedavno tega objavil svojo obsežno sociološko študijo dr. Srdjan Vrcan.¹ V njej preizkuša kot pglavitno podmeno tisto, da je prišlo koncem sedemdesetih let do velikega zasuka v družbenih razmerah – tako v svetu kakor tudi pri nas. Iz obdobja družbene konjunktore in brezmejnega človekovega optimizma, da stopa svet v svetlo prihodnost, smo prestopili v obdobje velike družbene krize, ki zajema vse plasti družbenega in posameznikovega življenja: od ekonomije do kulture. In v teh razmerah je prišlo tudi do revitalizacije religije, do obnove njenih življenjskih moči in družbenega ugleda. To velja tudi za jugoslovanske razmere: »Če se opremo na določene osnovne kazalce in znamenja, lahko – z določenimi omejitvami – ugotovimo, da je v sodobnem jugoslovanskem družbenem in kulturnem prostoru vendar prišlo zaradi vplivov sodobne krize, do nekaterih sprememb v verski situaciji, in to v bolj ali manj prepoznani smeri. Lahko sklepamo ali pa to lahko vsaj naslutimo, da so nastopili premiki, katerih bistvo je določeno upočasnjevanje in zaustavljanje sekularizacije in določena revitalizacija religije.² Dr. Vrcan posebej opozarja tudi na rezultate raziskovanj javnega mnenja v Sloveniji, še posebej na tiste, ki smo jih objavili v primerjalni analizi za razdobje 1968–1984 in v njej ugotovili možnosti, da je prišlo do krize nereligiozne orijentacije, ki se je tako naglo uveljavila prav v obdobju 1968–1978.

Podatki iz raziskave javnega mnenja v Sloveniji v aprilu 1986, če jih primerjamo s prejšnjimi, naše ugotovitve ponovno potrjujejo:

v %	1968	1969	70/71	1972	1973	75/76	1978	1980	81/82	1983	1984/1986	
veren	67,8	60,2	59,1	59,1	59,3	51,9	45,3	48,1	50,5	47,7	50,9	52,2
ni veren	29,5	31,3	32,6	29,8	29,8	36,6	42,7	41,6	39,1	38,6	38,0	34,1
neopredelj.	2,6	8,5	8,3	11,0	10,9	11,5	12,0	8,3	8,1	11,4	9,8	10,6
	N=	N=	N=	N=	N=	N=	N=	N=	N=	N=	N=	N=
	2475	2393	2100	2059	2098	2059	2064	2031	2049	2067	2232	2053
	maj-junij	maj-junij	decem.-januar	marec-april	nov.-dec.	april	april-maj	jun.-jul.	jan.-febr.	maj-jun.	sept.-okt.	marec-april

¹ Školska knjiga, Zagreb, 1986.

² Prav tam, str. 156.

Po letu 1978 oz. 1980 vernost odraslega prebivalstva v Sloveniji rahlo narašča, nevernost pa pada, kar nedvomno pritrjuje razlagalni podmeni, da je, vsaj na tej ravnini, prišlo do zaustavitve sekularizacije, ki je dajala osnovni pečat obdobju 1968–1978. Premiki sicer niso spektakularni in dramatični, pa vendarle dajejo slutiti preobrat. Navadno mislijo, da to pomeni avtomatično večje obiskovanje verskih obredov. Pa ni tako. Vpogled v »razstavljene« podatke nam pokaže, da se npr. delež tistih vernikov, ki redno tedensko ali vsaj enkrat mesečno obiskujejo verske obrede (nedeljniki), ohranja v vseh opazovanih letih od leta 1978 dalje na ravni 20–22% odraslih prebivalcev v Sloveniji 1978:20,5%, 1980:22,0%, 1982:21,9%, 1983:19,0%, 1984:20,0%, 1986:21,9%). Narašča, čeprav rahlo, predvsem skupina vernikov, ki verske obrede obiskujejo ob velikih praznikih in ob posebnih priložnostih (1978:20,1%, 1980:19,0%, 1982:20,3%, 1983:21,9%, 1984:22,3%, 1986:24,3%). Upadanje deleža skupine nevernih je bolj očitno: od 42,7% v letu 1978 na 34,1% v letu 1986.

Da tudi v prihodnje ni pričakovati naglih zasukov v smeri obnavljanja stare tradicionalne in dogmatično utrjene vernosti, nam kažejo tudi podatki o veri v posmrtno življenje. *Trdna* (dogmatična) vera v posmrtno življenje se v opazovanih letih celo zmanjšuje: 1969:11,8%, 1975/76:11,4%, 1980:11,6%, 1986:9,8%. Znatno več kot nevernih je tudi takih, ki ne verujejo v posmrtno življenje: 1969:52,6%, 1975/76:60,5%, 1980:65,4%, 1986:58,1%. Očitno je, da mentaliteta poprečnega sodobnega človeka ne sprejema, ne glede na trajna vpraševanja o smislu življenja, tradicionalnih predstav o posmrtnem življenju, kakor jih sporočajo vse tri velike religije, delujoče na jugoslovanskih tleh: katolištvo, pravoslavlje in islam.

Nekoliko drugačno podobo dobimo ob podatkih »o veri v boga ali neko višjo silo«. Primerjamo jih lahko iz dveh raziskovalnih let: 1980 in 1986. Pokaže se, da vera v boga ali neko višjo silo narašča. Medtem ko je leta 1980 54,4% vprašanih verovalo v boga ali neko višjo silo, je bilo takšnih leta 1986 62,3%, kar je več kot vernikov v smislu konfesionalno-cerkvene pripadnosti. Tudi v drugih deželah merjenja pokažejo vedno znatno več izpovedne vere v boga ali v neko višjo silo, kot, pa pripadnikov neki konfuciji, res pa je tudi, da je bila ta razlika leta 1980 pri nas precej manjša (vernikov 48,1%, vera v boga ali v novo višjo silo 54,4% = (+ - 6,3%) kot leta 1986 (+ - 10,1%). In če lahko domnevamo, potem se bo ta razlika v prihodnje še večala. Krizne razmere bodo povečevale občutke negotovosti, nepredvidljivosti, strahu pred prihodnostjo in podobno in s tem tudi občutke odvisnosti, nedostopnosti, neujemljivosti vsega tistega, kar vpliva na človekovo eksistenco.

In če krizne razmere vplivajo na prebivalstvo tudi glede odnosa do tradicije, do korenin kulturnega življenja in zvišujejo v obeh ljudi ceno preizkušene in vsega tistega, kar daje pretekla narodova kultura, potem

je to prišlo do izraza v odgovorih na vprašanje o praznovanju božiča, ki smo ga leta 1986 prvikrat vključili v raziskavo.

Kar 78,9% vprašanih prebivalcev Slovenije je odgovorilo, da praznujejo božič, in sicer 42,9% kot verski in 36,0% kot družinski tradicionalni praznik. To kaže na to, da štiridesetletna kulturna in verska politika, ki ni bila naklonjena javnemu pripoznavanju cerkvenih praznikov in drugim versko kulturnim simbolom, pri nas ni bistveno prav nič spremenila. Ne nazadnje tudi zato, ker smo poleg Albanije v Evropi praktično edina dežela, v kateri na božič ni dela prost dan. Zato smo letos tudi vprašali, »ali bi bilo primerno ali ne, da bi v Sloveniji praznovali božič kot dela prost dan?« Pritrdilno je odgovorilo 58,7% vprašanih, 24,7% jih je bilo proti in 16,6% neopredeljenih. Tudi ob teh podatkih se zdi jasno, da se bo tu moralo nekaj spremeniti, saj ob številnih prostih dnevih prebivalstvo ne more doživljati nepriznavanje božiča kot dela prostega dne drugače kot stališče, v katerem je določena protiverska ost. Pravni argumenti o ločitvi cerkve od države pri tem, v primerjavi z drugimi, tudi s socialističnimi deželami (Madžarska, Poljska, ČSSR), v katerih tudi javno praznujejo božič, seveda v očeh večine prebivalstva nimajo prav nobene veljave in moči prepričljivosti.

Čeprav so na voljo statistični podatki o cerkvenih krstih in porokah, ki jih objavljajo cerkvene ustanove, smo vpraševali tudi po krščenosti in cerkveni poroki. Res je, da so ta dejanja večpomenska. Ne gre le (ali pa sploh ne) za izražanje pripadnosti cerkveni organizaciji, marveč tudi (ali celo predvsem) za kulturno tradicijo, povezano s pomenom obredov iniciacije in prehodov v življenju človeka. Pa vendarle je treba dodati, da oficialna družba vse doslej, ne glede na ustavna določila in politične deklaracije, ni bila posebej naklonjena niti cerkvenim krstom, niti cerkvenim porokam. Vpraševani odrasli prebivalci Slovenije odgovarjajo v letu 1986 tako, da jih je cerkveno poročenih 53,4%, 21,6% je poročenih civilno. Od preostalih 24,9% neporočenih se bo cerkveno poročilo 11,6%, 9,7% se bo poročilo civilno, 3,6% pa jih ni želelo odgovoriti. Vzporejanje (in ne primerjava) s cerkveno statistiko (1978) pokaže, da se je v obdobju 1966 do leta 1978 letni delež cerkvenih porok znižal od 77% na približno 52%, kar v primerjavi z našimi podatki za leto 1986 posredno kaže na to, da se je padanje verjetno zaustavilo in ostalo približno na ravni 1978. leta. Tudi to govori v prid podmene o zaustavitvi sekularizacije. Podobno, čeprav ne povsem enako, lahko ugotovimo za krst. Po cerkvenih podatkih³ je letno število krstov v obdobju 1966–1978 upadlo od 89% na približno 68%. Vpraševani v letu 1986 pa izjavljajo, da so bili krščeni v 92,0%, od katerih jih je 75,6% takšnih, ki bodo ali pa so že dali krstiti svoje otroke, 16,4% pa tistih, ki niso ali pa ne bodo krstili svojih otrok. Indikativnih je 75,6%, kar posredno kaže na to, da je zanimanje za krst morebiti nekoliko večje kot leta 1978.

³ Vse cerkvene podatke navajam po R. Lešniku, revija Cerkev v sedanjem svetu 1980/3–4 in 1973/3–4.

In končno še mnenje vprašanih o (ne)zapostavljenosti, o (ne)enakopravnem položaju verujočih ljudi:

	SJM 83	SJM 84	SJM 86
– ne, v nobenem pogledu niso zapostavljeni	65,7	61,6	61,7
– načeloma in po ustavi ne, v praksi pa se to dogaja	20,3	25,4	22,9
– da, na splošno so zapostavljeni	3,0	2,7	4,1
– ne vem, neodločen	11,0	10,3	11,3

Medletna primerjava opozori na podobnost razporeditve odgovorov v opozovanih letih. Od 20,3–25,4% vprašanih smatra, da do zapostavljanj v praksi prihaja, s tem, da je v letu 1986 dodatnih 4,1% tistih, ki smatrajo, da gre za splošno in ne le za zapostavljanje v praksi. Res je, da so deleži tistih, ki smatrajo, da »v nobenem pogledu niso zapostavljeni« vsa leta sorazmerno visoki (od 61,6–65,7%), pa vendarle prejšnjih podatkov ne gre prezreti ali podcenjevati, pa naj je komu razpravljanje o tem ljubo ali »politično oportuno« ali pa ne.

Grobi podatki iz raziskave SJM 86 tedaj pritrjujejo v začetku postavljeni splošni podmeni. Vsaj na ravni cerkvene vernosti je prišlo v zadnjih letih do zaustavitve sekularizacijskih procesov.

Smrt v filozofskih podobah*

Nastanek zgodovinske refleksije o smrti

Od davnih mitskih sporočil pa preko religije, filozofije, umetnosti in znanosti človek razmišlja o smrti. Antika je že opredelila filozofijo kot skrb za smrt. V Platonovem Fedonu beremo, da tisti, ki resnično filozofira, teži za tem, da umre. Če filozofija ljubi resnico, modrost, potem se po Platonu s smrtjo duša vrne v kraljestvo idej, med katerimi je bivala pred rojstvom. Smrt pomeni torej vračanje k resnici, zato naj bi si filozof želel smrt. Nekateri vidijo v smrti izvor filozofije in religije. Če bi bilo človekovo življenje večno, potem človek ne bi imel niti filozofije niti teologije. Možen je drugačen odgovor: zagonetka večnega bivanja ni manjša od nujnosti smrti. Začudenje nad bivanjem ni manj impresivno od žalosti nad smrtjo in otožnostjo nad minljivostjo. Človek naj bi bil tragično bitje v vesolju, ker se zaveda svoje smrtnosti. Filozofija naj bi bila razlaga te tragedije, religija pa njena tolažba.

Razmišljanje in smiselni razgovor o smrti predstavljata težave. Če pomen smrti zožimo zgolj na stanje, ko preneha življenje, potem o smrti lahko samo molčimo ali pa govorimo zgolj z religioznega vidika, ki priznava nesmrtnost duše in posmrtno življenje. Toda za mnoge ljudi ateističnega in filozofsko materialističnega prepričanja v 19. in 20. stoletju je za vedno umrlo takšno življenje mrtvih in zanje nima nobene vrednosti. Razgovor o smrti pogosto stalno zamenjuje svoj predmet. Namesto o smrti se govori o umiranju ter o tesnobi in strahu pred smrtjo. Ob tej dvojni zamenjavi se življenje spreminja v smrt, ko smrti še ni, in smrt se spreminja v neko življenje, ko življenja ni več. Religiozne podobe posmrtnega življenja predstavljajo način govorjenja o smrti, ko je smrt spremenjena v neko obliko življenja. Določeno razumevanje smrti je v podobnem položaju kot negativna teologija, ki lahko samo opredeli, kaj bog ni, ne pa, kaj bog je, ker vsaka opredelitev boga kot vseмогоčnega, vsevednega, neskončno dobrotljivega in vseмогоčnega bitja ne pomeni spoznanja resničnega bistva boga, ampak le počlovečeno opredelitev in projekcijo. Bog po sebi je kot Kantova »stvar po sebi« vedno nekaj drugega, nedojemljivega kot pa »stvar za nas«.

* Pričujoči prespevek je odlomek iz študije SREČA, SMISEL, SMRT, ki bo v celoti izšla pri Delavski enotnosti. Avtor v njej obravnava še problem smrti z družboslovnega, naravoslovnega in medicinskega vidika.

Smrt obstoji le za žive, ne pa za mrtve, zato o smrti lahko govorimo le s stališča živih, ne pa s stališča mrtvih. Smrt kot konstituanta in obzorje življenja pa je prav tako neizčrpna tema kot življenje samo. Ne more nas zadovoljiti stališče, češ, smrt je naravna nujnost, pa pika. Vsaka dodatna beseda o smrti bi bila potemtakem popolnoma odveč in bi bila inflacijsko besedičenje o smrti. Različni pomen smrti nam dandanes razkrivajo filozofija, naravoslovje, medicina, umetnost in družboslovje (zlasti psihologija, antropologija, sociologija).

Smrt je poseben način spreminjanja, propadanja, minevanja in razkroja. Človek umre, žival pogine, rastlina ovne. Človek je edino živo bitje, ki ve za svojo smrt, žival pa jo le nagonsko »sluti«, ko se umakne na skriven kraj, da pogine ali pa se nagonsko izogiba smrtnim nevarnostim. Človek ve, da bo moral umreti, čeprav trenutno ni v nobeni življenjski nevarnosti.

Kdaj je človek spoznal in odkril neizogibnost smrti? Psihologi menijo, da otrok pri petih letih še ne more dojeti, da so drugi živeli pred njim, in je prepričan, da mrtvi lahko oživijo. Kako zgodaj otrok dojame smrt, pa ni odvisno samo od intelektualne psihične zrelosti otroka, ampak od izkustev in pojasnitev, ki jih je dobil zlasti v družini. Pri osmih in devetih letih naj bi otrok dojel, da živa bitja umrejo, če jih kdo ubije, če so bolna ali če so ostarela.

Obstajata dve razlagi izvora človekovega zavedanja smrti:

- a) izkustvena družbeno zgodovinska in
- b) aprioristično-intuitivna.

Za prosvetljskega filozofa Voltaira je bila zavest o smrti v bistvu rezultat družbenega življenja človeka. Če bi otrok na osamljenem otoku odraščal sam, se po njegovem ne bi bolje zavedal smrti kot kakšna žival (podgana ali maček). Izhajajoč iz zgodovinskega razvoja družbene zavesti, je L. Landsberg (*L'Experience de la Morte*, Paris 1936) trdil, da je zavest o smrti prišla z individualizacijo človeka, z izoblikovanjem njegove individualnosti. Drugi pogoj pa je bil stopnja logičnega, intelektualnega razvoja, da je lahko formuliral občo sodbo: vsi ljudje so smrtni. Toda zavest o smrti je vendarle že obstajala, ko je bila človekova individualnost še utopljena v rodovni skupnosti. Tu je šlo predvsem za razmerje celotne skupnosti, ne pa posameznika do smrti. Razmerje do smrti se individualizira in kasneje privatizira, ko se človeška skupnost individualizira in atomizira.

Max Scheler (*Tod und Fortleben*, Nachlass I, Berlin 1933) je zagovarjal stališče, da se človek intuitivno zaveda, da bo moral umreti in da bi se tega zavedal, četudi bi en sam človek kot edino živo bitje obstajal na Zemlji in ne bi nikdar videl spremembe, ki vodijo k smrti in truplu. Brez empiričnih primerov smrti bi tako osamljen človek odkril smrt iz svojega procesa staranja, bolezni in spanja. K bistvu izkustva vsakega življenja spada, da je naravnano na smrt. Smrt kot intuitivna gotovost je lastna našemu življenju. Če je naravna smrt nekako vprogramirana v življenje,

potem je to dejansko osnova za Schelerjevo intuitivno gotovost smrti brez izkustva smrti drugih. Toda ta gotovost bi se vendarle uveljavila tudi v Schelerjevem miselnem eksperimentu le z opazovanjem in razmišljanjem o nastajanju in minevanju v svetu ter o lastnih bioloških procesih, ki vodijo k smrti. Notranja gotovost smrti je na ta način že posredovana z zunanjostjo in ne obstoji v obliki apriornega vedenja, saj otroci ne razpolagajo z intuitivno gotovostjo smrti. Človek prav tako nima intuitivne gotovosti o biološkem »a priori«, ki ga vsebuje genetski program človeka. Kot rezultat družbeno kulturnih pogojev razvoja in varovanja življenja so ravno pri otroku izginile številne obrambne reakcije (npr. pred ognjem, globino) pred ogroženostjo življenja, ki jih najdemo v živalskem svetu. Odkritje nujnosti smrti je zgodovinsko izražalo iz kolektivnega, družbenega izkustva. Globoko je prizadelo človeka šele, ko se je to razmerje do smrti individualiziralo in privatiziralo. Predstave in kulti o posmrtnem življenju so temeljile na globljem izkustvu človeka o nemožnosti popolnega izničenja tega, kar biva, da gre v bistvu samo za spremembe v načinu bivanja. Veliki naravni ciklični procesi, reprodukcija in kontinuiteta življenja, ostajanje del in izkustva mrtvih v življenju živih, njihovo pojavljanje v sanjah so bile prvine, ki so afirmirale trajnost življenja, pa čeprav v obliki nadaljevanja življenja mrtvih. Izkustvo smrti kot minljivosti posamičnega, konkretnega je bilo utopljeno in podrejeno izkustvu večnega obnavljanja in kroženja narave, sveta, biti. To večnost in nesmrtnost v podobi kroženja stvari je poznala tako staroindijska, starokitajska, staroiranska in tudi starogrška kultura. »Od enotnega počela izhajajo stvari, ki zamenjujejo druga drugo v različnih oblikah. Njihov začetek in konec se vrta kot kolo in se ne more ugotoviti, kje se nahajajo. (Drevnekitajska filozofija, zv. 1, Moskva 1972, str. 30.) V dialektičnem panteizmu Starega Vzhoda tako v njegovi izrazito filozofsko religiozni ali materialistični obliki je smrt utopljena v večnem spreminjanju, obnavljanju in porajanju.

*II/27. »Kdor se rodi gotovo umre,
in kdor umre, se spet rodi.
Ne smel bi žalostiti se
nad tem, kar neizbežno je.*

*28. Zakaj naj žalovali bi,
če ne vemo odkod prišla
so bitja in ne, kam gredo.
Znan srednji del je njih poti.*

*VIII/19. Oba, Narava in pa Duh,
sta brez začetka; vedi še
oblike in lastnosti se
v Naravi le porajajo.*

*XVIII/20 Vednost, ki neminljivo Bit
vidi v različnih bitjih vseh
enotno v razdeljenosti,
ta vednost vedi, dobra je.«*

(Bhavagdita-Gospodova pesem, Mladinska knjiga, Ljubljana 1970, iz indijskega epa Mahábhárate).

V staroindijski in kitajski filozofiji obstoji globok miselni spokojni, dostojanstveni odnos do smrti. Človek je združen z večnim, nesmrtnim, vsepričujočim brahmanom, atmanom ali taom in njega naj odkriva v sebi in povsod in o njem naj razmišlja.

V sumerijskem epu o Gilgamešu, ki je nastal okoli leta 2000 pred našim štetjem v kulturi med rekama Evfrat in Tigris, se glavni epski junak Gilgameš, ki silno žaluje za svojim umrlim prijateljem Engidujem, sprašuje:

*»Prijatelj, ki ga ljubim, postal je zemlja,
Engidu, moj prijatelj,
postal je kakor ilo zemlje!
Mar se ne bom tudi jaz moral nekoč umiriti
ter ne bom nikoli več vstal?*

*Zadela ga je usoda vseh ljudi,
zato me je postalo strah smrti in begam po divjini
Engidujeva usoda me grozno teži;
prijatelj, ki ga ljubim postal je prah,
moj prijatelj Engidu je postal kakor blato in prst.«*

(Ep o Gilgamešu, Mladinska knjiga, Ljubljana 1963, str. 51–53).

Gilgameš na poti k svojemu daljnemu predniku Utnapištimu, ki je stopil v vrste bogov in bi ga rad povprašal o življenju in smrti, sreča modro ženo z Gore bogov Siduro Sabitue, ki »sedi sredi vrta bogov na bregu morja in straži drevo življenja«, pove mu bridko resnico:

*»Gilgameš kam te žene želja?
Življenja, ki ga iščeš ne boš našel!
Ko so bogovi ustvarili ljudi,
so njim dodelili smrt,
zase pa pridržali življenje« (prav tam, str. 60).*

Tudi daljni božanski sorodnik Utnapištim predoči vseobčo nujno minljivost tega, kar je, v družbi in v naravi:

*»Neizbežna je bridka smrt;
Mar sploh kdaj gradimo hišo na vekomaj?
Mar za vekomaj sklepamo pogodbe?
Mar si bratje za vekomaj delijo imetje?
Mar trajajo prepiri v deželi za vekomaj?
Mar reka za vekomaj narašča in povzroča poplavo?*

...

*Že od začetka sveta ni stalnosti in je ni.
Speči in mrtvi – kako podobna sta si med seboj!
(prav tam, str. 65).*

Totalno smrt kot prehod biti v nebit, v nič je človek zanikal z življenjem mrtvih, z večnim življenjem bogov in z vključevanjem človeškega bivanja v večno minevanje in nastajanje v družbi in naravi. Izkustvo smrti, minljivosti konkretno posamičnega je bilo v nasprotju z miselnim dojetjem sveta kot večnosti, ki je nepovzročen in samozadosten.

Načela nesmrtnosti ali zgolj navidezne smrtnosti ni bilo mogoče najti v človekovem telesu, saj je bilo dovolj očitno, da se telo spremeni v zemljo in glino. Načelo nesmrtnosti se rezervira in prenese v človekovo duševno, duhovno in umno življenje. To je že pomenilo razkroj zaupanja prvobitnega človeka v neuničljivost stvari, njegove zraščeniosti z naravnim dogajanjem in doživljanje elementarne enotnosti psihičnega in telesnega. Osamosvojitve duše kot sinonim za vse psihično življenje je že izraz razvitosti človekovega dela in družbenega življenja, da je človek lahko sebe izločil kot specifično duhovno misleče bitje iz rastlinskega in živalskega sveta. Svojo zavest je človek občutil kot dvojnika v samem sebi, kot svojo lastno podobo, ki je nekaj tako neoprijemljivega in neotipljivega kot zrak, veter ali njegova lastna senca.

S poglobljanjem družbene delitve in osamosvojitve intelektualnega dela se je vneslo razlikovanje v samo dušo. Duhovni, intelektualni del duše dobiva prevlado nad preostalo dušo. Družbeno osamosvojen in razredno posvečen duh začne svoj veliki zgodovinski pohod utemeljevanja in opravičevanja božanskosti svoje narave v podobi nesmrtnosti bogov, nesmrtnosti duše, absolutnega duha, absolutne inteligence idr.

Življenje mrtvih se je izoblikovalo po vzorcu živih in se je prav tako diferenciralo, kot so že obstajale razne oblike družbenega razlikovanja med živimi. Kali zemeljske podvojenosti se projicirajo v nesmrtno življenje duše v obliki Hada in elizejskih poljan, pekla in nebes ipd. V hinduizmu, budizmu, pa tudi religijah afriških plemen sta odsotna ali pa zelo slabo izražena nagrajevanje in kazen v posmrtnem življenju. Mnoga stara pisana izročila o posmrtnem življenju duš niso naslikana v privlačnih barvah. Iz Egipčanske Knjige mrtvih (3500 let pred našim štetjem) izhaja, da ni prav nič prijetno potovanje človeške duše skozi večnost. Za Homerja je duša senčna podoba živega človeka. Njeno životarjenje v temačnem Hadu ni prav nič vabljivo. Zato Ahil pravi, da bi bil raje zadnji hlapec na zemlji kot gospodar mrtvih v Hadu. Poleg Hada obstajajo sicer še elizejske poljane, srečna dežela onstran oceana na koncu Zemlje, ki pa je rezervirana le za sorodnike in ljubljence bogov.

Posmrtno življenje duše je vendarle ostajalo življenje »senc« in bled nadomestek za enotnost telesnega in duševnega življenja na zemlji. Kako je človeku dragocena ta enotnost, se kaže v tem, da jo je vendarle na nek način ohranil v svojih religioznih predstavah v obliki selitve duš v telesa

živali, v telesa drugih ljudi, z materialno skrbjo za mrtve, ki naj bi imeli tudi telesne potrebe in telesno vstajanje od mrtvih po poslednji sodbi. Neglede na to, kako vabljivo je bilo naslikano posmrtno življenje, pa nobena kultura ni razvila hrepenenja po smrti. Če je tudi obstajalo filozofsko razvrednotenje življenja, še to ni pomenilo občega praktičnega zanikanja življenja, ki bi se izteklo v vsesplošni želji po samomoru. Odbojnost in nepriljubljenost smrti sta bili vseskozi močnejši od želje po onostranstvu. Vsaka sekunda praktičnega potrjevanja življenja pomeni nezaupnico posmrtnemu življenju in priznanje prednosti in privlačnosti tostranega zemeljskega življenja.

Življenje mrtvih ni bila samo fantastična projekcija in zgodovinska nujna konstrukcija, ampak je odigrala tudi svojo konservativno ali progresivno družbeno vlogo. Francoski prosvetljski materialist Holbach je videl predvsem dve negativni družbeni posledici predstave o posmrtnem življenju: da je naredila ljudi apolitične za svojo srečo na zemlji ali pa je v njih porajala fanatizem, ki je vodil celo k medsebojnemu iztrebljanju v imenu posmrtno nebeške blaženosti. (Holbach: *Izbrannye proizvedenija*, Moskva 1963, zv. 1, str. 277.) Lahko pa je bila idealizacija posmrtnega življenja hkrati obtožba in protest proti bedi posvetnega življenja. Zah-teva, naj bi bilo tako na zemlji kot v nebesih se je lahko iztekla v revolucionaren navdih in upor, ki se danes kaže npr. v teologiji revolucije ali nekdanjih kmečkih puntarjih, ki so se spraševali, kje je bil plemič, ko je Adam oral in Eva predla. S pestrostjo sveta živih se poglobljata pestrost in delitev sveta mrtvih. Različne oblike družbene neenakosti v družbi so se projecirale v življenje mrtvih. Pri afriškem plemenu Ba-Konga (Zaire) duše žena, otrok in priljubljenih lovskih psov umrejo ponovno čez nekaj mesecev, duše navadnih ljudi čez kakšno leto ali več, duše dostojanstvenikov čez 5 ali 6 let, duše poglavarjev čez nekaj desetletij, duše velikih poglavarjev in velikih razbojnikov se upirajo še dlje, toda samo sinovi M. Bangale žene z devetimi dojkami in prednik vseh Jombi ostanejo nesmrtni tudi v smrti. (L. V. Toma, *Antropologija smrti I*, Beograd 1980, str. 254.) Neenak položaj mrtvih je izrazito razvit v religijah, kjer igra veliko vlogo kaznovanje in nagrajevanje duše. Revolucija za časa 6. dinastije v Egiptu (2000 l. pred našim štetjem) je šele prinesla pravico do posmrtnega življenja vsem svobodnim ljudem, ne pa sužnjem. Krščanstvo je prineslo nesmrtnost tudi siromakom oziroma vsem ljudem; nesmrtnost v peklju ali nesmrtnost v nebesih.

Izrazito pa je še danes ohranjen neenak odnos živih do mrtvih, ki je neposredna posledica različnega materialnega in družbenega položaja ljudi in njihove potrebe za potrjevanje družbenega ugleda in prestiža. Osmrtnice so različno velike, krste so različno drage, nagrobni spomeniki so bolj ali manj imenitni, pogrebi so bolj ali manj razkošni.

V vseh kulturah so bile razvite predstave o aktivnem vplivu mrtvih na žive in hkrati obveznost živih do mrtvih. Izkustvo in zapuščina mrtvih sta vplivala na aktivnost živih. Kritika ali spoštovanje mrtvih sta pomenila

spoštovanje in kritiko živih, ki so bili nekdanj s pokojniki najtesneje povezani.

Filozofski pogledi na smrt

Filozofska misel je racionalizirala, poglobila ali se kritično, soočila z družbeno zavestjo o smrti in nesmrtnosti, ki je nastala že davno prej, preden je bila zapisana v kulturi stare Indije, Kitajske, Irana, Egipta in antične Grčije. Dve temeljni razvojni liniji sta se izoblikovali v evropski filozofski misli glede smrti in nesmrtnosti:

- a) platonska, krščanska
- b) heraklitska, epikurejsko-demokritska.

Za Platona (Phedon, Phedre, Menon, Teetet) je smrt ločitev duše od telesa. Smrt se nanaša samo na telo, duša pa je nesmrtna. Platonovi argumenti za nesmrtnost duše:

– Duša je obstajala pred rojstvom, kar dokazuje njena sposobnost, da se spominja idej (znanja). Če je že pred rojstvom duša bivala ločena od telesa, lahko biva tudi po smrti.

– Duša ima idejo o večnem in negibljevem. Če sama ne bi bila večna in božanska, teh idej ne bi imela in jih mogla razumeti. Enako se spoznava z enakim. Kar je smrtno, ne more razumeti tega, kar je nesmrtno. Duša vsebuje resnice (ideje), resnica pa je večna, nespremenljiva

– Duša upravlja telo in v tem je podobna nesmrtnim bogovom.

– Duša je enostavna, nedeljiva, nesestavljena in kar je nesestavljeno, se ne more deliti, spremeniti, niti začeti in končati.

Resničen filozof se po Platonu nenehno ukvarja s smrtjo, ker išče resnico. Resnico doseže šele, ko se duša osvobodi telesa. Filozof, ki išče resnico, si želi smrt vse svoje življenje. Glede na spoznanje resnice (ideje) je telo ječa za dušo.

Za Aristotela je duša kot načelo življenja smrtna. Duše kot načelo življenja imajo tudi rastline in živali. Vegetativna in senzitivna duša propade s telesom, nesmrten pa je samo umni del duše. Duša je tako neločljivo povezana s telesom kot gledanje z očesom. Duša ne giblje samega telesa, ampak mu podeljuje podobo in smoter. Je udejanjenje in dovršitev tega, kar je v telesu navzoče le kot možnost. Duša in telo sta si v odnosu kot forma in materija, kot akt in potencia. Kot za Platona je tudi za Aristotela duša nekaj netelesnega in neprostornega. Zavrne pa Aristotel pitagorejsko selitev duš, da bi duša lahko vstopila v poljubno telo.

Poglobitev mišljenja v samega sebe, v svojo dejavnost in svoje rezultate je poudarila tiste njegove posebnosti v primerjavi s telesnim in materialnim, ki so bile tudi temelj za dokazovanje enovite in neprostorske narave duše. Telesa zavzemajo prostor, mišljenje in hotenje pa ne. Pojmi so nečutni, ne propadajo. V primerjavi z materialnimi stvarmi se zdi, da so trajnejši ali celo večni – niso težki in ne zavzemajo prostora, nimajo čutnih

lastnosti. Enovitost, nedeljivost duha je npr. Descartes »empirično« ponazoril s tem, da duhu ničesar ne odvezamo, če telo izgubi roko ali nogo. Še vedno ostaja en in isti duh, ki hoče, občuti in spozna. Ta primer seveda poenostavlja povezanost identitete duha (osebnosti) od telesne integritete. Če izgubi sluh ali roke glasbenik, oči raziskovalec, noge kolesar, ali še obstaja en in isti duh, ki enako kot prej občuti in spozna? Neodvisnost enovitosti duha od telesne integritete se še bolj poruši, če to zvezo prenesemo na nevrofiziološke možganske temelje emocionalne psihične integritete človeka.

Veliko dejstev in teoretičnih spoznanj o tem so nakopičile medicina, psihiatrija, nevrokirurgija, nevropsihologija, nevrolingvistika. Nadaljuje se znanstvena in filozofska razprava o starem problemu odnosa »duh-telo«. Zlasti zanimiva je diskusija, ki sta jo vodila nobelovec John C. Eccles in filozof Karl R. Popper (*The Self and its Brain. An Argument for Interactionism*, Springer International 1977). Vse tri klasične rešitve so se izkazale za nezadovoljive:

a) o popolni istovetnosti duševnega in materialnega (tako v vulgarno materialistični ali panteistični idealistični varianti),

b) o popolni podrejenosti telesa duhu na temelju avtonomnosti duha,

c) o vzporednem delovanju duha in telesa, kjer pa ne gre za njuno dejansko vzročno povezanost. (Descartesova ponazoritev z dvema urama, ki kažeta isti čas, toda nista med seboj vzročno povezani). Ta problem zgodovinsko še preveč tiči izključno v naravoslovnih okvirih, za katerega sta značilni vsaj dve predpostavki:

a) možgani kot neposredni materialni substrat višjih psihičnih aktivnosti so v bistvu naravna materija,

b) duh je lastnost individualnih posamičnih možganov, ne pa sistem-ska kvaliteta družbe oziroma družbene narave človeka in le preko tega je lastnost možganov. Sami možgani so družbeno oblikovani materialni temelj mišljenja. Sámó pojmovanje duše kot nekaj neprostornega je bilo opredeljeno z zgodovinskim omejenim pojmovanjem materije kot nekaj telesnega in prostornega. Takšen pojem materije je bil pogojen z makroskopskim izkustvom človeka. Sila, polje, valovanje so razširili pojem materije in pokazali, da ga ni mogoče zožiti na telesnost in razsežnost. Religija je zanikanje smrti in zato ne more priznati pravega pomena in vrednosti človekove smrti in smrtnosti glede na sam temelj biti. Nesmrtnost ne razume razmerja med bitjo in bivajočim. To razmerje je razmerje med večnostjo, minljivostjo in smrtnostjo. Bit je večna, vsako bivajoče pa je minljivo ali smrtno.

Kršćanstvo je tako kot druge religije razglašalo zmago nad smrtjo. Smrtnost človeka je pravzaprav posledica izvirnega greha. V prvih stoletjih po Kristusu verovanje v telesno vstajenje od mrtvih ni bilo obvezno. Šele kasneje je bilo sprejeto, da bodo vsi ljudje vstali s telesi, ki so bila njihova.

Za ljudi je posmrtno življenje velikanska privlačna sila. Duns Scotus

(1266–1308), frančiškan, matematično naravoslovno izobražen je trdil, da nesmrtnosti duše ni mogoče dokazati niti a priori logično niti izkustveno a posteriori. Treba bi bilo najprej dokazati, ali je nesmrtnost sploh možna, potem pa bi bilo šele treba dokazovati, da je duša res forma, ki lahko eksistira sama brez telesa. Velik čar religije je ravno v tem, da daje nemogoče. Če bi iz religije izpadlo posmrtno življenje, bi bili verniki oropani za najlepše, najprivlačnejše in najdragocenejše. Njihova usoda bi bila izenačena v bistvu z neverujočimi. V vsakdanjem delu verniki kar lahko shajajo brez boga in mu v bistvu namenjajo majhen del svojega časa, ne morejo pa biti brez boga kot garanta nesmrtnosti, upanja in tolažbe. Bog, ki ne eksistira za mrtve, postaja za žive peto kolo. Prava moč boga je njegova zmaga nad smrtjo. V vsakodnevem življenju religija ne daje vernikom neke prednosti. Tarejo jih iste nadloge in skrbi kot neverujoče. Vsa prednost verovanja je v nesmrtnosti. Krizo platonsko-krščanske doktrine sta izzvala novoveška meščanska praksa in miselnost. Meščanska materialistična misel je navezala na antični materializem Epikura, Demokrita, Lukrecija Kara. Novoveška meščanska avtonomija subjekta je vodila k zanikanju dogme v nesmrtnost.

Smrt in nesmrtnost v heraklitski, epikurejski tradiciji

Že kitajska filozofska modrost je prišla do spoznanja, da tvorijo celoto življenje in smrt, bivanje in nebivanje. V Heraklitovem dialektičnem mišljenju sta smrt in življenje enotnost nasprotij: isto je v nas to, kar je živo in kar je mrtvo. Človekova duša je del večnega ognja. Svet je za Heraklita večno živi ogenj, ki se po meri užiga in ugaša in ga ni ustvaril noben bog in noben človek. Za Epikura je duša materialna, sestavljena iz finih atomov in je prav tako minljiva kot telo. Strah pred smrtjo je za Epikura neutemeljen: dokler smo živi, smrti še ni, ko pa smo mrtvi, pa ničesar več ne občutimo. Smrt postaja nekaj naravnega, delček reda univerzuma. Za Giordana Bruna v neskončnem vesolju ni smrti kot procesa popolnega uničenja. Tudi za Leibniza ne le duša, ampak nobeno živo bitje ne umre popolnoma, ampak gre samo za neskončno preoblikovanje v obliki povečanja ali zmanjšanja intenzitete percepcije. Tudi v Nietzschejevi koncepciji večnega vračanja ni prave smrti. Vse se v večnosti neštetokrat obnovi in propade. Večno vračanje istega ima pri Nietzscheju funkcijo nesmrtnosti, toda pri njem ne gre za pričakovanje kakšnega boljšega ali slabšega sveta, ampak se nenehno obnavlja tostrani svet in mi v njem z vsemi svojimi bolečinami, trpljenjem in veseljem.

Za Hegla je absolutna ideja po sebi kot enotnost biti in nebiti nesmrtna in prav tako absolutna ideja za sebe kot neskončni duh. Smrtna sta končni duh in posamično življenje. Smrt je za Hegla naravna negacija življenja. Smrt je manifestacija vseobčega zanikanja vsega končnega in omejenega, da se ukine kot končno in omejeno. Brez smrti ne bi bilo

razvoja in to resnico je Hegel izrazil s tem, da v smrti posamičnega življenja vidi izvor nastajanja duha. Izvor boleznin in smrti živali je Hegel odkril v neskladnosti posamičnega in splošnega, neskladnosti dela in celote. Smrt je ukinitelj te neskladnosti, tega nasprotja.

Medicinsko patoanatomsko ugotavljanje konkretnih individualnih vzrokov smrti je utrjevalo predstavo o slučajnosti smrti. Po S. Freudu ljudje kažejo stremljenje, da bi smrt kot nujnost spremenili v slučajnost, ko ugotavljajo: smrt je nastopila zaradi starosti, infekcije, nesreče ipd. To pretvarjanje nujnosti v slučajnost je način potiskanja smrti iz zavesti in zatekanje v iluzijo nesmrtnosti. Po Freudu je vsak človek v podzavesti prepričan v svojo nesmrtnost.

Hegel je zavrnil slučajnostno obravnavanje smrti. »Nujnost smrti ne obstoji v posamičnih vzrokih kot nasploh ne v organskem, kajti da je zunanje vzrok, temelji v organizmu samem. Nasproti posamičnemu se vedno da pomagati, ono je slabotno in ne more biti razlog smrti« (Enciklopedija filozofskih znanosti, dodatek k par. 374). Razlog smrti je torej v življenju samem in ne v nekem posamičnem vzroku. Če bi bil vzrok smrti nekaj posamičnega, bi ga človek s svojo zvičajnostjo uma medicinsko tehnološko lahko obvladoval z drugimi posamičnimi, konkretnimi sredstvi.

Ker je vzrok nujnosti smrti v totaliteti življenja samega, proti njemu ni pomoči. Smrt je integralen proces celote, ki pa se izrazi v konkretnem, slučajnem, posamičnem, končnem vzroku. Hegel razume smrt tudi v razmerju med individuomom in rodom, ko smrt opredeli kot zmago roda nad individuomom. Obstoj roda je možen le za ceno smrti njenih individuomov. Smrt se razkrije Heglu še kot pomiritev duha s samim seboj. Duh je v nenehnem sporu s samim seboj, je v nenehnem preseganju samega sebe. Smrt pomeni pomiritev tega spora. Po Heglu človek ne umre samo zaradi starosti in oslabelosti, ampak tudi iz »navade«, če se je v življenju popolnoma udomačil, postal duhovno in fizično top. Človek je za Hegla dejaven le, če česa ni dosegel in se hoče uveljaviti. Če izgineta dejavnost, zainteresiranost, nastopi duhovna ali fizična smrt. Bistvo duha pa za Hegla ni samo dejavnost, ampak tudi svoboda. Tu Hegel odkrije družbenopolitični razredni pomen smrti. Odvisna suženjska zavest nima dovolj poguma, da bi sprejela smrt. Suženjska zavest žrtvuje svobodo v imenu življenja. Svetovna zgodovina počiva po Heglu na napetosti neodvisne svobodne in odvisne zavesti. Ta boj za svobodo je po Heglu resnična vsebina zgodovine. Boj teh dveh zavesti je seveda v bistvu praktični boj dveh razredov. Svobodna in suženjska zavest imata različen odnos do smrti. Smrt je pri Heglu preizkusni kamen odločitve za svobodo ali suženjstvo. France Prešeren je samostojno umetniško poetsko izrazil Heglovo stališče:

» . . . manj strašna noč je v črne zemlje krili,
ko so pod svetlim soncem sužni dnovi.«

L. Feuerbach je nujnost smrti izrazil na ta način, da so vzroki in načela

našega življenja tudi vzroki in načelo naše smrti. Smrt osvetljuje temelj biti, vse stvarnosti. Smrt je avtodestrukcija življenja. Smrtnost in končnost človeka izhajata iz tega, ker ga omejujejo objekti. Če ne bi obstajali drugi objekti, bi bil subjekt po Feuerbachu neomejen, neskončen in nesmrten. Feuerbach povezuje smrt z zavestjo. Kjer je zavest, tam obstoji ta razdvojenost, notranje razlikovanje. Smrt kot smrt obstoji le, če se njen konec čuti vnaprej. Pojem smrti je Feuerbach zožil in ga ločil od načina propadanja vseh preostalih oblik življenja, ki nima zavesti. Nesmrtnost pojasni kot rezultat človekove želje za popolnostjo. Prizna le kulturno-družbeni pomen nesmrtnosti kot trajen spomin v bodočih generacijah. Kultura ukinja meje prostora in časa. Predstava o onostranosti je imela po Feuerbachu svoj izvor v omejeni eksistenci človeka, vezanega na določen čas in prostor. Feuerbachovo kulturološko posvetno, sekularizirano nesmrtnost je poetsko izrazil Anton Aškerc v Čaši nesmrtnosti:

*»Sam imaš jo čašo čarodejno,
sam naredi pitje si nesmrtno!
Čaša tvoja je – življenje tvoje!*

*Truplo tvoje pač strohni v gomili,
ali čaša tvojih del ostane!
Narod tvoj bo pil iz čaše tvoje,
s pitjem njenim bode se napajal,
v delih svojih živel sam boš večno!«*

Feuerbach je drago plačal svojo kritiko osrednje krščanske dogme o nesmrtnosti. Ortodoksni univerzitetni teologi mu tega niso nikdar odpustili in so mu onemogočili univerzitetno kariero.

Družbeno kulturno nesmrtnost dosega pravzaprav le majhno število ljudi na političnem, kulturnem, znanstvenem in tehničnem področju. Z novimi generacijami in novimi dosežki neprestano tonejo v pozabo pomembni ustvarjalci preteklosti. Njihov spomin je zabeležen le še v arhivih, enciklopedijah, zgodovinskih, znanstvenih monografijah, ne pa več v zavesti živečih ljudi. Aktivno nesmrtnost kot stalno delotvorno navzočnost v mišljenju in ustvarjanju bodočih rodov dosežejo le redke osebnosti. V sodobni znanosti spominjanje (citiranje) dosežkov živih ustvarjalcev prevladuje nad spominjanjem rezultatov mrtvih. Marx je bil izredno pravičen pri priznavanju znanstvenega prispevka svojih predhodnikov in sodobnikov, pa čeprav niso bili najbolj pomembni. Milijarde dozdaj živečih ljudi se nihče več ne spominja, za vedno so utonili v pozabo in ni videti, da bo v bodoče drugače. Če predpostavimo, da bo v bodočnosti v eni generaciji na milijone vrhunskih umetnikov, znanstvenikov, inženirjev, zdravnikov, filozofov, ti ne bodo postali nič manj pozabljeni v bodočnosti kot milijoni nepismenih ljudi v preteklosti. Takšna perspektiva kulturno-družbene »nesmrtnosti« nas postavlja na realna tla in nas sili v ovrednotenje človekovega življenja, kot je v svoji sedanji

enkratnosti, brez iluzije, da bomo živeli v zavesti bodočih rodov. Človek se upira smrti in jo zanika z upanjem, da bo živel v spominu svojih najdražjih. V pismih slovenskih in jugoslovanskih rodoljubov, ki jih je okupator obsodil na smrt, izhaja želja, naj jih ne pozabimo in naj otroke vzgajamo v njihovem duhu (Pisma na smrt obsojenih, uredil Franček Saje, Ljubljana 1959).

Smrt kot smisel in nesmisel življenja

Priznavanje smrti kot notranje nujnosti življenja je v filozofiji življenja vodilo celo k izenačevanju procesa življenja in smrti. Za Klagesa je življenje človeka dolga smrt, dokler ne izgine v večni tišini. Trenutek, s katerim se začne življenje, je hkrati tudi začetek smrti. Smrt je samo faza nepretrganega procesa, ki se je začel z rojstvom človeka. Človek naj bi bil že od rojstva smrtno bolan. To je pravzaprav že variacija Montaigna, da je kontinuirana naloga življenja graditi smrt.

Eksistencialistično razumevanje človeka je smrti pripisalo izreden pomen. Poudarilo je individualno vrednost smrti in preneslo problematiko smrti iz obćih kozmoloških, naravoslovnih okvirov. Človeka zanima smrt kot izguba njegove osebnosti in individualnosti. Ne pomirja in zadovoljuje pa ga nesmrtnost v obliki večnega vraćanja in vključitve v večno kroženje narave in biti. Neuničljivost in neustvarljivost biti se sestojita iz nastajanja in minevanja vsega bivajočega. Resnična cena in spoštovanje človekovega življenja kot osebnosti lahko temeljita le na priznanju njegove končnosti in enkratnosti ne pa v raznih variantah idealistične, religiozne in kozmološke materialistične nesmrtnosti.

V eksistencialistični interpretaciji smrt postaja ena izmed mejnih situacij. Človek živi s smrtjo. Izkustvo smrti je odkrivanje realnosti. Jaspers je zavrnil vse dokaze o nesmrtnosti. Edina stvar, ki jo je možno dokazati, je smrtnost. Za Sartra je smrt možnost, ki izniči vse druge možnosti. Če je Schopenhauer trdil, da je smrt končni smisel življenja, pa za Sartra smrt ne daje smisla življenju, ampak mu ga nasprotno, lahko odvzame. Smrt je slučajno dejstvo in kot rojstvo prihaja od zunaj. Smisel in nesmisel smrti v odnosu do česa? Za Feuerbacha je nesmiselna nasilna, prezgodnja smrt, ne pa starostna naravna smrt. Je bila smrt Špartancev pri Termopilah nesmiselna? Je bila nesmiselna smrt naših žrtev v NOB? Je nesmiselna smrt nekoga, ki je rešil otroka in se pri tem smrtno ponesrečil? Potem so nesmiselne tudi pomoč, svoboda, poštenost, resnica. Smrt je smiselna, če je v funkciji fundamentalne vrednote.

Za Heideggerja je človek bitje za smrt (Sein zum Tode). Smrt ni nekaj, kar se bo šele nekoč zgodilo, ampak je že vedno tukaj. To nenehno navzočnost človek stalno potiska na stran. Smrt se mu vedno kaže le kot smrt drugega, ne pa kot njegova lastna možna smrt. To pozabljanje smrti je podoba neavtentičnega eksistiranja človeka. Vsakodnevno govorjenje

smrt vzame kot primer. Smrt pride gotovo, toda zdaj še ne. S tem »toda« se po Heideggerju zakriva gotovost smrti, ki je vsak trenutek možna. Smrt kot najpristnejša možnost je nemožnost vsake druge možnosti. Smrt je za človeka konstitutivna.

Molčanje o smrti kot oblika poskusa pobega pred smrtjo je G. Simmel primerjal s potniki na ladji, ki korakajo v nasprotno smer kot plove ladja. To je iluzorno bežanje od cilja, h kateremu je usmerjena ladja. Ali je ta vsakdanja pozaba smrti res že znamenje neavtentičnega eksistiranja? Ali ne bi bila ravno stalna obremenjenost z nujnostjo in možnostjo smrti znamenje odtujenega življenja? Za večino ljudi je bila in je smrt nujnost, s katero se ni vredno ukvarjati, čeprav je še tako izredno tragično pomembna in opredeljujoča. Iz takšne vdanosti do svoje smrti ne izhaja otopelost in brezbržnost do smrti drugih, zlasti pa še ne do smrti svojih sorodnikov in prijateljev. Vsakdanjo pozabo smrti lahko vrednotimo tudi kot modrost in izkustvo življenja. Kot bi bila za človeka destruktivno stalno predočenje in ukvarjanje z možnostjo svoje smrti, tako je neproduktivna tudi popolna pozaba smrti. Svoje delovanje, svoje načrte, svoje odnose do drugih ljudi mora človek razkriti tudi z vidika svoje minljivosti, smrtnosti. Ne življenja in ne smrti ne moremo razumeti drug brez drugega. Z vidika smrti in minljivosti je treba premisliti in doživeti vse bivanje. Večina ljudi se v bistvu ravna po Spinozovi misli, da »svoboden človek o ničemer manj ne misli kot na smrt, a njegova modrost ni razmišljanje o smrti, ampak o življenju« (Spinoza, *Etika*, Kultura Beograd, 1959, postavka LXVII, str. 223). Lahko bi rekli še širše: neodtujen, svoboden in srečen človek ne misli veliko na smrt. Nenehna obremenjenost s smrtjo je prej izraz odtujene, nesrečne človekove eksistence kot pa potrjevanje avtentičnega eksistiranja. Kot praktično svobodnega, srečnega človeka ga bo smrt vse manj zanimala, vse bolj pa ga bo pritegovala kot znanstveno umetniško, filozofsko delujočega človeka.

Znanost se je šele komaj začela ukvarjati s smrtjo. Postopoma odkriva njeno bogastvo, njeno mnogodimenzionalnost. Mnogo časa pa bo še treba, da se bo ta mnogodimenzionalnost strnila v totaliteto. Aktiven odnos do smrti je ponudil Seneca: misli ves čas na smrt, da bi premagal tesnobo smrti, kajti tistega, kar nam je domače in blizu, se več ne bojimo. »Zato naj se vsak dan ureja tako, kot da je poslednji v nizu in zaključuje število dni življenja« (Lucij Anej Seneca, *Rasprava o blaženom životu i odabrana pisma Luciliju*, Grafos Beograd 1981, str. 73). Spinozova misel izraža prakso vsakdanjega življenja. Ljudje se ne ravna po priporočilu Senece. Eksistencialna interpretacija smrti je kritika te prakse, kot jo predstavljata vsakodnevna pozaba in govorjenje o smrti, toda brez upanja in moči, da bi to prakso spremenila. Stalna obremenjenost s smrtjo bi bila izraz nesrečnega in nesvobodnega življenja, ki je izgubilo ali pa še ni našlo smisla svojega dela in eksistence. Življenjsko obnašanje in selektivnost svojih ciljev ljudje le redkokdaj spreminjajo zaradi možnosti smrti v vsakem trenutku. Prizadevanja nekaterih filozofov, da bi ljudje smrt

sprejemali bolj spokojno in naravno, je pravzaprav naknadno utemeljevanje nečesa, kar že je. Mnogi ljudje ne kažejo nobenega paničnega strahu in tesnobe pred smrtjo, razen kadar so nenadoma izpostavljeni grožnji nasilne smrti ali zaradi naravne katastrofe.

Prekinjena neobremenjenost, ne pa pozaba smrti je način sprejemanja smrti, ki se mi zdi veliko bolj človeška kot nenehna misel na možnost smrti.

Kersnikova Kmetska smrt nam kaže, kako je preprost kmečki človek sprejel smrt in kako tik pred smrtjo urejuje vsakdanje zemeljske zadeve in ukvarjanja z lastno smrtjo sploh ni. Zdravniki, sorodniki in prijatelji bolnikov s težkimi neozdravljivimi boleznimi bi nam lahko mnogo povedali o načinu sprejemanja smrti, ki ne kaže na strah, ki omrtviči človeka in ga naredi apatičnega do vsega, kar se okrog njega dogaja. Nasprotno, mnogi taki bolniki so zavzeto urejevali in obvladovali probleme v svoji družini, v delovni organizaciji ali širši družbi, dokler so jim dopuščale moči. Svoje začetno delo so skušali dokončati, preden bi jih prehitela smrt. Veljko Mučinović, ki je opisal nadaljevanje svojega diplomatskega bivanja v Moskvi, je težko bolan v tekmi s smrtjo smrti iztrgal iz pozabe kos zgodovinske preteklosti. Razvijati moramo novo kulturo in mišljenje o smrti. Gotovo ni nič bolj naravno, kot da se človek boji smrti. Toda človek je smrt tako socializiral, v povezavi z najrazličnejšimi vrednotami, cilji in spoznanji, da je sposoben obvladati strah pred smrtjo.

V poslovnih pismih so nekateri med NOB na smrt obsojeni jugoslovanski rodoljubi zapisali, da se ne bojijo smrti, a jim je težko umreti zavoljo tistih, ki jih zapuščajo. Dvanajstletna mladenka je zapisala, da je bolje pošteno umreti kot sramotno živeti. Nekdo je ugotovil, da ni težko umreti, a da je težko čakati na smrt. Iz nekaterih pisem veje žalost, da morajo mladi umreti, tolažbo najdejo v tem, da umirajo za svoj narod in za boljšo družbo. V zgodovini je bilo gotovo nešteto primerov, da so mnogi dali prednost smrti pred življenjem, če bi življenje moralo biti odkupljeno za ceno laži, izdajstva, ponižanja, nezvestobe, suženjstva, nesvobode, strahopetnosti, ogroženja življenja drugih ipd.

Dogajalo se je, da so mnogi aktivisti in borci, ki so padli v roke sovražnikom, naredili samomor, ne samo zaradi strahu pred mučenjem, ampak tudi iz bojazni, da ne bi v mučenju proti svoji moralni vesti kaj izdali. To kaže, da življenje ni absolutna, neodvisna vrednota. Tehtna je Kierkegaardova misel: če je smrt največja nevarnost, potem upajmo v življenje, če pa spoznamo še hujšo nevarnost, potem upajmo v smrt. Obstojita nesmiselna in smiselna smrt. Nesmiselna je slučajna smrt, nesrečna smrt mladega človeka ipd. Smiselnost smrti pa obstoji v dvojnem pomenu:

- a) smrt je ontološko-biološki nujni pogoj ohranjanja trajnosti in razvoja življenja kot celote,
- b) v družbeno moralnem smislu, kadar je smrt cena za druge vrednote

(tovarištvo, pomoč v sili, pravičnost, poštenost, preprečitev izdajstva ipd.).

Sreča in smisel sta povezana s smrtjo. Obstoj smrti daje smislu življenja specifično obeležje. Smisel življenja ni prepričljiv, če se ne pojasni smisel in pomen smrti. Izguba smisla ali boljše nemožnost potrjevanja, razvijanja smisla lahko vodi v samomor človeka. Pri samomoru je najbolj zaostreno ne samo teoretsko, ampak praktično vprašanje smisla in nesmisla življenja.

Nekateri sodijo, da obstoj smrti načelno izključuje srečo. Smrt ni edini vzrok nesreče, tudi nesmrten človek bi lahko bil nesrečen v ljubezni, tovarištvu, družini. Takšna nesreča bi lahko bila za nesmrtnike še hujša kot za smrtnike. Obstoj smrti pomeni konec srečnega ali nesrečnega življenja, ni pa ovira za srečno življenje.

NOVEJŠA LITERATURA:

- Moren, Edgar, Čovek i smrt, Beogradski izdavačko-grafični zavod 1981, 421 str.
Toma L. V., Antropologija smrti I-II, Prosveta, Beograd 1980, str. 340 in 389.
Milčinski Lev, Samomor in Slovenci, Cankarjeva založba, Ljubljana 1985, str. 247.
Milčinski Janez, Medicinska etika in deontologija, Dopisna delavska univerza Univerzum, Ljubljana 1982, str. 285.
Šelič, Bogdan, Čovek, smisao i besmisao, Rad, Beograd 1977, 372 str.
Striković Jovan N., Samoubistvo i apsurd, Bigz, Beograd 1982, 247 str.
Mikoš Biro, Samoubijstvo - psihologija psihopatologija, Nolit, Beograd 1982, 194 str.
Paternu Boris, Problem smrti v sodobni književnosti, Delo 28. X. 1982 in 4. XI. 1982.
Machkovec Milan, Smisel človeškega življenja, CZ Ljubljana 1967, 342 str.
Trstenjak Anton, Človek in sreča, Mohorjeva družba Celje 1974, str. 137.
Trstenjak Anton, Hoja za človekom, Mohorjeva družba Celje 1968, str. 166.
Trstenjak Anton, Človek v ravnotežju, Mohorjeva družba Celje 1957, str. 180.
Janžekovič Janez, Smisel življenja, Mohorjeva družba Celje 1966, str. 292.
Stres Anton, Nič in smisel, Ljubljana 1979, str. 84.
Choron Jacques, La mort la pensee occidentale, Payot, Paris 1969, str. 236.
Ariès Philippe, L'homme devant la mort, Editions du Seuil, Paris 1977, str. 641.
Landsberg L., Essai sur l'experience de la mort, Seuil, 1951, str. 153.
Russell O. Ruth, Freedom to Die. Moral and legal aspects of euthanasia, New York 1975, str. 334.
Thomas John E., Matters of Life and Death, Toronto, Samuel Stevens 1978, 378 str.
Der Mensch und Sein Tod, Göttingen 1976, 174 str.
Was ist der Tod? Piper Verlag, München 1969, 192 str.
Dubinin Nikolai, Geheimnis der Unsterblichkeit, Berlin 1973, str. 125.
Husemann Friedrich, Vom Bild und Sinn des Todes. Geschichte, Physiologie und Psychologie des Todes Problems, Fischer Taschenbuch Verlag 1982, 135 str.
Blohin, N. N., Deontologija v onkologii, Medicina, Moskva 1977, str. 70.
Šmal'gauzen I. I., Problemi smerti i bessmertii, Moskva-Leningrad 1926.
Frolov I. T., O žizni, smerti i bessmertii, Voprosy filosofii, št. 1, 1983, št. 2, 1983.
Voitenko V. P., Problema starenija i smerti v sovremenoj biologii, Voprosy filosofii, št. 6, 1982.
Tatarkevič V., O sčaste i soveršenstve čeloveka, Moskva, Progress 1981, str. 367.
Biologija i medicina: filosofske i social'nye problemy vzaimodejstviye, Moskva Nauka 1985, 377 str.

LEV KREFT

Politični pomen »Straha in poguma«

Kocbekova knjiga »Strah in pogum« je danes sicer predvsem predmet literarne zgodovine, primerjalne literature in podobnih ved.* Te vede vračajo delo književnosti tako, da se prebijajo skozi Avgijev hlev predsodkov in neliterarnih popačitev. Za tako vračanje se zavzema že Andrej Inkret v spremni besedi druge izdaje štirih novel. Očitno je, da je ta pot tudi uspešna, kot nam potrjujejo tudi različne pretanjene študije, ki se pojavljajo med raziskovalci Kocbekovega ustvarjalnega dela. Danes je torej že dovolj odločno odmerjen odmik od prvega, grobo dobeseidnega in spolitiziranega branja sočasnih napadalcev iz let 1951 in 1952, pa tudi edini takratni pozitivni kritik Boris Pahor je delo obravnaval dovolj dobeseidno in dovolj politično, celo idejno programsko. Kako naj torej danes opravičim lastno ideološko, politično branje besedila. Inkretova spremna beseda mi za to ponuja naslednjo možnost:

»Na drugi strani je javno usodo Kocbekove knjige kajpada mogoče razumeti tudi drugače: pač kot totalitarno znamenje neinteligentnega in slepega političnega ukrepa, ki je neko pisateljsko dejanje (s pisateljem vred) poskušal eliminirati po hitrem postopku in brez kakršne koli misli na njegov dejanski, imanentni in še zlasti »dolgoročni«, to pa je v prvi vrsti seveda neposredni literarni pomen. S tega vidika kliče *Strah in pogum* nase novo, nadaljnjo politizacijo, saj predstavlja naravnost izvrstno priložnost za kritičen obračun s tisto ekskluzivno in militantno vladajočo ideologijo, katere žrtev je bila knjiga na začetku slovenskih petdesetih let.«¹

Možna zasnova takega branja je tudi odlomek iz daljše študije Dimitrija Rupla »Kocbekova strah in pogum«, ki je izšel v »Novi reviji«. Ne zanikam zanimivosti tako pojmovanega izziva, prepričan pa sem, da je za

* Sekcija za kulturo Marksističnega centra CK ZKS je v Cankarjevem domu 7. in 8. maja 1986 organizirala znanstveno srečanje »Edvard Kocbek – poezija, kultura, politika«. Svoje referate in koreferate so prispevali slovenski znanstveni delavci: dr. Boris Paternu, dr. Franc Zadavec, dr. Marko Kerševan, Marko Jenšterle, dr. Janko Prunk, Spomenka Hribar, dr. France Bernik, dr. Janko Kos, Matej Rode, Marcel Štefančič, dr. Vekoslav Grmič, dr. Bogo Grafenauer, Peter Kovačič, Zoran Polič in Lev Kreft. Srečanje je potekalo v treh krogih razgovora, ki so zajeli Kocbekovo umetniško ustvarjalnost, njegove kulturno-politične, filozofske in religiozne poglede, in njegovo politično delo. V »Teoriji in praksi« objavljamo prispevek Leva Krefta, ki bo za naše bralce verjetno dokaj zanimiv. – Celotno gradivo znanstvenega srečanja bo izšlo v posebnem zborniku v »Študijskih zvezkih« založbe »Komunist«. – Op. ur.

¹ Edvard Kocbek, *Strah in pogum*, Mladinska knjiga 1984, študija Andreja Inkreta »Pričevanje o brezumni slasti in o zadnji grozi«, str. 354.

spoprijem z »ekskluzivno in militantno vladajočo ideologijo« na voljo tudi dovolj sodobnejših tem in izzivov, ki lahko ob znanstveno zasnovani obravnavi razkrijejo nam zanimivejše in neposredno delujoče obisti »totalitarnih znamenj«. Kljub prizadetosti do preteklosti, ki se ji ne morem odpovedati, me pač sodobni spopadi bolj razvneajo. Zato je moja obrazložitev političnega branja »Straha in poguma« nekoliko drugačna, in jo morda najbolje izrazim z malo priliko. Biblijo so kot Sveto knjigo lahko dolgo časa brali dobesedno, kot pripoved o tem, kar se je zgodilo, in kot navodilo, kaj je treba početi in kako se je ravnati v značilnih življenjskih in družbenih situacijah. To dobesedno branje so seveda zlasti omogočale občasne redakcije, izločanje protislovij (ki ni dokončno uspelo) in drugi neposredni posegi v zbrana besedila. Ko pa so bila navodila dojeta kot neudobna, pripoved pa kot malo verjetna, se je uveljavilo preneseno, simbolno, alegorično, kabalistično in drugačno branje, ki je razkrivalo druge, posredne in skrite pomenske ravni. S tem je Sveto pismo ohranilo svojo svetost in svojo življenjsko uporabnost, razprlo je večpomenskost lastnega besedila in tudi različnost interesov in potreb svojih bralcev. Toda ob tem, da je Sveto pismo predvsem delo religioznega in literarnega pomena, je tudi res, da je ponovno dobesedno branje na vsesplošno presenečenje že nekajkrat pokazalo, da je tudi precej zanesljiv zgodovinski dokument, ki omogoča npr. uspešno arheološko raziskovanje za čas, katerega drugi dokumenti so bodisi uničeni, še skriti pod puščavskim peskom, bodisi jih sploh nikoli ni bilo.

Tako so tudi vsi, še zlasti pa sporni in izzivalni umetniški proizvodi skupno s svojo kritiko in odmevi lahko viri za idejno, ideološko ali politično arheologijo dobe, v kateri so nastali, in dob, v katerih so delovali in so si jih ljudje tako ali drugače prisvajali. V taki vlogi seveda literarni izdelek verjetno nič ne pridobi, morda le literarna zgodovina enega od vidikov, ki pa pri kakovostnih delih gotovo ni poglaviten, čeprav tudi brez njega ni mogoče raziskovati. Pač pa je brez upoštevanja književnih in drugih umetniških del šepav in preveč na ozko ideološke in politično strankarske traktate zožen naš odnos do preteklosti. Iz ponovnega političnega branja besedila pa bi končno lahko izvedeli tudi, *zakaj je bilo prav to delo prav tedaj točka radikalnega razhajanja s Kocbekom*, in tudi, zakaj je lahko literarna kritika nadomestila politično in ideološko. Da je taka zamenjava bila dovolj udobna, je jasno, vendar morajo zanjo obstajati tudi vsebinski razlogi – v politični »ponudbi« dela samega.

Za tak pristop je ključno mesto prav v »Blaženi krivdi«, ki je izšla tudi že pred skupno objavo novel, v zborniku »Narod se je uprl«, ki ga je uredil France Bevk. Gre za razgovor med Damjanom in Gabrom o likvidaciji izdajalca brez predhodne razprave ali vsaj razgovora in soočenja z njim. Gaber Damjanu moralne krize, ki nastopi zaradi naročene likvidacije, ne zameri. Hoče mu pomagati, saj je kot vsak intelektualec-študent tudi Damjan po njegovem čudak. Toda Damjan svoje tesnobe ni pripravljen zamenjati za komisarjevo razumsko razvidnost. Gaber ga opomni, da ga

bosta uničili samosvojnost in dvojnost, s katerima svojo notranjost odteguje zgodovini, ko ta zahteva celega človeka. Damjan ga zavrne, da je njihova zgodovinska dejavnost sicer potrebna, toda obenem nečloveška, in na njej ni mogoče in se ne sme graditi. Le braniti se smemo na njej. Gaber k temu takoj pritrdi, toda Damjan obenem, ob pristajanju na nujnost obrambnega dejanja, ne pristaja tudi na potrebnost konkretne, njemu zaukazane usmrtitve. In tu izjavi:

»Moja notranjost mi silovito govori, da moram ostati človeško neodvisen in svoboden, ne samo zgodovinsko uporaben in koristen.«²

Vse to je seveda v okviru novele samo prvi del, pravo dejanje in moralni zaplet se šele pripravljata. Toda pri kritikih je prav ta stavek postal središče edine pohvale in ostalih napadov, največ navajani stavek, praviloma iztrgan iz okvira zgodbe in najpogosteje dojet kot Kocbekova osebna izjava, kot njegov politični program ali celo kot njegovo zaničanje lastne popolne predanosti partizanstvu »za nazaj«. Takole so izjavo prikazovali posamični pisci.

Boris Pahor je v »Primorskem dnevniku« 22. novembra 1951 objavil prvo kritiko, takorekoč panegirik, ki je bil toliko navdušen, da je celo Kocbek v Dnevniku zapisal, da se je »razjezil nadenj, ker v svojem veselju strelja malo čez in daje potuho mojim nasprotnikom, ki komaj čakajo na slabotne prilike bodisi moje, bodisi mojih prijateljev.«³ Pahor ni obšel že navedenega mesta:

»Ta knjiga bo kamen spotike ekstremistom z desne; prav tako bo deležna pomilovalnih pogledov ekstremistov z leve. A to bo overovilo (če bi bilo potrebno!) njeno nezamenljivo vrednost in njen dragocen pomen. In mi se s tem ne opredeljujemo za neko zlato sredino, ampak izražamo najiskrenejše želje sodobnega človeka, ki se ne upira neizprosnim korakom zgodovine, a hoče in mora ostati človeško neodvisen in svoboden, ne samo zgodovinsko uporaben in koristen.« Pahor je v nadaljevanju novele razglasil kar za moralni in etični priročnik. V svoji pohvali je torej že on bral delo v celoti in ključno navedeno mesto posebej kot Kocbekov politični, družbeni, idejni in programski credo, ne pa kot čisto literaturo. Poleg tega ni bral dela in značilnih izjav kot pripoved o preteklih dilemah in razpotjih, kot zgodbe o tem, kako je bilo med vojno, ampak kot aktualne, sočasne nauke in dileme. Med dilemami, ki so ga kot tržaškega človeka še posebej zanimala, je očitno tudi preseganje strankarskega levodesnega ekstremizma, in na tej osnovi izgrajevanja neodvisne pozicije sodobnega človeka.

Tone Fajfar je najprej v Ljudski pravici objavil 22. decembra 1951 »Pomislike ob Kocbekovih knjigah«, nato pa še »Razburjenje zaradi 'Straha in poguma'« 19. januarja 1952. Slednji zapis predstavlja tudi neposredni odgovor na Pahorjevo odprto pismo, s katerim je v Primor-

² Edvard Kocbek, *Strah in pogum*, Mladinska knjiga 1984, stran 87 (oz. stran 65 v prvi izdaji iz leta 1951).

³ Iz Kocbekovega dnevnika, 30. november 1951, izšlo v Novi reviji.

skem dnevniku protestiral zaradi prenosa prvega Fajfarjevega teksta iz Pravice še v Primorski dnevnik, skupno z oznako, ki je Pahorjevemu predhodnemu kritičnemu pisanju jemala legitimacijo po znani formuli, češ, ti nisi eden naših (= nisi bil v hosti, nisi se boril). V drugem tekstu je Fajfar zapisal tudi, da so se borci »odpovedali osebni problematiki ter se predajali borbi za narod, za zmago revolucije, za skupno dobro delovnega ljudstva«. Pri tem je povsem razumljivo, da zavzemanje za popolno samoodpoved kot edino pravo resnico partizanstva predstavlja vendarle predvsem nauk za sodobno rabo: revolucija še potrebuje razosebljeno požrtvovalnost, še bolj pa potrebuje mitologijo svojih slavnih in borbenih let. Človek, ki je samostojen in neodvisen, čeprav »naš«, je v tem procesu tujec bil in ostaja.

Feljttonistična kritika Miška Kranjca »Za razpotjem« je v Ljubljanskem dnevniku izhajala od 22. do 31. januarja 1952, ponatiskovali pa so jo tudi v Primorskem dnevniku. Kranjec je isto Kocbekovo misel kritiziral tako, da je strah osamelega človeka dojel in predstavil samo kot Kocbekovo osebno grozo in osebno zgodovino. Po njegovem mnenju se Kocbeka revolucija ni dotaknila, ker je individualist in se oklepa svojega sveta, ostaja v izolaciji lastnega jaza. Nova kolektivnost pa bo rodila tudi novo osebnost, ki ne bo več ograjena, ampak harmonično zlitá s skupnostjo. Tudi Kranjec, ki tedaj za svoja dela ni prejemal ravno naklonjenih kritik, je torej bral »Strah in pogum« zlasti v obravnavani točki kot vodilo za sodobnost, in ga kot tako v pričakovanju nove harmonične zlitosti v kolektiv odklanjal. Očitno je, da mnogi tedaj niso dojeli protislovnosti v svojih pojmovanjih niti v odnosu do stalinistične prakse, ki je odmerjala posamezniku nezavidljivo mesto, niti v odnosu do fašistične izkušnje, ki je prav tako razglašala zlitost posameznika v korporativno skupnost.

V prvi številki revije Novi svet leta 1952 je Josip Vidmar objavil svojo kritiko Kocbekovih štirih novel. Kritika je bila doživeta in tudi danes slovi kot izraz njegove nedoslednosti, tudi zahrbtnosti⁴, ker je kot recenzent besedila prej hvalil in celo pomagal objavljati. Vendar kritika po svoji osnovni protikatoliški naravnosti povsem dosledno nadaljuje Vidmarjevo predvojno kritičsko dejavnost, ki jo je izkazal med drugim tudi v tedanjem zavračanju vsakršnega s pogledom na svet podloženega književnega ustvarjanja, posebej pa zoper katoliške književnike. Zato je omejeno mesto raztrgal nekoliko drugače:

»Toda takoj nato postaneta s Kocbekom vred (namreč Damjan in Kocbek, opomba L. K.) določnejša: ‚Moja notranjost mi silovito govori, da moram ostati človeško neodvisen in svoboden, ne samo zgodovinsko uporaben in koristen.‘ Značilno je, da ta dva človeka (Kocbek in njegov junak) ne vidita možnosti, ki je v bistvu edino mogoča in naravna: biti človeško pomemben in svoboden v službi, toda v pravi službi zgodovine, v pravem izpolnjevanju zgodovinske dolžnosti. Ne, te možnosti ne vidita.«⁴

⁴ Josip Vidmar, Novi svet 1952/1, »Edvard Kocbek – Strah in pogum«, strani 80 in 81.

Te možnosti Kocbek ne more videti, ker ima notranjo rezervo zoper borbo kot kristjan, ki med drugim ne sme ubijati. Moralni problem likvidacije torej Vidmar dojame kot svetovno-nazorski problem kristjana.

»Zapiski s svinčnikom« Janka Kosa so izhajali v novi reviji »Beseda« v številkah 7, 8 in 9/10. Revija, ki je pomenila samostojni prihod svežega vala pesnikov, piscev in kritikov, je bila že kmalu po prvih številkah predmet ostre kritike, tudi politične in idejne. Zdi se, da je vzdušje nezaupanja do drugačnosti vsaj malo delovalo tudi na metodo in stil Kosovega pisanja. Njegova kritika Kocbekove knjige mestoma deluje kot poskus dokazovanja, da je z novim, manj politiziranim in bolj literarnim kritičkim merilom mogoče bolje in ustrežnejše doseči tiste cilje, ki se jim drugi skušajo približati z grobimi prijemi in s povsem ideološko-političnim žargonom. Tako Kos poudarja trajno vrednost literature nasproti njeni spoznavni vrednosti, kritizira slovensko povojno pripovedništvo (v njem se subjektivno izgublja v objektivnem, zgodovina ni počlovečena) in zavrne tudi diletantizem neliterarnih Kocbekovih kritikov. V »Strahu in pogumu« očitno vidi le sprevrnjeno podobo socialističnega psevdorealizma, ki pristane v filozofskem pisanju. In v tej filozofiji je ena sama trdna točka sredi eklektične mešanice personalizma in različnih oblik eksistencializma:

»Samo ena misel je, ki se nam iz celote od časa do časa pobjisne kot nekakšna rdeča nit v delu: to je misel o človeku in zgodovini. Kocbekov človek doživlja zgodovino ne kot zgodovino človeka, ampak kot zgodovino samo na sebi, kot samostojno resničnost, ki ji pripada lastna, nečloveška in celo protičloveška eksistenca. Obenem pa proti takšni zgodovini postavlja svojo čovečnost, svoj človeški jaz kot drugo, samostojno, nezgodovinsko in celo protizgodovinsko resničnost. Dvoje resničnosti – in od tod tudi dvoje možnosti sožitja med njima.« Na tem uvodu sloni nato navedba obravnavane Damjanove izjave iz »Blažene krivde«, nato pa kritik nadaljuje: »Ideja sama je v bistvu polemika ne samo z marksizmom, ampak z realnim humanističnim pojmovanjem usode človeka, njegovih zgodovinskih nalog in početja.«⁵

Misel o dvoumnem razmerju med človekom in zgodovino, ki ima za kasnejše generacije in čase takó očitni marksistični zven (teorija odtujitve, mladi Marx, socializem s človeškim obrazom . . .), je leta 1952 še vedno dojeta le kot kritika marksizma in realne človečnosti sploh. Prav v Kosovi kritiki se nakazuje tudi dejstvo, da v zavračanju Kocbekovega domnevnega eksistencializma tedaj ždi tudi zavračanje pozabljene in izgubljene miselne potence marksizma samega. Misel o človekovi neodvisnosti in o avtonomnosti umetnika pred zgodovino, ki je bila ob koncu tridesetih let že tako domača levi slovenski inteligenci, da je prav iz nje našla pot v zgodovino, je zdaj zamegljena. Zato tudi pri Kosu Kocbek postane nekakšen slovenski Gide: senzualist in hedonist, ki povečuje kot polno

⁵ Janko Kos, Zapiski s svinčnikom III, Beseda 1952, št. 9/10, stran 410.

človečnost lastno egocentrično, čutno in nasladno naturo, tako da uživa tudi v doživetju bolečine, zla in greha. Njegova napaka ni v razkrivanju tega ozadja v človeku, ampak v pretvarjanju tega človeka v junaka in nosilca čiste človečnosti. Zato je njegovo delo tudi notranje neresnično, umetniško nedosledno in nemočno.

Končno omenimo še zadnji napad na Kocbeka in njegovega pozitivnega ocenjevalca Pahorja, ki ga je v več nadaljevanjih priobčil »Primorski dnevnik« (20., 21., 22., 23. in 24. februar 1952). Prispeval ga je Dušan Furlan, vendar v njem ni najti nič posebno novega. Avtor posebej poudarja, da moralna razdvojenost ni značilna za partizanstvo, in utemeljuje:

»Kaj bi namreč mogli napraviti takšni slabiči, dvomljivci, takšni sebičneži v strahotni resničnosti fašističnega terorja, ki si mu mogel kljubovati samo z največjo pripravljenostjo tudi na poslednje žrtvovanje, samo s popolno zavestno podreditvijo lastnega interesa interesu skupnosti, samo s takšnim moralnim kapitalom, ki je voljo in misel posameznikov strnil v eno samo voljo in misel, samo s tako vero in prepričanjem v pravilnost in pravičnost svojih odločitev in dejanj, ki jih niso mogle uničiti najbolj surova nasilja, največje žrtve!«⁶

In spet je presenetljivo v tržaškem tisku videti idejno slepoto, ki je prav strnitev volje in misli posameznikov »v eno samo voljo in misel« lahko povzdignila v edino pravo vrednoto mitskega junaka partizanstva, ne da bi pri tem pomislila, da v partizanstvo prepisuje prav vrednoto tistega sistema, ki se mu je partizanstvo postavilo po robu.

Razlogi za to, da je bila Damjanova misel vsem Kocbekovim kritikom tako ábotna, leže seveda v širših družbenih, političnih in idejnih razsežnostih sodobnosti, ki bi si zaslužile posebno, temeljito obravnavo. Da pa so v tej izjavi vsi videli izpoved idejnega in političnega prepričanja Edvarda Kocbeka, in ne izjavo junaka novele, obstoje najprej ožji razlogi.

»Strah in pogum« je namreč v pogledu opredeljevanja razmerja med individuom in zgodovino le zadnje dejanje, katerega sočasne korenine sežejo v neposredno predhodno Kocbekovo ustvarjanje in javno delovanje. Mislim na »Tovarišiji«, ki je izšla z letnico 1949, in na govor »Kaj je svoboda?«, ki ga je Kocbek imel na 2. kongresu Osvobodilne fronte 28. aprila 1951 v Ljubljani. Govor je prvič izšel šele leta 1974. Tako v »Tovarišiji«, v obliki dnevniških zapiskov, kot tudi v politično programskem nastopu, najdemo izraz tiste ideje, ki jo kasneje objavi Damjan. To je ob »Tovarišiji« začutil in v nesovražni kritiki okarakteriziral že dr. Leon Žlebnik.⁷ Dnevnik ima za vrh Kocbekovega naziranja, v katerem nastopa oseba kot napetost med snovjo in duhom, in čimveč je te napetosti, tembolj je oseba dragocena. Človek mora v tem prepričanju težiti k izvirnosti, njo pa je mogoče dosegati le s tveganjem, saj se z njim vedno

⁶ Dušan Furlan, »Od laži do resnice«, Primorski dnevnik 21. 2. 1952.

⁷ Leon Žlebnik, »Svojevrsen dokument partizanstva«, Novi svet 1951, št. 3/str. 247–259 in št. 4/str. 361–370.

bolj zaveda samega sebe. Kocbek zato doživi revolucijo tudi kot osebno odrešenje, in že v »Tovarišiji« Žlebni najde »metafiziko revolucije«. Tudi nasilje je del tega procesa, toda nasilje je vidni znak starega reda, ki dokazuje, da je bila priprava za odrešenje slaba in vera premajhna. Nova družba se mora izviti iz te pomanjkljivosti in slediti novemu, osebnemu in duhovnemu smotru. Čeprav pa gre Kocbeku za prvotnost zgodovinskega in drugotnost ideološkega, postaja sam vedno bolj čisti ideolog, nedotaknjen v lastnem duhovnem svetu. Žlebni tu dodaja tudi poduk o metodi kritičnega dela, ki ga kasnejša kritika »Straha in poguma« ni zmogla upoštevati:

»Ker je ‚Tovarišija‘ v idejnem pogledu izraz umetnikovih najosebnejših prepričanj, ne pa z dokazno ambicijo podprtih trditev, je kakršnakoli polemika s Kocbekom s strogo filozofskega ali znanstvenega stališča pravzaprav neumestna. Zato bi kritik, ki bi Kocbekovi ideologiji postavil nasproti, vzemimo, marksistično gledanje na človeka, kulturo, družbene perspektive, ne opravil kdo ve kako zaslužnega dela. Važnejše kot ugotavljati, kje, koliko in kako se Kocbek moti, se mi zdi določno poudariti njegovo ideološko osnovo, v luči katere je vsa ‚Tovarišija‘ idejno razumljiva.«

Obenem pa zaključno Žlebni priznava tudi Kocbekovo zaslugo, da je s »Tovarišijo« odprl vprašanje človeka kot moralnega bitja prevrata.

Za govor »Kaj je svoboda?« seveda ni mogoče uporabiti istih kriterijev, saj gre za politični program, dejanje v prevratnem in negotovem presnavljanju posledic leta 1948 v političnem, gospodarskem, kulturnem in nasploh družbenem življenju. To torej, tudi če je le »izraz umetnikovih najosebnejših prepričanj«, ne more uiti kritiku, ki bi govoru postavil nasproti »marksistično gledanje na človeka, kulturo, družbene perspektive«. In vendar, paradoksalno, prav na izrazito političnem govoru te kritične naloge ni nihče javno opravil. Zakaj? K odgovoru bi morali seči v že omenjeno globljo analizo družbene tedanjosti, vendar je gotovo zasnovano odgovora na to vprašanje možno najti tudi v samem besedilu govora. Le nekaj poudarkov iz celote:

»Lahko rečemo, da smo se prav zaradi zvestobe svobodi rešili iz objema zaostalega sovjetskega socializma in spočeli nov, naprednejši proces njegovega nastajanja. Kakor je vprašanje resnice človeku bližje od vprašanja pravice, tako je reševanje svobode elementarnejše od vprašanja resnice...

...s tem, da smo se z ukinitvijo sovjetskih metod rešili boljševiške alienacije, smo se osvobodili novega gospodarskega in ideološkega izkoriščevalca...

Ponavljam: svobodo more človeku ostvariti le njegova konkretna misel, ki je hkrati živ in nepopačen interes...

Svoboden je torej tisti človek, ki zna sleherni trenutek na svojem konkretnem mestu oblikovati svojo potrebo in ji zadostiti tako, da se

odloči za tisto njeno rešitev med mnogimi, ki jih sleherni trenutek nudi in ki najbolj ustreza njegovi človečnosti...

Vsi človeški ljudje mnogo dolgujejo Marxu in njegovemu pojmovanju človekove osvoboditve, to se pravi vračanju človeka njegovemu lastnemu bistvu, uničevanju sleherne odtujitve, ali, kakor pravi Marx, ukinjanju alienacije...

Danes smo doživeli, da mistifikacije niso nujno le gospodarskega in družbenega značaja, temveč tudi ideološkega izvora, se pravi samovoljnega miselnega razlaganja zunanjih in notranjih pojavov...

To (namreč tragičnost sovjetskega izkoriščanja, op. L. K.) pomeni za nas važno zapoved. Pomeni, da je sleherni nastop zoper mistifikacijo pospeševanje demokratičnega procesa, uresničevanje svobode. Nihče med nami ne more s popolno gotovostjo trditi, kakšna bo dokončna oblika nove ljudske demokracije, to pa more vsakdo med nami reči, da je bistvo naše demokracije diskusija, izmenjava pogledov, pretakanje mnenj od zgoraj navzdol in od spodaj navzgor, neprestan stik med različnimi nosilci delovnih in stvariteljskih interesov, živo in človeško prepričevanje...

... vezati moramo interes, razvidnost in prepričanje, vse tri prvine demokratične volje. Vse, kar nastajanje teh prvin zadržuje, je od hudega. Prevelika disciplina in stalno obsedno stanje pomenita pod pretvezo zgodovinske nujnosti le obupen korak nazaj v neresnico, v mistifikacijo in pošastne tehnične Sizifove muke, kakor jih doživljajo v Sovjetski zvezi.⁸

Informirani bralci »Straha in poguma« se torej zagotovo niso srečali le s presenetljivo drugačno podobo partizanstva, ampak so morali tam občutiti tudi *polemično ost zoper politično prakso sodobnosti*.

In če je lahko literarna kritika v »Strahu in pogumu« razkrivala eklektični filozofski traktat in odmaknjeno, če ne že izolirano in izgubljeno subjektiviteto in individualizem, je tu govor povsem jasen in z enega kosa izsekan, dosleden in dalekosežen. V njem je mogoče videti Kocbekov *program destalinizacije slovenske družbe*.

V okvirih tedanjega ideološkega in političnega žargona je Kocbekov politični program, kakorkoli je za nazaj takorekoč sam po sebi razumljiv, deloval še mnogo bolj nenavadno in presenetljivo, kakor pa njegovo literarno videnje partizanstva sredi pretežno spominsko realistične in umetniško okorne književnosti. Medtem ko so ostali zavezniki in sopotniki revolucije zasedli svoja mesta v članstvu njene avantgarde, je Kocbek, ki ni šel po tej poti, ponudil nov program ne le Osvobodilni fronti, ampak tudi Komunistični partiji. Ob izrednem pomenu tega govora, kot tudi ob vseh nejasnostih o razpravah, ki so potekale v vodstvu Osvobodilne fronte in drugod o nadaljnji Kocbekovi politični in siceršnji usodi, naj poudarim le en sam vidik. Kocbek prihaja leta 1951 na dan s celotno teorijo alienacije, in pri tem nastopa kot marksist ali vsaj filomarksist, obenem pa to teorijo neposredno nastavlja na socialistično družbo in govori o procesu

⁸ Edvard Kocbek, »Kaj je svoboda?«, v: Svoboda in nujnost, Mohorjeva družba, Celje 1974, strani 110–114.

desovjetizacije kot procesu razodtujitve v socializmu. Njegova kritika, če jo lahko dojamemo tudi kot kritiko sočasnega marksizma pri nas, je tista, ki jo je kasneje marksizem sam prevzel in razvil – ne rečem, da od Kocbeka, čigar spis je ostal neobjavljen tako dolgo. Kocbek torej nikakor ni preživel dinozaver predvojnih osebnih tisk, ki mu klima nove družbe lahko nudi le položaj izoliranega intelektualca, ampak še kako sodoben znanilec novih družbenih in idejnih tokov. Takemu je tudi dejansko namenjena vsa kritika »Straha in poguma«, naj so si osebno o lastnih namenih pisci napadov mislili karkoli, in zato je Damjanova izjava postala osrednja točka njihovega ukvarjanja. *Socializem svobode je bil s pomočjo kritike literature razglašen za individualistični, subjektivistični in malomeščanski izmislek mesijanca in evangelista.* V dokaz, da gre za osebo, ki je izolirana od velike sodobnosti, so osebo nato tudi dejansko izolirali. Toda ostanimo pri političnem branju »Straha in poguma«.

Če lahko v neposrednem časovnem krogu po letu 1948 najdemo razloge, zaradi katerih so kritiki brali »Strah in pogum« kot idejno in politično knjigo, in je zato lahko kritika Damjanove izjave nadomestila kritiko Kocbekovega govora, ki je v mnogo bolj razviti in seveda dejansko osebni programski obliki izpovedoval novo razmerje med osebnostjo in zgodovino v socializmu – pa seveda obstoje mnogi širši okviri, ki do takega miselnega rezultata Kocbeka vodijo. Ali jasneje: *kako to, da so Kocbeku nekatera razmerja in protislovja socializma dovolj jasna že ob zapisovanju dnevnika, sredi vojne, in da zato sodi med tiste redke, ki jih razkol s stalinizmom ni našel nepripravljene, če jih je tudi presenetil?*

Mnoge od vezi in pobud nam je raziskovanje, ki je bilo usmerjeno predvsem v dnevnike in v štiri novele, že pokazalo: Vercorsa, personalizem in eksistencializem, pa tudi druge kroge Kocbekove filozofske in literarne erudicije. Dr. Vekoslav Grmič nas je upravičeno opozoril na Kocbekovo lastno izkušnjo, od okoliščin dozorevanja doma in v družini, pa tja do kasnejših življenjskih in človeških srečevanj in razhajanj. Vse to drži; vendar ta neodvisna osebnost, ki je ravno prav odtegnjena zgodovini, da ne postane plen njene odtujevalne moči, ta ideal, ki se izraža tudi v pogledih na svobodo in ustrezno demokratično družbeno ureditev, kakršna omogoča prav to neodvisnost osebe od odtujenih pogledov na svet in pred z zgodovino harmonično zlitim strankarstvom različnih kolektivov – *ta ideal nosi v sebi tudi tesno povezanost s predvojnimi in neposredno povojnimi razmerami na umetniški, zlasti književni levici.* Skozi dvajseta, trideseta in tudi štirideseta leta se je ta levica prebila po različnih poteh in tudi s pomočjo pobud (iz nacionalne zavesti, iz novega branja marksizma, iz branja kritičnih del Gida ali Victorja Sergeja, iz izkušnje idejne enodimenzionalnosti novošolanih partijskih kadrov, iz Tollerja, Krleže ali Maljeviča kot simpatičnih pobudnikov itd.) do *hrepenenja po nezasužnjeni ustvarjalni osebnosti, prosti vseh spon in vezi dogmatizma in strankarstva.* Le taki osebnosti je namreč dano, da se lahko odtegne zgodovini samo toliko, da v njej lahko jasneje in brez strankarskih ali

drugačnih dogem in tenčic vidi svojo lastno, osebno, intelektualno in umetniško vlogo, pa tudi osvoboditev človeka v socializmu in osvoboditev naroda proletarca v narod bogatih ljudi. Ta ideal, to hrepenenje, tli v slovenski umetniški in intelektualni levici kot naraščajoča in vse bolj artikularna izkušnja in program že tam od razočaranj in porazov devetnajstega stoletja, svojo prvo izoblikovano podobo pa dobi v usmerjenosti Ivana Cankarja, ki hoče prost in neodvisen stati v areni življenja. Odkloni torej tako neodvisnost, ki jo ponuja čista arena literature, kot tudi politično strankarsko vernost kolektiva, zoper katero si pridrži pravico vsakršne, tudi uničujoče kritike. *Zato je »Strah in pogum« v resnici tudi po svoji ideološki plati in po svojem političnem pomenu prav toliko literatura kot v svojih drugih plasteh, saj tudi z izjavo Damjana kot najbolj izpostavljeno podaja idejo in ideologijo slovenske literature.*

Kritika »Straha in poguma« in Kocbekov umik iz političnih vodstev sta znak, da je program enega od temeljnih partnerjev iz Osvobodilne fronte politično poražen. Kocbek ni bil edini zagovornik tega programa in s tem, kar je zastopal, je bil tedaj gotovo bližje kulturniški levi tradiciji kot pa evangelijskemu krščanstvu. Literarna kritika njegove politike je bila tudi nalomljivo ogledalo, v katerem se je ta poteza neopazno izgubila. Predmet političnega, in seveda tudi druge vrste spopadanj, pa je ta program ostal do danes, saj predstavlja enega od radikalnih odgovorov na protislovje, s katerim se srečuje ne le socializem slovenskih ali jugoslovanskih razsežnosti, ampak vsak poskus revolucionarnega preboja iz družbe kapitala. Kocbekov credo iz leta 1950–52, ki bo lahko boljše dognan in razumljen šele ob kompletni objavi njegove esejistične in druge zapuščine iz tega obdobja, pa obenem dokazuje, da kot politični vidik Kocbekovega dela in življenja ni mogoče obravnavati le tistega, kar mu je politika naredila, ampak tudi tisto, kar je on sredi nje počel. V Edvardu Kocbeku ne moremo gledati le slabega politika in naivnega človeka, ki je v politični vrh slučajno zablodil in goji neutemeljeno vero v poštenost in pravičnost partnerjev. V njem je treba videti to, kar je bil: *političnega voditelja, ki je imel svoj program, in ki je z njim doživel politični poraz.* Imel pa je v politiki kaj povedati, in to tudi kaj takega, kar je preizkušnjo časa prestalo. Seveda obstoje lahko tudi mnogi drugi vidiki političnega branja »Straha in poguma«, toda ta se mi zdi pomemben.

Pomemben še posebno zato, ker je istega 1952. leta v Ljubljani imel svoj znameniti govor književnikom na jugoslovanskem kongresu Miroslav Krleža. Tudi ta govor je skoraj vse prisotne tako presenetil, da so kar obsedeli na svojih mestih. Nekateri sede še zdaj in se čudijo.

ZDRAVKO MLINAR

Samovolja in pragmatizem ali znanost in strokovnost?

Sklep o ukinitvi Raziskovalnega centra za samoupravljanje pri Republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije nas je zares presenetil. To velja v vsakem primeru, bodisi da ga presojujamo kot občani in člani sindikata bodisi kot družboslovci oziroma strokovnjaki. Ta odločitev in nekateri konkretni ukrepi v zvezi z njo tako kričeče in grobo odstopajo od temeljnih razvojnih usmeritev naše družbe, da se zdijo skoraj nedoumljivi. To velja tako za vsebino same odločitve kot za način odločanja. Niti enega niti drugega ne moremo preprosto vzeti na znanje; saj nas – konec koncev – vsakodnevno učijo, da je treba onemogočati delovanje odtujenih centrov družbene in politične moči ter odločanje v zaprtih krogih. V tem smislu razumem že dosedANJI kritični odziv v sredstvih množičnega obveščanja, v katerem so bile poudarjene že številne podrobnosti. Sociološka razprava pa naj bi bolj poglobljeno in s širših vidikov osvetlila ta ukrep in nastalo konfliktno situacijo.

Čeprav sem že uvodoma navedel svoje kritično in odklonilno stališče do sklepa o ukinitvi centra, pa moramo biti v sociološki obravnavi vendarle tudi zadosti odprti, da ne bi zašli v drugo enostranost ali apriorizem. V tem smislu lahko rečemo, da gre pravzaprav za značilen primer protislovnega razmerja med stroko (znanostjo) in politiko. Ključ za reševanje tega razmerja vidim v takšni usmeritvi, ki hkrati priznava njune posebnosti oziroma avtonomijo in spodbuja njuno povezovanje. Problem pa je, da se takšno povezovanje v praksi lahko izkaže kot podrejanje (v našem primeru – strokovnosti v odnosu do politike) in da se uveljavljanje posebnosti (npr. strokovnega delovanja) lahko pojavlja kot izolacionizem do konkretnega okolja ter razvojnih programov dane organizacije.

DosedANJI razpravljalci v tisku so v zvezi s konkretno odločitvijo že opozorili prav na ta dva – sociološko in teoretično vzeto – značilna vidika obravnavanega konflikta. Na eni strani gre za kritiko *samovoljnega* političnega poseganja v strokovno, raziskovalno dejavnost, npr. da je bilo delo pri že začetih raziskavi *onemogočeno*; da je šlo za *laično vmešavanje* v analitični postopek; za *prepoved objave* ali razširjanja že natisnjene raziskovalnega poročila, ne da bi kdo pojasnil razloge za takšen ukrep;

konec koncev pa je kritika kot vrhunec takšne samovolje poudarila avtokratsko odločitev o reorganizaciji, ki naj bi dejansko pomenila *ukinitve* centra sploh. Na drugi strani pa so bile kritične pripombe, da so v centru zaposlovali »ljudi brez ustrezne prakse in tudi strokovnih političnih izkušenj«; da se je »delovanje Centra vse bolj odmikalo od ciljev, zaradi katerih je bil ustanovljen«, da je šlo vse bolj za raziskave,« ki po tehnologiji zahtevajo *večletno delo* raziskovalca; izsledki takšnih raziskav, da so sicer lahko podlaga za zasnovo dolgoročnih ciljev; »vendar so *manjše vrednosti* za oblikovanje politike dela v *zvezi sindikatov*«; vse bolj da so se »uveljavljala *osebna* nagnjenja in s tem v *zvezi* prevelika *specializacija* raziskovalcev« ipd.¹

Vodstvu sindikata seveda ni mogoče odrekati pravice in dolžnosti, da usmerja raziskovalno dejavnost, ki je že v izhodišču namenjena prav potrebam te organizacije (vendar spet – ne enačiti organizacije z njenim vodstvom, kar je pri nas že kar splošno sprejeta praksa!). Ob nekoliko bolj preučeni in fleksibilni organizaciji ter ob bolj kvalificiranem vodenju bi seveda morali najti tudi možnost za *ad hoc* »naročanje« *manjših analiz* konkretnih vprašanj, ki jih potrebujejo pri svojem vsakdanjem delovanju. Takšne analize lahko prispevajo k večji utemeljenosti in manjši poljubnosti odločitev. Temu ni mogoče ugovarjati. Ob tem lahko celo opozorimo, da se je v enem delu naše družboslovne literature (kar pa ravno ne velja za dela raziskovalcev Centra) uveljavilo nekakšno *prazno, spekulativno* »filozofiranje« o delavskem razredu *nasploh* in aprioristično nastopanje v imenu njegovih zgodovinskih interesov. Pri tem pa se avtorji niti malo ne zanimajo za konkretne življenjske in delovne razmere in probleme delavcev tukaj in danes in se mogoče še v vsem svojem življenju nikoli niso neposredno seznanili z njimi.

Vse to pa *ne pomeni*, da gre tu za alternativo: *ali konkretno ali splošno!* Takšno sklepanje zavračamo prav tako kot tudi konkretne odločitve, ki na njem temeljijo, in to vključuje tudi odločitev o ukinitvi Centra. Nobena organizacija s socialistično razvojno usmeritvijo se ne more omejiti le na to, da bo iz dneva v dan, *ex post*, premagovala probleme, kakor se pač stihijsko pojavljajo. Ko je bil pred leti sprejet zakon o družbenem planiranju, so bili sindikati zelo angažirani v akciji, da bi se z njegovo vsebino in usmeritvami seznanile vse organizacije združenega dela. Kako pa si vodstvo sindikatov potem zamišlja delovanje svoje lastne organizacije? Raziskave, ki imajo morebiti še svoj *raison d'être* z vidika dolgoročnejših ciljev, so – kot smo že citirali (stališče Francke Herge) – »*manjše vrednosti* za oblikovanje politike dela v *zvezi sindikatov*«. Ob tem se zdi zanimivo takšno stališče primerjati s Kardeljevimi pogledi na vlogo sindikatov pri nas. Le-ta med drugim piše, da je »bistvena razlika med družbeno vlogo sindikatov v kapitalističnih proizvodnih odnosih in našimi sindikati . . . v tem, da niso varuhi interesov delavskega razreda samo v

¹ Glej npr.: Delavska enotnost, Ljubljana, 18. april 1986, str. 8.

delovnih odnosih in v boju za *vsakodnevne ekonomske, socialne in politične zahteve delavcev*, ampak v celotnem sistemu družbene reprodukcije« in potem dodaja, da »morajo sindikati pri nas usmerjati delavski razred v to, da vidi splošne pogoje *družbene reprodukcije* da bi na tej podlagi lahko realno gledal na probleme razpolaganja z dohodkom. Sindikati morajo biti *glavna gibalna sila* v odnosih v samoupravnem združenem delu in prevzeti velik del *nalog pri nadaljnjem razvoju* družbenoekonomskih odnosih . . .«. Ob tem je poudarjal tako *neposredne interese delavcev kot tudi* skupne oziroma *dolgoročne interese delavskega razreda* v celoti. Ravno »*povezovanje enega in drugega*« je označil za glavno nalogo sindikatov.²

Kardelj je zavrnil kot neustrezno preteklo dejavnost sindikata, ki se je omejevala na premagovanje *vsakodnevnih problemov* v organizacijah združenega dela. Pri tem je značilna njegova zahteva, da »mora sindikat politično in organizacijsko *izveliči delavca iz njegove organizacije* združenega dela in mu politično in povsem konkretno pomagati pri tem, da vidi celoto *združenega dela*.«³

Tako imamo na eni strani argumente (prejšnjega) republiškega vodstva sindikatov, ki so jih navedli k sklepu o ukinitvi Raziskovalnega centra. Na drugi strani pa Kardeljevo koncepcijo sindikatov in znanosti, ki dejansko prvim povsem nasprotuje, npr.: v naslednjem: a) namesto tega, kako bi *vsebinsko, prostorsko in časovno* zožili delovanje raziskovalcev, Kardelj poudarja preseganje ozkosti in odpiranje v širšo družbo, b) namesto *alternativnega* obravnavanja neposrednega in dolgoročnega vidi Kardelj glavno nalogo sindikatov ravno v nasprotnem, t. j. v *povezovanju enega in drugega*, c) namesto *administrativnega in operativnega* poseganja političnega vodstva v raziskovalno delo, Kardelj – na več mestih – uveljavlja dialektično koncepcijo, ki ustreza paradigmi – »samostojnost in povezanost«.⁴

Objavljeno gradivo v zvezi z ukinitvijo centra ne kaže na to, da bi vodstvo sindikata postavljalo na prvo mesto ravno skrb za avtentične potrebe delavcev oz. svojih članov. Bolj kaže na »zlitost« med vrhovi političnega odločanja, pri čemer sindikat še vedno uveljavlja svojo transmijsko vlogo. Kako si je mogoče drugače razlagati informacijo (Delavska enotnost, 18. 4. 1986, str. 8), da sta ostala v predalih raziskava in poročilo o »Vplivu delovnega časa na življenje in delo delavcev« in »Posledice premika delovnega časa«, ki sta razkrila *odklonilni odnos zaposlenih* do nepremišljene akcije vodstev SZDL, Gospodarske zbornice, Izvršnega sveta in RS ZSS leta 1983, ko so sprejeli dogovor o poznejšem začetku delovnega časa? Delavci so si morali *mimo ali celo proti volji (vodstva) sindikata*, ne pa z njegovo pomočjo izboriti bolj

² Edvard Kardelj, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Komunist, Ljubljana 1979, str. 199–200, podčrtal Z.M.

³ Prav tam, str. 201, podčrtal Z. M.

⁴ Več o tem v: Z. Mlinar, Protislovja družbenega razvoja, Delavska enotnost, Ljubljana 1986 (v tisku).

življenjske rešitve in se tako (kot se tudi sicer sploh vse pogosteje, npr. s svojimi štrajki) upreti eni od številnih akcij političnega voluntarizma. Kdo je torej v takšnem primeru zastopal resnično delavske interese?

V dosedanji razpravi je bilo kritično obravnavano zaposlovanje »akademsko izobraženih delavcev s teoretičnim znanjem o sindikatu ali celo brez delovnih izkušenj«! Raziskovalci torej niso izšli iz »sindikalne baze«. Če tega ne razumemo alternativno, temveč komplementarno, t.j. v smislu: teorija + praksa, bi bilo takšno vzajemno dopolnjevanje vsekakor koristno. Toda s tem razkrivamo tudi značilno nedoslednost: po eni strani očitek raziskovalcem, po drugi strani pa to ne velja tudi za samo vodstvo; saj je tu prisotno značilno kroženje političnih profesionalcev med »odtujeniimi centri političnega odločanja«.

Nesmiselno bi bilo prikrivati dejanske probleme, ki zadevajo družboslovno raziskovanje in same raziskovalce. Toda te probleme je treba premagovati z afirmativnim programom in ob strokovno kvalificiranem vodenju, ne pa z razbijanjem doseženega po načelu *divide et impera!* Prav danes se zdi bolj paradoksalno, kot bi bilo kadarkoli v preteklosti, če bi se sindikat odpovedal raziskovanju, ki bi prehajalo okvire obstoječega! Kdo je pripravljen prevzeti takšno odgovornost, da zablokira pogled naprej v času, ko že tako z veliko zamudo stopamo na prag znanstvenotehnološke revolucije, v času, ko naj bi se gospodarstvo popolnoma prestrukturiralo, v času, ko ugotavljamo, da nas obvladujejo že preživele predstave in prehitevajo spremembe v naravi dela in delavstva, v času, za katerega je značilno, da smo zaradi nepoznavanja ali neupoštevanja objektivnih razvojnih zakonitosti zaostali v razvoju? Gre torej za čas, ko spoznavamo, da nas je razbohoteni politični voluntarizem, ki je nastopal v imenu interesov delavskega razreda, privedel do tega, da je postala glavna primerjalna prednost Jugoslavije to, da lahko ponuja *najcenejšo delovno silo* in da se kot družba vse bolj pojavljamo v podrejenem položaju v odnosu do mednarodnega kapitala! Govorimo o družbenih razmerah, v katerih so celo razvojni programi (npr. nadaljnje industrializacije), ki jih *še le sprejemamo, že zastareli!* Pred nami je »persektiva« poglobljanja ekonomske in družbene krize in povečevanja brezposelnosti. Delavci z najnižjimi in upadajočimi osebnimi dohodki so na robu eksistenčnega minimuma. Sindikalna organizacija (oz. sindikalno vodstvo) se *vse pogosteje znajde na stranskem tiru* resničnega delavskega gibanja!?

Ali to ne kaže, da je kaj narobe s takšno organizacijo, ki jo življenje prehiteva? Prehiteva pa jo lahko – tipično – prav zaradi takšne politike, ukrepov in miselnosti, kakršna se je pokazala v obravnavanem primeru. To pa je politika togosti in zapiranja razvojnih perspektiv. Tu razkrivamo »nojevsko logiko«, ki raje prikriva probleme, kot da bi jih *anticipativno razkrivala* in se angažirano vključila v njihovo premaganje.

Ob takšni miselnosti zares ni potrebno raziskovanje!

Toda, ali ne bomo že čez nekaj let ustanavljali novi raziskovalni center – mogoče center za preučevanje odgovornosti ali pa za zgodovino sindikata?

Problemi in izhodišča odnosov med družboslovnimi raziskovanji in družbenopolitično prakso

Dejanja, ki smo jim priča, opozarjajo na nerazpoloženje nekaterih družbenopolitičnih organov in vodilnih znotraj njih do družboslovja. Hkrati govorijo tudi o nerazumevanju pomena družboslovja v sedanjih družbenih razmerah. Ob nenehnem poudarjanju nujnosti razvoja znanstvenoraziskovalnega dela za učinkovitejše premagovanje družbene krize se zastavlja vprašanje, ali avtorji teh stališč mislijo predvsem na naravoslovne in tehniške znanosti ali tudi na družboslovje. Ko se spomnimo na ukrepe vodstva slovenskih sindikatov, ki vodijo v razpuščanje raziskovalnega centra za samoupravljanje pri Republiškem svetu ZSS, na izjave o prihodnji odvečnosti sociologov, politologov in na hkratno poudarjanje potreb po tehnikih, na različne zapiske, ki se razglašajo kot družboslovje, na nestrpnosti do kritičnega družboslovja, na toleriranje neustrezno družboslovno izobraženih kadrov na pomembnih položajih v različnih družbenih dejavnostih, na prevlado neuspešnih, nesposobnih in konformno povprečnih nad sposobnejšimi, kritičnimi in inovativnejšimi kadri, na zgrešene odločitve, njihove sanacije in plane, pri pripravi katerih ne sodelujejo družboslovne znanstvene institucije, se ponovno odpira aktualno vprašanje odnosa med znanstveno-raziskovalnim delom in družbenopolitično prakso.

Zdi se, da je neposredna uporaba rezultatov družboslovnega znanstveno-raziskovalnega dela dokaj redka, skorajda izjemna. Pogostejši so torej le omejeni, posredni vplivi, ki ustvarjajo pri nekaterih vodilnih zavest o odprtih problemih in njihovih razsežjih na ravni temeljnih informacij, manj pa o alternativah njihovega reševanja. Te ugotovitve pa nakazujejo potrebo po odkriti besedi o odnosu med družboslovjem in še posebej družboslovnim raziskovanjem in družbenopolitično prakso ali politiko, kar je mogoče razumeti tudi kot odnos med družboslovci in nosilci političnih odločitev. V kritično pojasnjevanje tega odnosa je vključenih še več problemov.

Oceniti velja razmerje med naročniki raziskav in raziskovalci ter roke, v katerih bi morale biti raziskave končane in čas, ki je potreben, da se določeno raziskavo opravi. Naročniki raziskav imajo medle predstave o namenih raziskave, ki jih med raziskavo pogosto spreminjajo z novimi zahtevki, ali pa se s svojimi zahtevki pojavijo šele po opravljeni raziskavi. Prihaja do nejasnih meja med zahtevki naročnikov in relativno avtonomijo raziskovalcev pri operacionalizaciji raziskovalnih ciljev, pri podrobnejšem oblikovanju ciljev, pri izboru ustrezne metodologije, pri iskanju teoretič-

nih temeljev raziskave ipd. Časovni zahtevki za pridobitev raziskovalnih rezultatov so pogosto neskladni z relativno dolgotrajnimi raziskovalnimi postopki. Formulacija raziskovalnih rezultatov in alternativnih predlogov, ki zahteva študijsko poglobitev, ne zadovoljuje preveč poenostavljenih potreb politične prakse po prevajanju raziskovalnih dosežkov za praktične namene.

Odnos med raziskovanji naše družbe in politiko pa zadeva tudi na ostrejšje konflikte. Zdi se, da je del političnih delavcev (strokovnih in tistih, ki odločajo) premalo profesionaliziran in da zato nadaljujejo s političnim voluntarizmom in votlo ideologizacijo. Ta del političnih delavcev je v konfliktu z drugimi, ki so bolj profesionalizirani, ki so teoretično izobraženi in znajo uporabljati raziskovalne rezultate, kar pa hkrati pomeni, da je neprofesionalizirani del političnih delavcev v nenehnem konfliktu z nosilci družboslovnega znanstveno-raziskovalnega dela. Do uveljavitve politike, ki bo oprta na stališča, potrebe in razkrite probleme različnih kategorij delavcev (do teh pa je mogoče priti z različnimi metodami raziskovalnega dela) bo preteklo verjetno še precej časa. Z večjo profesionalizacijo političnih delavcev pa ni mogoče pričakovati konca konflikta med politično prakso in znanstvenoraziskovalnim delom. Pričakovati je spremembo narave tega konflikta, ki bi utegnil omogočiti večjo veljavo družboslovja, njegovo večjo neposredno uporabnost in hkrati večjo iniciativnost in odgovornost raziskovalcev. Razumljivo pa je, da je še naprej moč pričakovati konflikte med nosilci odločanja in raziskovalci, ker v tem bolj ustvarjalnem odnosu spopad idej, različni pogledi, alternativne rešitve, medsebojna kritika ipd. ne morejo splashneti.

Profesionalizacija obeh kategorij družbenopolitičnih delavcev (nosilcev odločanja in strokovnih delavcev) ni v nasprotju s samoupravno demokracijo, ki pomeni izrazito možnost omejevanja politične birokratizacije in tehnokratizma. Demokratična samoupravna iniciativa in kontrola prav v sedanjem obdobju zahtevata profesionalizacijo pripravljalcev družbenopolitičnih odločitev in njihovega izvrševanja. Hkrati samoupravnega pluralizma, ki teži k odgovorni iniciativi, avtonomiji in zapleteni pluralistični integraciji, ni brez strokovno utemeljenih programov in odločitev, ki temeljijo na raziskovanju in na uporabi raziskovalnih rezultatov. Prav v sedanjem kriznem času so izrazito navzoče težnje po političnem birokratizmu na eni in tehnokratizmu na drugi strani ali celo po njunem hkratnem povezanem delovanju. Omenil sem že politični voluntarizem, značilen za slabo profesionalizirano birokracijo, ki deluje še tako, da brani in sankcionira preživele sestavine sistema in s tem ter s svojo počasno postopkovnostjo, z uporabo nedinamičnih kalupov, zavira razvoj družbenih inovacij. Prezreti pa ne kaže poudarjenega enostranskega pojmovanja tehnokratije: produktivnosti in izvoza za vsako ceno kot zanesljivih izhodov iz krize, hkrati pa neupoštevanja humanih vrednot, človeških odnosov, dezalieniranega dela, motivov za delo in ustvarjalnost, ekologije ipd. Tehnokracija torej planira in koordinira dejavnosti na izrazito eno-

stranski način, ki tudi onemogoča razvoj družbenih inovacij. Prav za politične birokratske in tehnokratske odločitve je značilno odločanje v ozkih krogih, na temelju koncentrirane moči, brez upoštevanja mnenj širše, še posebej strokovne javnosti, kar pomeni neobstojnost vezi med politično prakso in demokratično samoupravo na eni ter med politično prakso in družboslovnim raziskovanjem na drugi strani.

V zvezi s temeljnim odnosom (družboslovno raziskovanje – družbenopolitična praksa), ki ga obravnavam, gre tudi za še zmeraj nejasen odnos med bazičnimi znanstvenimi in aplikativnimi raziskovanji. Slišimo glasove nerazpoloženja do bazičnih teoretičnih raziskav in zahtevke po izključni usmeritvi na aplikativno raziskovanje, za katerega se med naročniki še najdejo interesenti. Takšne tendence izražajo nerazumevanje bistva znanstveno-raziskovalnega dela in ne obetajo kakovostnejših sprememb v razmerju med raziskovanji naših in širših družbenih pojavov ter med družbenopolitično prakso. Bazične raziskave odpirajo namreč možnosti za razkrivanje inovacij v družbi, brez katerih ni družbenega razvoja.

Opozoriti velja na nekatere temelje metodološke in teoretične narave, ki zadevajo družboslovje in ki so izhodišče za razvijanje odnosov med raziskovanjem in družbenopolitično prakso. Temelj vsakršnega raziskovanja je njegova objektivnost, ki jo je v marksističnem družboslovju razumeti kot humanistično vrednostno usmerjenost. Humanistično utemeljena objektivnost raziskovanja je predvsem ob logičnosti, natančnosti, sistematičnosti, preverljivosti ipd. metodološki aksiom, brez katerega ni znanstvenega raziskovanja. Zaradi tega je pričakovati razkrivanje tudi politično nezaželenih ugotovitev in pojave konfliktov med raziskovalci in kategorijami političnih delavcev. Navsezadnje, znanstveno-raziskovalni in drugi interesi se pogosto ne prekrivajo in odpor neznanstvenih institucij do znanstvenoraziskovalnih dejavnosti ni nekaj izjemnega in nepričakovanega.

Druga temeljna metodološka usmeritev družboslovnega raziskovanja je, da proučuje družbeno stvarnost tako, da razkriva dejstva in možnosti, ki se v teh dejstvih skrivajo. Kritična marksistična znanost se ne zadovoljuje z objektivno ugotovljenimi dejstvi obstoječega, temveč išče možnosti za preseganje teh dejstev, spet skladno z znanimi humanističnimi razvojnimi cilji osvobajanja dela.

Naslednja temeljna teoretičnometodološka usmeritev v marksističnem družboslovju pa sloni na tem, da ugotovljene empirične zakonitosti pojasnjujejo dejstva, teorije pa empirične zakonitosti. To najprej pomeni, da znanstveno ugotovljene empirične zakonitosti lahko služijo za predvidevanje novih dejstev in da znanstveno utemeljene teorije lahko služijo za predvidevanje novih empiričnih zakonitosti.

Zdi se, da našete temeljne teoretične in metodološke usmeritve marksističnega družboslovja dajejo zanesljiva izhodišča za odgovore na temeljno vprašanje o odnosu med družboslovnimi znanostmi, znanstvenoraziskovalnimi dejavnostmi in družbenopolitično prakso, pa tudi na

posebne probleme odnosa med naročniki in izvajalci raziskav, o naravi konfliktov med različnimi kategorijami družbenopolitičnih delavcev in raziskovalci, o družboslovnem raziskovanju kot sredstvu pluralističnega samoupravljanja proti birokratskim in tehnokratskim odločitvam ter o odnosu med bazičnimi in aplikativnimi raziskovanji.

FRANC GRAD

Pomen referendumov v družbenopolitični skupnosti pri sprejemanju najpomembnejših odločitev

1. V zadnjem času je v svetu vse bolj opazen razmah odločanja o nekaterih najpomembnejših družbenih vprašanjih z referendumom.¹ Ta pojav kaže, da predstavniška demokracija ni več primerna in ne zadostuje za odločanje o vseh zadevah v družbi, da torej najpomembnejših družbenih odločitev ni več mogoče sprejemati samo po političnih predstavnikih, ki odločajo v imenu ljudstva, temveč je treba nekatere najpomembnejše prepustiti ljudstvu samemu. Največkrat gre pri tem za odločanje o najpomembnejših vprašanjih človekovega okolja, o najpomembnejših spremembah v ustavni ureditvi in podobno – za odločitve torej, ki preveč neposredno in dolgoročno zadevajo vse državljane, da bi jih lahko prepustili strankam v parlamentu ali celo tehnokratom.

Vse od nastanka meščanske demokracije sicer obstojita dva temeljna načina sodelovanja državljanov pri izvrševanju državne oblasti – neposredna in posredna oblika demokracije. Vendar se je kmalu pokazalo, da meščanski demokraciji iz načelnih in praktičnih razlogov mnogo bolj ustreza tip posredne, predstavniške demokracije kot pa neposredna demokracija. Zato danes v buržoazni demokraciji (pa tudi v drugih političnih sistemih v svetu) prevladuje posredna demokracija, za katero je značilno odločanje po izvoljenih predstavnikih v predstavniškem telesu.

Kljub temu odločanje v različnih oblikah neposredne demokracije ni nikdar povsem izginilo. Najdaljšo tradicijo imajo referendum in druge oblike neposredne demokracije v Švici, kjer se še sedaj najpogosteje uporabljajo.² Za razvoj referendumov pa sta pomembni tudi Francija in

¹ Glej npr. članek o rasti oblik neposrednega političnega odločanja v ZDA: J. Naisbitt, Tokovi prihodnosti, Delo, 23. marca 1986; o tem nas prepričujejo tudi vse pogostejši referendumi v svetu od referendumov o članstvu v mednarodnih gospodarskih oziroma vojaških organizacijah pa do referendumov o gradnjah jedrskih central. O referendumskem načinu odločanja razmišljajo tudi v Madžarski (glej notico v Delu z dne 18/3-1986).

² Podrobneje o zgodovinskem razvoju referendumov in njegovi sedanjosti uporabi glej: Jovičić, M., Referendum – pokušaj uporednopravno izučavanja – Beograd, 1957, str. 6 do 10 ter Režek B., Referendum, ljudska iniciativa in pravica odločanja kantonalnega predstavniškega telesa v Švici, Pravniki, 1954, letnik IX, str. 61 do 71.

ZDA. V Franciji je bil institut referendumu vnešen v prve ustave po buržoazni revoluciji, pri čemer so bile tudi ustave same sprejete z referendumom. Tako so se sprejemale tudi nekatere druge najpomembnejše politične odločitve. Referendum se je v Franciji dokaj pogosto uporabljal v prejšnjem stoletju, v tem stoletju pa ponovno šele po 2. svetovni vojni.

Referendum ima dolgo tradicijo tudi v ZDA še iz časov angleških kolonij, čeprav se je vedno uporabljal samo za odločanje v federalnih enotah,³ kajti zvezna ureditev ZDA ne pozna tega instituta. Švica kot klasična dežela referendumu, v kateri se je v kantonih uporabljal že od srednjega veka dalje, je ta institut v sredini prejšnjega stoletja uvedla tudi v zvezno ustavno ureditev.

Po prvi svetovni vojni je bil institut referendumu sprejet v mnoge politične sisteme, čeprav je postal razširjen v večini evropskih ureditev, pa tudi v mnogih drugih ureditvah po svetu šele po drugi svetovni vojni. Kljub normativni razširjenosti referendumu se je v praksi uporabljal predvsem v nekaj državah (zlasti tistih, kjer je to tradicija), v drugih pa se je začel uporabljati oziroma pogosteje uporabljati šele v zadnjem času. Razlogov za tak razmah referendumske oblike odločanja je nedvomno več. Eden od njih je bržkone v tem, da so se v zadnjih desetletjih pojavila nova, usodna vprašanja družbenega razvoja – zlasti ekološka vprašanja, ki so največkrat odločilnega pomena ne samo za ožja okolja ali za posamezne družbe, temveč včasih celo za ves svet. Hkrati pa utegne biti ta pojav tudi odgovor na upadanje vloge in pomena predstavniških teles na račun političnih strank in izvršilnih organov.

Čeprav je referendum kot oblika neposredne demokracije prav gotovo demokratičen način odločanja, kaže zgodovina njegove uporabe, da je bil večkrat uporabljen na nedemokratičen način – kot sredstvo za manipuliranje z ljudsko voljo.⁴ Ta nevarnost prav gotovo obstoji tudi sedaj. Vendar povečano zanimanje javnosti za najpomembnejša družbena vprašanja, na drugi strani pa tudi razvoj sodobnih informacijskih sredstev večata možnost, da se referendum razvije v pomembno sredstvo neposrednega demokratičnega uveljavljanja interesov državljanov in pomemben korektiv predstavniške demokracije.

2. Značilno za referendum kot obliko neposredne demokracije je, da se državljanji neposredno izjavljajo o določenem vprašanju, pri čemer lahko glasujejo za ali proti neki odločitvi. Razvoj referendumu je prinesel vrsto različnih načinov njegove uporabe, zaradi česar v teoriji razlikujemo tudi več vrst referendumu.

Najbolj običajna je delitev na obvezni in fakultativni referendum. Obvezen je referendum takrat, kadar ga je treba razpisati za odločanje o določenem vprašanju, fakultativni pa takrat, kadar ga ni treba obvezno uporabiti, ga je pa možno uporabiti, če so izpolnjeni določeni pogoji (če ga

³ Več o ureditvi v ZDA: Beard C. A., *American Government and Politics*, New York, str. 554 do 551.

⁴ Prim.: Sruck, J., *Ustavno uredenje SFRJ*, Informator, Zagreb, 1982, str. 180.

je predlagal pooblaščen predlagatelj na predpisani način, itd.). Posebno pomembna oblika obligatornega referenduma je referendum o ustavnih spremembah. Po trenutku uporabe lahko ločimo prehodni in naknadni referendum – glede na to, ali se referendum uporablja za odločitev, ki še ni sprejeta, ali pa se z njim potrjuje že sprejeta odločitev. Narava obeh vrst referenduma je različna. Prehodni referendum nadomešča odločitev predstavnškega telesa in s tem opravlja njegove siceršnje funkcije, medtem ko naknadni referendum pomeni nekakšno ratifikacijo odločitve tega telesa. Tradicionalna je tudi delitev referenduma po zadevah, o katerih se odloča z referendumom. Sprva se je referendum uporabljal samo za sprejemanje ustav oziroma za spreminjanje ustav, kasneje pa vse bolj tudi za sprejemanje zakonov in drugih aktov. Referendum lahko ločimo tudi po tem, ali se uporablja na ozemlju vse države ali pa le na njenih posameznih delih.

Poseben primer z vidika te delitve so referendumi v zveznih državah, kjer se zakonodajna funkcija uresničuje po zveznem predstavniskem telesu kot tudi predstavnških telesih zveznih enot, zaradi česar so tudi referendumi večinoma na zvezni ravni in v zveznih enotah.

Razlikovanje več vrst referenduma je seveda lahko zgolj shematično, vendar kaže na raznovrstne možnosti za njegovo uporabo. Referendum je namreč v svojem zgodovinskem razvoju postal zelo elastična oblika neposredne demokracije, ki omogoča odločanje o zelo različnih vprašanjih. Ker se različne vrste referenduma med seboj precej razlikujejo, je razumljivo, da je različen tudi postopek za njihovo uporabo. Pri tem gre predvsem za vprašanje, kdo sproži postopek za uvedbo referenduma, vprašanje rokov v zvezi z referendumom, tehnike uporabe referenduma ter večine, ki je potrebna za odločitev na referendumu.

3. V političnem sistemu nove Jugoslavije je bil referendum vedno prisoten, vendar pa premalo obravnavan v teoriji, še manj pa uporabljan v praksi.⁵ Ohranjen je tudi v sedanji ureditvi in je celo doživel pravi razcvet kot ena od oblik odločanja z osebnim odločanjem v temeljnih samoupravnih organizacijah in skupnostih (Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja ugotavlja, da se ta referendum celo preveč pogosto uporablja). Še vedno pa poznamo tudi referendum v družbenopolitični skupnosti, ki ga lahko razpiše skupščina družbenopolitične skupnosti. Referendum se lahko razpiše zato, da se delovni ljudje izjavijo vnaprej o posameznih vprašanjih iz pristojnosti skupščine ali pa zato, da potrdijo zakone, predpise in druge splošne akte iz pristojnosti skupščine. Referendum je torej v družbenopolitični skupnosti le fakultativen (medtem ko je v temeljnih samoupravnih organizacijah in skupnostih v določenih primerih obligatoren).

Seveda pa je odločitev, sprejeta na referendumu, obvezna za skupščino. To je tudi edini primer, ko skupščina ne odloča popolnoma samo-

⁵ Prim.: Dorđević, J., Ustavno pravo, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 461.

stojno o zadevah iz svoje pristojnosti.⁶ Enake določbe vsebujeta tudi 114. in 176. člen ustave SR Slovenije. V 321. členu pa je v skladu z zakonodajnimi pristojnostmi Skupščini Slovenije določeno, da se republiški referendum uredi z zakonom.

Referendum v družbenopolitični skupnosti je torej po veljavni ustavni ureditvi zamišljen kot predhodni oziroma naknadni ter kot fakultativni referendum. Z njim se lahko odloča samo o vprašanjih, ki so v pristojnosti skupščine. To pa pomeni, da gre v resnici za najpomembnejša vprašanja v družbenopolitični skupnosti, kajti skupščina kot najvišji organ oblasti v družbenopolitični skupnosti je edini organ, ki lahko odloča o takih vprašanjih.

Institut referendumu je sedaj tudi zakonsko urejen, vendar le v republikah, ne pa tudi v federaciji. V SR Sloveniji ureja različna vprašanja v zvezi z referendumom zakon o referendumu in drugih oblikah osebnega izjavljanja (Uradni list SRS, št. 23/77). Zakon ureja predvsem proceduralna vprašanja v zvezi z izvedbo referendumu. Proceduralne določbe o referendumu pa vsebujejo tudi Poslovnik Skupščine SR Slovenije ter statuti in poslovniki občinskih skupščin.

4. Kljub nedvoumnemu demokratičnemu pomenu odločanja z referendumom se zastavlja vprašanje, kakšno vlogo in pomen ima referendum v družbenopolitični skupnosti v našem političnem sistemu po uvedbi delegatskega sistema kot posebne oblike neposredne demokracije. Ali je ob delegatskem načinu odločanja, v katerem naj bi bili vsi temeljni družbeni interesi najbolj neposredno javni pri odločanju v skupščinah družbenopolitične skupnosti in ki naj bi pritegnil v proces političnega odločanja najširši krog delovnih ljudi in občanov, sploh še mesto za tako tradicionalno obliko odločanja z osebnim izjavljanjem, kot je referendum. Prav gotovo ima referendum velik pomen v sistemu splošnega političnega predstavnštva, v katerem so člani predstavniških teles ves čas trajanja njihovega mandata povsem neodvisni pri odločanju v parlamentu. V takem sistemu je lahko referendum edina oblika neposredne udeležbe državljanov pri izvrševanju državne oblasti. Povsem drugače se o pomenu in vlogi referendumu lahko sprašujemo v delegatskem sistemu, ki izhaja iz bistveno drugačnih izhodišč. V delegatskem sistemu naj bi bil namreč med delovnimi ljudmi in občani ter njihovimi delegacijami in delegati trajen odnos, v katerem naj bi imeli delovni ljudje in občani ves čas možnost za vplivanje na delo delegacij in delegatov. Delegatski sistem naj bi torej v primerjavi s sistemom splošnega političnega predstavnštva omogočal bistveno večji vpliv volilcev na delo njihovih izvoljenih predstavnikov v predstavniškem telesu. Teoretično so v delegatskem sistemu v proces delegatskega odločanja vključeni vsi volivci, združeni v temeljnih samoupravnih organizacijah in skupnostih. S tega vidika torej referendum v delegatskem sistemu ne bi mogel imeti tako pomembne vloge kot v

⁶ Prim.: Igljčar, A., Pravni sistem in družbeni interesi, Ljubljana, 1978, str. 275.

drugačnih političnih sistemih. Toda kljub trajni povezanosti delovnih ljudi in občanov z njihovimi delegati v delegatskem razmerju ostaja referendum še vedno najbolj neposredna oblika odločanja. Zato lahko najbrž povsem upravičeno trdimo, da referendum v družbenopolitični skupnosti kot ustavni institut ni le tradicionalna usedlina našega ustavnega razvoja, ki ne bi imel več nobene praktične vrednosti, pač pa pomembna oblika neposrednega odločanja, ki izhaja iz temeljnih izhodišč in načel političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Končno pa je referendum v samoupravljanju naše družbe ravno po uvedbi delegatskega sistema v samoupravnih organizacijah in skupnostih postal zelo pomembna in tudi pogosta oblika odločanja z osebnim izjavljanjem, rezervirana prav za najpomembnejše odločitve v teh organizacijah in skupnostih. Kaže, da je ta oblika referenduma celo preveč pogosta, zato naj bi se v prihodnje omejil res na najpomembnejše odločitve, ki se nanašajo na neodtujljive pravice delavcev. Na drugi strani pa bi kazalo bolj kot doslej razviti referendumsko obliko odločanja v družbenopolitičnih skupnostih. To poudarja tudi kritična analiza delovanja političnega sistema, po kateri je treba referendum »širše uporabljati in ustvarjati družbene razmere, da ga bodo uporabljale skupščine družbenopolitičnih skupnosti predvsem tedaj, ko se morajo delovni ljudje in občani opredeljevati o nekaterih bistvenih vprašanih nadaljnega razvoja svoje družbenopolitične skupnosti.«⁷

Seveda si je nemogoče predstavljati, da bi referendum v družbenopolitični skupnosti lahko nadomestil delegatski način odločanja. Za to ni niti načelnih, še manj pa praktičnih razlogov. Vendar pa se lahko pri odločanju v skupščinah družbenopolitičnih skupnosti pojavijo vprašanja, za katera bi delegati v zborih sodili, da terjajo najširšo obravnavo v družbenopolitični skupnosti in odločitev vseh delovnih ljudi in občanov v družbenopolitični skupnosti. Kot rečeno, je mehanizem referendumskega odločanja razen v federaciji tudi normativno dovolj izdelan, da omogoča njegovo uporabo v praksi. Prav gotovo pa je referendumska oblika odločanja primerna le za najpomembnejše odločitve, ki zadevajo najširše skupne interese delovnih ljudi in občanov v družbenopolitični skupnosti.

Ustavni koncept referenduma omogoča, da se referendum ne uporablja samo za potrjevanje v skupščini sprejetih odločitev, temveč tudi za predhodno izjavljanje o posameznih vprašanih iz pristojnosti skupščine družbenopolitične skupnosti. Zato se na referendumu lahko sprejme odločitev, na katero je vezana sicer pristojna skupščina družbenopolitične skupnosti – gre torej za vnaprejšnje odločanje delovnih ljudi in občanov – ali pa se kasneje potrdi ali zavrne že sprejeta odločitev skupščine. Taka zasnova nedvomno omogoča dokaj raznoliko in elastično uporabo referenduma. Kljub temu referendum v federaciji in v republikah doslej še ni bil uporabljen, pa tudi v občinah redko,⁸ in še to skoraj izkjučno za

⁷ Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Delavska enotnost, Ljubljana, december 1985, str. 140.

⁸ Glej npr.: Sruk, Ustavno uređenje SFRJ, str. 181 ter Iglčar, Pravni sistem in družbeni interesi, str. 275.

odločanje o samoprispevku. Vsekakor bi bil – kot že rečeno – lahko referendum primeren le za vprašanja, ki zadevajo najširše skupne interese delovnih ljudi in občanov. To bi lahko bila zlasti vprašanja, povezana z varstvom okolja, naravne in kulturne dediščine itd. Seveda je povsem nemogoče vnaprej in na splošno določiti, v kakšnih primerih bi bilo primerno referendumsko odločanje. To bi bilo treba presoditi za vsak primer posebej.

Posebno vprašanje je, ali je mogoče referendumsko odločanje prav o vseh vprašanjih, o katerih odloča skupščina družbenopolitične skupnosti. Kajti za referendumski način odločanja je značilno preglasovanje, torej odločitev večine. Ali ne obstajajo nekateri pomembni družbeni interesi, ki jih ni mogoče preglasovati z nediferencirano večino na referendumu? Tak primer je gotovo odločanje o zadevah iz pristojnosti Zbora republik in pokrajin, o katerih se odloča s soglasjem skupščin republik in avtonomnih pokrajin. Bistvo takega načina odločanja je ravno, da onemogoča preglasovanje, ker zahteva konsenz. Zato se postavlja vprašanje, ali je o teh vprašanjih sploh možen referendum v federaciji, ne da bi bila prizadeta nekatera temeljna načela federativne ureditve po ustavi iz leta 1974. Če pa bi se v takem primeru odločili za referendum, potem bi bilo prav gotovo rezultat referendumu treba ugotavljati po posameznih republikah oziroma avtonomnih pokrajinah – ne pa v celotni federaciji.

Drug primer bi lahko bil odločanje o izločitvi dela dohodka za skupne in splošne družbene potrebe ter o namenu in obsegu sredstev za te potrebe. O teh vprašanjih namreč odločitev ne more biti sprejeta, če je ne sprejme zbor združenega dela (145. člen ustave SFRJ in 174. člen ustave SR Slovenije). S tem je pravzaprav onemogočeno, da bi bil zbor združenega dela preglasovan pri odločanju o teh zadevah. S tem je tudi interes delavcev, da odločajo o dohodku, postavljen v močnejši položaj kot drugi družbeni interesi. Zato se tudi v tem primeru postavlja vprašanje, ali je o teh zadevah možno odločati na referendumu, ne da bi bili kršeni posebej z ustavo varovani interesi delavcev v združenem delu, da odločajo o ustvarjenem dohodku.

5. Referendum je torej oblika neposrednega demokratičnega odločanja, ki nedvomno pridobiva pomen ob razvoju družbene osveščenosti delovnih ljudi in občanov. Nekatera vprašanja so tudi v naši družbi tako pomembna ne samo za sedanje, temveč tudi za prihodnje generacije in včasih tako burkajo javnost, da bi se prav referendum lahko izkazal kot najbolj nesporen način, da se sprejme končna odločitev. Seveda ima tudi referendum vgrajeno do določene stopnje prevlado večine nad manjšino, vendar pa imajo prav zato odločitve, sprejete na referendumu, veliko družbeno avtoriteto. Prav gotovo pa je res tudi, da referendum v družbenopolitični skupnosti ni enostaven in tudi ne poceni način odločanja. Če naj doseže svoj cilj, mora biti temeljito pripravljen, ne samo v organizacijskem smislu, temveč tudi vsebinsko. To pomeni, da bi morala biti javnost izčrpno obveščena o vseh vprašanjih v zvezi z odločitvijo, ki naj se

sprejema na referendumu. Če naj imajo delegati možnost odločati na podlagi več možnih alternativnih rešitev, bi moralo to veljati prav tako tudi za odločanje na referendumu. Zato bi terjala uporaba referendumskega načina odločanja tudi čim bolj aktivno delovanje družbenopolitičnih organizacij in drugih subjektivnih sil pri pripravi referenduma, zlasti v fazi predhodne javne obravnave vprašanj, o katerih se odloča na referendumu.

ANA BARBIČ

Kaj znajo in kaj mislijo srednješolci o samoupravljanju s temelji marksizma ter kakšne so njihove vrednote?

Na ta in mnoga druga vprašanja, ki si jih o predmetu samoupravljanje s temelji marksizma (v nadaljevanju STM) ne zastavljajo le mladi in njihovi učitelji, temveč tudi tisti del slovenske javnosti, ki se opredeljuje za seznanjanje mladih ljudi s temelji marksizma in političnega sistema socialističnega samoupravljanja ali proti njemu, odgovarja pravkar končana raziskava.

Pobudo za raziskavo *Temelji marksizma: analiza vrednot in znanja** je dal Marksistični Center Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, ki koordinira izvajanje družboslovnih predmetov na nedružboslovnih fakultetah Ljubljanske univerze. Poznavanje znanja in vrednot mladih ljudi, ki se vpišejo na univerzo, je namreč tisti temelj, na katerem je treba graditi vzgojnoizobraževalne programe družboslovnih predmetov. Ker pa je študentska populacija nedvomno selekcionirana, se je raziskovalna skupina odločila, da preuči relevantne aktivnosti, znanja, stališča in vrednote na vzorcu populacije vseh srednješolcev 4. letnika srednjega usmerjanja izobraževanja. Na ta način je namreč možna primerjava učencev, ki nameravajo nadaljevati šolanje, s tistimi, ki se bodo zaposlili. Hkrati s tem tako izvedena raziskava dopušča posploševanje na celotno populacijo srednješolcev ter primerjavo rezultatov med posameznimi usmeritvami usmerjenega izobraževanja na srednji stopnji.

Predmet raziskave so bili torej dijaki četrtil letnikov srednjega usmerjenega izobraževanja v SR Sloveniji. Namensko izbran vzorec je ob upoštevanju usmeritve in prostorske razpršenosti šol zajel 15 šol oziroma šolskih centrov ter 7 usmeritev, v katerih je bilo anketiranih skupaj s

* V pripravi raziskave, njeni izvedbi in analizi podatkov je sodelovala številna skupina raziskovalcev in drugih strokovnjakov, med katerimi na tem mestu omenjam le nosilce posameznih tematskih področij, katerih delo predstavljam. Ti so: V. Antončič, M. Černjavič, M. Jogan, J. Justin, A. Kirn in M. Šetinc.

skupinskim anketiranjem konec marca in v začetku aprila 1985 675 učencev.

Rezultati. V tem poročilu prikazujemo le nekaj rezultatov štirih področij, vključenih v raziskovalni model. To so znanja iz STM, stališča do STM, družbenopolitične aktivnosti ter vrednote. V poročilu o raziskavi so posamezna področja podrobneje analizirana in opredeljene so tudi zveze med njimi in sicer na temelju podmene, da so znanja povezana s stališči do STM, z vrednotami pa tudi z družbenopolitično in delegatsko aktivnostjo učencev.

Znanja iz STM. Testi znanja 1., 2., ter 3. in 4. letnik usmerjenega izobraževanja na srednji stopnji so sestavljeni na podlagi učnih načrtov za posamezne letnike in ob upoštevanju ustreznih učbenikov. Izdelani so po enotni metodologiji, tako da je vsaka izbrana tema opredeljena z več trditvami. Učenec je moral za vsako od njih ugotoviti, ali je pravilna ali ne. Skupno število pravih odgovorov je rezultat, posebej prikazan za 3 skupine znanj: znanje 1. letnika, znanje 2. letnika, znanje 3. in 4. letnika. Seštevek dosežkov za posamezne letnike pa je učencev skupni rezultat.

Znanja	Možno število pravih odgovorov	Empirični min. – maks.	Empirična aritmetična sredina
ZNANJE 1	73	14 – 70	52,1
ZNANJE 2	94	8 – 81	57,9
ZNANJE 3, 4	159	14 – 122	87,5
ZNANJE SKUPAJ	326	45 – 267	197,5

Sodeč po aritmetični sredini doseženih točk učenci četrtil letnikov usmerjenega izobraževanja najbolj obvladajo snov 1. letnika, slabše snov 2., najslabše pa snov 3. in 4. letnika. Ker je bilo anketiranje izvedeno konec marca oziroma v aprilu 1985, ne moremo mimo dejstva, da dela učne snovi za 4. letnik na večini šol še niso obravnavali. To je bilo očitno tudi iz vprašalnikov, v katerih se učenci do zadnjih snovi sploh niso opredeljevali, ker jih enostavno niso poznali.

Ob ugotovitvah, da je aritmetično poprečje za znanje v 1. letniku nad 71 odstotki možnega števila doseženih točk, za znanje v drugem nad 61 odstotki ter za znanje v tretjem in četrtem nad 55 odstotki možnih pravih odgovorov, ugotavljamo, da učenci prve generacije usmerjenega izobraževanja dobro obvladajo snov, ki jim je bila posredovana v štirih letih šolanja na srednji stopnji. Aritmetična sredina, dosežena na vseh treh testih znanja, je med 60 odstotki možnih pravih odgovorov.

Ali na podlagi aritmetičnih sredin lahko govorimo tudi o tem, da so bili uporabljeni testi znanja prelahki ali morda celo pretežki? Da bi vsaj deloma osvetlili odgovor na to vprašanje, si oglejmo podatke o minimalnem in maksimalnem številu doseženih točk pri posameznih testih znanja:

Znanja	minimum	maksimum	Možno število točk
ZNANJE 1	(14) 19,2%	(70) 95,9%	(73)
ZNANJE 2	(8) 8,5%	(81) 86%	(94)
ZNANJE 3, 4	(14) 8,8%	(122) 76,7%	(159)
ZNANJE SKUPAJ	(45) 13,7	(267) 81,1	(326)

Podatki o empiričnem minimalnem in maksimalnem številu doseženih točk navajajo k ugotovitvi, da so bili testi znanja prej težki kot lahki, kar potrjujejo tudi podatki o tem, da so dosežki na posameznih testih premo-sorazmerni s šolskim uspehom v preteklem letu: čim višji šolski uspeh so imeli, tem višje rezultate so učenci dosegli na treh testih znanja.

Stališča do STM. Domnevamo, da ugled, ki ga ima predmet STM pri učencu, predstavlja njegov celovit odnos do predmeta. Mesto, ki so ga četrtošolci pripisali STM med štirinajstimi predmeti SVIO, pa hkrati

Razvrstitev predmetov SVIO po ugledu glede na aritmetično sredino

Predmeti SVIO	Rang	Aritmetična sredina	Varianca	σ
– slovenski jezik in književnost	1	5,135	14,482	3,806
– matematika	2	5,263	16,682	4,087
– tuji jezik	3	5,615	16,833	4,103
– biologija	4	6,688	11,944	3,456
– zgodovina	5	6,762	11,779	3,432
– fizika	6	7,265	17,335	4,164
– telesna vzgoja	7	7,307	16,049	4,006
– kemija	8	7,358	14,591	3,820
– geografija	9	7,452	10,860	3,296
– samoupravljanje s temelji marks.	10	8,183	12,502	3,536
– umetnostna vzgoja	11	8,880	15,550	3,943
– obramba in zaščita	12	9,441	12,713	3,565
– zdravstvena vzgoja	13	9,465	14,153	3,762
– osnove tehnike in proizvodnje	14	9,606	15,164	3,894

omogoča neposredno primerjavo tega predmeta z drugimi predmeti splošne vzgojnoizobraževalne osnove.

Če predmete razvrstimo na podlagi dosežene aritmetične sredine, temelječe na posameznih rangih, ki so jim jih pripisali posamezni učenci, ugotovimo, da STM skupaj z geografijo pada v 3 kvartil, torej pred predmete četrtega kvartila (umetnostna vzgoja, obramba in zaščita, zdravstvena vzgoja ter osnove tehnike in proizvodnje).

Sklepamo, da si je STM zagotovil razmeroma visok ugled predvsem zaradi prizadevanj posameznih učiteljev, da bi predmet napravili čimbolj zanimiv in življenjski. Kljub temu, da si večina učencev nič ne prizadeva (21%) ali da si zelo malo (66%) prizadevajo, da bi zagotovili zanimivost in življenjskost tega predmeta, pa je kar 63,5% anketiranih najvišje ocenilo prizadevnost učitelja.

Družbenopolitična in samoupravljalna aktivnost. Samo 10% anketiranih učencev je izjavilo, da niso člani ZSMS, kar polovica (55,2%) pa se jih je opredelilo za neaktivne člane, ki ne hodijo niti na sestanke OO ZSMS. Velika večina učencev se tudi ne udeležuje mladinskih delovnih brigad, ene od pomembnih aktivnosti mladinske organizacije. Tri četrtine (76,2%) anketiranih se še niso udeležili MDB in si tega tudi ne želijo. V MDB še ni bilo, pa si želi iti 13,8% srednješolcev, 6,5 % se je MBD že udeležilo, pa si tega ne želijo več, le 3,5% pa je takšnih učencev, ki se se MDB že udeležili in si tega še želijo.

Precej učencev je vključenih v samoupravna in delegatska telesa v šoli in zunaj nje. Dobra četrtina (26,6%) anketiranih so člani organov razredne skupnosti, petina (20,2%) organov oddelčnih skupnosti, 7,2% je članov organov šolskih skupnosti, 3% učencev pa so člani sveta šole. Ker gre za organe, ki jih mora imeti vsak razred, oddelek in šola, podatki ne potrebujejo posebnega komentarja. Mnogo več kot podatki o članstvu povedo podatki o motivih, zaradi katerih učenci so funkcionarji ali delegati ali bi to želeli biti:

– ker se na ta način lažje zavzemam za interese mladih	49,6
– ker na ta način znanje iz šole uporabljam v praksi	35,4
– ker želim samoupravljalati	32,8
– zaradi boljših možnosti za vpis v nadaljnje šolanje ali pri iskanju zaposlitve	15,3
– zaradi boljše ocene pri nekaterih predmetih	2,6
– zaradi večjega ugleda med sošolci in vrstniki	1,2
– zaradi večjega ugleda pri učiteljih	0,9

N(665).

Ozke osebne koristi navaja izredno malo učencev, predvsem tisti, ki so bili v poletju pri STM ocenjeni z dvojko, morda trojko. Nasprotno pa se učenci z višjimi ocenami – boljšim znanjem STM – odločajo pretežno za družbene motive. Ker je ocena iz STM verjetno v visoki korelaciji z

ocenami iz drugih predmetov, lahko govorimo o motivih slabših in boljših učencev za funkcionsko in delegatsko aktivnost.

Vrednote. Triindvajset vrednot je bilo izbranih na podlagi izsledkov opravljenih empiričnih raziskav v svetu in pri nas ob skupni presoji skupine strokovnjakov – raziskovalcev, pritegnjenih v raziskavo. Vsak učenec je vrednote iz spiska rangiral tako, da je izbral najprej vrednoto, ki je zanj najbolj pomembna, in ji je pripisal najvišje možno mesto (23). Za njo je izbral tisto, ki mu je najmanj pomembna, in ji pripisal najnižje mesto (1). Nato je od preostalih vrednot spet izbral najbolj in najmanj pomembna ter jima pripisal drugo najvišjo in drugo najnižjo vrednost. Postopek je nadaljeval, dokler ni razvrstil vseh 23 vrednot iz spiska.

Na podlagi aritmetičnih sredin vseh vrednosti, ki so jim učenci pripisali posameznim vrednotam, smo le-te razvrstili od vrednote, ki je dosegla najvišje mesto, do tiste, ki se je znašla na 23. mestu.

Vrednote	Rang	Aritmetična sredina	Kvartil
– svoboda	1	18,02	
– življenje	2	17,62	
– zdravje	3	17,31	
– ljubezen	4	16,87	I.
– mir	5	16,49	
– tovarištvo	6	15,39	
– iskrenost	7	15,38	
– znanje	8	13,75	
– pomoč sočloveku	9	13,64	
– delo	10	13,42	II.
– enakost	11	12,54	
– družina	12	12,44	
– ustvarjanje	13	11,90	
– narava	14	11,77	III.
– sodelovanje z drugimi	15	10,96	
– pripadnost narodu	16	8,81	
– zabava	17	8,17	
– samoupravljanje	18	7,61	
– nagrajevanje po delu	19	7,43	IV.
– denar	20	6,82	
– socializem	21	6,75	
– vera	22	6,42	
– premoženje	23	5,85	

Vrednote v prvem kvartilu kažejo na to, da mladi ljudje najbolj cenijo temeljne vrednote življenja, odnose med ljudmi in odnose v svetu.

Nasprotno pa so jim najmanj pomembne vrednote, ki so bodisi izjemno individualistične (denar, premoženje, zabava) ali pa so to vrednote samoupravne socialistične družbe (samoupravljanje, nagrajevanje po delu, socializem), ki smo jih s tem, da jih ne spoštujemo, razvrednotili. Posledice na mladi generaciji, ki očitno ne verjame v socializem, kakršnega imamo, so tu! V tej skupini je spodbudno le nizko mesto pripadnosti narodu kot vrednoti, saj opozarja na to, da med mladimi najbrž ni niti želje niti potrebe po nacionalističnem obnašanju.

Uporabnost rezultatov raziskave. Uporabna metodologija in število anketiranih učencev 7 usmeritev usmerjenega izobraževanja na srednji stopnji jamčita reprezentativno vrednost podatkov, zbranih o aktivnostih, vrednotah, stališčih in znanju, ki so si ga učenci pridobili v štirih letih pri predmetu STM. To pa z drugimi besedami pomeni, da lahko napravimo konec ugibanju o potrebnosti in uspešnosti STM, saj o tem lahko sklepamo na temelju konkretnih podatkov o konkretnih učencih. Hkrati pa podatki opozarjajo na pomanjkljivosti poučevanja tega predmeta tako glede metod kot glede učnega gradiva in pričakovanega znanja.

Podatki raziskave dajejo tudi podlago za oblikovanje programov družboslovnih predmetov (filozofije, politične ekonomije, sociologije, politologije) na univerzi, saj omogočajo ločevanje podatkov o aktivnosti, vrednotah, stališčih in znanju, pač glede na to, kaj nameravajo anketirani učenci delati po končani srednji šoli.

Javna predstavitev rezultatov raziskave v organizaciji Marksističnega centra ljubljanske univerze, predvidena za marec ali april 1986, pa bo ponudila priložnost za javno razpravo ne le o raziskavi, temveč tudi o predmetu STM nasploh.

MIRO KOČJAN

»Demokratska alternativa« v notranji in zunanji razsežnosti

17. kongres KP Italije je bil v obdobju priprav in pred samim začetkom v znamenju številnih neznank, končal pa se je presenetljivo enotno. Ta kongres je bil drugačen od prejšnjih predvsem zato, ker je korenito opustil nekatera klasična gledanja in pristope ter se je pogumno spustil v soočenje z novo svetovno stvarnostjo, ki jo zaznamuje tehnološka revolucija.

Na kongresu so se v bistvu lotili binoma tehnološki razvoj – nov profil delavca, ki ga porajajo novejšje evolucijske sile. O novem delavcu – ne več v modrih kombinezonih, pač pa v belih haljah –, o čemer je bilo dosti govora že na pokrajinskih kongresih partije, je bilo nemalo poudarkov tudi na kongresu v Firencah.

To vizijo v luči »nove delovne in delavske kulture« so udeleženci mestoma podkrepili z ugotovitvijo, da novemu delavcu ne gre več samo za dohodek in za materialni položaj, pač pa tudi za neposredno upravljanje s proizvodnjo, z dohodkom, s silnicami, ki naravnava razvoj. Po ocenah tudi v tujem tisku je prav ta opredelitev delavca in njegove vloge v bodoče bistvena in kvalitetna novost politike italijanske KP.

Vodstvo KP Italije je kajpak ravnalo sila smotrno, ko se je v začetku leta odločilo za kar najbolj široko javno razpravo po sekcijah. Takorekoč »bazi« so bile dane stvarne možnosti za poglobljeno in sproščeno proučitev pripravljenih tez, ki, kot je razložil generalni sekretar Natta že v začetku, niso bile »navodilo, pač pa nit razprave«. Vodstvo KP je s tem storilo hvalevredno politično potezo, saj je pokazalo, da se še kako zaveda pomena prehoda, če ne celo preloma – v novo evolucijsko obdobje. Samo široka javna razprava je lahko bila jamstvo podpore.

Pa ni šlo samo za »dopolnjevanje« predlaganih tez, pač pa tudi za popravke. Teh je bilo, kot smo slišali na kongresu, več kot tisoč. Res je, da je ostalo njihovo ogrodje, takorekoč »linija« partije v bodoče, v glavnem kot je bilo zastavljeno, nekateri popravki pa so brez dvoma pomenili izvirno novost. Značilno pa je tudi, da je večina »poprakov« izražala tendence ne za počasnejšo ali previdnejšo pot, pač pa za pospeševanje naporov za napredek, zlasti v smislu odpiranja.

Da bi kongres sprejel »posodobitev družbenih ciljev«, je partija storila še eno, pogumno potezo. Ob ugotovitvi namreč, da silnice razvoja nastajajo in se množijo strahovito hitro in da bi počasnost ali čakanje bilo samo v škodo bodoči partijski dejavnosti, so se brez velikih obotavljanj odločili za sklic kongresa pred rokom. Tudi skupina v CK, ki se je še marca potegovala za posebno sejo Centralnega komiteja pred kongresom, da bi razčistili nekatere »idejne« probleme, ni bila proti predčasnemu sklicu kongresa.

Vemo, da so bile predkongresne razprave v sekcijah sicer uspešne, pa vendar ne dovolj bogate in da tudi navzočnost ni bila taka, kot so si želeli. Povsem drugače pa je bilo že na pokrajinskih kongresih, na katerih je bilo soočenje s problemi intenzivno in prizadeto. Kongres pa je naposled pokazal prenetljivo strnjenost in resnično enotno podprl tako rekoč Nattovo linijo. Ni bilo naključno, da so nekateri tovariši – tudi tisti, ki so predlagali, nekoliko »ekstremnejše« amandmaje na teze, kot na primer Cossutta, zastopnik »tradicionalne« navezanosti na SZ – pred končno redakcijo umaknili spreminjevalne predloge.

Enotnost, s katero je kongres razpršil še določene dvome, je v bistvu pokazala, da je partija ubrala pravo pot, da se je vanjo usmerila dialektično in se zanjo odločila po odgovorni in izčrpni razpravi, ki je zajela vse njene pore. Zapornico na poti k »napredni širini«, kot je neki delegat v razpravi morda nekoliko poenostavljeno pa vendar dokaj zadeto tolmačil partijsko usmeritev »demokratske alternative«, so delegati na kongresu dvignili domala prebiscitarno.

Partijske sklepe je prevevala potreba po odprtosti in odprtju, skladno s tem pa je kongres dosledno počistil nekatere sicer še zaznavne konservativne poglede. Nekako samokritično je kongres priznal, da so pota bodočnosti – ne samo partijske pač pa vse družbe – kajpak tako nejasna, da ni mogoče že danes »postavljati vseh pik na i«. Primer: kongres je ugotovil, da ideološka nasprotja »ne bodo izginila, pač pa bodo dobila nove oblike«, ob tem pa je pošteno priznal, da »na zapletena vprašanja današnjega, še bolj pa prihodnjega časa, ni moč vedno dajati ideoloških odgovorov«.

Stališče o »demokratskem centralizmu« je doživelo na kongresu v Firencah – tega sicer niso obešali na veliki zvon – značilno spremembo. Teza o tej temeljni partijski postavki je sicer ostala, vendar so ji odločno odvzeli nekdanjo togost. Nekateri delegati so odkrito govorili, da jo je treba »ublažiti«, saj je zdajšnji čas več ne prenese. Na eni izmed okroglih miz, ki so jih priredili pred zaključkom kongresa, je bilo slišati, da je od »demokratskega centralizma« pravzaprav ostal samo še prvi del te sintagme.

Razprava na kongresu je pokazala, da so bila stališča včasih kar divergentna, zato je del tiska že pisal o strujah v partiji. Tako naj bi na primer Luciana Castellina (poleg Cossutte in nekaterih drugih) načelovala »levi struji«, Lama, Napolitano in drugi pa naj bi spadali k desnemu toku. Seveda pa na kongresu ni bilo ne govora in ne tez o kakih strujah. Različnost v razpravi pa je nazorno potrdila, kako so posodobili pojem »demokratskega centralizma«.

Ena poglavitnih značilnosti 17. kongresa KP Italije je bila ta, da so vzporedno z uveljavitvijo novih pogledov na razvoj in dejavnost partije resnično odprli vrata mlajšim generacijam. Prevladovala je teza, da si ni moč zamisliti stvarnega napredka, ne da bi hkrati napravili tudi potrebnih kadrovskih premikov. V novem centralnem komiteju je 35% novih članov, ki večinoma pripadajo novim rodovom. Merilo o vključevanju mlajše generacije so kajpak povezovali tudi s potrebo, da se temeljito izboljša izobrazbena raven. Ta je bila v prejšnjih desetletjih včasih vznemirljivo nizka, na zdajšnjem kongresu pa je imel vsak tretji delegat visokošolsko diplomo.

Enotnost, s katero je kongres sklenil delo, je omogočila, da je partijsko glasilo »Unita« v uvodniku lahko napisalo, da »ni bilo tokrat ne zmagovalcev in ne premagancev«. Potek kongresa pa je tudi pokazal, kako strpna in obenem uspešna je bila dejavnost generalnega sekretarja Natte v vsem času, odkar je prevzel krmilo partije. Njegova prizadevanja v smeri soočanja z evolucijskimi silnicami in prodiranja vanje, so prepričljivo strnila partijske vrste. Uspeh, ki ga je požel na kongresu, je bil nesporno tolikšen, da je večji del italijanskega tiska ugotovil, da sodi tudi Alessandro Natta – ob ustanovitelju Gramsciju, pa Togliattiju in Berlinguerju – med tiste voditelje, ki so vtisnili zgodovini italijanske KP močan pečat.

To, da se je italijanska KP tako odločno usmerila k mikavnim, toda ne vedno povsem razvidnim izzivom prihodnosti, ima kajpak svoj stvaren vzrok. Partija je namreč spoznala, da bo, če ne bo smejeje ubrala nove poti, neogibno zašla v izolacijo, kar se je zgodilo nekaterim drugim partijam v zahodni Evropi. Izrazit tak primer je KP Francije, ki ji ni uspelo sodelovanje s socialisti in se je, v dobri veri, da bo to utrdilo njeno enotnost in sloves, umaknila na opozicijske okope. Vemo, da je to še usodnejše vplivalo na njeno vlogo v francoskem političnem življenju.

Smer v prihodnost je zato še intenzivnejše sodelovanje z drugimi silnicami. Partija je na svojem 17. kongresu vnovič odkrito označila socialiste kot neizbežno najbližje sopotnike, pa čeprav je njeno zdajšnje mnenje o vlogi socialistov v Italiji, kot sestavnega dela petstrankarske koalicijske vlade, povsem negativno. Glasniki partije ugotavljajo, da je socialistična partija že postala orodje v rokah krščanske demokracije in da je Italija pravzaprav edini primer v Evropi, kot je rekel Maccaluso, kjer poteka ofenziva proti KP prek predsednika vlade, ki je socialist.

Toda vizija »demokratske alternative« je precej širša in ne zajema le socialistov. Politika »napredne širine« je lahko zelo raztegljiva in lahko sega, kot so pojasnjevali tudi na kongresu, vse tja do progresivnih delov sredine, ki da jih ni malo. V tako imenovanem »laičnem loku« so lahko zapopadeni republikanci, socialnodemokrati, zanesljivo pa tudi del krščanske demokracije. Komunisti seveda ne govorijo o neki »formaciji« demokratske alternative, pač pa o opredelitvi, ki naj izhaja iz ugotovitve, da bo mogoče utreti pot stvarnemu družbenemu napredku samo tedaj, če jo bodo navdihovale bolj izrazite demokratske – in, zakaj ne, levičarske silnice.

Politiko »resničnih družbenih prenov«, ki so bile leitmotiv kongresa v Firencah, namreč po mnenju italijanskih komunistov narekuje stagnacija, ki je očitno zajela petstrankarsko vladno koalicijo. To, da Craxijeva vlada doživlja krizo za krizo, je nazoren dokaz te stagnacije, ki jo skuša koalicija mestoma obiti s sprejemanjem tako imenovanih »deketov«, namesto da bi spoštovala parlamentarne postopke. Komunisti sodijo, da preživljajo socialisti in krščansko-demokrati, ki so nosilci petstrankarske vladne koalicije (KP sicer meni, da je stagnacija v bistvu v prid krščanski demokraciji, ki namenoma v tem kriznem obdobju potiska naprej socialiste), »krizo perspektive«.

Na kongresu so poudarjali, da bi morala politika »demokratske alternative«, ki naj pomeni težnjo za široko zблиževanje – in to ne samo med političnimi strankami, pač pa tudi med organizacijami in gibanji, ki jim gre za napredne cilje (med njimi je ekologija pomembna sestavina) – upoštevati dve bistveni dejstvi: da v zdajšnji petstrankarski vladni koaliciji ni žal nobene premočrtnosti in da v Italiji še niso storili niti prvega koraka na poti k stvarni »moralizaciji« družbenega življenja. Prvi cilj politike zблиževanja na temelju »soočanja in dogovarjanja« o tem, kako resnično reševati probleme, je odstranitev petstrankarske koalicijske vlade. Njeno

mesto naj bi prevzela tako imenovana »programska vlada«. Ta naj bi dejansko pomenila prvi korak ali prvo fazo politike »demokratske alternative«. KP se namreč zaveda, da politika demokratske alternative brez nekega »operativnega člana« ne bi bila uresničljiva in bi sčasoma zvedela. Programska vlada naj bi se kajpak lotila »problemov« in obračunala z dosedanjimi pristopi, ki jih pretežno narekujejo partikularistične koristi posameznih strank.

Med problemi pa prednjačijo zaposlovanje (v Italiji imajo že blizu 3 milijone brezposelnih), dolgoročna politika do mladine in nova politika do italijanskega Juga. Seveda ostaneta za prihodnost še dva spleta problemov: prestrukturiranje italijanskega gospodarstva v smeri sodobne tehnologije in pa uveljavljanje novega profila delavca.

Na kongresu se je pojavil tudi predlog za nekakšno »ustavno vlado«, ki ga je podal tako imenovani večni upornik Pietro Ingrao. Večina je sicer upoštevala njegove izvirne težnje – uresničevanje ustave, ustrezne strukturne spremembe in podobno – vendar je menila, da ne daje jamstva za stvarne in čimprejšnje posege v duhu demokratske alternative.

Kongres je sprejel predlog o programski vladi, pri čemer pa je treba tudi poudariti, da so številni razpravljavci opozorili, da bi ga bilo treba še izpopolniti, oziroma, kot je dejal Zangheri, »oblikovati bolj precizno«.

Poglavitna značilnost 17. kongresa KP Italije je bila tudi pozornost, ki so jo namenili mednarodni politiki, se pravi, zunanjemu udejstvovanju partije. Bo kar držalo, da na dosedanjih kongresih takšne pozornosti in poudarka ni bilo. Tudi v tem primeru gre za pogumen korak partije, ki se zaveda, da je še zmeraj najmočnejša na Zahodu in da je mednarodna dejavnost zlasti v zdajšnjih svetovnih razmerah prav tako pomembna kot notranja. Obe torišči se bosta pravzaprav zmeraj bolj prepletali.

K temu naj pristavimo, da KP Italije ne namerava več (kot pretežno doslej) razvijati svoje mednarodne politike preprosto na predpostavki, da je pač sestavni del zahodnega bloka. Njena politika bo, kot je bilo razločno povedano na kongresu, to dejstvo sicer upoštevala, vendar predvsem z namenom, da odločno poveča prispevek k prizadevanjem za mir, za enakopravno mednarodno sodelovanje, za odpravljanje zaprek, ki jih ustvarja politika blokvske konfrontacije.

Pri tem pa je KP nedvoumno povedala, kam pravzaprav spada. Spada k Evropi, njeno mesto je v zahodnoevropski levici. V bistvu je to paralela, povezana s politiko »demokratske alternative«. Kot ta pomeni v italijanski razsežnosti širok lok, raztegnjen čez vso laično pa tudi širšo politično areno, tako naj se v evropskem merilu zavzema za sodelovanje z vsemi, ki so za resničen napredek. Pri tem seveda ne gre samo za komunistične partije, temveč tudi za številne druge, za socialistične, socialnodemokratske, neodvisne stranke ter za razna gibanja, katerih cilj je sodelovanje.

Ni naključje, da je bil generalni sekretar Natta pred kongresom KPI na obisku v Moskvi, Pekingu in v Beogradu. Mednarodna politika KPI je na zahodni polobli kapilarnega pomena. Njeno stališče do blokvske politike

je razčiščeno: blok zanesljivo pomeni predvsem konfrontacijo, zato naj si sleherna dežela v blokih aktivno prizadeva za mir in sodelovanje v tem svetu, ki je čedalje manjši. Toda v mednarodni politiki KP Italije je še ena novost. Italijanska partija je namreč na zadnjem kongresu prvič izrecno naglasila pomen politike neuvrščeniosti, ki je bila doslej sicer deležna njene pozornosti pa tudi pohvale, ni pa bila nikoli dovolj poudarjena v temeljnih partijskih listinah.

To je kakovostna novost v mednarodnih pogledih italijanske partije. Zanimivo je na primer, da je Natta tudi v svojem sklepnem govoru izpostavil dva glavna problema v zdajšnjem svetovnem dogajanju in v bistvu soglašal s stališčem neuvrščeniosti. Prvo je vprašanje razorožitve, o katerem je rekel, da bi se morali enkrat za vselej o njej sporazumeti, da bi bilo treba prenehati z jedrskim oboroževanjem, prav tako pa tudi z uporabo vesolja v vojaške namene. Drugo vprašanje pa je zadevalo terorizem, ki ga je Natta prav tako obsodil v duhu stališč neuvrščeniosti.

V zvezi z neuvrščeniostjo so značilna in zanimiva še nekatera stališča, izražena na kongresu italijanske KP. Tako je bil na primer razvoj gospodarskih odnosov med Severom in Jugom obsojen z največjo ostrino. Natta je dejal, da je ta problem tako hud, kot je, denimo, problem oboroževanja. O samem gibanju neuvrščeniosti pa so kar menili, da bi moralo biti učinkovitejše, in da bi npr. pri zdajšnjem napetem položaju v Sredozemlju neuvrščene dežele morale pokazati še večjo iniciativnost.

Naposled še nekaj o tem, kaj so na kongresu menili o odnosu do obmejnih problemov in seveda do vprašanja slovenske skupnosti. Kongres je v bistvu potrdil stališča in prizadevanja organizacij KP v Furlaniji–Julijski krajini in v zamejstvu, da bi temu področju priznali večjo mednarodno veljavo in ga razvijali – po eni strani z uvajanjem najnovejših tehnoloških potencialov, po drugi strani pa z intenziviranjem vsestranskega sodelovanja s sosednimi deželami.

Stike z Jugoslavijo je Natta poudaril tudi med obiskom v Trstu, kjer je bil sredi meseca maja. Seveda ni bilo naključje, da je prav v Trstu vnovič govoril predvsem o mednarodnih vprašanjih, izhajajoč iz dobrih odnosov med dvema jadranskima deželama in zglednega položaja na naši meji. Tudi ob tej priložnosti – šlo je za javni sšod pod naslovom »Mir v Sredozemlju. Popuščanje napetosti in sodelovanje: odgovor Evrope« – je podčrtal vlogo Jugoslavije kot neuvrščene dežele. V zvezi s slovensko skupnostjo v Italiji pa so na kongresu potrdili podporo globalnemu zaščitnemu zakonu, pri čemer so se v bistvu spet zavzeli za troje: da se zakon sprejme čimprej, da bi moral veljati za tržaško, goriško in videmsko pokrajino, v katerih žive Slovenci, ter da je zakon navsezadnje ustavna obveza, kar seveda velja tako za parlament kot za vlado. Komunistični partiji Italije gre pri problemu globalnega zaščitnega zakona priznanje ne samo zato, ker je zmeraj najbolj aktivna v prizadevanjih, da se ga sprejme, pač pa tudi zato, ker je glede njegove vsebine nepopustljiva in ker ga opredeljuje kot osrednjo nalogo v uresničevanju osimskih sporazumov.

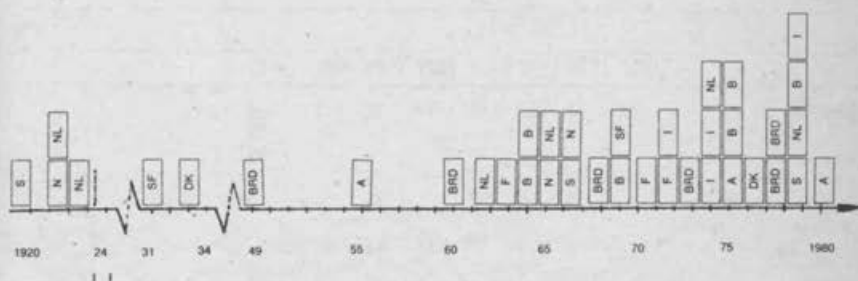
TEODOR GERŠAK

Problem zavračanja služenja vojaškega roka v državah EGS

(in osnove za reševanje tega v posameznih državah)

V državah zahodne Evrope se je v drugi polovici sedemdesetih let izredno naglo povečevalo število tistih, ki zavračajo služenje mirnodobnega vojaškega roka. Pojav ni nov in je dosti starejši, kot mislimo. Po statistikah, ki so jih vodile o tem nekatere države, je problem narasel takoj po prvi svetovni vojni. V začetku so pojav izenačevali z dezerterstvom, v dvajsetih letih pa najdemo na Švedskem prve poskuse, da bi pojav legalizirali. V obdobju med vojnama zasledimo zametke bodoče zakonske osnove za liberalizacijo pojava tudi v Norveški, Nizozemski, Finski in Danski. Prva država, ki je po drugi svetovni vojni zavzela stališče do tega pojava, je bila Avstrija leta 1955. Po šestdesetem letu, ko je iz tega nastajal v Evropi politični problem, pa je skoraj večina evropskih držav izdelala zakonsko osnovo za premostitev problema. Rešitve so bile sicer zelo različne.

*Uvajanje dekretov in zakonov za liberalizacijo in konsultacijo odklanjanja vojaške službe v posameznih evropskih državah**

Legenda: A = Avstrija, B = Belgija, BRD = ZR Nemčija, DK = Danska, F = Francija, I = Italija, N = Norveška, NL = Nizozemska, S = Švedska, SF = Finska

* Izvori: Max-Planck-Institut, 5. Okt. 1976; Bericht des Rechtsausschusses des Europarates zur Rechtsstellung des Wehrdienstverweigerers in den Mitgliedstaaten des Europarates von 1967 in Conscientious Objection to Military Service in Europe, Study submitted by the Quaker Council for European Affairs (1, Europarat, Strasburg, 27. August 1981.

Nekatere države so pojav postopno liberalizirale in uveljavile pravico do zavračanja služenja vojaškega roka najprej tako, da ni bilo treba nositi orožja med služenjem vojaškega roka, pozneje pa so to opuščali in uvajali služenje tako imenovanega civilnega vojaškega roka. Druge države pa so še naprej odbijale liberalizacijo pojava in še danes v nekaterih evropskih državah razglašajo mladeniče, ki nasprotujejo služenju vojaškega roka, za sovražnike in obsojajo na zaporne kazni celo do 3 let. Prav tako so morale tudi države, ki so zavzemale do problema liberalno stališče, zaradi stalno naraščajočega števila »zavračancev« restriktivno ukrepati.

Vzroki za ta pojav so zelo različni, od osebnih, etičnih, verskih, ideoloških, političnih do drugih vzrokov. Toda kljub temu ni namen članka, da bi analizirali ta pojav, ampak da bi predstavili tipične rešitve problema. Opozorili bi le na dejstvo, da ekspanzije pojava ni možno povezovati z oceno potrebnosti armade in pripravljenostjo prebivalcev na oboroženi odpor proti agresiji. Sicer takšne raziskave izvajajo samo v šestih evropskih državah in tudi tam niso vsakoletne niti hkratne, vendar številke in diagrami, ki so na razpolago, ne kažejo zveze med pojavi. Stališča do armade so dokaj ustaljena, saj variirajo samo za kak odstotek, medtem ko diagrami zavračevalcev vojaškega roka naglo rastejo. Edini državi, kjer je bil ta trend v rahlem »padanju«, sta Avstrija in ZR Nemčija, pa tudi tukaj je bilo pričakovati večje razlike.

Pozitivna mnenja anketiranih o potrebah po armadi:

		1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
Švedska	S* J	-	71	78	75	75	78	73	75	-	73	73	79	75
Nizozemska			93	83	84	80	80	82						86
ZR Nemčija									63	68	62	66	50	58
Danska														
Avstrija		52											79	71
Norveška									75					

v %

v %

		1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982
Švedska	S J	75	72	68	68	71	72	72 73	78 78
Nizozemska									82
ZR Nemčija		74	79		78		75		
Danska			69	75	77		78		
Avstrija									
Norveška					79	84	86	81 (feb.) 85 (sept.)	

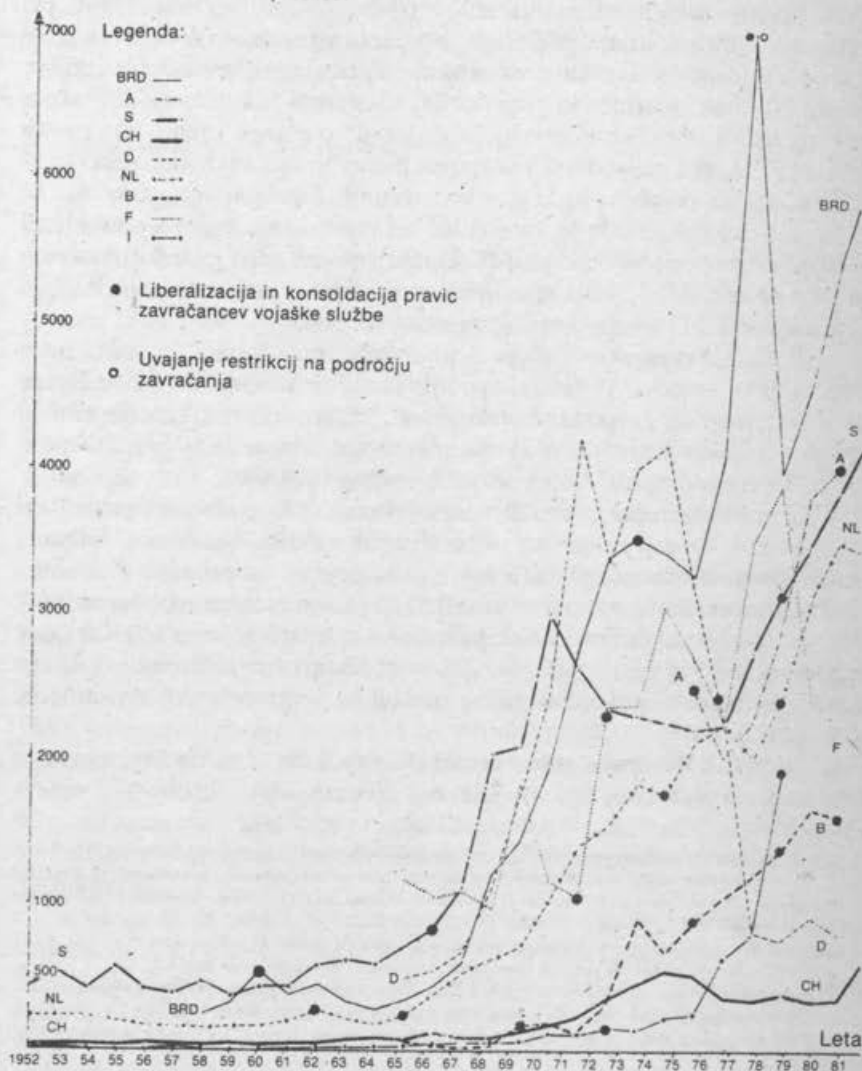
* Oznaki S in J pri Švedski pomenita spomladno in jesensko raziskavo.

Največ »zavračancev« je evidentiranih v ZR Nemčiji (1/7 nabornikov), toda glede na velikost armade in trajanje vojaškega roka in število rekrutnih nabornikov ta številka ni dosti večja od števila zavračancev npr. v Avstriji (1/10 letnih nabornikov), Švici, Nizozemski. Absolutni trend

zavračanja v Evropi je še vedno v porastu, čeprav glede na rešitve že opažamo zmanjševanje števila v posameznih državah, kar je tudi razvidno iz priloženega grafikona, ki prikazuje rešitve in restrikcije v posameznih državah.

Trend zavračanja vojaškega roka v posameznih državah

Absolutne številke prosilcev

Izvor: Karl W. Haltiner, doktorska disertacija *Gesellschaftliche Legitimierung und partizipatorisches Verhalten im Milizwehrebereich der Schweiz*, Izdajatelj Verlag Huber AG, Frauenfeld 1985, str. 14. Op. avtorja: pri BRD (Zvezni republiki Nemčiji) je grafikon prikazan v razmerju 1:10.

Premostitev problema, kot je razvidno iz grafikona, v nobeni državi ni bila enkratna. Rešitve med državami pa tudi niso enotne. Nekatere države so priznavale odklonitev samo iz verskih razlogov, druge tudi iz razlogov krize vesti, etičnih, pozneje pa tudi iz drugih razlogov. Rešitve v posameznih državah obsegajo tako možnosti služenja vojaškega roka brez orožja kot služenja tako imenovanega civilnega vojaškega roka v različnih družbenih resorjih in spet z različnim trajanjem službe v posameznih državah. Tudi upoštevani motivi so bili zelo različni. Zaradi te neenotnosti pri premagovanju stalno naraščajočega problema v posameznih državah ga je Evropska gospodarska skupnost poskušala poenoteno rešiti. Leta 1967 je izdala posebne smernice in priporočila, s katerimi je želela urediti odnos in obveznosti oseb, ki nasprotujejo služenju vojaškega roka.¹ Po desetih letih je Evropska gospodarska skupnost ponovno razpravljala o rešitvah in uresničevanju skupnih smernic v posameznih deželah. Takrat je bilo še mnogo dežel, ki so bile še zelo daleč od poenotenja zadeve s standardi Evropske gospodarske skupnosti. Parlamentarni zbor je tedaj ponovno potrdil smernice iz 1967. leta in zaprosil države, naj svojo zakonodajo uskladijo s sklepi Evropske gospodarske skupnosti.²

Kljub zahtevam evropskega parlamenta ta problem še vedno niso zadovoljivo premostili v Grčiji, Španiji, Turčiji, na Cipru in v Švici. Druge članice Evropske gospodarske skupnosti, razen držav, v katerih nimajo splošne vojaške obveznosti (Velika Britanija, Irska, Islandija, Lichtenstein, Luksemburg in Malta), so problem premostitve.

V vzhodnoevropskih socialističnih državah se ta problem v primerjavi z Zahodom še ni reševal na ravni širše skupnosti. Odklonilna gibanja dejansko niso bila nikoli tako množična, čeprav so primeri. Zakonska podlaga za možnost zavrnitve vojaškega roka je izdelana zazdaj samo v Nemški demokratični republiki, pa tudi tukaj le bolj teoretično. Kar pa je hujše v teh državah, so posledice, ki prizadenejo »zavračance« vojaškega roka, saj imajo te poleg kazenskih sankcij še politične večdimenzionalne razsežnosti.

V državah Evropske gospodarske skupnosti sta se na podlagi smernice izoblikovala dva osnovna modela uresničevanja pravic do odklanjanja

¹ Empfehlung 478 der Parlamentarischen Versammlung des Europarates od 26. januar 1967, Dokument 2170, S. 1-4.

a) Vsem vojaškim obveznikom, ki zaradi vesti ali religioznih, etičnih, moralnih, humanitarnih ali filozofskih prepričanj ali zaradi podobnih motivov nasprotujejo vojaškim obveznostim, naj se zajame subjektivna pravica do oprostitev vojaških obveznosti.

b) Vojaške obveznike je treba takoj po prvi rekrutaciji seznaniti s to pravico do nasprotovanja.

c) Priznanja za nasprotovanje vojaškim obveznostim izdajo organi, ki so popolnoma neodvisni.

d) Vsak prosilec ima pravico do odvetnika, priče in do poslušanja v procesu za priznavanje oprostitev vojaškega roka.

e) Odklonilec rednega vojaškega roka se do odločbe o njegovi prošnji ne vpokliče v vojsko.

f) Urediti se mora civilna vojaška služba, ki bo za odklonilca vojaške dolžnosti trajala kakor normalna vojaška dolžnost.

g) Zajamčeni morata biti tako finančna kot tudi socialna enakopravnost odklonilcev rednega služenja vojaškega roka v primerjavi z rednimi vojaki.

h) Vlade članice naj zajamčijo, da bodo odklonilci vojaških obveznosti opravljali naloge v okviru socialnih ali splošnih nalog ob upoštevanju prošnje manj razvitih držav.

² Empfehlung 816 (1977) der Parlamentarischen Versammlung des Europarates od 7. Oktober 1977.

služenja vojaškega roka: prvi se nanaša na preizkus prepričanja resničnosti krize vesti vojaškega obveznika, ki odklanja vojaški rok, drugi pa na pripravljenost imenovanega na posledice, ki izhajajo iz tega.

V prvem, ki se uporablja v Avstriji, pa tudi v nekaterih drugih evropskih državah, posebna državna komisija posluša in izpraša odklonilca. V drugem, ki je razširjen v Franciji, proučujejo pripravljenost na posledice, ki jih prevzemajo z opredelitvijo za civilne vojaške obveznosti.

Večina evropskih držav je izbrala rešitve nekako med obema. Med njimi je tudi Zvezna republika Nemčija, ki je uzakonila kombinacijo procesa izpraševanja in potrjevanja pripravljenosti na posledice.

Avstrijski model – preverjanje dejstev

V Avstriji po posebnem proučevanju vsakega primera odloča o resnosti odločitve vojaškega obveznika, ki nasprotuje služenju vojaškega roka, v imenu države posebna komisija za civilne in vojaške obveznosti. Pravica do odklanjanja vojaških obveznosti je uzakonjena z 9. členom zvezne ustave, ki se glasi: »Vsak moški avstrijski državljan mora obvezno služiti vojaški rok. Tisti, ki zaradi vesti temu naprotuje in je te dolžnosti tudi razrešen, mora odslužiti nadomestno dolžnost.«

Ta ustavni člen so Avstrijci konkretizirali 23. 10. 1980 z drugo točko Pravilnika o civilni vojaški službi. Po tem pravilniku se vojaški obvezniki lahko razrešujejo vojaških dolžnosti, če iz resničnih razlogov krize vesti nasprotujejo uporabi oborožene sile proti drugim ljudem in bi zaradi tega pri služenju vojaškega roka prišli v težko duševno krizo. Takšni vojaški obvezniki lahko namesto vojaškega roka odslužijo civilni vojaški rok. Podrobnosti procesa priznavanja in izpolnitve pogojev za služenje civilnega vojaškega roka so navedene v dodatnih določbah pravilnika.

Po drugi točki Pravilnika o civilni vojaški službi je prvi pogoj za priznavanje nasprotovanja vojaškim obveznostim duševni razlog krize vesti, pri čemer se od leta 1974 ne obravnavajo več posebej religiozni razlogi nasprotovanja. Med te razloge prištevajo samo tiste, ki bi povzročali pri nabornikih težko duševno krizo. Ti razlogi se morajo dokazovati s tem, da nabornik, ki odklanja vojaško obveznost, ne bi bil ob morebitni samoobrambi zmožen uporabiti orožja. Tudi izpodbijanje je možno samo z argumenti.

Razloge krize vesti, zaradi katerih odklanja vojaško obveznost, mora prosilec navesti v prošnji, ki jo naslovi na vojaško teritorialno poveljstvo. Prošnji je treba dodati izjavo o sprejemu civilnega vojaškega roka. Rekrutno sposobni naborniki lahko prošnjo vložijo takoj po rekrutaciji, medtem ko zdravstveno omejeno sposobnim v Avstriji ni treba služiti niti vojaškega niti civilnega roka. Prošnjo je možno vložiti še 10 dni po prejemu poziva za služenje vojaškega roka, po tem roku pa vojak nima več možnosti za odklonitev. Poleg nabornikov imajo to možnost tudi rezervni vojaški obvezniki.

Vložena prošnja avtomatično odloži poziv, o njej odloča posebna komisija za civilno služenje vojaškega roka, ki deluje v ministrstvu za notranje zadeve. Komisijo sestavljajo predsednik, njegov namestnik, ki sta obenem člana sodišča, predstavnik zveznega ministrstva za notranje zadeve kot poročevalec, dva člana, ki ju predlaga mladinska organizacija, zastopnik delodajalcev in delojemalcev in psiholog. Vsak prosilec pa lahko zahteva in predlaga v komisijo osebo, ki ji zaupa, ki pa nima pravico do glasovanja. Pooblaščenec mora predložiti senatu življenjepis prosilca in zbrati rezultate izvidov ter jih strniti v kratko poročilo. Delo senata poteka v javni razpravi, na kateri morajo biti prisotni prosilec in morebitne priče. Prosilec lahko pojasni svoja stališča, interpretira rezultate izvidov in utemeljuje določena dejstva. Člani komisije lahko v razpravi postavljajo vprašanja, o odločitvi pa glasujejo. Negativne odločitve mora komisija dodatno pojasniti. Odločba se izda prosilcu in vojaškim ustanovam. Praksa kaže, da je komisija v zadnjih letih odbila približno eno šestino vseh prosilcev, preostale vloge pa odobrila.

Proti negativni odločitvi komisije se lahko prosilec pritoži na nadkomisijo za civilno služenje vojaškega roka. Ta odloča kot poslednja upravna distanca pri ministrstvu za notranje zadeve. Njene odločitve ni možno izpodbijati s tožbami na upravnem sodišču. Če prosilec meni, da lahko dokaže, da so mu z odločitvijo komisije prikrajšane ustavne pravice, ima še zadnjo možnost pritožiti se na ustavno sodišče.

Civilni vojaški rok je možno v Avstriji služiti med 18. in 35. letom starosti. Traja 8 mesecev in se služi brez prekinitve. Traja enako dolgo kot redni vojaški rok, ki je sestavljen iz šestih mesecev rednega vojaškega roka in 2 mesecev obveznosti v rezervni sestavi armade. Pred letom 1974 je avstrijski vojak moral služiti 9-mesečni vojaški rok, mladeniči, ki so zavračali vojaško službo, pa 12-mesečni alternativni vojaški rok brez orožja.

Civilno vojaško dolžnost delijo na civilno dolžnost in izredno civilno dolžnost. Nobena ni všteta v vojaške formacije.

Civilni obvezniki ne spijo v kasarnah, vendar pa se lahko, če to potrebe službe zahtevajo, službeno razporedijo na delovno mesto po potrebi službe izredne civilne dolžnosti. Uživajo enak socialni status kot redni vojaki (dnevnice, denar za stanovanje, hrano, obleko, povrnitev potnih stroškov, socialno zavarovanje) in dobijo enaka finančna sredstva.

Delovni čas je odvisen od potreb delovnega mesta in usklajen z delovnim časom stalno zaposlenih. Z zgornjo mejo obveznosti sta zagotovljena samo potrebni prosti čas in počitek.

Tretji člen pravilnika o služenju civilnega vojaškega roka opredeljuje, da se obvezniki civilne službe lahko določijo za naloge, ki so v vseljidsko korist. Sem uvrščajo službo v bolnicah, reševalnih institucijah in službah, preprečevanje epidemij, službo socialne pomoči, pomoč v katastrofah, civilni zaščiti in dela pri civilni obrambi, urejanje in vzdrževanje voda, izgradnjo, vzdrževanje in čiščenje cest, melioracije, vzdrževanje in zaščito

gozdov, odstranjevanje smeti in označevanje državne meje. Njihovo delo pa ne sme vsebovati uporabe nasilja do drugih ljudi.

Civilna služba se opravlja v javnih in zasebnih ustanovah, ki jih vojaško teritorialna poveljstva priznajo kot možne za nosilce izvajanja civilne službe. Pri dodelitvi delovnega mesta v civilni službi se po možnosti upoštevajo tudi osebne želje prosilca in njegove sposobnosti. Več kot 50 odstotkov avstrijskih obveznikov civilne službe je v preteklih letih služilo civilni vojaški rok pri Rdečem križu. Po uvedbi civilne službe je v prvih dveh letih primanjkovalo delovnih mest; od leta 1980 je za potrebe civilne službe na razpolago 3664 civilnih delovnih mest.

Francoski model – pripravljenost na posledice odklonitve

V primerjavi z Avstrijo je v Franciji odklanjanje služenja vojaškega roka možno le, če je odklonilec pripravljen odslužiti dvakrat daljši civilni vojaški rok.

Pravica do odklonitve vojaške obveznosti v Franciji ni ustavno opredeljena, ampak samo pravno zajamčena s pravilnikom o vojaški službi. Po 116. členu tega pravilnika so oproščeni vojaške obveznosti vsi tisti, ki se iz razlogov lastne vesti imajo za nasprotnike uporabe orožja in so v smislu vojaške obveznosti pripravljeni odslužiti civilno službo. Nekdanji prvi pogoj, ki je veljal do sprejetja novega zakona (8. 7. 1983), da se obveznik, ki odklanja služenje vojaškega roka iz verskih ali filozofskih razlogov, razglasi za nasprotnika uporabe osebnega orožja, je odpadel.

Nabornik, ki odklanja služenje vojaškega roka, mora napisati vlogo ministrstvu za obrambo in v njej navesti razloge, zaradi katerih ne bi mogel izpolnjevati svojih vojaških obveznosti in nositi orožja. Odklanjanje vojaške službe je dovoljeno nabornikom in rezervistom, vojakom na odsluženju vojaškega roka pa je prepovedano. O rešitvi prošnje brez preverjanja zavestnosti odločitve odloča minister za obrambo. Zoper negativno ministrovo odločitev se lahko obveznik pritoži pri »Tribunal administratu«, ti pa odločajo o pritožbi po hitrem postopku. Postopek tudi tukaj odloži vpoklic v vojsko.

V Franciji je letno približno med 800 in 1000 vlog za odklanjanje vojaških obveznosti. To je približno 0,5 odstotka števila vojaških nabornikov letnega kontingenta. V letu 1983 je bilo odbitih 1/5 prosilcev, medtem ko so bile preostalim prošnje odobrene.

Civilna služba traja v Franciji 24 mesecev, kar je dvakrat toliko kot redno služenje vojaškega roka. S tem država od odklonilca vojaške službe zahteva, da nosi posledico. Z daljšim trajanjem ta prevzema funkcijo selekcije, saj se opredeljujejo samo najbolj prizadeti.

Obvezniki civilnega vojaškega roka se zaposlujejo samo v civilnih ustanovah. Delovna mesta zasedajo v državni upravi, v komunah, in, če je njihovo delovanje v interesu celotne družbe, tudi v zasebnih in socialnih

ustanovah. Pravilnik izrecno predvideva, da mora biti služenje civilnega vojaškega roka družbeno koristno, lahko pa je tudi nevarno.

Opravljanje civilne službe je bilo doslej tako organizirano, da so naborniki civilne službe prvo leto odslužili v nacionalni upravi gozdov ali v drugih državnih upravah, medtem ko so drugo leto civilno službo opravljali pri zasebnih organizacijah po želji obveznika. Mnogi od njih so opravljali svoje dolžnosti v državnih in zasebnih bolnicah.

Ob morebitni vojni civilni obvezniki opravljajo dela nacionalnega pomena, ta pa morajo zajamčiti enakost tudi glede nevarnosti z rednimi vojaki.

Pripadniki civilne službe se morajo podrežati delovni disciplini in notranjemu redu organizacije, v kateri služijo. Naseljeni so v bližini delovnega mesta ali pa v stanovanjih, ki jih ima organizacija v ta namen. Po finančni plati so enakopravni s tistimi, ki služijo redni vojaški rok. Pravico do političnih in socialnih aktivnosti imajo samo po delovnem času, nimajo pa pravice do štrajka.

Model ZR Nemčije – kombinacija preverjanja dejstev in pripravljenosti na posledice

V ZR Nemčiji je odklanjanje vojaške službe od 1. 1. 1984 po novem zakonu urejeno s postopkom priznavanja in pripravljenostjo opravljati daljšo civilno službo.

Pravica do odklonitve služenja vojaškega roka je priznana s 466. členom zveznega zakona. Ta člen, ki govori o veri in svobodi prepričanja, ima tudi odstavke, ki ureja odklonitev vojaške službe: »Nihče nima pravice prisiliti nekoga do oborožene vojaške službe proti njegovemu prepričanju.«

Vojaške dolžnosti opredeljuje 12. odstavek 12. člena zvezne ustave in ureja civilno službo za odklonilce služenja vojaškega roka. »Kdor odklanja oboroženo vojaško službo zaradi prepričanja oziroma ugovora vesti, lahko opravlja nadomestno vojaško službo. Dolžina nadomestne službe naj ne bi presegala dolžine trajanja oboroženega vojaškega roka. Slednje ureja zakon . . .«

Priznavne postopke za odklonilce vojaške službe je do 1. 1984 urejal zakon o obrambni obveznosti, zdaj to ureja zakon o odklanjanju oborožene vojaške službe, medtem ko opravljanje civilne službe še ureja zakon o civilni službi.

Vzroki, ki se upoštevajo pri odklanjanju vojaške službe, so lahko religiozni, filozofski in humanistični. Treba je le utemeljiti, da se odklonilec upira meddržavni uporabi orožja in da je to v nasprotju z njegovim prepričanjem, ker bi takšno ravnanje povzročilo zlom njegove osebnosti, zaradi česar nasprotuje služenju vojaškega roka.

Vojaški obvezniki, ki želijo po 3. odstavku 4. člena zakona o odklanja-

nju vojaške obveznosti odkloniti služenje vojaškega roka, morajo vložiti prošnjo pri okrožnem vojaškem uradu. K prošnji morajo priložiti kratek življenjepis, razlago nagibov, zaradi katerih se odločajo za odklanjanje vojaškega roka, in policijsko spričevalo. K temu lahko prosilec doda še pismeno stališče tretje osebe do osebnosti prosilca in njegovega obnašanja, toda veljavno je le, če je ta oseba pripravljena o tem tudi poročati. Priznavni postopek se razlikuje po tem, ali gre za obveznika, ki vojaškega roka še ni odslužil, ali za vojaka oziroma rezervista.

O prošnji obveznika, ki še ni opravil vojaške obveznosti zaradi kakršnegakoli razloga, odloča zvezni urad za civilno službo in nalaga pristojnemu organu v zveznem ministrstvu za družino, mladino in zdravstvo izvedbo služenja civilne službe. Zvezni urad utemeljuje prošnjo na osnovi njene popolnosti, primernosti vzrokov za njeno utemeljitev in dopolnilnih dejstev, ki bi lahko utemeljevala dvom o resničnosti podatkov. Ob morebitni nepopolnosti in neutemeljenosti pravice do odklonitve vojaške službe prošnjo zavrnejo. Njena zavrnitev se lahko prekliče le na upravnem sodišču s tožbo, kar je pa tudi zadnja stopnja pritožbe. Če pa zvezi urad utemeljeno dvomi o resničnosti podatkov prosilca, dá prošnjo izpitnemu odboru za odklonilce vojaške službe. Ta odbor sestavljajo predstavnik ministrstva za obrambo, predsednik in dva častna člana. Predsednik mora biti sodni izvedenec, člana, ki ju delegirajo predstavniška telesa, morata izpolnjevati merila za porotnike. Prosilec mora biti prisoten na razpravi in utemeljiti zavestnost opredelitve. Odločitev se sprejme z večino glasov članov komisije. Proti odločitvi odbora je možen ugovor na izpitno zbornico. Ta je sestavljena enako kot komisija in odloča po enakih merilih. Njeno odločitev je možno spodbijati samo s tožbo pri upravnem sodišču. Prosilec je lahko vpoklican na služenje vojaškega roka šele po končanih pravnih postopkih. Zvezna vlada se zavzema za to, da bi se po postopku, veljavnem od 1. 1. 1984, prosilcem odobrile prošnje že v zveznem uradu za civilno službo in da se le ostanek neposredno zavrnjenih obravnava naprej pred komisijo zbornice. Oblika izpita prosilca pred odborom je po mnenju zvezne vlade nepotrebna, ker je resnost odklonilca vojaške službe dokazana že s tem, da je pripravljen služiti civilno službo tretjino dlje kot vojaško službo.

Tudi za vojake in rezerviste v vsakem posameznem primeru velja preizkus ugovora vesti po že opisanem postopku pred izpraševalno komisijo. Njihovo prošnjo obravnava komisija po enakih merilih kot prošnjo za prosilce, ki vojaške službe še niso opravili. Proti odločitvi komisije je možna pritožba na zbornico, proti odločitvi zbornice pa je možno vložiti tožbo na upravno sodišče. Prošnja za odklonitev služenja vojaškega roka nima pri vojakih odlagalnega vpliva, zato jim uspe uveljaviti svoje pravice velikokrat šele po uporabi vseh sredstev.

Število prosilcev za priznavanje odklonitev vojaške službe narašča in je bilo 1980. leta 54.314 prosilcev, 1981. leta 58.090 prosilcev, 1982. leta pa 59.776 prosilcev. Kasnejši podatki niso objavljeni. Le dve tretjini vlog je

bilo priznanih, 1/3 pa ne. Število odobrenih vlog se je po veljavnosti novega pravilnika o odklanjanju vojaške službe opazno povečalo. Zvezno ministrstvo za obrambo je sicer 1978. leta prosilce anketiralo in ugotovilo, da 1/3 potencialnih odklonilcev ob morebitni daljši civilni službi ne bi odklanjala vojaškega roka, in to je tudi vzrok, da zdaj civilna služba traja 1/3 dlje kot vojaški rok.

Po mnenju zveznih nemških zakonodajalcev je pripravljenost na daljše služenje civilnega vojaškega roka resen filter samo za uveljavljanje pravice z resnimi razlogi. Zakonodajalec se je s tem pridružil odločitvi zveznega ustavnega sodišča iz leta 1978, ko je bilo rečeno, naj se resnost odklanjanja preizkuša s pripravljenostjo na služenje daljšega roka. Nemški zakonodajalci so se za zdaj odločili za kombinacijo obeh elementov, pri čemer naj bi bil poudarek na preizkusu vesti.

Obvezniki civilne službe opravljajo svojo službo v državnem in zasebnem sektorju in izpolnjujejo naloge splošne koristi. Delujejo na socialnih področjih in področju zaščite okolja in narave. Pri kasnejših spremembah zakonov o civilni službi je zvezna vlada nameravala civilno službo prvotno vključiti tudi v civilno zaščito, toda zaradi izrečenih pomislekov so to kasneje opustili. Skupno je v ZR Nemčiji okoli 53.000 delovnih mest za nabornike civilne službe. Civilna služba lahko predlaga delovna mesta v panogah, ki si jih želi. Obveznikov civilne službe pa je le okoli 40.000, tako da je 1/4 delovnih mest v civilni službi še vedno nezasedena. Delovna mesta so razdeljena po dejavnostih, število delovišč pa je naslednje:

Dejavnosti skupine	Število delovnih mest
01 Negovanje v oskrbnih službah	28.835
02 Obrtne dejavnosti	5.661
03 Vrtnarstvo in kmetijstvo	984
04 Trgovske in upravne dejavnosti	4.756
05 Preskrba	2.336
06 Dejavnosti za zaščito okolja	476
07 Transportne službe	1.775
08 Bolniški transport in reševalna služba	6.140
09 Individualna oskrba bolnih in poškodovanih	—
10 Individualna oskrba težko poškodovanih	1.177
Skupaj:	52.140

Civilni obvezniki so finančno in socialno izenačeni s svojimi kolegi v vojaški službi. V zadnjih letih več kot polovica obveznikov stanuje v poslovnem okolju.

Zanimivo pa je še opozoriti tudi na možnost, da si večina nabornikov civilne službe v ZR Nemčiji želi opravljati to službo zunaj domovine, na kar pa zvezni urad za civilno službo ne gleda naklonjeno.

Pregled rešitve nadomestnega služenja vojaškega roka v deželah članicah Evropske gospodarske skupnosti:

Belgija

Obvezno služenje vojaškega roka:

Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:

Priznani razlogi zavračanja:

Proces odobritve:

Nadomestno služenje vojaškega roka:

Trajanje nadomestnega služenja:

Način opravljanja:

Da.

10 mesecev, 8 mesecev, če je enota stacionirana v ZR Nemčiji.

Možno.

Kriza vesti.

Preverjanje prizadetosti vesti pred 3-člansko komisijo.

Da.

a) Vojaški rok brez nošenja orožja 8-10 mesecev

b) Civilna služba:

– v zdravstvu in civilni obrambi 15 mesecev

– v socialni službi in kulturi 20 mesecev

– Vojaški rok brez obveznega nošenja orožja.

– Civilna služba: delo v civilni zaščiti, zdravstvu, oskrba za stare in prizadete, delo v državnih ali zasebnih, kulturnih in socialnih institucijah.

Ciper

Obvezno služenje vojaškega roka:

Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:

Danska

Obvezno služenje vojaškega roka:

Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:

Priznani razlogi zavračanja:

Proces odobritve:

Nadomestno služenje vojaškega roka:

Trajanje:

Način opravljanja civilne službe:

Da.

26 mesecev.

Ni možno.

Da

9 mesecev.

Možno.

Kriza vesti.

Brez preverjanja prizadetosti; pregled prošenj zaradi formalnih pomanjkljivosti.

Da.

11 mesecev.

Dela v civilni obrambi in obrambi pred katastrofami, dela v gozdovih in individualna dela na socialnem in kulturnem področju.

Francija

Obvezno služenje vojaškega roka:

Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:

Priznani razlogi zavračanja:

Proces odobritve:

Nadomestno služenje vojaškega roka:

Trajanje:

Način opravljanja civilne službe:

Da.

12 mesecev.

Možno.

Kriza vesti.

Odloča minister za obrambo.

Da.

24 mesecev.

Civilna dela v državnih organih, komunah in na socialnohumanitarnem področju.

Grčija

Obvezno služenje vojaškega roka:

Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:

Priznani razlogi zavračanja:

Da.

24 do 30 mesecev.

Možno.

Samo religiozni motivi.

Proces odobritve:
Nadomestno služenje vojaškega roka:
Trajanje:
Način opravljanja:

Italija

Obvezno služenje vojaškega roka:
Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:
Priznani razlogi zavračanja:

Proces odobritve:

Nadomestno služenje vojaškega roka:
Trajanje:
Način opravljanja:

Nizozemska

Obvezno služenje vojaškega roka:
Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:
Priznani razlogi zavračanja:
Proces odobritve:

Nadomestno služenje vojaškega roka:
Trajanje:
Način opravljanja:

Norveška

Obvezno služenje vojaškega roka:
Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:
Priznani razlogi zavračanja:
Proces odobritve:

Nadomestno služenje vojaškega roka:
Trajanje:
Način opravljanja civilne službe:

Ni predvideno preverjanje dejstev.
Da, ampak samo v oboroženih silah.
Dvakrat dlje od rednega vojaškega roka.
Služenje vojaškega roka brez obveznega nošenja orožja.

Da.
12 mesecev KOV in letalstvo, 18 mesecev mornarica.

Možno.
Verski razlogi, kriza vesti iz filozofskih in moralnih razlogov.

Odloča ministrstvo za obrambo po zaslišanju kandidata pred 5-člansko komisijo.

Da.
20 mesecev.
– Vojaški rok brez obveznega nošenja orožja.
– Civilna služba: dela v civilni zaščiti, v naravi in gozdu, socialna dela in v šolstvu (delo z mladimi).

Da.
14 mesecev KOV, 14–17 mesecev mornarica in letalstvo.

Da.
Krizna vesti.
Odloča ministrstvo za obrambo po zaslišanju kandidata pred pooblaščen osebno ali komisijo.

Da.
19 mesecev.
– Civilna služba, organizirana na javnem in zasebnem področju.
– Delo v bolnišnicah, psihiatričnih ustanovah, domovih za ostarele, šolstvu (delo z mladino) in v muzejih.
– Vojaški rok brez obveznega nošenja orožja ni možen.

Da.
12 mesecev KOV, 15 mesecev mornarica in letalstvo.

Možno.
Razlogi, vperjeni proti vojski.
Odloča ministrstvo za pravo po podatkih vojaško-policijskih uradov.

Da.
16 mesecev.
Delo v zdravstvu, kulturi, na socialnem področju (delovna področja ne smejo biti v zvezi z vojsko).
Vojaški rok brez obveznega nošenja orožja ni možen.

Avstrija

Obvezno služenje vojaškega roka:
Trajanje vojaškega roka:
Zavračanje služenja vojaškega roka.
Priznani razlogi zavračanja:
Proces odobritve:
Nadomestno služenje vojaškega roka:
Trajanje:
Način opravljanja civilne službe:

Portugalska

Obvezno služenje vojaškega roka:
Trajanje vojaškega roka:
Zavračanje služenja vojaškega roka:
Priznani razlogi zavračanja:
Proces odobritve:
Nadomestno služenje vojaškega roka:
Trajanje:
Način opravljanja:

Švedska

Obvezno služenje vojaškega roka:
Trajanje vojaškega roka:
Zavračanje služenja vojaškega roka:
Priznani razlogi zavračanja:
Proces odobritve:
Nadomestno služenje vojaškega roka:
Način opravljanja civilne službe:

Švica

Obvezno služenje vojaškega roka:
Trajanje vojaškega roka:
Zavračanje služenja vojaškega roka:
Priznani razlogi zavračanja:
Proces odobritve:
Nadomestno služenje vojaškega roka:
Trajanje:
Način opravljanja:

Španija

Obvezno služenje vojaškega roka:
Trajanje vojaškega roka:
Zavračanje služenja vojaškega roka:
Proces odobritve:
Nadomestno služenje vojaškega roka:
Trajanje nadomestne službe:
Način opravljanja:

Da.
6 mesecev osnova + 2 meseca v rezervi.
Možno.
Križa vesti.
Prizadetost vesti preverja komisija.
Da.
8 mesecev.
– Socijalna dela, dela za splošno dobro.
– Vojaški rok brez obveznega nošenja orožja ni možen.

Da.
16 mesecev KOV, 21–24 letalstvo, 24 mornarica.
Možno.
Križa vesti.
Preiskava na sodišču v mestu prosilca.
Predvidena civilna služba.
Enako kot redni vojaški rok.
Vojaški rok brez obveznega nošenja orožja.

Da.
7,5 do 15 mesecev KOV in mornarica, 8 do 12 mesecev letalstvo.
Možno.
Odpor do armade.
Preiskava pred 7-člansko komisijo.
420 dni.
– Dela, ki so ob morebitni vojni in katastrofi pomembna za splošno dobro, socialna dela in dela v šolstvu.

Da.
49 tednov (redni vojaški rok 117 dni)
Možno.
Etični in religiozni.
Prizadetost krize vesti preverja komisija za rekrutacijo.
Da, ampak samo v armadi.
Enako kot redni vojaški rok.
– Vojaški rok brez obveznega nošenja orožja pri sanitetskih enotah in PL enotah.
– Predvidena civilna služba.

Da.
15 mesecev.
Križa vesti.
Prizadetost vesti preverja nacionalna komisija.
Predvideno.
Dvakrat daljše kot redni vojaški rok.
Delo v socialnih, zdravstvenih službah in dela za splošno dobro.

Turčija

Obvezno služenje vojaškega roka:

Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:

Da.

20 mesecev.

Ne.

Zvezna republika Nemčija

Obvezno služenje vojaškega roka:

Trajanje vojaškega roka:

Zavračanje služenja vojaškega roka:

Priznani razlogi zavračanja:

Proces odobritve:

Da.

15 mesecev.

Možno.

Kriza vesti.

Za tiste, ki še niso postali vojaki: odločitev pristojnega zveznega organa po vloženi prošnji.

za vojake in rezerviste: prizadetost vesti preverja 3-članska komisija.

Da.

20 mesecev.

– Dela v socialnih službah in po lastni želji dela v civilni obrambi in obrambi pred katastrofami.

– Možnost služenja v nerazvitih deželah.

– Služenje vojaškega roka brez obveznega nošenja orožja ni možno.

Nadomestno služenje vojaškega roka:

Trajanje nadomestne službe:

Način opravljanja civilne službe:

Velika Britanija, Irska, Islandija, Lichtenstein, Luksemburg in Malta niso uvedle splošne obveznosti služenja vojaškega roka.

GÖRAN THERBORN

Izhod iz pošte

Nekaj zrelih komentarjev in skromnih predlogov na pragu drugega stoletja marksističnega socializma

Zrelost: kratka proslava

V trenutku, ko vstopa krščanstvo v svoje tretje tisočletje, je marksistični socializem na pragu svojega drugega stoletja. Lahko bi rekli, da je dosegel določeno zrelost. Otroške bolezni morajo biti stvar preteklosti; isto kot to velja za otroško malomarnost in neodgovornost, kot tudi za skrbno varstvo in popustljivost. Marksistični socializem niti za svoje največje oboževalce ne more več pomeniti čudežnega otroka, sijajnega izvajalca na vnaprej pripravljenem odru, ki obljublja veliko prihodnost v svobodnem življenju.

Proslavitev zrelosti pa tudi ne pomeni zlivanja čebrov umazane vode na glavo komaj polnoletne osebe, ne pomeni niti njej namenjenih ironičnih pogledov, temveč – če pustimo ob strani mali svet debitantskih plesov – začetek resnih pogovorov o novem življenju, ki jo čaka, o problemih in odgovornostih, kot tudi o možnostih te osebe.

Z zgodovinskega in materialističnega stališča ne moremo istovetiti marksističnega socializma s spisi odličnega nemškega židovskega emigranta, ki je živel v XIX. stoletju. Marksistični socializem je predvsem organizirana politična sila množičnih razsežnosti. Združevanje marksistične teorije na eni strani in delavskega razreda in drugih naprednih gibanj na drugi predstavlja epohalno srečanje, ki mu ni para v svetovni zgodovini in ki ga lahko primerjamo z velikimi svetovnimi religijami. To srečanje ali spoj – preveč posplošeno bi bilo, če bi ga imenovali združevanje – je bil materializiran 1890. leta, vzporedno z vzponom in marksizacijo sodobnega delavskega gibanja. Nobena druga sila ni pomembneje prispevala k družbeno-politični zgodovini XX. stoletja. Ruska in kitajska revolucija, ki so ju vodili marksisti, sta trajno spremenili parametre svetovne politike, močno organizirana delavska gibanja pa so postala trajno obeležje razvitega kapitalizma, stalna razredna organizacija odpora eksploatiranih, kakršne svet dotlej ni poznal. Te revolucije in gibanja niso izšli iz

marksistične teorije, temveč iz izkušnje izkoriščanih in degradiranih, iz prakse razrednega boja milijonov delavcev in kmetov. Marksisti in socialisti drugačnih teoretskih nazorov pa so odigrali odločilno vlogo v teh prizadevanjih, ne le kot vodje in poborniki, temveč tudi kot neutrudni organizatorji, katerih položaj je bil skromen, in ki so se jim najpogosteje posmehovali in jih preganjali. To velja tudi za anglosaške dežele in njihove množične sindikate, v katerih delavske partije (še) nikoli niso bile marksistične in socialistične ali v katerih, kot na primer v ZDA, sploh ne obstaja politična partija delavskega razreda.

V nadaljevanju tega teksta ne bomo govorili o Marxovem zgolj teoretskem prispevku. Vendar pa je ob obeleževanju stoletnice seveda treba poudariti, da noben mislec v sodobnih časih ni imel intelektualnega vpliva, ki bi ga bilo moč primerjati z vplivom Karla Marxa. Če bi iskali ekvivalent, bi se bilo treba vrniti v stari vek, k Aristotelu. Pomen Marxa v sodobni družbeni znanosti in zgodovini je neizmerljiv – tako po svoji širini, kot tudi po globini in trajanju. Filozofi, estetik, tisti, ki se ukvarjajo s preučevanjem umetnosti in književnosti, so se prav tako velikokrat obračali k Marxu. Brez priznavanja Marxa ni mogoče razumeti intelektualnega življenja dvajsetega stoletja. Vendar pa vpliva ni mogoče enačiti le z navdihom in posnemanjem. Izraža se tudi v kritikih in v napadih. No, glede na nesporen vpliv Karla Marxa ne bi smel biti noben resen opazovalec zmeden ob dejstvu, da po več kot sto letih po njegovi smrti tisoči intelektualcev menijo, da epitet marksist pomeni čast.

Ko ju opazujemo s političnega ogla, se pokaže, da sta velika moč in prepričljivost marksističnega socializma zasidrana na treh temeljih. Prvič, marksizem in socialistična teorija, v splošnem, dobivata podobo kritike in pojasnjevanja nepravčnosti, izkoriščanja in neenakosti, propadanja in bede večine – ob hkratnem izobilju in oblasti manjšine. Široka pojasnjevanja ciljev lastne kritike so izostrili marksistični ali marksizantni socializem. Socialistična teorija je postala sprejemljiva, ker je osmislila ta svet nepravčnosti.

Drugič, marksistični socializem je klic k akciji, ki temelji na že obstoječem odporu proti kapitalističnemu izkoriščanju, pri čemer ta odpor dobiva obliko samostojne organizacije za vodenje lastnega boja, sindikatov in partije delavskega razreda.

Naposled, marksizem je ponudil cilj osvobajanja, na podlagi obstoječih teženj kapitalističnega razvoja, razvojno inherentno potencialnost, ki jo lahko organiziran razredni boj pripelje do udejanjenja. »Znanstveni socializem«, ki sta ga uveljavila Marx in Engels, je bil socialistična strategija, utemeljena na znanstveni analizi. Znanost ni zatočišče resnice in le naivni v to verjamejo, nedobronamerni ideologi pa bi nas radi prepričali, da znanost želi to postati. Znanost ni nič drugega kot sistematsko iskanje objektivne resnice, objektivne v smislu, da ta resnica ni odvisna od individualnega upanja, bojazni ali intuicij. Prihodnosti ljudi ni mogoče nikoli napovedati z gotovostjo, kot je na primer z zvezdami,

vendar pa bi bilo na drugi strani popolnoma nepravilno meniti, da je dana kohorta človeških bitij suvereno neodvisna od sveta, da so jo prejšnji rodovi napravili takšno, da so ji namenili funkcijo oblikovanja lastne prihodnosti.

Med naštetimi tremi temelji je določena težnja: nalašč jo skušam pojasniti z uporabo besede, ki je v standardnem marksističnem besednjaku ni – »nepravičnost«. ¹ Kakorkoli že, to je kreativna in plodna težnja: marksistični socialisti so krenili v akcijo, saj jih je v to prisilil revolt proti krivici, pa tudi znanstvena analiza sistemskih povezav, teženj in možnosti. To pa pomeni, da mora ocena prihodnosti socializma upoštevati obe strani ter ju podvreči trezni zgodovinski materialistični analizi.

Teorija in klic: dva temelja socialistične politike

Oktobrska revolucija je izzvala ne le svetovnozgodovinsko delitev (z vzpostavljanjem prve postkapitalistične države in družbe), temveč je privedla tudi do delitve marksizma in socialistične politike. Vendar tu ne gre za dobro znano delitev in za burno medsebojno razpravo med revolucionarno in reformistično politiko. Moja teza v tem kontekstu je naslednja: socialistične perspektive in strategije se začno po oktobrski revoluciji utemeljevati na političnem zgledu in ne le na analizi kapitalizma. Delitev ni bila preprosta in jasna. Sam Lenin je bil ortodoksen marksist; četudi še tako kreativen in inovativen, vendarle dovolj ortodoksen, da je popolnoma razumel zgodovinski pomen javne poštarske službe, kot bomo kmalu videli; komunistična tradicija pa je vedno – vsaj v besedah – ohranjala povezavo z Marxovim analitičnim jezikom. Na drugi strani so socialisti Druge internacionale, nemška marksistična socialdemokracija, predstavljali pomemben zgled, ki mu je bilo treba slediti in s katerim je bilo treba tekmovali.

Zvok revolucionarne fanfare zmagovitega upora v Petrogradu pa se je širil po svetu in napovedoval novo zvrst socialistične politike in marksizma. Eden prvih in najzgovornejših kazalcev vsega tega je članek, ki ga je Antonio Gramsci napisal novembra 1917. leta; bil je navdušen komentator Oktobrske revolucije. Naslov članka se glasi »Revolucija proti ‚Kapitalu‘«. ² Ta socialistična politika je dala najpomembnejše rezultate zunaj Evrope. – nastali so kadri, ki so izvedli kitajsko, korejsko, vietnamsko, kubansko in druge revolucije.

Po času in prostoru je temu tekstu veliko bližja marksistična socialistična obnova v Zahodni Evropi in Severni Ameriki (ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let). To je bil marksizem in socializem, ki ni izhajal toliko iz Marxove analize protislovij kapitalizma, kolikor iz gnusa proti obstoječi krivici ter iz zgledov revolucij tretjega sveta, predvsem kitajske kulturne revolucije.

¹ Barrington Moore je ta problem izvrstno, čeprav morda preveč ambiciozno obdelal v svojem delu *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt, White Plains, N. Y. Sharpe, 1978.*

Prihodnost socializma obsega torej prihodnost dveh socializmov. Na eni strani gre za prihodnost socialističnih družbeno-ekonomskih teženj v postrevolucionarnih družbah in v kapitalističnih družbah, na drugi pa za velike razlike med zatiranimi, brezpravnimi in moralno prizadetimi družbenimi silami, ki lahko v socialistični kritiki kapitalizma najdejo pojasnitev ali osmišljen kontekst svojega položaja, ki v socialistični politiki vidijo primer osvobodilnega boja.³

Marksistično predvidevanje in socialistični zgled

Klasično marksistično perspektivo in strategijo lahko najdemo v maloštevilnih tekstih, ki v poznem zahodnem marksizmu ne zbujejo posebnega navdušenja, ki pa so nekaj tvorili jedro marksistične vzgoje socialističnih aktivistov delavskega razreda. Mednje lahko prištevamo: *Manifest komunistične partije*, *Anti-Dühring* ali njegovo skrajšano inačico, *Socializem – utopični ali znanstveni*, Kautskyjevo *Pot na oblast*, Leninov *Imperializem . . .* in njegovo *Državo in revolucijo*. *Imperializem* je na tej listi poseben primer, saj ne vsebuje analize kapitalizma nasploh, marveč njegovega neenakomernega razvoja in njegovega izzivanja meddržavnih spopadov. Zato to delo izpopolnjuje splošno zgodovino kapitalističnega razvoja s pomembno zunajevropsko perspektivo in meddržavnim spopadom.

Splošna perspektiva tendenčnega kapitalističnega razvoja vsebuje dva bistvena elementa. Eden je težnja k podružbljanju produktivnih sil, pri čemer postajajo produkcijska sredstva centralizirana, delovna sila pa družbeno medsebojno odvisna. Kreditni sistem doživlja ekspanzijo, ko reagira na ta proces, razvijajo se delniške korporacije in trusti, država pa nazadnje prevzema določene gospodarske veje (na primer pošto, telegraf in železnice). Kapitalisti se vse bolj ločujejo od resničnega gospodarskega življenja, vse bolj so odveč.⁴ V tem podružbljanju produktivnih sil (kapitalistični način prilaščanja postaja vse bolj neustrezen, če ga primerjamo s tem podružbljanjem) tudi leži objektivna osnova socialistične preobrazbe, v skladu s klasično marksistično tradicijo. Lenin je nadaljeval to tradicijo, ko je v *Državi in revoluciji* poudarjal: »Naš neposredni cilj je organiziranje celotnega nacionalnega gospodarstva v skladu z načeli poštarske službe . . .«⁵

Drugo bistveno težnjo predstavlja rast delavskega razreda in združevanja razrednih organizacij delavcev, širjenje in krepitev samostojnih delav-

² 2000 pagine di Gramsci. Milano, Il Saggiatore, I. del, str. 2265.

³ Marksizma in socializma, o katerih tu govorimo, sta si podobna, nista pa istovetna; gre za distinkcijo med voluntarističnim kritičnim marksizmom in determinističnim znanstvenim marksizmom, o čemer je pokojni Alvin Gouldner tako izvrstno razpravljal v svojem delu *The Two Marxisms*, London, MacMillan, 1980.

⁴ Glej: F. Engels, *Die Entwicklung des Socialismus von Utopie zur Wissenschaft*, Marx-Engels Werk 19, Berlin 1969, str. 220.

⁵ V. I. Lenin, *Selected Works*, II. del, Moskva 1947, str. 174.

skih organizacij, njihovo preraščanje v partije, sindikate in druge razredne organizacije. Ta težnja bo nazadnje omogočila delavskemu razredu osvojiti oblast ter trustovski in državni kapitalizem spremeniti v socialistično družbo, ki jo upravljajo sami delavci. Ta težnja je eksplicitna, od *Manifesta komunistične partije* naprej.

Moč socialističnega zgleada ima dvojen značaj. Na eni strani gre za ustrezen *uspeh*. Uspeh Oktobrske revolucije, ki je izreden, če ga primerjamo z neuspehom drugih strateških koncepcij in poskusov; pritegnil je desetisoče neruskih delavcev v vrste partij Kominterne. Zmaga kitajske revolucije je navdihnila številne poskuse izvedbe revolucije v Jugovzhodni Aziji – od Indije do Japonske in Filipinov. Podobno je tudi kubanska revolucija pripeljala do velikega števila ponovljenih poskusov izvedbe revolucije v Latinski Ameriki. Vsi ti poskusi posnemanja so bili neuspešni, mnogi so se končali s popolnim porazom, pogosto pa je prišlo do stabilizacije navzočnosti novih socialističnih sil, ki naj bi kasneje razvile lastni nacionalni ritem in perspektive – z začetkom pri evrokomunizmu pa do širokih revolucionarnih front Srednje Amerike.

Druga vrsta navdiha je ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let pripeljala do radikalizacije znatnega dela mladih v razvitem kapitalizmu. Šlo je v glavnem za zgled socialističnega *boja* in za socialistično *pojasnjevanje* krivice. Zgodovina tega svetovnega gibanja in dialektika njegovih medsebojnih povezav – z začetkom v Berkeleyu pa vse do Zahodnega Berlina 1965 in Pariza 1968 – še nista napisani. Zato lahko tu ponudimo le nekatere opombe udeleženca – opazovalca. Poskušati pa moramo ta dogajanja razumeti in pojasniti, pa naj bo to še tako tvegano, če hočemo dojeti možno neposredno prihodnost socialističnih sil v središču kapitalističnega sveta.

Zdi se, da obstajata dva glavna razloga radikalizacije. Eden je v hitri prekinitvi s tradicionalnimi oblikami družbenega nadzora v središčih razvitega kapitalizma, kar je pripeljalo do tega, da se velik del prebivalstva izogne nadzoru in tutorstvu obstoječih institucij. V tem pogledu predstavlja morda najpomembnejši vidik eksplozija visokošolskega študija. Nove množice študentov in dijakov so ušle ne samo nadzoru staršev, marveč je njihova številnost preplavila tudi akademske kroge s pravim podružbljanjem. V pogojih še živih tržišč delovne sile so imeli študentje in dijaki na razpolago dovolj časa in so lahko sprejeli nove ideje in mednarodne impulze.

Mladi v šestdesetih letih so bili razen tega prvi mladi rod, ki je živel v izobilju, ki ga je prinesel povojni gospodarski vzpon. Mladi so imeli denar, ki so ga uporabljali za prvo samostojno množično kulturo mladih, osredotočeno na rock-glasbo. Pojav množičnih medijev je povsod razbil lupino zaprtih kultur, morda prav tako dramatično kot v primeru sekularizacije nekdanj strogo klerikalno nadzorovane Nizozemske. Kontracepcijska tableta je odgnala strah pred posledicami zanositve, na čemer je počival nadzor nad seksualnostjo.

Drugi glavni razlog radikalizacije so burni spopadi, v katere se je v šestdesetih letih zapletel razviti kapitalizem, pa tudi značaj odpora proti njemu. To so bili boji za elementarne politične pravice, ki jih je, vsaj v teoriji kapitalistični liberalizem priznaval, ki pa jih je taisti liberalizem začel tudi teptati. Odločilni boji so bili tisti, ki so jih – z volilno pravico – bojevali črnici v južnih državah ZDA (neposreden povod za študentsko gibanje jeseni leta 1964 na Berkeleyu je bila udeležba določenega števila študentov v gibanju za državljanske pravice na Jugu, medtem ko je bil boj za demokracijo v Iranu razlog divjih demonstracij proti šahu junija 1965 v Zahodnem Berlinu). Nad vsemi temi povodi pa stoji boj Vietnamcev za nacionalno neodvisnost.⁶ Te boje so doživljali kot zgledne boje proti krivici. Tudi kitajska kulturna revolucija je bila za mnoge zgled, ki so ga često tolmačili kot boj proti elitizmu, avtoritarizmu in neenakosti.

Doslej smo govorili samo o radikalizaciji in o uporu, o njunih razlogih. Zakaj pa so ti procesi pripeljali do socialistične opredelitve in sprejemanja marksizma? Črnici z ameriškega Juga niso bili niti socialisti niti marksisti, Vietnamci niso vsiljevali nikakršnega socialističnega ali »proletarskega« internacionalizma. Nasprotno, njihova perspektiva solidarnosti je bila vedno zelo diskretno izražena in je šla razločno po poti široke ljudske fronte. Kitajci so seveda poskušali podnetiti mednarodno maoistično gibanje, vendar bi le stežka dosegli kakršenkoli vpliv brez vietnamske vojne in vsestranskega upora proti njej.

Marksizem, leninizem in socializem so bili po mojem mnenju tako široko sprejeti zato, ker so edine teorije, ki morejo osmisлити dejstvo, da vodilna liberalno demokratska kapitalistična oblast tepta celo najosnovnejše pravice črncev, Vietnamcev in prebivalcev »tretjega sveta« sploh. Progressivni liberalizem in socialdemokracija nista imela v tem smislu kaj ponuditi, pogosto pa sta bila celo neposredno odgovorna za ta divjanja in sta v njih sodelovala. Lyndon Johnson je bil ameriški vojni predsednik *par excellence*: prišel je naravnost iz new dealovske tradicije levo od centra. Socialdemokracija je, z izjemo Švedske socialdemokratske partije (ki se ima za to zahvaliti širokim mednarodnim pogledom Olofa Palmeja), bolj ali manj navdušeno podpirala ameriška vojaška prizadevanja, vse dokler nazadnje ameriški poraz ni postal popolnoma očiten. Marksistični socializem je bil edina oprijemljiva alternativa, sposobna odkriti vsebino in smisel gnusnega obnašanja vodilne kapitalistične demokracije. Domet tega učinka je bil izreden. Marksistični socializem je postal jezik številnih žensk, okvir za analizo zatiranja žensk. Prišlo je do specifičnega gibanja – socialističnega feminizma. Medtem ko so lezbijke skušale razviti lastno teorijo in jezik, je marksistični socializem vplival tudi na homoseksualce,

⁶ Če pustimo ob strani skromnost, moramo reči, da je še naprej verjetno najboljša analiza političnega vpliva vietnamske vojne podana v članku G. Therborna, »Od Petrograda do Saigona«, *New Left Review*, št. 48, marec-april 1968; ta prispevek je bil prvič prebran v Havani, januarja 1968 na kongresu Kulture, ki je pomenil vrhunski dogodek intelektualnega radikalizma v novejšem času.

tako da je prišlo do nastajanja front za osvoboditev pedrov in do organizacij, kot je npr. organizacija socialističnih homoseksualcev.

Ocena prihodnosti socializma bo morala upoštevati tudi prihodnost socializma, sprejetega na podlagi omenjenih primerov.

Razvoj razvitega kapitalizma

Prehod iz fevdalizma v kapitalizem je bil dolgotrajen, zapleten in neenakomeren proces, ki se je končal precej po britanskih revolucijah v XVII. stoletju in po veliki francoski revoluciji l. 1789.⁷ Kar se tiče socialistov, ni nobenega razloga, da bi domnevali, da bo prehod iz kapitalizma v socializem krajši, lažji in manj protisloven. Vsako trezno ocenjevanje marksističnih predvidevanj, starih več kot sto let, mora izhajati iz perspektive epohalnega zgodovinskega vedenja, ne pa iz pričakovanj aktivistov in borcev.

Torej se postavlja vprašanje: ali se razviti kapitalizem giblje v smeri socializma ali ne? Odgovor je pozitiven, vendar ne brez pridržkov. Zares je prišlo do podružbljanja produktivnih sil, vendar je ta proces kulminiral v medvojnem obdobju in takoj po drugi svetovni vojni. Promet v Londonu je bil podržavljen leta 1933, v Parizu pa leta 1938. Nemške železnice so bile nacionalizirane v času Weimarske republike, francoski železniški promet pa so podržavile nemške okupacijske oblasti (Francozi so to dejanje z zamudo ratificirali po osvoboditvi). Kar se tiče britanskih železnic, je bila njihova nacionalizacija izvedena 1947. leta.⁸ V medvojnem obdobju je bil prav tako dosežen vrh rasti kapitalističnih trustov in kartelov.

Po drugi svetovni vojni se je konkurenca ponovno utrdila, vendar v mednarodnih razsežjih; multinacionalne zasebne družbe so se znale izogniti javnemu nadzoru in ustvariti mednarodno integrirane zasebne proizvodne enote. Po podružbljanju železnic je prišlo do dramatične ekspanzije zasebnega avtomobilskega prometa. Zasebni kapitalistični produkcijski odnosi so se bili po vojni spet sposobni prilagoditi razvoju produktivnih sil.

V povojnem obdobju sta se seveda pojavili dve novi tendenci podružbljanja (ki ju Marx in Engels nista predvidela). Prva se kaže v javnem makro-ekonomskem upravljanju, katerega pionirja sta švedska in norveška socialna demokracija, največji uspeh v tem pogledu pa so dosegli nemški nacisti (v času, ko je gospodarstvo vodil Hjalmar Schacht). Ob koncu šestdesetih let je bila povsod priznana vloga vlade kot usmerjevalke in odgovorne dejavnice v gibanju razvitih kapitalističnih gospodarstev.

Druga težnja se pokaže v podružbljanju reprodukcije, v ohranjanju normalnega osebnega dohodka, v podružbljanju zdravstva in socialnega

⁷ Glej: Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime*, London, Croom Helm, 1981.

⁸ Pregled evropskih javnih podjetij je najti v knjigi R. Blocha, *L'Enterprise mise en question*, Pariz 1964.

varstva, vzgoje itn. Na kratko, v vzponu »države blaginje«. Zdaj se med eno in dvema tretjinama bruto nacionalnega proizvoda razvitih kapitalističnih držav porabi v okviru javnih proračunov. Dohodek od zaposlenosti v javnem sektorju in od javnih socialnih prihodkov je v številnih državah višji od dohodka, ki nastaja na podlagi privatne lastnine in podjetništva (celo v ZDA).⁹ To je proces, ki se je dogajal predvsem v sedemdesetih letih. Javni stroški na Danskem, Holandskem, v Italiji in Švici (če omenim le evropske države) so se v tem desetletju povečali bolj kot v celotnem obdobju od leta 1913 do 1960; na Švedskem je bila ta rast prav tolikšna.¹⁰

Kar se tiče organiziranja in mobiliziranja delavskega razreda je bil najvišji domet dosežen nekje v osemdesetih letih (če imamo v mislih stopnje sindikalne organiziranosti, število glasov, ki so jih na volitvah dobile delavske stranke, kot tudi število članov teh strank).¹¹ Delavci so okrepili svoj položaj glede na kapital (v primerjavi s sedemdesetimi leti) in sicer v stopnji, ki ji ni primere (posebej ko gre za proizvodnjo in delovno mesto), gledano nasploh.¹²

Sklenemo lahko, da klasično marksistično predvidevanje ni bilo nikakršna utopija XIX. stoletja, niti ga ne bi smeli tako, kot se danes kaže v očeh akademsko potrjenih marksistov, označevati z zastarelima izrazoma »ekonomizem« in »razredni redukcionizem«. Osvobojeno svoje eshatološke usedline se to predvidevanje pokaže kot izredno točna napoved teženj XX. stoletja, čeprav se še ni znebil tudi ironičnih obratov.

V iskanju socialistične popolnosti

Vse uspešne socialistične in socialistično usmerjene revolucije se odigravajo zunaj središč razvitega kapitalizma. To je dejstvo, ki še velja za »realni socializem«. Češkoslovaška je bila v tem pogledu izjema, vendar je prav zato še bolj podrejena Sovjetski zvezi kot nekatere druge vzhodnoevropske države. Zahteva, da se opravi saldo teh revolucij, je zanesljiv način, da jih dobimo po glavi, vsaj kadar gre za nekatere kroge. Nemogoče je naštetati vse marksistične partije in skupinice, v katerih je prišlo do razcepa ob vprašanju o naravi Sovjetske zveze (ali Kitajske). To vprašanje je zelo kontroveržno ne le v vrstah socialistov, pač pa tudi med socialisti in nesocialisti. V tem kontekstu se mu je nemogoče izogniti.

Stabilnost in zgodovinska nepreklicnost jedra teh postrevolucionarnih družb sta popolnoma očitni. Podružbljanje glavnih produkcijskih sredstev

⁹ O virih in metodah izračunavanja dohodka glej moj prispevek »The prospect of Labour and the Transformation of Capitalism«, *New Left Review*, št. 145, maj-junij 1984, str. 27–28; nemška izdaja *Socialismus*, maj in junij 1984, srbskohrvatska izdaja *Socializam u svetu*, št. 44.

¹⁰ G. Therborn-J. Roobrock, »The Irreversible Welfare State«, referat s konference o prihodnosti »države blaginje«, ki je bila decembra 1984 v Maastrichtu – tekst bo objavljen v zborniku omenjene konference.

¹¹ G. Therborn, »The Prospects of Labour . . .«, navedeno delo, isti avtor, »The 1970s in the History of Social Democracy«, referat na Konferenci o evropskih študijah, Washington D. C., jesen 1980, neobjavljeno.

¹² O posameznostih in referencah, glej moj prispevek »The Prospects of Labour . . .«, navedeno delo str. 15.

– zunaj kmetijstva – v času nemirov na Madžarskem (1956), Češkoslovaškem (1968), Poljskem (1980), pa tudi prej, ni bilo vprašljivo. Postkapitalistični način proizvodnje – če uporabimo previden nevtralen izraz – je postal trajno obeležje skoraj tretjine svetovnega prebivalstva. Toda, zaradi česa lahko to tretjino imenujemo avantgarda človeškega razvoja?

Res je težko pokazati kakršnokoli obstoječo socialistično popolnost. S stališča politične organizacije so vse obstoječe socialistične države, očitno, bolj avtoritarne in manj podvržene nadzoru in kontroli ljudstva kot številne razvite kapitalistične države, čeprav se nobena od socialističnih držav ne more primerjati s krvavim državnim terorizmom mnogih polrazvitih kapitalističnih držav, kot so Čile, Argentina in do nedavna Urugvaj, da o mafijaških režimih El Salvadorja in Gvatemale sploh ne izgubljam besed. Nikaragva je danes ena najbolj demokratičnih držav tretjega sveta, vendar cenzura tiska še vedno potiska stopnjo njene demokracije pod raven, ki jo najdemo v središču kapitalističnega sveta.

Kar zadeva gospodarske organizacije, sovjetsko planiranje v sedanji krizi razvitega kapitalizma ni privlačno – niti za levico, medtem ko so v poprejšnji krizi – v tridesetih letih tega stoletja – sovjetski petletni plani vzbujali zanimanje, pogosto tudi občudovanje pripadnikov socialdemokracije, levih liberalov, pa tudi fašističnega javnega mnenja.¹³ Socialna varnost v socialističnih državah ni tako radodarna in širokogrudna kot v Zahodni Evropi, čeprav je večja kot v ZDA in v Japonski.¹⁴ Kvaziinstitucionalizirana praksa »modrih kuvert«, s katerimi si na Madžarskem in Češkoslovaškem zagotavljajo boljšo medicinsko oskrbo, kaže na to, da je sistem zdravstvene zaščite bolj podoben sistemu kapitalistične medicine v ZDA kot sistemu »države blaginje« v Zahodni Evropi.¹⁵

Resda je na štirih področjih dosežen znaten napredek. Eden se kaže na področju človeškega življenja. Če socialistične države primerjamo s kapitalističnimi, ki so na isti stopnji bogastva, je v prvih smrtnost otrok manjša, življenjska doba prebivalstva je daljša, pismenost je na višji stopnji. Smrtnost otrok je bila v sedemdesetih letih v NDR republiki nižja kot v ZRN.¹⁶ Drugo področje napredka je polna zaposlenost, ki je glavna skrb delavskega razreda. V času, ko je v državah-članicah OECD (konec leta 1984) več kot 31 milijonov nezaposlenih,¹⁷ polna zaposlenost ni nepomemben dosežek. Treba pa je vendarle dodati, da je Japonski in štirim manjšim kapitalističnim državam (Avstriji, Norveški, Švedski in Švici) uspelo v kriznih razmerah ohraniti bolj ali manj polno zaposlenost.

¹³ Praktično socialistično gospodarjenje je naposled dobilo zrelo analitično obravnavo, kakršno tudi zasluži, v obsežnem delu Aleca Novesa, *The Economics of Feasible Socialism*, London, George Allen & Unwin, 1983.

¹⁴ Glej pregled *Social Security Programs Throughout the World – 1983*, Washington D. C., US Department of Health and Human Service, 1984.

¹⁵ Moji madžarski kolegi, katerih imen zaradi nevarnosti, ki jim pretijo na ideološkem minskem polju, ne bi navajal, so potrdili obstoj takšne prakse, o kateri se včasih govori tudi v tisku.

¹⁶ Primerjave je moč opraviti na podlagi letnih poročil Svetovne banke. Tu smo uporabili *Rapport sur le developpement dans le monde 1981*, Washington D. C., 1981.

¹⁷ OECD, *Economic Outlook*, št. 36, Pariz 1984, str. 51.

Razumljivo je, da trajna polna zaposlenost krepi položaj delavca v odnosu do managementa; zdi se, da obstaja dovolj splošen vtis o tem, da so delavci v socialističnih državah bolj samostojni na svojem delovnem mestu kot delavci v kapitalizmu (neredko za ceno nižje produktivnosti dela in slabših storitev). Razvitejša oblika samostojnosti na delovnem mestu, ki jo lahko štejemo za tretje obeležje resničnega socialističnega napredka, je jugoslovanski sistem samoupravljanja. Čeprav že na temeljni ekonomski ravni ne uspeva zagotoviti polne zaposlenosti, je ta sistem verjetno najprogresivnejša postrevolucionarna inovacija. Ni ga moč primerjati niti s tistim, kar obstaja v najbolj razvitih in najbolj naprednih kapitalističnih državah.

Naposled, revolucionarne socialistične sile in socialistične države so dosegle izredne uspehe v tehnologiji vojskovanja. To je najbolj prepričljiv uspeh leninistične organizacije, ki se je najprej potrdil v boju proti domačim in tujim kontrarevolucionarnim armadam (1918–1921). Ta način revolucionarne organizacije so kasneje uspešno prilagodili v dolgotrajnih vojnah na Kitajskem in v Vietnamu. Edino področje, na katerem je sovjetska tehnologija v bistvu enaka ameriški, je vojaška tehnologija. To je v pogojih obstoja bipolarnega mednarodnega državnega sistema lahko nujnost, vendar izjemnost tega vojaškega tehnološkega napredka v primerjavi s celotnim gospodarstvom prav gotovo izziva dvom v sposobnost obstoječega socializma, da bi zagotovil drugačno usmeritev človekovega napredovanja.

Naj rezimiramo rdečo nit naših argumentov: precej skromni rezultati v našem iskanju socialistične popolnosti nikakor ne izključujejo možnosti, da bo razvoj postrevolucionarnih družb našel novo socialistično inspiracijo. V preteklosti takšne inspiracije niso bile nikoli plod večjega bogastva ali popolnejše tehnologije. Vendar pa to pomeni, da je treba družbeno-ekonomske težnje k preseganju kapitalizma, vsaj v bližnji prihodnosti, iskati tudi v samem razvitem kapitalizmu. Celó če bodo nekatere države tretjega sveta krenile po »socialistični poti«, to ne bo nujno vplivalo na vitalnost kapitalizma v njegovem jedru.

Vrnitev baronov-razbojnikov

Zgodovinski ritem družbenih sistemov ne sledi ritmu kakršnegakoli sončnega koledarja. Kljub temu lahko leto 1984 v resnični zgodovini pomeni mejnik, četudi ne podira stoletne svetovne prakse, da bi neskle-njena, občasna proslavljanja nadomestila stari letni cikel svečanih dni (in četudi pripisujemo dolžno spoštovanje Orwellovemu distopičnemu Ing-soku). To je bilo leto, ko je stopnja gospodarske rasti ZDA dosegla 6,75%, kar je najvišja stopnja rasti v samem središču kapitalizma (po gospodarskem vzponu, zabeleženem po korejski vojni leta 1951). To je bila najvišja stopnja, dosežena v miru – po tisti iz l. 1939; ta stopnja je

potemtakem pomenila preskok ekonomske ravni iz leta 1929, medtem ko je sedanje gospodarstvo ZDA znatno nad ravnijo, ki jo je dosegalo l. 1973.¹⁸ Dejstvo, da je 31% ameriških volilcev ponovno izbralo najbolj reakcionarnega predsednika po Herbertu Hooverju (1928), pomeni morda simboličen dogodek na področju nadgradnje, vendar pa se ujema s sliko, mar ne?¹⁹

Atlantska plima se je umaknila, odkar je Andrew Shonfield objavil svojo znano knjigo *Modern Capitalism* (prva izdaja 1965), v kateri poveljuje francosko planiranje in poudarja, da je bila na ameriških volitvah l. 1964 »zagotovljena ogromna demokratska večina« (Johnson proti Goldwaterju), da je prvič po trinajstih letih v Britaniji »prišla na oblast laburistična vlada« in da je bil »v Franciji izdelan nov načrt petletnega plana«. ²⁰ Prosvetljeni evropski liberalizem zdaj spet išče junake iz filmov »Točno opoldne« in »Rio Bravo« in jadikuje, da je »Evropa propadla«. ²¹ Res je, da so Kennedyjeva leta očarala tudi Evropo in da je J. J. Servan-Schreiber svojčas zaslužil lepe denarce s knjigo *Ameriški izziv* (*Le défi américain*), vendar pa je bil francoski liberalizem od nekdanj ali »lahek« ali pa neiskren. Zdaj celo nekateri desno orientirani švedski socialdemokratski ekonomisti dajejo priznanje rekordni ameriški zaposlenosti v preteklem desetletju.

Kar se tiče levece, jo je ta obnovljena energija presenetila. Trojica najradikalnejših ameriških ekonomistov je l. 1983 objavila zelo pomembno knjigo o ameriškem gospodarstvu. To knjigo sta podprla nobelovca Kenneth Arrow in James Tobin; njen naslov je *Onstran ledine. Demokratska alternativa gospodarskemu padcu* (*Beyond the Waste Land. A democratic alternative to economic decline*). ²² Krajše zgodbe o ameriškem padcu lahko prepustimo pozabi. Vendar pa se je na desni začelo, še pred 1984. letom, pojavljati novo zaupanje vase. Kot pomemben primer lahko navedemo mednarodni bestseller *In Search of Excellence* (V iskanju popolnosti), katerega avtorja sta T. Peters in R. Waterman. Knjiga se je pojavila 1982. leta v izdaji Harper in Row (New York). To je pomembna, simptomatična knjiga, saj sta jo napisala svetovalca za upravljanje v gospodarstvu. Vendar pa ni treba tako resno jemati zgodb o uspehu avtorjev. Pokazalo se je, da so mnoge med njimi izmišljene (glej *Business Week*, 5. november 1984, str. 46). Konferenca švedskih delodajalcev je jeseni l. 1982 organizirala največje poulične demonstracije v sodobni zgodovini Švedske (proti skromnemu socialdemokratskemu predlogu o ustanavljanju fondov »zaposlenih« – kar je bolj zgodovinski kot pa njihov pravilni naziv). Ni treba pozabiti, da je ta konfederacija najboljše organizirana in najbogatejša med vsemi konfederacijami v svetu.

¹⁸ OECD, *Economic Outlook*, št. 36, Pariz, december 1984, str. 50; A. Madison, *Ontwikkelingsfasen van het kapitalisme*, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1982, str. 232.

¹⁹ Za Reagana je ponovno volilo 59% volilcev, kar pomeni 53% celotnega volilnega telesa.

²⁰ A. Shonfield, *Modern Capitalism*, London, Oxford University Press, 1965, str. XIV.

²¹ To je naslov uvodnika *Economista*, od 24. do 30. novembra 1984.

²² S. Bowles, D. Gordon in T. Weisskopf, izdajatelj Ancor Press: Doubleday, Garden City, New York.

Vrnimo se k ekonomski bazi! V 1984. letu je prišlo tudi do prvega znatnejšega upadanja prizadevanj za podružbljanje proizvodnih sredstev, težnje, ki so jo napovedovali Marx, Engels in Lenin. Nova tehnologija komuniciranja je omogočila resnično reprivatizacijo telekomunikacij. Z »resničnim« mislimo na odnose prilaščanja, ne pa na drobne spremembe v nadgradnji (ki imajo prav tako določen pomen); mislimo na prodajo akcij British Telecoma, ki jo je odobrila M. Thatcher. Velikim zasebnim korporacijam je zdaj tehnološko in finančno spet omogočeno, da vzpostavijo lastne telekomunikacijske mreže. Tako je bil l. 1984 porušen z zakonom reguliran zasebni telefonski monopol v ZDA, oziroma vzpostavljene konkurenčne enote.²³

Naslednji pomemben vidik kapitalističnega razvoja so sektorske spremembe v zaposlenosti. Države-članice OECD so l. 1969 dosegle vrh zaposlenosti v industriji, gradbeništvu in rudarstvu, torej v ključnih sektorjih organiziranega delavskega gibanja.²⁴ Poglejmo strukturo zaposlenosti v Kaliforniji, najbolj izpostavljeni točki razvitega kapitalizma, katere delovna sila je skoraj enaka delovni sili Kanade, torej znaša okrog 40% delovne sile Velike Britanije ali Nemčije. Okoli 30% zaposlenih zunaj kmetijstva je bilo l. 1981 v naslednjih sektorjih kalifornijskega gospodarstva: industriji, gradbeništvu, prometu in družbenih dejavnostih. Skoraj enak odstotek (29%) je bil zaposlen v sektorju osebnih storitev, financ, zavarovalništva, prometa z nepremičninami; 23% je delalo v trgovini in raznih servisih za popravila, medtem ko je bilo 17,5% zaposleno v organih oblasti in v administraciji.²⁵

Seveda je težnja po podružbljanju proizvodnih sredstev odrinjena, konkurenčni kapitalizem pa se je ponovno potrdil. Ob koncu XVIII. stoletja, ko se je začelo sodobno delavsko gibanje razvijati v Evropi, je ameriški kapitalizem izvedel po državljanski vojni spektakularni prevrat v gospodarskem razcvetu (razvoj železnice, proizvodnja jekla, nafte, itn.). Brezobzirni delodajalci, ki so bili na čelu tega razvoja – Carnegijevi, Vanderbilti, Harrimani, Rockefellerji in drugi – so postali znani pod nazivom baroni-razbojniki. Podobna vrsta podjetnikov-milijarderjev se zdaj znova pojavlja v ZDA. Opirajo se na promet z nepremičninami in na finančna tržišča, kakor tudi na kompjutersko tehnologijo in na prodajo hamburgerjev.²⁶

Te nove plejade seveda ne gre enačiti z njihovimi predniki pred sto leti. Zapaženih je bilo nekaj primerov njihovega povezovanja s kulturo mladih iz šestdesetih let, kar ima pomembne komercialne razloge; mladi podjetniki se ukvarjajo z rockom in modo, kar je pripeljalo do velikega priliva dolarjev v sektorju profesionalnega športa in zabave. Vendar pa je po svoji individualni brezobzirnosti, protisocialnem ponašanju – po zavze-

²³ Pregled dogajanj v mednarodnih razsežnostih je najti v *Financial Timesu*, 14. januar 1985, III. del.

²⁴ OECD, *Historical Statistics 1960-1980*, Pariz 1982, str. 34.

²⁵ *Statistical Abstract of the United States 1982-1983*, Washington D. C., 1982, str. 359.

²⁶ Glej: *Business Week*, 21. januar 1985, str. 58.

manju za zmanjšanje davčnih obveznosti od Kalifornije do Massachusettsa – četudi prikrit z zasebno filantropijo, ta novi rod nasprotnikov delavskega razreda povsem podoben svojim eminentnim prednikom. Resda bi bilo težko najti pripadnika tega rodu, ki bi, kot nekdanji stari Cornelius Vanderbilt, rekel: »K vragu s publiko!«. Sto let »likanja« je pustilo na obrazih predstavnikov novih baronov-razbojnikov, tistih, ki so javnosti bolj dostopni, vsaj televizijski nasmeh.

Zasebni ameriški sistem zdravstvenega varstva je hkrati zelo drag in neučinkovit.²⁷ Okrepljeni ameriški kapitalizem pomeni, da bogati postajajo bogatejši, revni pa vse bolj številni in vse revnejši; podatki pravijo, da je 1980. leta 13% ameriškega prebivalstva živel pod minimumom eksistence, medtem ko je l. 1983 ta odstotek znašal 15%; okrog 50% črnskih otrok raste v revščini, in to v najbogatejši državi sveta. Realni dohodek (po plačilu davkov) gornje petine prebivalstva je bil med leti 1980–1984 višji za 9%, medtem pa je pri najrevnejši petini padel za 8% (podatki so bili objavljeni v *The Economist*, 13. januarja 1984, str. 42). Privatizacija telekomunikacij ne kaže le moči kapitalističnih korporacij, temveč hkrati pomeni tudi manjšo in dražjo storitev, višjo ceno telefonskega priključka v stanovanju. Zahteva po znižanju davčnih obveznosti odmeva – seveda zunaj skupnosti ameriških poslovnežev – kot velik absurd, saj je postavljen le zato, da bi nekemu idiosinkratičnemu magnatu omogočila, da bi svoji hčerki podaril velikanski akvarij, vreden 50 milijonov dolarjev.²⁸

Demokratske pravice so torej prva nova fronta boja, ki so ga sprožili novi baroni-razbojniki z obnašanjem, vrednim svojih prednikov. V mislih imamo pravico ugovora gospodarju, pravico združevanja. Reporterji *Business Weeka* so dovolj pošteni in nas obveščajo, da »praktično vsi« novi magnati nasprotujejo sindikatom. Kot Rockefeller in Carnegie tudi ti ponujajo substitut za demokratske pravice, v tem primeru ne le stanovanjske hiše, ki jih postavlja družba, in socialne varnosti, temveč tudi simbolično enakost (ogovarjanje po imenu, skupne tovarniške restavracije), premije in opcije pri nakupu akcij.

Razredni boj ni samo boj med obstoječimi razredi. To je tudi boj za določanje meja razreda. Podpora, ki so jo dali sindikati Walterju Mondaleu v predsedniški kampanji 1984. leta, se nam lahko pokaže bolj kot povezanost s posebnimi interesi, kot pa podpora delavskega razreda.²⁹ Vendar se vse do današnjega dne ni pojavil voditelj, ki bi bil privlačen za novi rod zaposlenih v sektorju storitev ali visoke tehnologije, ki bi govoril z njihovim jezikom, kakor to počne zadnji (?) predstavnik tradicionalnih sindikalnih voditeljev, Arthur Scargill, kadar se obrača k večini najbolj tradicionalnega britanskega delavskega razreda.

Medtem ko obnovljeni kapitalizem razvija nove tehnologije in nove

²⁷ Glej: *The Economist*, 1984.

²⁸ Navedeno po: *Business Week*, 21. januar 1985. Ta magnat je bil David Packard, lastnik firme Hewlett-Packard.

²⁹ To vrsto boja je prvi analitično obrazložil Adam Przeworski v odličnem članku, ki nosi naslov »Proletarci v razred«, *Politics and society*, 7. zvezek, št. 4., 1977.

načine avtoritarnega vodenja, s čimer spodkopava novejšje dosežke delavskega gibanja, to gibanje zapušča ta bojišča in prestopa v obrambo »države blaginje«. To pomeni, da se delavsko gibanje koncentrira na manj pomembnem bojišču. Četudi je prišlo do nekaterih kresanj, ki so nekatere boleče zadela, sta Reagan in M. Thatcher pravzaprav pustila bistvo »države blaginje« nedotaknjeno, prisiljena sta ga bila celo nekoliko razširiti. Z demokratičnimi ukrepi ni več mogoče ukinjati temeljnih socialnih pravic, posebej ne v pogojih, ko tretjina in več kot polovica volilcev razvitih kapitalističnih držav pridobi svoj osnovni dohodek iz državne blagajne – najsi gre za javne uslužbenke ali za uporabnike javnih skladov.³⁰ Naraščanje revščine in neenakosti v Ameriki R. Reagana in Veliki Britaniji M. Thatcher sta v glavnem povzročila politika nezaposlovanja in davčne olajšave, ki jih priznavajo bogatim, ne pa predvsem zmanjševanje sredstev za družbeno varstvo.³¹

Pravzaprav gre za tisto, kar bi lahko imenovali »brazilizacija razvitega kapitalističnega sveta«. ³² To so marginalizacija najrevnejšega dela prebivalstva, demoralizacija in pasivizacija večine (ne smemo pozabiti, da je za ponovno izvolitev Reagana in Thatcherjeve zadoščala že tretjina volilnega telesa), bogatenje avtoritarne manjšine, pri čemer se upravlja s pomočjo populističnih apelov in s ponujanjem drobtinic z milijarderjeve mize. Levica se lahko v boju proti brazilizaciji – v boju, ki ga v svoji deželi bijejo vse napredne sile Brazilije – opira na tri vire. Prvič, na najboljše tradicije delavskega gibanja, ki so, v skladu z Marxovim pojmovanjem v teh silah spoznavale nosilce splošnih interesov, ki presegajo zgolj interese obrti in industrije; na to pa, v glavnem, pozabljajo v deželah, kjer je delavsko gibanje postalo šibko in pretežno uveljavlja funkcijo branitelja svojih ožjih interesov (v Italiji bi rekli korporativnih interesov). Ta tradicija ima tudi trdno ekonomsko podlago v široki delitvi delo-kapital, sicer značilni za razviti kapitalizem, kjer se število pripadnikov klasičnih srednjih razredov zmanjšuje. Drugič, levica se lahko opira na vzpon in neuničljivost »države blaginje« – z njenim javnim zaposlovanjem in usmerjanjem k skrbi za ljudi in k njihovi vzgoji, v primeru naprednega socialnega dela pa tudi k individualnemu razvoju tistih, ki niso voljni ali zmožni tega doseči v pogojih delovanja borze dela. Ni pa klasični marksizem predvideval tretjega vira, in če naj bi se z njim soočil, bi bil ta marksizem celo zaprepaščen. Ta tretji vir je ideološka, moralna zaskrbljenost nad revščino, marginalizacijo in eksploatacijo. To je bila vedno domena prosvetljenega liberalizma in konzervatizma, nedavno pa je postala institucionalna osnova mnogih cerkva, ko so izgubile vlogo stebrov vzpostavljene družbene ureditve. To silo lahko ugotavljamo ne le v Braziliji – v krajev-

³⁰ Glej moj prispevek »The Prospects of Labour and the Transformation of Advanced Capitalism«, navedeno delo, str. 34.

³¹ Glej: P. Ruggles-M. O'Higgins, »Retrenchment and the New Right: A Comparative Analysis of the Thatcher and Reagan Administrations«, Center for Analysis of Social Policy, Univerza v Batu, 1984.

³² Glej: G. Therborn, *Why Some Peoples are More Unemployed Than Others?*, London, Verso, 1985, bo kmalu izšlo.

nih cerkvenih občinah – temveč tudi v, recimo, anglikanski cerkvi v Veliki Britaniji in v katoliški cerkvi ZDA. Vse večja ideološka spremenljivost razvitega kapitalizma ne vpliva škodljivo samo na lojalnost delavskega razreda, ampak tudi na lojalnost buržoazije.

Prihodnji družbeni boji za oblast bodo verjetno sprožili ofenzivo novih baronov-razbojnikov. Vprašanje je le, ali bodo sile demokracije in solidarnosti pričakale frontalni napad na položajih iz sedemdesetih let, ali pa bodo formirale svojo glavnino na stranskem položaju, se popolnoma angažirale na nepomembnem bojišču obrambe »države blaginje« ter dovolile spreminjati pomembne razredne meje, pri čemer se bodo marginalizirani desperadosi borili v temi in ob spremljavi elektronskih nadomestkov sambe iz satelitskih oddaj.

Hreščanje razbitih fanfar

Fanfara socialističnega navdiha so utihnile ali pa se pritajile. Konec vietnamske vojne in spoznanje prijateljev Vietnamcev, da so se ti ljudje bolj sposobni bojevati, kot pa graditi mir (da o negovanju ljubezni sploh ne govorimo), je pripeljalo do tega, da je veliko ljudi izgubilo iluzije. Res je prava ironija, da je mnoge bolj prizadel konec terorja Pola Pota, kot pa njegovo divjanje; bil je svojevrsten protivietnamizem, ki so ga navdušeno sprejele desnice v Severni Ameriki, Zahodni Evropi in Jugovzhodni Aziji ter pričakovale, da bo režim Pola Pota prinesel maščevanje za Dien Bien Fu in Hai Fong, saj so pri tem računale na njegove malce rdeče roke. Maoisti so bili s padcem »bande štirih« razkrojeni. Medtem ko je imel zlom češkoslovaškega »socializma s človeškim obrazom« le majhen vpliv na tedanjo zahodno levico, je klerikalna reakcija, ki jo je širil Solženicin, močno vplivala na povsem posvetne bregove Sene (iz domačih razlogov), prav kakor tudi žilav odpor protifeminističnih, islamskih fundamentalističnih voditeljev klanov v Afganistanu. Romantično mračnjaštvo, sile, ki so se zbirale okoli Pola Pota in afganistanskih plemenskih poglavarjev, ni edino, kar je dušilo socialistične fanfare. (Poudariti velja, da negativna ocena omenjenih sil nikakor ne pomeni odobravanja vloge, ki so jo, kot starejši bratje, prevzeli Vietnamci in Rusi, prav kakor negativna ocena sovražnikov velike francoske revolucije ne pomeni podcenjevanja nacionalne, regionalne ali rodbinske lojalnosti, ki jo je velika armada potep-tala). Socialistične fanfare so se delno razbile tudi ob delovanju drugih sil, ki so trdile, da predstavljajo protikapitalistično levico.

Ekološka ideologija in ideologija »nove dobe« sta začeli oporekati marksistični in socialistični razlagi kapitalistične nepravčnosti in njegove nesmiselnosti (in sicer v začetku sedemdesetih let). E. F. Schumacher je l. 1972 objavil delo *Small is Beautiful* (Majhno je lepo), Rimski klub pa je 1976. leta natisnil *The Limits of Growth* (Meje rasti). Vendar pa je bil glavni pokol levice opravljen v osemdesetih letih. Na ideološki ravni je to

izpeljal André Gorz s svojim delom *Adieux au Proletariat* (Zborom, proletariat), objavljenem l. 1980, medtem ko je na politični ravni ta funkcija doletela gibanje nemških »zelenih«, ki so se končno utrdili na parlamentarnih volitvah l. 1983. Nekatere partije levice so zelo uspešno porazile te nove težnje (mislimo na švedsko KP in socialistični partiji Danske in Norveške). Zato je odkrito obravnavanje tega problema podobno pljuvanju v luteranski cerkvi. Vendar pa, ko gre za tisti del sedanje levice, ki se še vedno navdihuje v času prosvetljenstva, moramo opozoriti na nekatere stvari, četudi se bo zdelo to nekaterim krogom neprimerno.

Vzpon ekološke paradigme ogroža nekdanj edino marksistično protikapitalistično ideologijo, ki je v začetku sedemdesetih let tega stoletja prisilila cel rod levičarjev, da se je poslovil od Leninovega *Kaj storiti*, temeljev kitajske KP, »boljševizacije« nemške KP iz dvajsetih let ali kubanske »revolucije dvanajsterice«. Namesto o podružbljanju produkcijskih sil se je začelo govoriti o etični nujnosti malega gospodarstva. Delavski razred, delavsko gibanje in razredni boj so zamenjala »nova družbena gibanja«. Najbrutalnejša oblika te ideologije je izražena v Gorzovem *Zbogom, proletariat* in povzdigovanju »ne-razredov delavcev«. Kombinacija tega in neonapoleonovske glorifikacije vojaške moči ni presegla meja udarne sile, vendar pa so se njeni napadi na delavsko gibanje, za katerega se trdi, da predstavlja »privilegirano manjšino«, precej okrepili.

Politični zgodovinar, ki prebira razprave gospoda Gorza in drugih njemu podobnih, dobi vtis, da so te razprave podobne kitajski polemiki proti Sovjetski zvezi ali polemiki proti jugoslovanski, italijanski in drugim komunističnim partijam (v šestdesetih letih). Iz njih je moč spoznati številne pomanjkljivosti v klasičnem delavskem gibanju, ponujajo privlačne utopije, hkrati pa pričenjajo napad na obstoječe sile protikapitalističnega odpora ali pa te sile diskreditirajo. Že krajše branje razprav pokaže, da je utopija nerealna, zato pa je napad na obstoječe protikapitalistične sile resničen.

V razmerah obnovljene moči razvitega kapitalizma novi vetrovi razširjajo tisto, kar hvali Gorz. Teza o krizi upravljanja³³ na znanstvenem seminarju v Gorzovi domovini, Avstriji, ne bi uspela.³⁴

Po drugi strani je omenjena zvrst razmišljanj pomembno prispevala k sodobni nezaposlenosti. Povsem na kratko bom pokazal nekatere stvari. Ta pisec je, govoreč o britanski leviči (nekje v 1984. letu), dejal, da je Velika Britanija država, v kateri se namerno ohranja množična nezaposlenost. Kot klasični intelektualec delavskega gibanja sem seveda trdil, da je nezaposlenost glavni problem, ki ga moramo rešiti. Takoj pa mi je odgovorila pomembna osebnost britanske levice s trditvijo, da je veliko

³³ Gorz, *Les chemins du paradis*, Pariz, Galilée, 1983, str. 27.

³⁴ Glej moje delo, *Why Some People Are More Unemployed Than Others?*, navedeno delo. Avstrija je ena od petih držav članic OECD, v kateri je nezaposlenost zelo nizka.

ljudi, ki ne želijo delati, da obstaja cela vrsta različnih vzrokov nezaposlenosti itn.³⁵

Novi baroni-razbojniki ameriškega kapitalizma niso odprli poti v novi raj, napadi na polno zaposlenost in na delavsko gibanje pa imajo lahko enake posledice kot nekdanji napadi Sovjetske zveze na revizionistični značaj komunističnih partij, oziroma na njihov socialfašistični in socialimperialistični značaj. To pomeni diskreditiranje vseh vrst socializmov in čaščenje konkurenčnega kapitalizma oziroma mednarodne reakcije.

Napadi na klasični socializem in na svetovne socialistične težnje, kot so ustanavljanje sindikatov, izvajanje politike polne zaposlenosti in vzpostavljanje »države blaginje«, za kar se zavzemajo ekologisti, utegnejo pripeljati do neljubih posledic, tako kot se je to primerilo revolucionarnosti zagovornikov kulturne revolucije. Zvok razbitih fanfar bo verjetno nadležen tudi najbolj muzikalnemu ušesu.

Sile in problemi socialističnega odpora

Vsak razumen socialist mora povezovati vdanost demokracije, enakosti in solidarnosti z določeno mero skepticizma in pripravljenosti na poraze. Poštarska služba ne more biti več pokazatelj družbene zgodovine, kot je bilo to za časa Marxa in Lenina. Univerzalnost delavskega razreda in delavskega gibanja (na podlagi perspektive interesov, kot tudi množičnosti in homogenosti) spodkopavajo in postavljajo pod vprašaj predvsem obnovljene sile visoke tehnologije, velike špekulacije in hitre preobrazbe kapitalizma; to spremlja relativno upadanje družbeno-ekonomskega osrednjega pomena klasičnih sektorjev industrijskega kapitalizma, v katere je bilo (z začetkom pri rudarstvu in proizvodnji jekla pa vse do železniškega prometa in avtomobilske industrije) delavsko gibanje močno zakoreninjeno. Klasično delavsko gibanje in perspektive delavskega razreda pa ogrožajo in ovirajo novejša in, vsaj za zdaj, bolj modne protikapitalistične sile, ki trdijo, da so problemi dela, delovnih razmerij in zaposlenosti zastareli.³⁶

Sodobni marksizem je bil v sedemdesetih letih zaposlen z omejenimi dometi možnih sprememb v kapitalizmu in je zanemaril vzpon socialističnih sil. Programi in tekstualna reinterpretiranja so bila pomembnejša kot analize, obrambni boj pa je bil bolj privlačen za mobilizacijo ljudi kot vse večji izzivi novim silam moči in privilegijev.

Namesto nekdanj zvezdnega internacionalizma levice je prišel na

³⁵ Ker ne bi rad še bolj zaostroval že dovolj zaostrene polemike na britanski levici, sem nalašč izpustil imena udeležencev in kraj dogajanja.

³⁶ Znanstveno vzeto je verjetno najzanimivejši in najpomembnejši izziv te vrste prispevek Clausa Offea na nemški sociološki konferenci l. 1982 – *Arbeit als gesellschaftliches Schlüsselkategorie?* (Delo kot ključna družbena kategorija?), v knjigi, katere urednik je J. Mathes, *Krise der Arbeitsgesellschaft?*, Frankfurt, Campus, 1983. Videti je, da »družbo dela« postavlja pod vprašaj v glavnem tisti, ki so si dobili dobro plačana delovna mesta – akademski delavci, socialni delavci, novinarji ali kar vsi skupaj.

površje cinizem desnice s podpiranjem, financiranjem in oboroževanjem odredov smrti v Srednji Ameriki, Južni Afriki, Afganistanu in Kampučiji. Šovinizem se je zmagovalno povrnil v nekatera središča razvitega kapitalizma, ob junaških podvigih, kakršen je bil napad ZDA na Grenado, ta najpopolnejša vojaška zmaga oboroženih sil ZDA po vietnamski vojni, uničenju Hirošime in Nagasakija – ali uspešna obramba najdragocenejšega dela britanskega imperija, pri čemer je Velika Britanija jasno pokazala, da je ona, ne pa Argentina, vladarica na morju. Francoski socialdemokrati so nemara izgubili vero v moč in možnost socializma, vendar jih je hitro potešila močnejša sila, de Gaulleova udarna sila (*force de frappe*), ki Rusov verjetno ne bo preveč prestrašila, bo pa spektakularni dodatek vojaški paradi ob 14. juliju.

Noben resen analitik ne more v tem trenutku predvideti pomembnejšega napredka na področju temeljnih človekovih pravic (v naslednjih petnajstih letih), še manj pa na področju gibanja k socializmu in komunizmu, v marksističnem smislu. Prihodnost je treba šele ustvariti. Takšna bo, kakršno jo bodo napravila človeška bitja, kar vključuje tudi protikapitalistične sile. Zato bomo sestavili kratek seznam teh sil in njihovega vidnega napredka.

Delavsko gibanje je izpostavljeno napadom in je v zadnjih letih doživljalo umike in poraze. Gledano z dolgoročneje zgodovinske perspektive pa ima vendarle visoko raven družbenega vpliva in izraža neuničljivo moč, kar je videti na delovnem mestu, v položaju sindikata in v podpori volilnemu telesu. V tem pogledu je delavsko gibanje danes precej močnejše kot je bilo, denimo, pred tridesetimi, petdesetimi, sedemdesetimi ali sto leti. Toliko, kolikor je izgubilo na notranji veri in getoizirani globini in prijetnosti, so bogato nadoknadili uspehi na področju enotnosti, vplivnosti in sposobnosti. Zato predvidevanj o neizbežnem upadanju delavskega gibanja ne moremo jemati resno. Močno razredno – namesto sektorsko – naravnana delavska gibanja, na primer švedsko sindikalno gibanje, so uspela sindikalno organizirati tudi sektor storitev. Delavsko gibanje bo ohranilo osrednje mesto v družbenih in političnih spopadih s kapitalizmom. Da bi to potrdili, bomo navedli ekstremen primer kmetov. »Ekstremen« pravimo zato, ker niti najbolj navdušeni postindustrialisti ne predvidevajo, da bo v bližnji prihodnosti klasični delavski razred – razred manualnih delavcev v industriji, prometu in trgovini upadel na raven števila kmetov (na približno pet odstotkov gospodarsko aktivnega prebivalstva v najrazvitejših kapitalističnih deželah). Vendar pa organizacije kmetijskih proizvajalcev, interesi teh proizvajalcev in njihova politika ostajajo zelo pomembni tudi za sedanje postindustrijske družbe in politiko. Kmetje so prizadejali velike težave Evropski gospodarski skupnosti; v državah, kjer so nastale neodvisne kmečke stranke, v glavnem v nordijskih deželah, imajo te odločilen pomen v politiki teh dežel. Tisti, ki se poslavljajo od delavskega razreda, se podajajo na barikade neoagresivnega kapitalizma ali pa se poslavljajo od politične stvarnosti.

Politika postindustrijskega razvitega kapitalizma postaja vse bolj negotova. Nova družbena in politična gibanja nastajajo in izginjajo. Nekatera med njimi so neprikrito reakcionarna, na primer gibanje proti splavu (v ZDA), katoliško gibanje za »svobodno« šolo (v Franciji), gibanje, ki se zavzema za davčne olajšave ali gibanja, ki zapovedujejo sovraštvo do tujcev. Ne moremo in ni potrebno iz tega kroga izločiti posameznih pridobitniških desničarskih mladinskih gibanj, ki rock-glasbo, ali pa katero drugo, postavljajo nasproti komunizmu, socializmu in sindikalizmu. Nekatera gibanja so pretežno progresivna, so pa inherentno nedorečena, kot na primer feminizem in ekologija. Pričakovati je pojav samozavestnega kapitalističnega feminizma, z žensko-managerjem in podjetnico kot heroinjo, ali pa vsaj kot antipod obstoječemu socialističnemu feminizmu. Težje si je zamisliti odločno kapitalistično ekološko gibanje – vendar nas ne bi smele presenetiti določene zveze med ekologi in visokotehnološkimi kapitalisti oziroma konservativno buržoazno kulturo. V celoti vzeto bosta feminizem in ekologija v glavnem ostala protikapitalistična, tudi vsled vse večje udeležbe žensk v delavskem gibanju (v najširšem smislu te besede, torej v razredu kot organizmu, ki združuje uslužbenke na nemanagerskih funkcijah) in vsled sovražnega odnosa ekologistov do prisvajanja narave in brezobzirnega načina življenja novih kapitalistov. Njihov pomen bo vsekakor rasel. Kar pa zadeva njihovo enotnost ali primerljivost s klasičnim delavskim gibanjem, sta oba problematična – če uporabimo vljuden izraz. Na drugi strani spreminjanje spolne strukture delavskega razreda v širšem smislu povečuje možnosti zblíževanja feminističnega in delavskega gibanja. Nekateri novi vidiki so inherentno progresivni. Najboljši in najpomembnejši primer so nova mirovna gibanja, ki so – razen v Franciji, kjer se, kot kaže, večina prebivalcev prilagaja nuklearnemu potomcu Grande Armée – v začetku osemdesetih let zajela vse države razvitega kapitalizma. To gibanje je manj bučno, izraža pa verjetno trajnejšo zaskrbljenost, kot pa jo povzroča šovinizem, ki ga podžigajo olimpijski cirkusi in osvajanje otočkov v Karibskem morju in Južnem Atlantiku. Realni socializem ni nikakršen pristan pacifizma, o čemer pričajo oboroženi spopadi in napetosti med Sovjetsko zvezo in Kitajsko oziroma sovjetski tanki v Pragi in bombniki v Afganistanu. Vendarle je mirovno gibanje le inherentno napredno – ne le v smislu obdobja prosvetljenstva, ki je tudi vnaprej temelj sodobne naprednosti. Prav tako je tudi protikapitalistično nastrojeno, tako zaradi svoje primarne zainteresiranosti za moralnost in človeško existenco, kot tudi zato, ker presega pragmatiko akumulacije kapitala. Temu gibanju nasprotujejo vse sile ekonomske, socialne in politične desnice, zanj pa so vse sile levice in centra-levice, razen Helmuta Schmidta, francoske socialdemokracije in skrajne desnice britanske Laburistične partije. Aktualnost problema miru in oboroževanja se bo spreminjala, malo pa je verjetno, da bi ta vprašanja ne bila več kriterij za delitev na levico in desnico. Obsedenost z oboroževanjem in uspešnimi vojnami, ki sta jo uspela vpeljati Musolini in Hitler – čeprav v

zelo omejenih razsežnostih – bo pri gospodih Reaganu in Weinbergerju, kot tudi pri njunih naslednikih, verjetno splahnela.

Končno, na družbeni in politični sceni se znova pojavlja stara sila – religija. Implikacije tega so zelo nejasne. Obnovljeni protestantski fundamentalizem v ZDA pomeni glavno reakcionarno silo, poenjujoča moda posnemanja različnih vzhodnjaških religij pa levici odteguje del njene baze mladinske kulture. Na drugi strani so najnovejše poteze starih cerkva očitno napredne. To velja za dobršen del katoliške cerkve (predvsem v ZDA) in to navkljub nezlomljivemu konservativizmu (v primeru Latinske Amerike pa izrazito reakcionarnemu stališču) papeža Janeza Pavla II. Isto velja tudi za večino protestantskih cerkva v Evropi, od anglikanske cerkve do luteranskih cerkva v Zahodni Nemčiji in Švedski, do kalvinistične *Hervormde Kerk* na Nizozemskem. Cerkve se ukvarjajo tako z vprašanjem miru in oboroževanja kot s problemi revščine, zaposlovanja in delovnih odnosov. Sekularizacija ni prekinila le religiozne zvezanosti prebivalstva, temveč je prekinila tudi povezanost cerkva s posvetno oblastjo in s slavo države in kapitala. Značilno je, da se je kot glavni usmerjevalec holandskega gibanja za mir, sicer najbolj množičnega mirovnega gibanja v razvitem kapitalizmu, pojavil medcerkveni svet za mir (IKV). Stavkajoči rudarji najdejo več razumevanja pri anglikanskih škofih kot pri parlamentarnih prvakah Laburistične partije. Najnaprednejše programe o vprašanih miru in temeljnih človekovih pravicah je v ZDA izdelala katoliška hierarhija (če izvzamemo programe baptističnega duhovnika-politika Jesseja Jacksona). Ker so jih zmedla socialna stališča škofov iz Darama in canterburryjskega nadškofa, stare cerkve počasi propadajo, kot bi rekli britanski novinarji-desničarji. Ne bodo pa izginile, njihov odnos do novih baronov-razbojnikov bo ostal nespremenjen, ali pa se bo celo zaostril.

Upanje v vrnitev kapitalizma in boj za ta cilj se bosta gotovo pokazala kot lažna in napačna, kot to velja npr. za predvidevanja pokojnega Johna Fosterja Dullesa.³⁷ »Državo blaginjo« je mogoče uničiti samo s pomočjo ukrepov, za katere se zavzemata Friedmann in Pinochet, Pinochetov pa v razvitem kapitalizmu ni veliko. Morda bo delavsko gibanje oslabelo, vendar pa bo tudi vnaprej predstavljajo osrednji element razvitega kapitalizma. Kar se tiče široke zveze levice iz l. 1968, ki je, če ne v očeh njegovih udeležencev, pa v resnici, obsegala širok spekter – od študentov in pariških delavcev pa vse do Svetovnega sveta cerkva, ki se je sestal v Upsali (Švedska) – je verjetno, da bo razpadla. Na drugi strani so v novejšem času v boj proti vladavini kapitala in bogastva stopile nove rezerve – feminizem, ekologija, stare cerkve. Najbolj verjetno je, da se bodo vsi napravili za gluhe ob zapeljivih zvokih siren Južne Kalifornije,

³⁷ To ime je verjetno pokrito že s tako debelim slojem prahu, da je vsaj mlajšim bralcem potrebno pojasnilo: torej, J. F. Dulles je bil v petdesetih letih ameriški minister za zunanje zadeve ali »državni sekretar«, kot temu pravijo tam; prav tako je bil zagrižen protikomunist. Njegov brat Allen je bil na čelu CIA.

hkrati pa prisluhnili komaj slišnim glasovom Čikano poljedelcev, črnih služabnic, revščine sredi bogastva, nezaposlenih.

In kaj naj sklepamo? Razviti kapitalizem bo vsekakor ostal na sceni v naslednjih dveh desetletjih, pri čemer ne bo prišlo do pomembnejših prodorov socializma. Prav tako pa je gotovo, da devetdeseta leta tega stoletja ne bodo desetletje kapitalističnega slavlja, kakršna so bila petdeseta, da ne govorimo o bučnem kapitalizmu dvajsetih let. Kar zadeva razviti kapitalizem bo Zahodna Evropa verjetno še naprej izgubljala svoj pomen – v korist ZDA, Japonske in novih kapitalističnih sil, posebej v Jugovzhodni Aziji. Veliko bolj negotovo je, ali bodo ostali petrolejski šejki še (njihov pojav v središču kapitalizma je naletel na nenaden posluš za probleme inozemskih investicij, kar so poprej vedno povezovali z nekakšnimi mračnimi komunističnimi mahinacijami v tretjem svetu) trajnejše obeležje tega časa, kot so bili npr. argentinski rančerji, katerih pojav v igralnicah Azurne obale je prinesel izraz »riche comme un Argentine« (»bogat kot Argentinec«), ki pa so že zdavnaj izginili. Le malo je verjetno, da se bo južnokalifornijska cesta Santa Monice, po kateri drivijo velikanski avtomobili neoagresivnega kapitalizma, kmalu tako podaljšala, da bo dosegla tudi druge dele sveta.

Eden bolj drobnih uspehov marksizma in socializma je bil njun vstop na buržoazne akademije. Če izvzamemo rožnata leta neuspele študentske revolucije, je bil dosednji prispevek marksizma in socializma vsaj kar zadeva politiko, dokaj neznaten. Zato »rožnati profesorji« zlahka postanejo predmet posmeha. Večina teh profesorjev je šibka v areni »mišičaste« retorike revolucij. Na drugi strani je bil Karl Marx dosleden znanstvenik, ki se je ukvarjal z družbenimi vedami, hladni jezik znanosti pa je lasten marksizmu in celotni tradiciji prosvetljenskega racionalizma. Trdim, da je, morda v veliko presenečenje nekaterih mojih bolj ortodoksnih prijateljev, v novejšem času prišlo do sekularizacije marksizma. Marx je bil zares dosleden znanstveni racionalist, zato pa je bila kasnejša tradicija marksizma polna eshatološke romance. In nikakršnega opravičila ni za to, da so na moje tovariše zlivali vedra hladne vode. Pravzaprav je ambicija znanstvenega socializma, ki sta jo inavgurirala Marx in Engels in ki jo je leninistična tradicija sprejemala le v bededah, šele zdaj začela dobivati svojo obliko. Vendar pa se je strahopetno skrivati pod akademsko oblačilo. Ta avtor je izbral stran barikade, na kateri bo stal v prihodnjem boju za oblast. Ukvarjanje z znanostjo ne pomeni samo sejanja nepristranskih napovedi, pri čemer pa ostaja sam znanstvenik ob strani. To pomeni tudi ukvarjanje z zelo oporečnimi vprašanji političnih programov.

Prvi, temeljni prispevek k oblikovanju programov je določena doza znanstvenega realizma. Protislovja kapitalizma niso vedno v porastu, obča kriza kapitalizma se ne pogloblja prav zmeraj, sile odpora pa niso niti v stalni rasti niti vedno imune pred drugačnimi vplivi. Vsak realni program za socializem, ki je povezan z Engelsovimi spoštovanja vrednimi in

ambicioznimi tezami iz *Razvoja socializma od utopije do znanosti*, bo moral priznati socialistično spodjedanje kapitalizma in njegovo obnovljeno energijo.

Ko to reče, lahko socialistični znanstvenik reče tudi tisto, kar pravijo navadni aktivisti, vendar kot tak ne sme zase zahtevati pravice, da bi ostal nem v nujno kolektivni razpravi.

Socializem je projekt občega humanizma. Lasten mu je internacionalizem. Zato so v samem središču socializma vprašanja miru, obstanka ljudi v času, ko je možno popolno uničenje. Oboroženi odpor družbeni nepravčnosti je lahko nujen, kot na primer danes v El Salvadorju in v času ameriških vicekonzulov v Južnem Vietnamu. Vendar pa sme biti ubijanje ljudi, celo zatiralcev, le zadnje sredstvo in soldateske ne gre slaviti.

Socializem pomeni mednarodno solidarnost, vendar solidarnost z delavskimi razredi v boju, ne pa z avtoritarnimi upravjalci, četudi se maskirajo v paternalistične fraze o »bazični demokraciji« (če uporabim izraz pakistanske armade, ki ga levica tako pogosto navaja). Internacionalizem pa ni tako preprost. Svet je sestavljen iz držav, koeksistence, zvez in spopadov med državami. Kateri državi je treba nuditi podporo? Tu je treba poudariti razliko. Demokratsko in socialistično opozicijo je treba povsod podpirati, vključno z državami »realnega socializma«. Podporo pravici do življenja v miru je treba nuditi nekapitalističnim državam v njihovem spopadu s kapitalističnimi in imperialističnimi državami. Vse napredne sile sveta se morajo postaviti po robu vojaški prevladi, h kateri težijo ZDA. Tretjič, ko gre za spopad družbenega in nacionalnega, ga je treba rešiti s kompromisom. Noben pošten liberallec, da ne govorimo o socialistih, se ne bi smel zavzemati za okrutne in odkrito protidemokratske gverilce Afganistana, ki se divje borijo proti vsemu, za kar se zavzema tradicija prosvetljenosti. Po drugi strani pa prosvetljenosti in humanosti ni mogoče prinesiti na konicah bajonetov, niti se ju ne sme ohranjati s pomočjo terorističnih bombaških napadov. Edina racionalna rešitev je svojevrsten kompromis, ki omogoča hkratno obstajanje pravih nacionalnih korenin reakcije in ohranjanja prosvetljene manjšine. Da zahodni liberalizem sprejema afganistanske reakcije in krvavi komunizem Pola Pota, opozarja samo na moralno dekadenco, ki jo lahko primerjamo edinole z brezčutno brezbriznostjo iz časa nacističnega genocida nad Židi.

Kadar gre za države razvitega kapitalizma, bo pomemben problem prihodnosti odnos delavskega gibanja do novih naprednih družbenih gibanj. Zdi se, da obstajajo štirje pogoji za doseganje enotnosti. Kar zadeva nova družbena gibanja, morajo le-ta sprejeti program polne zaposlenosti, kot tudi terjati pravico do polnega sodelovanja v gospodarskem življenju družbe. To pomeni konec slavljenja odpadnikov (razumljivo pa to ne izključuje skrbi in pozorne tolerantnosti do alternativnih načinov življenja). To pomeni tudi spoznanje dejstva, da množična nezaposlenost ni neizogibna usoda razvitega kapitalizma. Množična nezaposlenost je opcija, za katero se opredeljujejo nekateri predstavniki kapitala, zainteresi-

rani predvsem za druga vprašanja. Praksa petih držav, ki jim je uspelo ohraniti nizko nezaposlenost (Avstrija, Japonska, Norveška, Švedska in Švice) daje dragocene izkušnje, na katerih bi se morali učiti, ne pa jih posnemati v popolnoma drugačnih institucionalnih okvirih.

Drugič, moški delavski voditelji morajo sprejeti dejstvo, da je prišlo do vse večje udeležbe žensk v delavskem razredu, vzeto v najširšem pomenu. Če ne želijo zaostajati, morajo v prihodnosti uspešna delavska gibanja postati feministična. Moški kot prehranjevalec družine počasi izginja.

Tretjič, vsa napredna gibanja se morajo postaviti v bran »državi blaginje«, kot ustanovi javne skrbi za družbeno varnost, za preprečevanje revščine in omogočanje socialne in zdravstvene zaščite. Uslužbenci takšne države morajo še nadalje izpopolnjevati koncepcije javnih služb in družbene zaščite, solidarnosti, ki je dejavna in priteguje udeležbo vse večjega števila ljudi. Takšne iniciative se že pojavljajo, morda najboljši primer za to ponuja program *Kommunal*, katerega tvorec je švedski Sindikat mestnih uslužbencev. V razmerah, ko se v britanskih in ameriških mestih širijo bajtarska naselja in ko v teh državah revščina naglo narašča, mora postati skrb za vsako osebo dolžnost bolj učinkovite »države blaginje«. Ko smo soočeni z napadi na številne sisteme varnosti in na zdravstvene in socialne ustanove po Evropi, pri čemer so te pridobitve poimenovane z »birokratskim etatizmom«, moramo reagirati tako, kot to zasluži ideološko opredeljeno neznanje.

Četrtrič, problemi varstva človekovega okolja ne smejo ostajati zunaj vpliva tistih, ki so najbolj izpostavljeni nevarnosti uničenja. V nasprotju s splošnim tonom javne razprave in s podobo, ki jo ponujajo podatki o volilnih rezultatih, da tisti ljudje, ki so najbolj izpostavljeni nevarnosti zastrupitve, oglušujočih decibelov in prahu, ki uničuje pljuča, niso predvsem študentje in bohemi akademskega porekla, temveč proizvajalci in prebivalci s smogom zasičenih središč industrijskega kapitalizma. Delavsko gibanje nima razlogov, da bi na vrat na nos sprejelo puritansko opcijo ekologistov. Mora pa resno preučiti probleme zaščite človekovega okolja. Ko jih opazujemo z gledišča delavskega razreda, moramo te probleme razumeti kot podaljške in razširitev bistvenih preokupacij klasičnega delavskega gibanja, katerih ena je tudi zaščita pri delu, ali kakor jo imenujejo Nemci in Švedi – *Arbeitschutz* (dobesedno zaščita delavca).

Splošna možnost iskanja sreče

Nismo navajali socialističnega programa, temveč spisek nalog na področju uvajanja socialističnega odpora. Glavni razlog tiči v tem, da sklepna leta XX. stoletja verjetno ne bodo postavila na dnevni red socialistične preobrazbe katere od razvitih kapitalističnih držav, celo ne San Marina, kjer obstaja leva večina. Mnogo verjetneje je, da bodo sile humanosti, demokracije, solidarnosti, razuma in socializma popolnoma

zaposlene z agresivnimi napadi na pravice delavskih organizacij, na polno zaposlenost, na socialno varnost, na pravice žensk-delavk, na temeljne pravice večine prebivalcev tretjega sveta, da bodo zaposlene z nevarnostmi nadaljnje eskalacije v oboroževanju, kot tudi s pogubnimi posledicami vse večjega zanemarjanja ekoloških parametrov človeške eksistence.

Kljub temu je moč iskati vizijo drugačne prihodnosti. Ta tekst se približuje skrajnim mejam, ki so jih določili uredniki, zato se vsiljujeta kratkost in nedorečenost.

Treba se je bojevati proti puritanski težnji v ekološkem gibanju in v levi tradiciji. Čeprav tu pogosto odkrivamo trdno moralno stališče, vendarle – prav tako pogosto – začutimo tudi avtoritarni smrad. Povojna izkušnja postrevolucionarnih družb je pokazala, da se lahko restrikcije potrošniških navad širokih slojev prebivalstva, zanemarjanje ali zaustavljanja potrošniške tehnologije uresniči le ob pomoči represivnih metod, ki se jim nenehno izogibamo, razen tega pa še ob pomoči črne borze, kriminala in s poskusi prebegov v države, kjer je potrošnja neovirana. Drugič, puritanizem zelo rad opazuje vsakdanje življenje ljudi, včasih pa tudi človeško življenje nasploh, z instrumentalističnega gledišča – kot nekaj, kar je potrebno zadrževati in disciplinirati zavoljo nekakšnih velikih ciljev. Nekoč je bilo to božje cesarstvo, pozneje je to vlogo prevzela republika revolucije, v novejšem času pa družba ravnotežja ničelne rasti.

V primerjavi z mračnim asketizmom puritanske tradicije, tako mojstrsko prikazane na številnih slikah umetnikov nizozemske zlate dobe (resnobni zborovalci, ogrnjeni v črne plašče), lahko v tekstu Ameriške deklaracije o neodvisnosti Thomasa Jeffersona še vedno najdemo lepoto svetlobe in humanosti: »Za očitno resnico imamo, da so vsi ljudje ustvarjeni kot enaki, da jim je stvarnik dal neodtujljive pravice, med drugimi pravico do življenja, svobode in iskanja sreče«.

V praksi liberalizma, ne le v ZDA, so bile te pravice pogosto odtujene večini človeškega rodu. Vendar pa to ni dokaz, da je bil liberalizem napačen, ampak le dokaz, da ni bil sposoben uresničiti proklamiranih načel. Noben političen projekt ne more ljudem obljubiti sreče. Obstaja eksistencialna razsežnost človeškega življenja, ki je ni mogoče zvesti na družbene dogovore. Res bi lahko bistvo socializma in marksističnega komunizma rezimirali tako: tako eden kot drugi se zavzemata in borita za osvoboditev človeka, da bi vsem ljudem omogočila življenje in svobodo, kot tudi možnost iskanja sreče.

Vizija socializma je kolektivno solidarna organizacija svetovnega gospodarstva, ki bi onemogočila lakoto in prezgodnje umiranje po svetu. To pomeni pravico vsakogar – ki to želi – da sodeluje v gospodarskem življenju družbe – namesto, da je obsojen na marginalizacijo in nezaposlenost. To pomeni skrb za ljudi v primeru bolezni, nemoči ali revščine. To pomeni skrb za človekovo okolje, v čemer lahko najdemo srečo za vse nas. To bi moralo pomeniti javno lastnino nad glavnimi naravnimi bogastvi človeštva in nad produkcijskimi sredstvi, ob hkratnih širokih možnostih za

kreativnost posameznikov in majhnih skupin (tega cilja pa ni mogoče doseči z zatiranjem, izkoriščanjem, marginalizacijo ali revščino ljudi, katerih ustvarjalnost ni pridobitniška, ali tistih, za katere ni potrebno, da bi bili posebej ustvarjalni).³⁸

Elementarno človeško bistvo socializma ni nič drugega kot to, da se vsakemu živemu bitju tega planeta zagotovi ekonomske, socialne, politične možnosti za iskanje sreče. Nič več, ali nič manj kot to.

Z obrazom proti vetru

Malo verjetno je, da bo v naslednjem desetletju (ali v naslednjih desetletjih) veter zgodovine napenjal jadra socialistov. Vendar pa je mnogim med nami že samo nastavljanje obraza vetru zelo privlačno. Svežina bistri um, budi v nas novo energijo za boje, ki so na obzorju.

³⁸ Na Madžarskem srečamo primer povezovanja javne lastnine in svobodne individualne ustvarjalnosti: podjetja posedajo kompjuterje tistim individualnim novatorjem, ki si izmišljajo kreativne kompjuterske igre, te pa, s posredovanjem državnih podjetij, uspešno izvažajo na Zahod.

ZDRAVKO MLINAR

Sodelujte lokalno, ne nadlegujte globalno!

S širše teoretičnega, sociološkega vidika sem že predstavil svojo razlago, zakaj prihaja do zaostajanja in do krize v našem družbenem razvoju (glej npr.: Protislovja družbenega razvoja: Človek in sistem – Izključevanje in (ali) prežemanje, Naši razgledi, 11. aprila 1986, str. 195–197). Opozoril sem na težnjo, da se celo v kontekstu »samoupravne socialistične družbe« uveljavlja miselnost in praksa, da (naj) se samoupravni subjekti v posameznih okoljih ukvarjajo prvenstveno ali izključno le s svojimi ozko-konkretnimi zadevami. In tako se v praksi pojmuje vsebina neposrednega sodelovanja občanov in neposredne demokracije nasploh. Po drugi strani pa gre za načelna, globalna ali kot se reče »sistemska vprašanja«, ki se zdi, kot da bi bila rezervirana pristojnost centrov političnega odločanja. Pri tem bi poseganje »iz baze«, pa bodisi da gre za posameznike ali skupine, predstavljalo pravzaprav le motnje v velikopotezno zasnovanih programih in akcijah naše »socialistične graditve«.

Kot sem že zapisal, tako vsebina globalno družbenega razvoja pretežno ostaja zunaj obravnave, skrbi in odgovornosti subjektov v mikro-družbenih strukturah in narobe. Ohranja se nekakšen dualizem samoupravljanja (ki se uveljavlja kot nekakšna negativna svoboda, t. j. kot samostojnost z izključevanjem iz širše družbe) in države oz. politike, ki naj bi obvladovala sistem kot celoto (prav tam, str. 195).

Na tem mestu pa bom takšno splošno razlago sedanjih razmer konkretiziral in ilustrativno navezal na primer, ki me že nekaj časa izziva, da bi se nanj odzval s kritičnim zapisom. Gre za uredniško politiko našega osrednjega dnevnega lista Delo. Ob tem naj najprej povem, da ta list nasplošno cenim glede na njegovo dokaj bogato vsebino. Če ga primerjam z dnevniki, kakršni – v veliki večini – izhajajo npr. v ZDA, je Delo na dosti višji ravni. Opozarjam pa na nedoslednost oziroma protislovnost njegove uredniške politike, ki je verjetno izraz uvodoma nakazanega protislovja pri nas nasploh.

Že dalj časa me moti, da Delo kaže precej rezerviran odnos do (možnega) sodelovanja samih bralcev oz. občanov. Že nekaj drobnih zunanjih znakov se zdi, da zadosti prepričljivo kaže, da uredništvo že dalj časa *marginalizira* vlogo in pomen nenaročenih (nekontrolirano nast-

lih?!) prispevkov občanov. Ne glede na pomen posameznih prispevkov bralcev, so vsi obravnavani nekako kot *drugorazredni* v odnosu do tistih, ki jih napišejo profesionalni sodelavci Dela. Uvrščeni so v »poštni predal 29«, znotraj katerega so vsi teksti označeni z manjšimi naslovi, tako da je vsaka obravnava že v naprej postavljena na raven drugotnega in obrobnege. Ne pričakujem sicer, da bodo vsi (potencialno) sodelujoči občani v svojih prispevkih izpostavljali prav bistvena vprašanja za celotno družbo. Vendar pa takšno urednikovanje že à priori izpostavlja in *utrjuje delitev* na dve kategoriji: na pomembni »uradni«, institucionalni del in na nekakšno – bolj ali manj – nadležno, odvečno in nepredvidljivo pisanje, ki ga pač moramo dopuščati toliko, da zadovoljimo načelom demokratičnosti. Edino kar se v okviru »predala 29« pojavlja kot *stik z bralci*, kateri bi morebiti pomislili na to, da bi tudi sami kaj napisali, pa je – *svarilo*. Vsebina tega svarila je v tem, da je »zaradi čedalje večjega zanimanja bralcev za sodelovanje v rubriki PP 29 . . .« uredniški kolegij sklenil, da prispevki načelno ne smejo biti daljši od dveh tipkanih strani itd. Torej *zanimanje bralcev za sodelovanje presega* prostor, ki ga je Delo pripravljeno ponuditi za takšno sodelovanje!.

To je zelo zanimiva situacija, saj sicer kar na celi črti ugotavljamo, da v visoko formaliziranih in institucionaliziranih oblikah sodelovanja občanov prihaja do vse večje pasivizacije: raziskovalci razkrivajo politično apatijo, delegacije se ne sestajajo, številne seje in konference so nesklepčne, razni organi dejansko delujejo nelegalno, evidentirani kandidati se ne potegujejo temveč zavračajo ponujene funkcije itd. V razliko od vsega tega pa imamo tu primer, ko *zanimanje in pripravljenost* občanov za aktivno sodelovanje v reševanju (če pogledamo dejanske prispevke lahko rečemo – ne le ozko osebnih, temveč dejansko) *druženih vprašanj presega vnaprej opredeljene okvire*.

Ne delam si iluzij v tem smislu, kot da bi tu lahko povsem odpravili vsakršno usmerjanje (ki že samo po sebi vključuje tudi elemente omejevanja). Povsem razumljivo se zdi, da mora uredništvo posamezne prispevke zaradi dolgovernosti ipd. *celo krajšati*. Torej, da ne bo nesporazuma, ponavljam: to razumem in sprejemam! Vendar pa je bistvo moje kritike nekaj drugega.

Ob tem, kar sem že navedel, ko Delo opozarja svoje bralce predvsem na omejitve, ne daje pa spodbud ali usmeritev za sodelovanje, me je pred nekaj meseci presenetil *poziv ljubljanske rubrike Dela*. Le-ta pa je izražal bistveno drugačno usmeritev. Pod naslovom »Pokličite nas!« med drugim piše: »Prav gotovo so stvari in dogodki v Ljubljani in njeni bližnji okolici, o katerih bi bilo treba po vašem mnenju pisati, jih komentirati, razložiti.

Ob prebiranju lokalne strani v časniku se vam je najbrž večkrat zazdelo, da novinarjem ni uspelo spoznati prave resnice, prodreti v resnično življenje.

Kaj ko bi nas poklicali in nam sporočili svoje pripombe in predloge. Vaš klic pričakujemo . . .«

Ob vsem tem torej razkrivamo presenetljivo nedoslednost ali pa – če upoštevamo uvodno podano, sociološko razlago – prav značilen primer prevladujoče strategije političnega usmerjanja družbenega razvoja. Ali naše »glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije« uveljavlja takšno uredniško politiko, ki spodbuja člane SZDL, da uveljavljajo svojo »samoupravljalško« vlogo (podajo »svoje pripombe in predloge«) o lokalnih zadevah, medtem ko so globalno družbena vprašanja stvar »višje politike«, morebiti le stvar vodstev družbeno-političnih organizacij? Ali med – recimo stotisoč in več – bralci ne vidi takšnih, ki bi bili zmožni pisati ali pa vsaj opozoriti tudi na globalno-družbene probleme, glede katerih »novinarjem (še) ni uspelo spoznati prave resnice«? Celó na Kosovem takšna rezerviranost ne bi bila primerna; v Sloveniji pa je vendarle že nekaj desetletij od tega, ko smo še odpravljali analfabetizem prebivalstva! Ali je zamisel Dela o sodelovanju bralcev oz. občanov v tem, da naj pišemo predvsem o neustrezni javni razsvetljavi, o odpadajočem ometu, ki ogroža mimoidoče pešce, o nerednem odvozu smeti iz posameznih ulic ipd. In da ne bomo krivični ter izpostavljali le Delo – kakšna je sploh prevladujoča politična usmeritev glede uveljavljanja neposredne demokracije?

Ne gre za to, da bi podcenjevali reševanje drobnih, vsakdanjih vprašanj in vso pohvalo zasluži *ljubljska rubrika* Dela, ker se prizadeva, da bi se »odprla« krajanom in približala njihovem vsakdanjemu življenju. Ravno takšnega odpiranja institucij na vseh področjih imamo premalo. Pa tudi pri nekaterih drugih, celo regionalnih listih sem ugotovil, da se uredništva ne prizadevajo, da bi razširila krog sodelujočih preko okvira njihovih profesionalnih novinarjev, kot da jim tole dodatno zamotava njihovo rutinizirano delovanje.

Moj poudarek je na drugi strani in ga lahko izrazim z vprašanjem: zakaj pa ni podobnih spodbud glede vprašanj, ki npr. zadevajo vzroke zaostajanja v našem družbenem razvoju? Ali zaostajanje v procesu demokratizacije? Zakaj tudi Delo le načelno piše oziroma ponavlja *splošne deklaracije* o potrebi, da bi demokratizirali kadrovsko politiko, obenem pa avtomatično sprejema na znanje in le rutinsko poroča o novih in novih konkretnih kadrovskih rešitvah, ne da bi se – preko svojih rednih sodelavcev ali z vključevanjem širokega kroga članov SZDL – sploh spuščalo v ocenjevanje primernosti le-teh?

Torej po eni strani razbohoteni verbalizem o tem, kako je npr. treba prenehati s prakso, da se kadrovska vprašanja rešujejo v zaprtih krogih. Obenem pa nadaljujemo s prakso, da časniki samo ex post, leporečno potrjujejo in enostransko utemeljujejo prav takšne v ozkem krogu sprejete odločitve. Kot da se ne bi prav v takšnih zaprtih krogih uveljavljali tudi povsem zasebniški interesi (ko je npr. osebna lojalnost vplivnemu posamezniku pomembnejša kot pa (ne)znanje kandidata, čeprav je to v nasprotju z vsemi deklariranimi načeli in čeprav ima lahko dalekosežne negativne posledice, ki gredo konec koncev na račun delavskega razreda).

Razprave, kakršno so npr. sprožili v društvu pisateljev o svojem bodočem predsedniku, še ne poznamo o političnih kandidatih za posamezne funkcije. Kvečjemu bomo v dnevnikih našli njihov portret, v katerem bodo prikazane vse odlike in zasluge. Ob tem pa bodo zamolčali, da gre npr. za človeka, ki za predloženo »odgovorno funkcijo« v republiki ali federaciji dejansko sploh nima potrebnih (ali celo minimalnih) izkušenj, ali pa npr. niti ni še končal svojega študija na področju, na katerem bo usmerjal vse delovanje v državnem merilu in uveljavljal jugoslovanske interese v mednarodnih stikih (torej brez poznavanja stroke, jezikov itd.).

Zakaj ne bi glasila SZDL spodbujala svoje bralce, da bi tudi v takih primerih izražali svoja mnenja? O sedanjem kandidatu za predsednika Zveznega izvršnega sveta npr. v Delu (oz. znotraj SZDL nasploh) nisem zasledil razprav, ki bi presegle okvir formalnega, »forumskega« poročanja. Le »Mladina« in mariborski študentski list »Katedra« sta se drznili tudi kritično pisati o kandidatu (pa še pri tem so, kot poročajo, že prisotne administrativne intervencije). Dostikrat je bilo že ugotovljeno, da v Jugoslaviji in na Balkanu nimamo zavidljive zgodovinske dediščine, kar se tiče demokratske tradicije in politične kulture. Toda ali dejansko (navzlic vsem deklaracijam o samoupravljanju) ne podaljšujemo te prakse tudi še vnaprej?

Pri tem ne gre le za stopnjo odprtosti glasil Socialistične zveze, kakršno je npr. Delo, v odnosu do posameznikov. Gre tudi za redno in sistematično predstavljanje rezultatov oz. spoznanj družboslovnih raziskovanj, ki zadevajo temeljna vprašanja našega družbenega življenja in razvoja. Kljub temu, da je bilo to vprašanje že večkrat zastavljeno in da je prav družboslovje od vseh znanstvenih področij občanom relativno najbližje in najlažje dojemljivo, naš dnevni tisk (čeprav so med posameznimi listi tudi pomembne razlike) še zdaleč ne spremlja naše »družboslovne produkcije«. Brez obotavljanja lahko rečemo, da celo *pretežni del rezultatov* tega znanstveno-raziskovalnega dela, v katerega vlagamo – čeprav še vedno premalo, pa vendarle – znatna materialna sredstva, *ne najde poti v javnost*.

Tudi če vidim v Delu rubriko »Kultura – šolstvo – znanost« (pred sabo imam npr. Delo, petek, 4. 4. 1986, str. 6), le-ta ne negira mojih gornjih ugotovitev oz. ocen. Izredno razvejano družboslovno raziskovanje, ki ga načeloma, tako kot znanost nasploh, celo postavljamo kot izhodišče načrtnega usmerjanja socialističnega razvoja, v Delu ne najde ustreznega prostora. Pojavlja se sicer sem in tja z občasnimi prispevki enega ali drugega (v omenjeni številki in rubriki skoraj celotna stran zavzema le kultura); nimamo pa sistematičnega predstavljanja, kakršno bi – vsaj glede na načelne deklaracije – to področje moralo imeti.

Predstavljanje rezultatov znanstvenega raziskovanja sicer presega okvir naše teme. Vendar pa je značilno, da navzlic vsemu sklicevanju na znanost kot podlagi delovanja vodilnih subjektivnih sil, le-ta vendarle ne najde temu ustreznega prostora v sredstvih množičnega obveščanja.

Čeprav je nenehna kritika političnega voluntarizma postala že utrujajoča, ga takšna praksa dejansko tudi sama podaljšuje in utrjuje. Namesto zблиževanja med konkretnim človekom (njegovimi potrebami, okoljem) in globalno družbo se torej podaljšuje in ohranja delitev na samoupravljanje, ki se ga vsebinsko omejuje in siromaši, ter na globalna »sistemska vprašanja«, ki ostajajo pristojnost odtujenih centrov političnega odločanja. Uredniška politika glasil Socialistične zveze delovnega ljudstva pa je eden od konkretnih dejavnikov, ki pogojujejo to razmerje.

JOŽE TRČEK

Birokracija po naše

Birokracija je vladavina privilegiranega, od množic ločenega uradniškega aparata oz. brezdušno okostenelo uradovanje po predpisih (Verbinc, str. 95).

Orožje birokrata je fin bel papir, svinčnik in jezik, ki je vedno predolg. Birokrat te gleda sovražno iz kupa lesa, dela se, kakor da je samo on glavni in tebe pritisne ob steno. Njegova odlika je, da vsako stanje zakomplicira, da bi s tem dvignil svojo veljavo. Tako je odgovorila študentka višje šole na vprašanje, kaj je birokracija.

Birokracija ogroža razvoj socialističnih odnosov, je opozarjal že Lenin in za njim menda prav vsi, ki so se poglobljali v razvoj socialistične družbe. Odveč bi bilo naštevati tudi, kdo vse od naših vodilnih politikov je opozarjal na nevarnost birokracije, saj je uradno preganjana v vseh dokumentih, ki obravnavajo razvoj družbenih odnosov pri nas, vsi kongresi, plenumi ali seje ZK na republiški in zvezni ravni vedno vključujejo poziv na boj proti birokraciji.

Na birokracijo ne opozarjajo le politiki, ampak tudi drugi, npr. E. Fromm, ki v svojih delih združuje sociologijo, filozofijo in psihologijo; navaja, da lahko vsakdo kdaj pa kdaj opazi kar sadističen impulz uslužbenca, ki točno ob določeni uri zapre okence, čeprav čakajo še trije. Na obrazu mu lahko opazimo droben preblisk zadoščenja, ker so trije čakali zaman. To nam dá slutiti, da bi tak človek v določenih okoliščinah lahko postal tudi sadističen mučitelj ljudi.

Ko vse to prebiramo, poslušamo in doživljamo, se vedno znova vprašujemo, kaj je bistveno gonilo birokracije, zakaj je tako trdoživa in neuničljiva, s čim se hrani, kaj jo vzdržuje, zakaj jo je teže preganjati kakor oboroženega sovražnika. Pojav ima gotovo tudi sociološko psihološke korenine in ne kaže le navad ali nesposobnosti. V sistem družbenih vrednot je vgrajena potreba po socialni moči in slavi, ki jo birokrati

izkazujejo z odnosom do ljudi, kajti birokrat ima vedno določeno moč nad njimi, so od njega odvisni.

Nihče na svetu, niti en sam samcat uradnik ni pripravljen priznati, da je tudi v najmanjši meri birokrat, ob takem namigu se vsakdo upre z vso vehemenco in užaljenostjo; malokatera oznaka človeka toliko osebno prizadene kakor sodba, da nagiblje birokraciji, četudi je najtežje vrste birokrat. Kako se birokracija sama razširja po Parkinsonovem načelu, to študijo pozna skoraj ves svet, prevedena je v mnoge jezike, kar dokazuje, da birokracija ne ogroža le določenih družbenih sistemov, ampak kar vse, morda je razlika le v intenziteti in smereh razvoja.

Na Zahodu uporabljajo pojem birokracija v legalnem pomenu, kar bi pri nas pomenilo administracija v celoti in ne le nekaj družbeno škodljivega, hkrati pa njim pomeni administracijo, državno upravo oziroma vlado.

Nadalje ima termin birokracija eno osrednjih mest v sociologiji, kjer pomeni črno-belo razumevanje družbenih odnosov ali vsiljevanje kriterijev vrednosti na podlagi upoštevanja skrajnosti. Pogosto teoretiki ponazarjajo birokratski odnos z dilemo: si za nas (za našo stvar, idejo) ali pa si proti. V tej dilemi se odraža značilnost birokratskega reda. V družbenem sistemu opredeljujemo birokracijo tudi kot totalitarnost okvirov, ki so določeni z družbeno organizacijo, kjer je koncentrirana moč odločanja v strogi hierarhiji.

Dejansko predstavlja vsaka državnost birokratski sistem – ne glede na vrsto vodenja (vladavine). V vsaki je tudi dovoljena določena kompleksnost (pluralizem) in prav ta kompleksnost je njen bistveni strukturni element, kajti vsaka oblika hkrati kompleksnost omejuje. Stopnja dovoljenega odstopanja v ravnanju posameznika ali skupin glede na določene in sankcionirane norme pa je temeljni regulativ, ki pomeni razmerje v odnosih: hierarhija-avtonomija.

Seveda si brez državnosti ni mogoče zamisliti sodobne družbe, kajti država tudi varuje posameznika pred izjemnimi nasilji in izkoriščanjem ter mu obenem zagotavlja vsaj minimalno socialno varnost in podobno. V okviru državnosti pa se lahko pojavljajo skrajnosti – od prave teroristične totalitarnosti do pomembnih stopenj avtonomije, vendar je v vsaki aktualen problem stopnje ingerence v sistemski birokraciji.

Sicer pa nimamo namena, da bi se poglobljali v sociološke analize našega družbenega sistema: želimo se zaustaviti le pri nekaterih dnevnikih izkušnjah nekakšnih birokratskih izrodov. Žal pa so tudi ti kar precej razširjeni in morda najbolj škodljivi, saj tiščijo za vrat občana takorekoč na vsakem koraku.

Birokracija se povsod skriva za fraze reda in discipline, sleherni birokrat ponavlja – red mora biti, brez discipline ne gre, to je osnova vsakega dela. Birokrat pa najpogosteje zamenjuje organizacijo dela z nekim imaginarnim redom in disciplino, ker ni sposoben uvideti, da je problem skupne uspešnosti predvsem v dobri organizaciji. Kaj hitro lahko

ugotovimo, da je sposoben voditelj pozoren predvsem na organizacijo, o disciplini in redu skoraj ne govori, ker se zaveda, *da sta red in disciplina vključena v dobro organizacijo*, ni pa nujno, da bi vsebovala red in disciplina tudi dobro organizacijo, in v tem je bistvena pomanjkljivost birokracije.

Birokracija ima več izvorov svoje energije ter obenem vrsto pasti, kar vse ni zanemarljivo in zahteva skrbno analitično preučitev, če ji hočemo priti do živega. Hkrati tudi ni podcenjevati določenih uspehov ali prednosti v izjemnih razmerah, npr.:

– birokracija ne dela problemov vodstvu, ker je »vse urejeno po predpisih«, vse je natančno dokumentirano, zloženo, odključano in hitro dosegljivo; nadalje daje videz urejenosti, ker so mize in predali vedno pospravljeni, omare in vrata zaklenjena, telefoni izključeni, luči pogašene, okna zaprta itn.;

– birokracija napolnjuje delovno praznino zlasti tedaj, kadar zaradi slabe organizacije ni pravega dela; zato se delovni rezultati izkazujejo s točno evidenco prihodov na delo ter izhodov z dela, nadalje so vsi programi in poročila oddani v roku (čeprav brez vsebine in jih nihče ne bere in še manj uporablja); vodi se posebna evidenca o zamujanju, razpošiljajo se opozorila o nepospravljenih delovnih prostorih, neugasjenih lučeh, nezaklenjenih omarah itn., s čimer se dejansko preganja nelagodni občutek delovne praznine;

– birokracija prikriva organizacijske nesposobnosti in tudi neznanje. Kadar birokrat ni sposoben obvladati problema, se zateče k obrobni stvarim ter na dolgo in široko poroča o opravljenih pregledih, izdanih opozorilih, posredovanih prijavih in podobno ter na koncu obvezno dostavi refren – imamo preveč dela, premalo delavcev in premalo sredstev. Vrsta uradniških poročil je pripravljena po tem modelu, ogromno bi jih lahko kar šablonizirali ter razposlali birokratom v trajno rabo. Kaj se dejansko dogaja, kakšna problematika terja rešitve in koliko je resnično narejeno, o tem pogosto ne najdemo v poročilih ničesar oprijemljivega, vse ostaja na formalni ravni rudimentarnega reda.

– birokracija trenutno rešuje vprašanja, v kratkem času izkazuje določen rezultat, rekli bi, da dobiva v prvem polčasu, medtem ko v drugem polčasu oziroma v nekoliko daljšem roku vedno izgublja.

Pojav še daleč ni preprost, kar pogosto bomo naleteli na vodilnega delavca, ki sam ni niti v najmanjši meri birokrat, a mu vendarle godi birokracija podrejenih, jo celo podpira. Vzrok je v tem, ker imajo vodilni ljudje vedno veliko problemov, ki jih težko zmagujejo, zato ne želijo novih, radi imajo tistega delavca, ki ima »vse v redu«, ki ne dela novih problemov, ne glede na to, koliko je taka odsotnost problemov začasna in varljiva. Kdor bi pomislil, da je birokracija lahko obvladljiva na katerikoli ravni, je v strašni zmoti. Treba je pomisliti, da predstavlja zgodovinski problem družbenih odnosov, kar dokazuje njeno globoko človeško odvisnost. Da, celo škorci so birokratje, ugotavlja domiselno dnevnik *Delo* (5.

3. 1986 v rubriki *Pa še to*), ker so se vrnilo k nam v hudi zimi v začetku marca in bodo zaradi mraza poginili. Vrnili so se, ker na koledarju piše, da je to čas vračanja škorcev. Žal pa ljudje-birokratje zaradi birokracije ne poginejo, oni ubijajo druge.

Birokracija se pojavlja šele v modernejši družbi in je uradno zavarovana; birokrat dela po predpisih, je zvest čuvar zakonitosti, je torej režimsko lojalen. Če se mu nebirokrat upira, je hitro deležen etikete neloyalnosti oziroma kar nezakonitosti. Kadar nastane konflikt, »instanca« vedno podpre birokrata, in sicer zaradi tega, ker imajo na instanci ponavadi enostranske informacije, ker jih pač dá šef, torej birokrat, kar je glede na hierarhične odnose zaščiteno. Kadar nebirokrat utemeljuje svoje drugačno mnenje, češ da se ni mogoče vedno točno držati napisanega, tako življenjsko opozorilo birokrat na hitro spodbije s frazo o redu in zakonih, ki prepovedujejo, da bi »vsakdo delal po svoje«. Morda za naše razmere ni nepomembno, da je zaradi posebnosti samouprave vsak interni akt dvignjen na raven zakonitosti, kar birokrat s pridom uporablja.

Skoraj ni mogoče uiti »šefovski filozofiji« reda, discipline in zakonitosti, ker če bi nebirokrat hotel utemeljiti drugačno odločitev, bi moral pripraviti cel referat šefu, take možnosti pa nima, ker mu je šef nadrejen in ga noče poslušati.

Birokrat je lahko tudi tisti, ki nima v službi podrejenih, ki ni voditelj, kajti vsi uradniki imajo opraviti z ljudmi in ker so predstavniki zakonitosti, so v nadrejenem položaju. Pogosto govorijo o delu s »strankami«, uporabljajo neumesten izraz, ker gre za ljudi, ki prihajajo k njim z določenimi problemi, ne pa za neko stranko.

Morda bi bilo dobro, če bi vsi ljudje, izmučeni od birokracije, ustanovili svojo stranko ter se organizirano uprli birokratom, žal pa v našem sistemu ni predvideno ustanavljanje posebnih strank niti proti birokratom. Morda bi se dalo ustanoviti poseben SIS.

Kako strahovito težko je ostati nebirokrat, ve vsakdo, kdor je nekoliko dlje v mlinih birokracije, tudi osebnostno močnega človeka po daljšem času zlomi ali pa ga vsaj zamaje v notranji trdnosti, da se vpraša, je morda res z menoj nekaj narobe, ker sem vedno v opoziciji. Tisti, ki se dlje upira birokraciji, si nakoplje na glavo večje probleme, ki jih ne bi bilo, če bi mirno plaval na vodah birokracije. Zaradi konformnega obnašanja do birokracije lahko premaguje občutek slabih delovnih učinkov z opravičilom, da pač dela po navodilih nadrejenih, ki so prvi odgovorni. In tudi v skrajnem primeru obremenjujočega zavedanja, da pravzaprav le »meglo piha in teme brca«, kakor mi je potožil znanec, ki je bil prisiljen delati birokratsko, se lahko postopno rešuje z obrambnimi mehanizmi, človekov organizem sam najde poti racionalizacije, da se razbremeni.

Dosledna odsotnost oziroma trajna opozicija proti birokraciji ima lahko tudi negativne posledice za osebno kariero, kdor ne zmore vsaj v določeni meri biti birokrat oziroma konformist v negativnem pomenu, ne

more postati »šef«, ostal bo navaden delavec, s katerim so vedno težave. Problem birokracije ni zanemarljiv tudi s tega vidika, to je možnosti za napredovanje. Morda smo dolžni mladim povedati, da bo dobil dosledno nekonformističen delavec kvečjemu funkcijo v sindikatu, to je v organizaciji, ki jo žal danes mnogi vodilni pojmujejo kot odlagališče nevšečnih problemov.

Zanimivo je, da birokrat formalno pravni red pogosto dviga na neko obredno raven, poudarja, da je treba predpise »spoštovati«, torej odnos neke simbolične imaginacije, ki izključuje kritičnost.

Bralca najbrže ni treba posebej prepričevati, da ima pisec teh vrstic sam slabe izkušnje z birokracijo. In ker je problem birokracije tudi tematika študijskega programa temeljev filozofije, nas je zanimalo, kako razumejo oziroma doživljajo birokracijo mladi pri nas. Študentom novincem na višji šoli smo dali med drugim seminarsko vprašanje – moje izkušnje z birokracijo. Razen na začetku navedenega odgovora dodajamo še nekaj zanimivih, ki dokazujejo, da mladi vedo, kaj je birokracija in da jim niso potrebne posebne praktične vaje.

Primeri:

1. Z birokracijo sem se srečala že nekajkrat, najbolj me je prizadela letos ob vselitvi v študentski dom. Dobila sem sporočilo, naj se javim ob določeni uri na določenem kraju, a ko sem prišla tja, je že toliko kandidatov čakalo, da smo morali stati celo zunaj na prostem. Čakala sem od 10. ure dopoldan do 15. ure popoldan in ko bi ravno prišla na vrsto, je uradnica sporočila, da je za danes konec; nobena prošnja ni pomagala. Imela sem povratno vozovnico za Mursko Soboto in ker sem morala čakati do naslednjega dne, mi je propadla. Z veliko težavo sem našla privatno prenočišče in se naslednjega dne postavila v vrsto že ob 6. uri zjutraj. Ob 7. uri se je prikazala uradnica, toda vrsta je bila že pred menoj tako dolga, da tudi naslednjega dne nisem prišla na vrsto. Zopet sem našla privatno prenočišče in se napotila tretji dan še bolj zgodaj v študentski center. Šele proti koncu tretjega dne sem končno dobila ključ ter odšla v dodeljeno stavbo, a sem tam zopet čakala tri ure, ker ni bilo hišnika. Skoraj bi omedlela, ko sem videla, kako po nepotrebnem zapravljajo čas s formalnostmi. O tem sem razmišljala, ko sem ostala brez vozne karte za vrnitev domov.

2. Birokracijo srečamo v »pisarnah«, kjer ti zapovedujejo po svoji volji. Nisem Ljubljanka, zato sem prosila za sobo v študentskem domu. Preden sem dobila ključ, sem morala čakati pred vrati pisarne 2 uri, čeprav ni nihče drug čakal. To pa ni bilo edino čakanje, kajti poslali so me drugam, kjer je bilo v vrsti kakih 200 študentov. Čakala sem od 7. ure do 12,30, nakar se je prikazala na vratih birokratka in zakričala, me prav nič ne briga, tudi jaz moram domov, za danes je končano. Naslednje jutro sem bila zopet že ob 7. uri v vrsti, na vrsto pa sem prišla okrog 13. ure. Ničkolikokrat sem pregledala dokumente v strahu, da mi ne bi manjkal

kakšen »papirček«, ker bi v takem primeru zopet takoj letela na konec vrste.

3. Birokrati so ozkosrčni, držijo se predpisov, pri čemer ne pomislijo na človekove potrebe. Ko sem potrebovala dokumentacijo za štipendijo, sem odšla z izpolnjenimi obrazci na urad, a so me tam pošiljali na vse strani, ničesar nisem opravila. Nobeden mi ni znal pomagati, vsi so trdili, da niso pristojni in odšla sem domov brez uspeha. Ker nisem uspela, sem poslala svojega očeta in on sploh ni imel nobenih težav, ker je nastopil energično. Vse potrebne dokumente je takoj dobil.

4. Z birokracijo se danes srečujemo skoraj na vsakem koraku. Prideš na šolo po potrdilo zaradi mesečne vozovnice in moraš čakati ves teden. Na pojasnilo, da mesečne dajo samo do 5. v mesecu, se birokratka razburi, češ da si neolikan, da je pač tak postopek ter da njej ni mar, če boš ostal brez mesečne vozovnice. Ko pa naslednji mesec končno prideš s potrdilom na Integral, pride do ponovnih težav. Ker ni bilo nobenega pri okencu, sem vprašala tovariša, ki je poslušal radio pri sosednjem okencu, če morda »šalter« 8 ne dela, ali naj počakam. Osorno mi je odgovoril, da on ni zadolžen za dajanje informacije s »šalterja 8«, ker dela na »šalterju 7«.

5. Pred kratkim sem imel opraviti z vojaško birokracijo. Pred meseci sem prišel iz vojske in se veselil rednega študija, misleč, da me bo vojska pustila pri miru, toda znenada dobim poziv, naj se javim z opremo (ki je še nisem imel) zaradi 6-dnevnih vojaških vaj. Nemogoče, si mislim, saj imam v tem času izpite in vaje, česar ne morem prestaviti. Odidem v šolo, kjer so mi dali potrdilo z namenom odložitve vaj, ki ga je podpisal dekan, toda vojaški uradnik je hladno rekel, da vojske taka opravičila ne zanimajo. Nisem se mogel sprijazniti in sem prosil, naj mi vaje odložijo, če je mogoče, na čas počitnic. Med pogovorom pride mimo drug uradnik in ugotovi, da prošnja ni pravilno napisana. Ponovno grem v šolo in nazaj, vendar me poučijo, da oni niso pristojni za prošnje, ampak višji organ. Šel sem tja, a so mi zopet prošnjo zavrnil, češ da razlog ni dovolj utemeljen za preložitve vaj. Nekdo pa mi je rekel, da bi mi iz srca rad pomagal, a nima moči, da pa se on na mojem mestu enostavno vaj ne bi udeležil. . . Vaj se res nisem udeležil in sedaj čakam, kakšne bodo posledice.

Opomba: Izbrali smo vzorec 5 odgovorov od skupnega približnega števila 100. Nobenega študenta ni bilo, ki ne bi opisal svojega primera izkušenj z birokracijo. Vprašanje je le, če je to, kar so napisali, še birokracija ali pa že kriminal, saj gre za tisoče izgubljenih ur in milijone denarja iz žepov predvsem socialno šibkih študentov.

Pasti razvoja

(Zbornik ekoloških študij; uredil in uvod vanj napisal Andrej Kirn; izd. založba Komunist, Ljubljana 1985)

V slovenskem jeziku obstoji nekaj knjižnih del s področja družbene problematike ekologije oz. ekološke problematike družbe, ki dokumentirajo spremembe v pojmovanju okolja in družbe kot dveh oddvojenih in neodvisnih področij. V uvodu v zbornik tujih avtorjev o tej problematiki je Andrej Kirn sumiral nekaj najpomembnejših slovenskih spisov: *Ali bomo preživel?* Mohorjeva družba, Celje 1982; *Mira Ružič, Biti ali ne biti*, Prešernova družba, Ljubljana 1982; Avguštin Lah, *Slovenija sedemdesetih let*, Ljubljana, DZS 1977; Avguštin Lah, *Makrosistemi in okolje*, Ljubljana 1973; Franc Avčín, *Človek proti naravi*, Ljubljana, Tehniška založba 1969; Marjan Tepina, *Razsežnosti našega okolja*, Ljubljana 1974; Rachael Carson, *Nema pomlad*, Ljubljana 1972; Stane Čigoj, *Pravica do prijaznega okolja*, Ljubljana, DDU Univerzum 1978; Lorus J. Milne in Margery Milne, *Ravnotežje v naravi*, Ljubljana, DZS 1970; *Zelena knjiga o ogroženosti okolja v Sloveniji*, Prirodoslovno društvo Slovenije, Ljubljana 1972; *Slovenija – naše okolje*, MK 1976; Stane Krašovec, *Preveč ljudi, premalo kruha*, Založba kmečka knjiga 1957; K. Tarman, *Ekologija*, Ljubljana 1977; Meadows, Donella H. idr., *Meje rasti*, Ljubljana, CZ 1974; Hubert Požarnik, *Alternative, poti in stranpoti napredka*, Ljubljana, Krt 1985. Poleg teh je bila objavljena še vrsta člankov v različnih časopisih in revijah, Andrej Kirn pa je lahko kljub temu ugotovil, da prinaša pričujoči zbornik vrsto tekstov, ki obravnavajo teme, katere še niso bile pritegnjene, pa tudi na načine, ki niso običajni. Avtor zbornika si je postavil za nalogo, da nadaljnje slovensko razpravljanje o ekologiji izrecno zaveže dane doseženi stopnji razpravljanja v svetu.

Zbornik je razčlenjen na štiri tematska

področja: zgodovinski viri sodobne ekološke krize; politika, ekologija, ekonomija; teoretske, naravoslovno-tehnične razsežnosti ekologije; družbeno-etična razsežnost strokovne ekološke zavesti. A. Kirn je še posebej podčrtal svoje zadovoljstvo, ker je izdajo zbornika prevzela založba Komunist, čeprav ji Kulturna skupnost ni mogla dati finančne podpore, saj gre za vprašanja o naravi in ne o kulturi. Urednik zbornika je poudaril globoke implikacije, ki jih ima ekološka problematika za programsko platformo in vizijo komunizma, očitno pa tudi za aktualno ravnanje, ob katerem je opozoril, da »do sedaj organizirana aktivnost Zveze komunistov ni bila na višini zgodovinskega ekološkega izziva, čeprav seveda ni mogoče spregledati, da so bili številni posamezniki – komunisti praktično in miselno – teoretsko ekološko angažirani. Določeno priznanje družbeni in idejni pomembnosti ekološke problematike pa je bilo dano s tem, ko je bila v okviru Marksističnega centra CK ZKS pred leti ustanovljena sekcija za preučevanje odnosov med naravo in družbo, žal pa je kasneje nehala obstajati. Zveza komunistov mora uvideti, da ekološki problemi nimajo izolirane naravoslovno-tehničnega značaja, ampak najgloblje zadevajo samo bistvo družbenega razvoja in njegovo socialistično in komunistično vizijo.«

V tem prikazu ne bi bilo na mestu nikarkšno »celovito« naštevanje problematike, ampak je smiselna izpostavitve nekaj ključnih detajlov. Taka je ugotovitev Bertranda Russella, od katere izhaja Jeremy Rifkin v svoji obravnavi problema entropije: »Nenavadno dejstvo je, da je ravno takrat, ko je človek v ulice pričel zares verjeti v znanost, znanstvenik v laboratoriju pričel izgubljati vero vanjo. Ko sem bil mlad, večina fizikov niti najmanj ni dvomila, da nam nudijo fizikalni zakoni resnične informacije glede gibanja teles in da so sestavljeni iz takšnih vrst bitnosti, kot se pojavljajo v fizikovich enačbah.« V našem času pa je postalo v znanosti očitno, da so se predpostavke klasične noveveške fizike, na temelju katerih »smo zaup-

ljivo zgradili naš celotni način organizacije življenja«, zvečine izkazale za napačne ali mogoče prepogobe.

Če je Descartes izhajal iz ločitve na objekt in subjekt in v njej utemeljil možnost merjenja in kvantificiranja, je Heisenberg v dvajsetem stoletju v kvantni teoriji odkril tisto, kar je stoletja prej Hegel zaslutil in spekulativno nakazal v Fenomenologiji duha: da je »objektivno opazovanje atomskih delcev nemogoče, kajti zaradi same njihove narave se vmeša sam akt opazovanja in spremeni objekt opazovanja, namesto da bi ga utrdil in ohranil«. Heisenberg in drugi so opazili, da je natančno merjenje materije – sama osnova klasične fizike – nemogoče, ker je zanj potrebna možnost določiti tako hitrost kot položaj delca v določenem trenutku. Na svojo jezo so spoznali, da je vsakič, ko so opazovali najdrobnejšega od delcev, elektron, njihov akt opazovanja vplival na to, kar so videli. Russell ugotavlja, da je temu tako, »ker lahko vidite elektron le, kadar oddaja svetlobo, svetlobo pa oddaja, kadar preskoči, zaradi česar ga morate pripraviti do tega, da bi ga videli, da gre drugam«. To odkritje so imenovali Heisenbergovo načelo nedoločnosti. Z njim je spodnesel togi determinizem, s katerim so razumeli zakone fizike Descartes, Bacon in Newton.

Vzpostavljeno je bilo paradoksalno stanje, ki smo mu priča danes. Brez znanstvenih metod in pripomočkov na področju jedrske proizvodnje električne energije ni mogoče povedati ničesar odločilnega, ali vsaj ne ob pravem času. Jedrsko sevanje na naše telo je odtegnjeno našemu vidu, sluhu, tipu, okusu in vonju, vsaj tako dolgo, dokler ni rak kot njegova posledica hkrati že načel naše zmožnosti registriranja. Toda znanstveno registriranje je pogosto podrejeno družbenim interesom, ki jih imenujejo parcialni, odtujeni, pristranski itn., ki navajajo mnoge fizike, da v ekonomskih, političnih, socialnih in drugih vprašanih zastopajo stališča, ki so se jim morali že od vsega začetka odpovedati v fiziki: da so fizikalni zakoni nekaj trdnega in neizpodbitnega. To pojmovanje pa edino omogoča opravičevanje gradnje jedrskih elektrarn in napovedovanje njihovega varnega delovanja in spravljenosti jedrskih odpadkov naslednjih dvajset tisoč let.

Toda tudi na drugem koncu znanstvenega rezoniranja, v filozofiji, je situacija zelo za-

pletana. Nedvomno velja za enega največjih Heidegger, ki je že zelo zgodaj izrazil radikalni pesimizem v tehniko, torej tudi tisto, ki ima svojo znanstveno utemeljitev. Zatekanje k tehničnim rešitvam tam, kjer se zastavljajo eksistencialna vprašanja, je po njem upravičeno imenovano obračanje hrbta tem vprašanjem in denuncirano kot elementarna oblika človeškega sprenevedanja. To je bil torej pravočasen odgovor na dilemo sodobne fizike in sploh vsega naravoslovja, ki je izgubilo trdna newtonska tla pod nogami, v času ko se je problem komaj začel zastavljati. Toda izrečen je bil kot definitivna moralna obsodba, da je tehnika kot produkt sodobnega znanstvenega raziskovanja uspeła ustvariti namesto paradiza na vsakem koraku prizore kakor v Dantejevem peklu. Ta moralni prst je bil vzdignjen, kot ga lahko vzdigne nekdo od zunaj, ki je sam brez greha in je zato lahko skrajno neizprosno do vsega, kar vidi. To pa je ravno tista zvišena pozicija, ki se ji je morala ravnokar ena znanost, fizika, odpovedati, da jo je lahko, in v tem je paradoks, zasedla prav ta filozofija. Zato niso bili presenetljivi poskusi, da bi se zdaj odpovedali tudi v tej znanosti takšni poziciji.

V tem je tudi temeljna težava znanosti, kakor jo razodeva svetovna ekološka kriza in ki jo je najbolj jasno formuliral Hans Magnus Enzensberger v tekstu »H kritiki politične ekologije«, ki je tudi uvrščen v zbornik. Ekološki procesi ne potekajo drug ob drugem, temveč v tesni odvisnosti drug od drugega. Gre torej za njihovo kompleksnost, o kateri je Murray Bookchin zapisal: »Ekologe velikokrat vprašajo – ne brez škodoželjnih podtonov – kdaj natančno se bo pravzaprav zgodila ekološka katastrofa na zemlji. Prav tako bi lahko zahtevali od psihiatra, naj natančno napove tisti trenutek, ko bo nevrotik doživel psihotičen pretres, ki mu bo vzel možnosti za komunikacijo. Na to vprašanje bržkone niti v prihodnosti ne bo nikoli mogoče odgovoriti«. Seveda imajo takšna vprašanja neko funkcijo, ki v njih samih ni niti najmanj izrečena, in ki jo je šele treba razjasniti. Namreč, da navajajo vstran od bistvenih vprašanj, da zamašijo tisto področje, na katerim bi se jim sicer bilo mogoče približati.

Predvsem pa namigujejo, kakor da je mogoče reševati ekološke probleme s pozicije neke družbene nevtralnosti. Tudi zanjo je

Enzensberger pokazal, da je fikcija. Imenoval jo je kar razredna nevtralnost. Vsakdanja resnica, in zaradi tega brezpredmetna in neproduktivna, marksizma je, da kapitalistični način produkcije uničuje okolje. Toda kakor je boj za čisto okolje po Enzensbergerju brez dvoma »protikapitalističen«, se vendar izteka v zahtevo po državni intervenciji, ki ustvarja nekaj takega kot industriji čistega okolja, katere profitni interesi se zasedirajo v jedru ekološkega gibanja. Imenuje jih »interesi ekoindustrijskega kompleksa«. Industrijski monopoli si zato (uspešno) prizadevajo, da bi pridobili vpliv na ekološka gibanja. Za Slovenijo in Jugoslavijo še ni znano, da bi bila narejena študija o tem, čeprav bo raziskovanje v prihodnosti neogibno šlo tudi v to smer. Enzensberger navaja ugotovitve MIT, ki je po naročilu Rimskega kluba raziskoval to problematiko v ZDA. Ugotovili so, da so monopoli zastopani tudi v vseh državnih in zasebnih komisijah za varstvo okolja; imajo odločilen vpliv na zakonodajo; veliko znakov pa kaže, da so velika podjetja in vladni uradi spodbudili tudi na videz spontane ekološke pobude in akcije.

Sledi detajlni prikaz vsidranosti industrije in še posebej industrije za varstvo okolja v osrčju ekološkega gibanja v ZDA in Zvezni republiki Nemčiji. Na to je posebej vplival Robert McNamara, ko je bil obrambni minister. Tedaj je naročil vodilnim ljudem v svojem ministrstvu, naj se prek vojaških in strateških nalog lotijo tudi notranjepolitičnih vprašanj. Po njegovem prepričanju je bila v ZDA samo ena vrsta organizacij kvalificirana, da rešuje probleme stanovanjske zidave, zločina, brezposelnosti, vzgoje in varstva okolja: veliki koncerni. Letalska in vesoljska industrija naj bi prav tako preučevali problem onesnaženja okolja, kar je imelo za posledek, da danes dobivata četrtno vsega raziskovalnega proračuna zvezne vlade. Ekoindustrijski kompleks se razlikuje od drugih vej industrije po bajnih stopnjah rasti glede na današnji čas: 20% letno. Veliki kemijski kompleksi, ki sami spadajo med največje onesnaževalce, kot recimo tvrdka Monsanto, se navdušeno zavzemajo za ukrepe za varstvo okolja, saj gradijo tudi ekološke kontrolne sisteme. Tako so, recimo, cene za osebne avtomobile leta 1970 narasle povprečno za 107 dolarjev glede na leto prej, avtomobilske tvrdke pa so zatrpjevale,

da je bil pri zvišanju cen najpomembnejši dejavnik to, da so vgrajevali naprave za razstrupljanje. Neka študija ministrstva za delo pa je pokazala, da stane ena taka naprava le 7,50 dolarja. Razkrilo se je tudi, da je bila za celo vrsto akcij za varstvo okolja in oblik ekološkega protesta, kot npr. Environmental Action v ZDA, vrsta velikih monopolov, ki najbolj pustošijo okolje. Enzensberger je naredil sklep, da ekološke razprave velikokrat izražajo spore med interesi različnih podjetniških frakcij in da se njihovi pobudniki ne zavedajo vselej, za kakšen zastavek gre pri teh akcijah. Vendar pa niso vse pobude zvedljive na servilnost v službi kapitalistov in tej nezvedljivosti je ravno posvečen pričujoči zbornik.

Leo Šešerko

IZTOK SIMONITI

Mednarodne organizacije

Konec leta 1985 je pri založbi Delavska enotnost v Ljubljani izšel priročnik in vodič o mednarodnih organizacijah izpod peresa Iztoka Simonitja. Težko je bilo spregledati izid knjige, saj jo je založba sistematično napovedovala v dnevnem tisku, ob izidu pa je knjiga dobila tudi precej publicitete na televiziji. Nastal je vtis, kot da gre za izjemno delo neprimerljive kvalitete, saj pri drugih strokovnih delih večinoma ne pride do tovrstnega obveščanja javnosti. Niso nam poznani razlogi za to, menimo pa, da bi takšno trženje moralo biti običajen sestavni del vsake založniške politike in tudi slovenske kulturne politike v širšem smislu, vsaj kadar gre za izvirnike v slovenskem jeziku.

Pričujoča knjiga je smelo in obsežno delo, ki ni le prvenec avtorja, temveč je tudi tematski prvenec na slovenskem knjižnem trgu. Avtor je delavec na zunanjepolitičnem področju, trenutno dejaven v Republiškem družbenem svetu za mednarodne odnose, pred tem pa na dolžnostih v Beogradu in v tujini. Širši beroči javnosti je poznan kot recenzent del s področja diplomacije, zuna-

njepolitične memoarske literature, del o Blížnjem Vzhodu idr. Objavljal je v slovenskem in jugoslovanskem tisku in želeli si je, da bo svoje moči posvetil tudi temeljnemu avtorskemu delu s področja mednarodnih odnosov. Če smo zapisali, da gre pri priročniku »Mednarodne organizacije« za tematski prvenec na slovenskem knjižnem trgu, pa to še ne pomeni, da tematika ni že izčrpaneje obdelana v drugih delih (manj na jugoslovanskem in bolj na svetovnem knjižnem trgu).

Naslov knjige Mednarodne organizacije s podnaslovom »priročnik in vodič« in s posvetilom »mi za mir – 40 let OZN« – nas v določeni meri zavaja, saj prinaša delo na 296 straneh tudi druge osnovne podatke.

V uvodu najdemo poleg metodoloških opomb tudi predstavitev razvoja mednarodnih organizacij od prvih začetkov do današnjih dni. Prvi del knjige prinaša osnovne podatke o t. i. »družini Združenih narodov«, dodan pa je tudi spisek jugoslovanskih nosilcev sodelovanja. Drugi del knjige prikazuje mednarodne organizacije širše, razvrščene so po abecednem redu, tretji del pa vsebuje spisek mednarodnih organizacij po področjih. Četrti del je posvečen gibanju neuvršenih, peti pa vsebuje spisek jugoslovanskih zveznih organov in organizacij, ki so zadalženi za sodelovanje s posameznimi mednarodnimi organizacijami. Zadnji del knjige vsebuje indeks mednarodnih vladnih organizacij z datumi njihove ustanovitve.

Osnovno vprašanje, ki se nam zastavi ob tako zasnovanem delu je, komu ali čemu je namenjena predstavitev izbora (saj ne more zajeti vseh) nekdanjih (že odmrlih in nedejavnih) ter sedanjih mednarodnih organizacij. Drugo vprašanje pa sta vendarle obseg in vsebina pričujočega dela. Ali je upravičeno, da v vrsti mednarodnih organizacij vključujemo sicer koristne informacije o sodelovanju Jugoslavije z nekaterimi regionalnimi gospodarskimi organizacijami; prav gotovo pa se postavlja vprašanje, kaj v družbi mednarodnih organizacij počne gibanje neuvršenih. Običajno se v literaturi iz vsebinsko teoretičnih in metodološko praktičnih razlogov ločeno obravnavajo mednarodne nevladne organizacije, v pričujočem delu pa so našteje skupaj. Kljub precej obsežnemu seznamu pa ob ICRC (Mednarodnem komiteju RK) gotovo pogrešamo osnovne podatke o Svetem sedežu in Malteškem viteškem

redu, podatke o organizacijah ekologistov, med katere sodijo (če zanemarimo npr. Greenpeace) prav gotovo organizacija za varstvo Alp CIPRA (katere član je tudi Zveza urbanistov Slovenije) ali pa mednarodna organizacija Alpska skupnost za turistično propagando (katere član je tudi Jugoslavija) – in še bi lahko naštevali. Zdi se, da zajema knjiga štiri različne sklope vprašanj (gibanje neuvršenih, sistem Združenih narodov, mednarodne vladne organizacije in mednarodne nevladne organizacije), ki bi jih kazalo v knjigi obravnavati v ločenih razdelkih. To bi omogočilo tudi poglobljeno in natančnejše obravnavanje posameznih sklopov, s čimer bi lahko temeljito presegli zgolj imensko naštevanje posameznih organizacij.

Avtorju je treba vsekakor izreči priznanje za gotovo mukotrpno zbiranje osnovnih podatkov o posameznih mednarodnih organizacijah in urejanje tako zbranega gradiva; za to se mu tudi more oprostiti kopicca očitkov tiskarskih napak. Kljub temu pa bi takšno delo zahtevalo več skrbnosti tam, kjer gre za vsebinska vprašanja. Tako je npr. od sedmih poglavitnih odborov GS OZN navedenih le šest, v seznamu specializiranih agencij OZN manjka vsaj Mednarodna turistična organizacija (ITO), pomotoma pa sta v seznam vnešeni Mednarodna agencija za atomsko energijo (IAEA) in Splošni sporazum o carinah in trgovini (GATT). Nova Zelandija je britanski dominion, Andora, Taivan in Monako pa so našteje kot suverene države itn. Takšni in podobni spodrsjlaji opozarjajo pri uporabi knjige na skrajno previdnost; to velja seveda za vse enciklopedične priročnike, kjer je treba podatke vedno znova navzkrižno preverjati z drugimi deli. Poleg vprašanja zastarelosti podatkov je to osnovna značilnost in slabost vseh tistih priročnikov, ki se problema ne lotevajo iz vsebinske in problemske plati, temveč ostajajo na formalni deskriptivni ravni. Te ravni pa avtor žal ni presegel niti v tistih sklopih (neuvršenost in sistem Združenih narodov), kjer obravnava posamezna vsebinska vprašanja. Tako se zdi, da bi pri ciljih in načelih Ustanovne listine ZN bilo lahko vsaj omenjeno, da so ta razčlenjena v Deklaraciji 7. načel; pri članstvu bi kazalo najbrž vsaj omeniti status opazovalca, pridruženega članstva, prakso neformalnega sprejemanja, status Južnoafriške republike itn. Skratka, zdi se, da bi bilo

treba več časa posvetiti vsebini dela in ne zgolj njegovi obliki.

Metodološka zasnova oblikovanja takega priročnika pomeni gotovo svojevrstno težavo, ki jo vsebinski pall mall samo stopnjuje. Toda ne glede na vsebino priročnika se postavi vprašanje, katere organizacije prikazati po področjih, katere (in tudi zakaj) pa po datumu ustanovitve ipd. Odgovor je najbrže odvisen od tega, kaj hočemo z informacijo povedati in v tē smislu spiski niso vedno konkluzivni. Abecedno naštevanje mednarodnih organizacij je vprašljivo ne le zaradi nedosledne rabe abecede, temveč predvsem zaradi poljubnih prevodov v slovenščino, ki so sicer bolj ali manj posrečeni, toda vedno stvar presoje avtorja. Te težave se je pisec gotovo zavedal in se je zato pri naših zveznih organih, naštevanju organizacij po področjih in pri Združenih narodih abecedi popolnoma odpovedal, kar seveda terja od uporabnika priročnika dodatne umske sposobnosti.

Poseben problem v pričujočem delu so kratice, ki bi gotovo zaslužile več pozornosti. Pri tem ne mislimo na to, da niso dosledno uporabljene (npr. za Mednarodni monetarni sklad se uporablja FUND in IMF), temveč bi bil koristen seznam kratic v različnih jezikih, vsaj za najpomembnejše organizacije; naš bralec se namreč srečuje s strokovno literaturo v različnih jezikih, kjer se uporabljajo najbolj znane kratice v vsakem jeziku različno. Prav tako bi si bilo želeli malo več doslednosti in natančnosti pri avtorskih okrajšavah (npr. pravilno izpisani Colombo je okrajšan s KL, za Švico pa stoji kratica ZR), kot tudi pri oznakah članic Združenih narodov. Tu je ponekod navedeno formalno ime države s kratico (npr. ZDA, ZSSR) ali brez kratice (npr. Jugoslavija SFR, Albanija SLR); včasih se avtor drži forme (npr. Združeno kraljestvo Velike Britanije in Severne Irske); ali pa vsebine (npr. Barbados – Parlamentarna monarhija); včasih sploh ni oznake (npr. Belize) ali pa je ta neobičajna (Indija – ZDR) itn.

Kljub nekaterim omenjenim pomanjkljivostim bo Simonitijeva knjiga gotovo koristen pripomoček za vse tiste, ki jo bodo uporabljali – tako kot vse priročnike in vodiče – s ščepcem soli in humorja. In kdo naj bi to bili? Kot je v predgovoru zapisal dr. Marko Vrhunc, predsednik Republiškega družbenega sveta za mednarodne odnose, je tak priročnik nujno potreben vsakemu de-

lavcu, vsaki družbenopolitični organizaciji in skupnosti ter številnim drugim ustanovam. Dodajmo k temu, da je namenjen tudi kritičnemu bralcu, ki se bo zavedal vseh pomanjkljivosti, pa tudi prednosti takega dela. Trud in delo, vložena v to področje, sta gotovo izjemna, ne glede na to, da je zamujena še ena priložnost, da bi prišli do bolj poglobljene študije o mednarodnih organizacijah, četudi zgolj z vidika enega samega segmenta. Upajmo, da bo priročnik vzpodbudil pisanje temeljnejših del s tega področja, s tem pa bi bil namen Simonitijeve knjige gotovo dosežen. K temu bi pripomogel tudi seznam knjig in člankov o tem področju, natisnjenih v Jugoslaviji, ki ga pa v knjigi ni zaslediti. Toda: slovenska znanost o mednarodnih odnosih je še v povojih in prvi pogoj njenega napredka so tudi takšna infrastrukturna dela.

Bojko Bučar

VOJIN DIMITRIJEVIĆ

Strahovlada

(Ogled o ljudskim pravima i državnom terorizmu. – Beograd, Izdavačka radna organizacija »Rad«, 234 str.)

Teorija države je obvezen predmet pri pouku na vseh jugoslovanskih pravnih fakultetah. Vendar se jugoslovanski teoretiki niso v zadostni meri ukvarjali z vprašanji, povezanimi z državo. Če izvzamemo učbenike, ki so nastali predvsem za potrebe pouka na teh fakultetah, je bilo objavljenih le nekaj študij, ki se sistematično ukvarjajo z vprašanji teorije in prakse sodobne države. To je svojevrsten paradoks, kajti vloga države ni zanemarljiva niti v socializmu; še več, ravno 20. stoletje je pokazalo, da se zastavljajo zelo resna vprašanja, med katerimi je najbolj resno izraženo v tendenci države, da uveljavi univerzalen nadzor nad prebivalstvom s pravno nedovoljenimi metodami. V praksi niza držav dobiva ta nadzor obeležje terorja.

S problemom državnega terorja se ukvarja profesor beogradske Pravne fakultete Vojin Dimitrijević v svoji najnovejši študiji

Strahovlada. Avtorjevo prizadevanje, da bi definiral, opisal in klasificiral najpogostejše oblike terorja moderne države, je treba upoštevati iz dveh razlogov: kot znanstveni prispevek k raziskovanju pojava, ki ima velik pomen za družbo in za vse posameznike, ki jo tvorijo, vendar pa tudi kot metodični postopek z namenom, da bi ločil legalne in družbeno neizogibne funkcije države od njihovih izkrivljanj. Avtor se ni opredelil za predmet raziskovanja, da bi anarhistično negiral državo, temveč s stališča racionalnega upravljanja z družbo in nadaljnega razvoja politične skupnosti ki je resno motena ne le z diktatorskimi »režimi«, temveč tudi z novimi metodami legalnih državnih aparatov v deželah z demokratično državno ureditvijo.

Študija *Strahovlada* je razdeljena na tri dele: krajši uvodni del »Vladanje i zastrašivanje« (str. 9–43) in na dva daljša dela »I. Ugrožavanje osnovnih ljudskih prava« (str. 45–104) in »II. Teror« (str. 105–213). Na koncu študije je bibliografija (str. 215–219) izbrane tuje in domače literature, med katero je nekaj tematskih števil tujih in domačih revij, ki so v celoti posvečene problematiki državnega terorja, bodisi da so objavljene teksti več avtorjev bodisi poročila z znanstvenih srečanj.

Avtor ni obremenil te študije z odvečnim dokaznim gradivom, toda dokazi, ki jih navaja, so resnični, točni; najdemo jih v danes obstoječih *ustavnih* ureditvah in so deloma v svoji resničnosti grozni. Problem terorja, ki ga izvaja država, najbolj poklicana, da v imenu načela legitimnosti štiti zakonitost in pravno varnost državljanov, ni prvenstveno teoretske narave, temveč praktične, ker se najbolj neposredno nanaša na pravne dobrine vseh ali mnogih državljanov – na njihovo življenje, svobodo, pravico do intimne sfere kot tudi na temeljne politične svoboščine in pravice. Zaradi tega je razumljivo avtorjevo prizadevanje, da bi poudaril pomembnost teh dobrin, in njegova želja, da bi prikazal obstoječe neskladje med normativnim in dejanskim v praksi mnogih držav. Posledica te želje so tu in tam vehementne izjave in besede, ki v drugem kontekstu in ob drugih vprašanjih ne bi bile sprejemljive v znanstveni raziskavi. Toda ko se razpravlja o *dejanski nemoči* svetovnega javnega mnenja in Organizacije združenih narodov, da bi s političnimi pritiski in pravnimi akti vplivala na vlade, da bi le-te nehale z mučenjem in

ubijanjem številnih državljanov obeh spolov in skoraj vseh starosti, vključno z mladoletniki in zelo starimi osebami, je težko ostati nepristranski analitik in pisati v skladu z načelom *sine irae et studio*.

Avtor je načel vprašanje suverenosti moderne države. To vprašanje je trajno in vselej aktualno, danes pa se zdi, da je njegovo pojmovanje v mnogih pravnih razlagah ostalo v mejah fevdalnega prava, medtem ko so sredstva mučenja in represije prepričljiv proizvod elektronske dobe. Študija Vojina Dimitrijevića je – kot z rdečo nitjo – prežeta z eno idejo – zaskrbljenostjo pred vse večjim intervencionizmom državnega aparata, ki vse bolj raste, hkrati pa je težko uzreti družbene instrumente za zatiranje in omejevanje te moči. To je zaskrbljenost človeka in pravnika, utemeljena ne le na raziskovalčevi dolžnosti, da sporoči resnice o družbi, do katerih je prišel v raziskovanju, temveč tudi na vprašljivost temeljnih etičnih načel in možnosti človeške eksistence v nekaterih državah.

Dvajseto stoletje je ob ekonomskem in tehnološkem napredku prineslo novo nesvobodo in rafinirane metode mučenja. Mnoga, po osnovnem namenu koristna odkritja, so zlorabljena za mučenje in izsiljevanja priznanj v preiskovalnem postopku. Avtor je začel svojo obravnavo o terorju s tole ugotovitvijo: »Malo je tistih, ki ne mislijo, da je dvajseto stoletje – poleg dosežkov, ki jih nedvomno lahko označimo kot napredek – bilo in ostalo zaznamovano s težkimi padci v nečlovečnost, surovost in nesvobodo« (str. 9.). Ta splošna ugotovitev je konkretizirana na več primerih. Iz vseh primerov, navedenih v študiji, lahko izpeljemo en sklep: terorizem države vselej in brez izjeme pripelje do ekonomske neracionalnosti, zanemarjenja in pustošenja naravnih resursov, primitivnega ropanja delovne sile, kar nujno vodi k ekonomskemu zaostajanju dežele, pravna negotovost, pregoni znanstvenikov in umetnikov pa vodijo h kulturni marginalizaciji celotne družbe.

Metoda terorja ni fizična prisila, ki je neekonomična, temveč grožnja: »Z grožnjo postavimo v podobo zla tistega, ki se ne obnaša tako, kot to od njega pričakuje grozivec« (str. 17). Grožnje vsebujejo kazensko-pravne norme, toda v uspešnih kazensko-pravnih sistemih se odloki v večini primerov spoštujejo, izrekanje in izvrševanje kazni pa

je redko. Sistem zastraševanja, vključno z vprašanjem splošne prevencije, ima tako privržence kot kritike. Da bi raziskali značilnosti teroristične države, je nujno ugotoviti, ali je zastraševanje v demokraciji le kvantitativno različno glede na avtoritarno državo, ali pa obstajajo tudi kvalitativne razlike, ki jih vsebujejo taki instrumenti, ki bodo v vseh situacijah in družbenih procesih ohranili demokratično ureditev? Drugače povedano, če v hipotetičnih okoliščinah lahko v vsaki državni ureditvi začnejo delovati totalitarne sile in paradržavni organi, kakšna je potem razlika med demokracijo in terorjem? Ta vprašanja implicirajo primeri, ki jih navaja avtor – s preходом od demokratične državne ureditve k terorju. Vprašanja niso abstraktna, temveč se nanašajo na prakso, v kateri tudi kratkotrajna vladavina terorja prinaša težke posledice, saj niso zavrle le vse demokratične sile in dejavnosti, temveč se izgublja tudi pojem demokracije, družbene solidarnosti; lahko so drastično motena celo najbolj intimna čustva: »V zakonodaje totalitarnih držav je zelo pogosto vnešena obveznost denunciacije zakonskega tovariša in najbližjih družinskih članov ne le tedaj, ko gre za dejanske akcije proti režimu, temveč tudi ko gre za kritične izjave o režimu. Za visoko moralne ljudi in tudi za veliko število tistih, ki so le tradicionalno navezani na družino, ne more biti nikakršna sankcija slabša kot očitek vesti zaradi spodbijanja ene od najosnovnejših človeških zvez« (str. 19).

Racionalni kazenski sistem je omejen na sankcije proti konkretnim storilcem in proti konkretnim izvršenim kaznivim dejanjem, teroristični sistem pa kaznuje tudi zaradi postopkov, ki niso inkriminirani (kršitev osnovnega načela *nullum crimen sine lege*), pogosto pa uvaja tudi retroaktivno uporabo kazni (kršitev načela *nulla poena sine lege*). V sodobnih državah so zlorabe in izigravanja osnovnih človekovih pravic tako pogosta in množična, da se zdi maščevalni teror nad prizadetimi skupinami in posamezniki normalen in naraven pojav. Toda ob opisu mehanizmov delovanja teroristične države in paradržavnih organizacij se zastavlja vprašanje – ali obstaja rešitev za socialno apatijo, odtujenost in sprejemanje vseh ukrepov takih oblasti s strani prebivalstva? Iz navedenih primerov opazimo dve manjšini – eno, ki prevzema vlogo maščevalca-terorista, in

drugo, ki emigrira iz dežele v tuje države in si poskuša rešiti vsaj življenje, če že ne politični vpliv in položaje, ki jih je imela prej. Dejstvo, da take osebe praviloma izgubijo državljanstvo, povzroči, da je usoda teh ljudi brez domovine zelo težka. Razen tega pa vidnejši pripadniki opozicije niso varni niti v emigraciji, saj je znana praksa nekaterih latinskoameriških vlad, da pošiljajo plačane morilce v druge dežele in postopno likvidirajo svoje nasprotnike. To ima tudi preventivni cilj, da bi onemogočili, da bi sredstva informiranja v demokratičnih družbenih ureditvah preko njih prišla do informacij o mučenjih v državah, s katerimi imajo vlade teh dežel sicer redne diplomatske odnose. Večina prebivalstva ostane in pasivno čaka na nasilno smrt – to smrt poskuša čimdlje odložiti. Moč teroristične države je taka, da odvzame ljudem dostojanstvo, imovino, politične pravice, sorodnike in prijatelje, da odvzame smisel življenju in celo kakršnikoli obliki odpora.

Pojem terorja je zgodovinsko nastal in se veže na francosko revolucijo. Pojavljal pa se je tudi v novejših revolucijah, vključno z oktobrsko revolucijo in državljansko vojno. Toda kot permanentna oblika vladanja, pravno legitimna z ustreznimi zakonodajo, se je oblikoval šele v zadnjih petdesetih letih. Vojin Dimitrijevič je še posebej obravnaval povezavo med državnim terorjem in naravnim pravom. Precej pozornosti je posvetil nemškemu pravosodju in njegovemu prispevku k ohranitvi oblasti nacistov. Vidni nemški pravniki so bili obsojeni na primerne kazni na enem od poznejših nürnberških sojenj, kar pa se ni zgodilo z večino tiranov iz Latinske Amerike in Afrike v obdobju od II. svetovne vojne do danes. Avtor meni, da je tisto, kar poleg pravne negotovosti »... najbolj demoralizira in kar pravo spreminja v kup praznih besed, to, da si pisano in dejansko pravo sploh nista podobna. Na primer, v zdajšnjem Paragvaju, v katerem od leta 1954 neomejeno vlada vedno znova »izvoljen« diktator Alfredo Stroessner obstajajo tako ustava kot zakoni, vendar le-ti dejansko ne veljajo. V tej deželi je nastal tudi pojem za dejanske razmere: izraža ga beseda, vzeta iz lokalnega indijanskega jezika Gvarani. Ta izraz, *mbarete*, pomeni v prevodu »moč nad drugimi«.

»Po nepisanem *mbareteju* se ve, kaj lahko stori glede na drugega, ne glede, kaj piše v

pravnih predpisih, kaj kdo sme in česa ne sme navzlic sodišču in policiji« (str. 33). Prepričljivi so tudi argumenti, s katerimi se dokazujejo značilnosti teroristične državne vladavine – manipulacija in zastraševanje, opisi ukrepov, ki pripeljejo do nenehnega nedoločnega strahu (anksioznosti) in doživljanja »države kot more«. V pravno-filozofskem smislu je teroristična država neuspela država, neekonomična in draga, kar se ne kaže le na notranjem področju, temveč tudi v mednarodnih odnosih. Toda, kot ugotavlja avtor, zaostreni odnosi med blokoma so naklonjeni ohranitvi takih držav, ker lahko vedno računajo na podporo velike sile, če so v njeni interesni sferi, kar pa bistveno zmanjšuje učinkovitost mednarodnih organizacij. To je slaba uteha tudi za žrtve, ki v mukah umirajo v zaporih ali pa jih ubijajo v skritih pragozdovih in na drugih težko dostopnih krajih, daleč od naselij. Teroristični režimi ne uporabljajo več metod odkritega propagiranja rasističnega programa, kot je to delal Tretji Reich. Toda zaostreni odnosi med velesilama jim pomagajo, da v praksi manj drastično in bolj licemerno izvršujejo politiko terorja, vključno z genocidom.

Avtor študije *Strahovlada* se ne zavzema za odpravo države, ker je množica njenih političnih, pravnih in organizacijskih funkcij in prerogativov preveč zapletena, da bi jo v kratkem času lahko prenesli na druge družbene organizacije. Vendar se po branju tega dela nujno zastavlja vprašanje: kaj je danes zdrava družba? Odgovor, očitno, ni tako preprost, kajti številna ekonomska in politična protislovja, ki vodijo do konfliktov, predstavljajo stalno in za sedaj neodstranljivo motnjo pri stabilnejšem in vidnejšem na-

predku velikega števila obstoječih držav. Možnost termonuklearne vojne in splošnega uničenja vseh materialnih dobrin in naravnih resursov prinaša občutek frustracije, omalovaževanja družbenega in političnega angažiranja posameznika. Visoko razvite dežele, ki nosijo breme največje objektivne odgovornosti za razvoj človeštva, ne skrivajo resnice o naraščajočem družbenem pesimizmu. Nevarnejša oblika družbene regresije kot drakonski ukrepi državnih organov je avtoritarno obnašanje državljanov, ki lahko izvira iz takih kriz, kajti državljani niso pripravljene sprejeti nujne stopnje omejitve osebne svobode, pač pa tudi poniževati in sadistično preganjati tiste posameznike, katerim je še do nekaterih družbenih vrednot. Takih primerov je bilo v 20. stoletju že precej.

Študija *Strahovlada* Vojina Dimitrijeviča je nastala in bila objavljena pri nas, kar se nam zdi upravičeno in pomembno vsaj iz dveh razlogov: 1. zaradi nujnosti krepitve demokratične procedure na vseh ravneh in v vseh institucijah naše družbe, v kateri se ohranjajo še močne tradicije avtoritarnosti, 2. tortura in genocid, opravljena na ozemlju Jugoslavije med II. svetovno vojno, nista bila le dejanji okupatorjev, temveč tudi del državljanjske vojne. Ta študija naj služi kot opomin v času, ko zgodovinske posledice vseh vrst genocida še niso odpravljene iz jugoslovanske družbe. Na koncu te obravnave bi poudarili, da ne želimo dajati končne ocene delu, ki je bilo temu okolju potrebno in ki je odprlo vrsto pomembnih vprašanj. Študija zasluži širšo in podrobnejšo javno razpravo s širšim krogom udeležencev.

Dubravka Stajić

Marksistička misao (Beograd) št. 2/1986

Glavna tema: Kritika političnega sistema (razpravo so organizirali: MC CK ZK Srbije, Zveza združenj za politične vede Jugoslavije in Združenje za politične vede Srbije); *Članki, razprave:* PREDRAG VRANICKI: Marksistična filozofija – o čem je beseda?; BRANKO PETRANOVIĆ: Publiciranje del Josipa Broza Tita za obdobje 1945–1955; *Raziskovanja:* SAVA ŽIVANOV: gospodarska reforma v Sovjetski zvezi; *Albansko vprašanje v novejši zgodovini (III):* SRETEN DRAŠKOVIĆ: Tekmovanje Avstro-Ogrske in Italije v Albaniji konec 19. in v začetku 20. stoletja; DUŠKO TOPALOVIC: Geopolitični vidiki jugoslovansko-albanskih odnosov; GORDAN RANITOVIC: Gospodarski razvoj Albanije; *Eseji:* DRAGOLJUB DRAGIŠIĆ: ekonomski dejavniki mednarodnih odnosov; MIRO LJUB JEVTIĆ: Islamska tradicija in neuvrščenost; *Dogajanja:* ČEDO NEDELJKOVIĆ: Kakšno srednjo šolo hočemo? MARINA ŠJAKOVIĆ-BLAGOJEVIĆ: Etnični vidiki migracije v Jugoslaviji; *Prevod:* MICHAEL HARRINGTON: Marksizem in etika; *Pogledi in prikazi.*

Kulturni radnik (Zagreb) št. 1/1986

Uvodnik: VOJMRIR FRANIČEVIĆ: Jugoslovanski socializem pred procesi svetovne krize; *Jezikovna politika v večnacionalnih skupnostih:* DUBRAVKO ŠKILJAN: Prolegomena naši jezikovni politiki; RANKO BUGARSKI: Pogled na jezikovno politiko in jezikovno planiranje v Jugoslaviji; AVGUST KOVAČEC: Jeziki narodnosti in etničnih skupin v Jugoslaviji; M. ANDRIJAŠEVIĆ, V. ERDELJAC; M. PUPOVAC: Jezikovna politika v Jugoslaviji; VJEKOSLAV ČOSIĆ: Jezikovna situacija v Quebecu; DORA MAČEK: Jezikovna situacija v

Veliki Britaniji; MARIN ANDRIJAŠEVIĆ: Sociolingvistične razmere v Belgiji; ZDRAVKO MATIŠIĆ: Jezik in politika v Indiji; ŽELIMIR BRALA: Jezikovna politika in jezikovno planiranje v Angoli; *Filozofija jezika:* UMBERTO ECO: Semiotika in filozofija jezika (ogledala); *Ideje, pogledi, mnenja.*

Naše teme (Zagreb) št. 10–12/1985

Družbena lastnina: DAVOR RODIN: ideološki, politični in pravni okviri zasebne, državne in družbene lastnine; EVGEN PUSIĆ: Razvoj prava v razvoju samoupravne socialistične družbe; IVAN PADJEN: Kritika politekonomskega in meščanskopravnega pojmovanja lastnine; JAKŠA BARBIĆ: Družbena lastnina in poslovna praksa; JOSIP PANDURIĆ: Ob razpravah o družbeni lastnini; MATKO MEŠTROVIĆ: Družbena lastnina in promet med neposrednimi proizvajalci; *Raziskovanje:* BORIS VUŠKOVIĆ, ŽELJKO ROGOŠIĆ, STOJAN OBRADOVIĆ: Gibanje in struktura članstva ZK v velikih mestih; *Okrogla miza:* Dnevi Ante Fiamenga '85: Tehnologija, samoupravljanje in družbeni razvoj; *Filozofija:* VESELIN GOLUBOVIĆ: Jugoslovanska filozofija in kritika stalinizma; PAVO BARIŠIĆ: Dialektični zasnutek praktične filozofije pri Heglu; *Knjiga »Naših tem«:* Kapital in delo v SFRJ (I. Bavčar, S. Kirm, B. Korsika); *Prikazi knjig in revij.*

Marksizam u svetu (Beograd) št. 1–2/1986

MILOŠ NIKOLIĆ: Marksizem v ZDA; CRISTIANO CAMPORESI: Teoretski marksizem v ZDA (1900–1945); CRISTIANO CAMPORESI: Ekonomska interpretacija zgodovine, zgodovinski materializem in dialektični monizem; CRISTIANO

CAMPORESI: socializem kot ideologija in kot videnje sveta: evolucionizem, populizem, pragmatizem; CRISTIANO CAMPORESI: Naturalizem in amerikanizem Johna Deweyja; CRISTIANO CAMPORESI: Sidney Hook: od teoretskega marksizma do »ameriške ideologije«; CRISTIANO CAMPORESI: Metafizika materializma in dilema »ekonomskega dejavnika«; PAUL BUHLE: Marksistična teorija v ZDA; PAUL BUHLE: Marksizem v ZDA: 39 tez; DICK HOWARD: Marksistična dediščina.

Socializem (Beograd) št. 4/1986

Uvodnik: KIRO HADŽI VASILEV: aktualni pomen teoretskih temeljev delovanja in boja Zveze komunistov; *O nacionalizmu danes:* HAMDIA POZDERAC: Družbeno-ekonomski vzroki, razredna narava in oblike izražanja nacionalizma; IVAN PERIĆ: Nacionalizem, njegova navzočnost in delovanje na Hrvaškem; DUŠAN JANJIĆ: Prispevek k razpravi o vzrokih in oblikah izražanja nacionalizma v SR Srbiji; NIJAZ DURAKOVIĆ: Mladi in nacionalizem; LEV KREFT: Nacionalizem in Slovenci; FUAD MUHIĆ: Problemi nacionalizma v SR Bosni in Hercegovini; NIKOLA ČINGO: Nekateri vidiki makedonskega nacionalizma; STIPAN KOPILOVIĆ: Klerikalizem in kleronacionalizem, njuni nosilci in izvori; AZEM VLASI: Nekatero oblike antisocialistične dejavnosti v SAP Kosovo; MARKO ŠPADIJER: Nacionalizem v Črni gori; VOJAN RUS: Perspektive socializma (z ozirom na nacionalno vprašanje); *Pogledi:* DUŠAN IČEVIĆ: Nacionalnost in internacionalnost delavskega razreda; *Prikazi:* ERVIN PERETONER: Vpliv tuje propagande na formiranje (ideologij) naših »srednjih slojev«; ĐORĐE ĐURKOVIĆ: Ustavno sodstvo v družbeno-političnem sistemu

Pogledi (Skopje) št. 2-3/1986

Članki: SLAVKO KULIĆ: Sodobni razvoj tehnologije, njen transfer in vpliv na ekonomski in politični razvoj SFRJ; SAVO KLIMOVSKI: Podružbljanje procesov in odnosov v komuni; OSKAR KOVAČ: Vpli-

vi sodobnih mednarodnih odnosov na ekonomski razvoj Jugoslavije; TAKI FITI: ekspanzija mednarodnega transfera tehnologije prek nakupa in prodaje licenc; SRDŽAN KERIM: Svetovne ekonomske razmere, mednarodni ekonomski odnosi in položaj dežel v razvoju; IVAN ANGELOV: Medsebojna odvisnost med izobraževanjem kadrov in zaposlovanjem ter ekonomskim razvojem in produktivnostjo dela; BORIS BLAŽENSKI: K spremembam struktur gospodarstva v republikah; MIHAIL BELDEDOVSKI: Avangardnost Zveze komunistov v idejno-teoretskem delu; MIRČE TOMOVSKI: Idejno teoretsko delo in boj ZK ter vloga in naloge marksističnih centrov in političnih šol v velikih mestih in industrijskih središčih; SNEŽANA KOVAČEVIĆ: Pogled na »Teden marksističnih razprav«; *Prikazi.*

Gledišta (Beograd) št. 1-2/1986

Raziskovanja: JELICA PETROVIĆ: Mestni neformalni sektor v deželah v razvoju: dinamično podjetništvo ali presežek dela; LJUBINKA KARPOWICZ: Italijansko masonstvo in reško vprašanje (1918-1924); *Dialog o socializmu:* MICHEL BEAUD: Socializem - poskus osvetlitve; HELENA SAŃA: Zgodovina socializma; ERNEST MANDEL: Potrebe in možnosti kritične analize in zgodovina socializma; PIERRE NEVILLE: Zgodovina in znanost v proučevanju socializma; ZORAN VIDAKOVIĆ: Socializem - gibanje in projekt; MICHAEL LÖWY: romantična in marksistična utopija; ROBERT KALIVODA: Nekatero opombe k problemu emancipacije in problemu utopije; JOAKIM HIRŠ: Kriza kapitalizma in nova družbena gibanja; MARCELLO LELLI: Transformacija kolektivnega delavca v tehničnega delavca in kriza dela; WOJTEK LEMENTOWICZ: Problem legitimizacije v socialističnih družbah; PAUL PARIN: Proučevanje »subjektivnega faktorja«; MIHAILO MARKOVIĆ: Teze o radikalni demokraciji; SAMIR AMIN: Opažanja o razvoju kapitalizma v svetu, impulzih delavskega razreda in problematiki prehajanja v socializem; FRANK MINTZ: Samoupravljanje v revolucionarni Španiji; JEAN ZEGLER: Revolucija in legitimizacija; MILOŠ HAJEK: Razvoj teorije in prakse socializma v Argentini; *Pogledi in recenzije.*

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Gorčarja)

II. FILOZOFIJA

- FERRARA Alessandro: A Critique of Habermas Diskursethik. Telos, (1985)64
- HATTIANGADI N. J.: The Realism of Popper and Russell. Philosophy of the Social Science, 15(1985)4
- MODERNA tumačenja Hegela. Tretji program, (1985)III,66 (tematska številka – delno)
- OJZERMAN Teodor II'ič: Empiričeskoe i teoretičeskoe: različje, protivopoložnost', edinstvo. Stat'ja vtoraja. Voprosi filosofii, (1986)1
- ZOTOV Anatolij Fedorovič: Gnoseologija i nekotorye metodologičeskie principy analiza praktiki upravlenija ekonomikoj. Voprosi Filosofii, (1986)2

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

- ALWIN Duane F., Krosnick Jon A.: The Measurement of Values in Surveys: A Comparison of Ratings and Rankings. Public Opinion Quarterly, 49(1985)4
- COLLABORATIVE Research and Social Action. American Behavioral Scientist, 29(1985)2 (tematska številka)

POSEBNE SOCIOLOGIJE

- BUCHANAN Thomas: Commitment and Leisure Behavior: A Theoretical Perspective. Leisure Science, 7(1985)4
- FURSTENBERG Frank F. jr., Winqvist Nord Christine: Parenting Apart: Patterns of Childrearing after Marital Disruption. Journal of Marriage and the Family, 47(1985)4
- HUMAN Dimensions in Wildlife. Leisure Sciences, 7(1985)3 (tematska številka)
- JUGEND in Oesterreich. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, 14(1985)14 (tematska številka)
- KINSHIP and Development. Journal of Comparative Family Studies, 17(1986)2 (tematska številka)
- KRAETKE Stefan: Zwischen Selbsthilfe und Staatsbuero-kratie: neue Wege fuer die kommunale Wohnungspolitik. Hamburg: VSA-Verlag, 1984
- LA JEUNESSE. Modes de vie, travail et emploi, tendances de la recherche. Revue internationale des sciences sociales, 37(1985)4 (tematska številka)
- LEONARD Jonathan S.: The Effect of Unions on the Employment of Blacks, Hispanics, and Women. Industrial and Labor Relations Review, 39(1985)1
- PODKULTURE: Podkulture 1. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1985
- POWER, Action and Belief: New Sociology of Knowledge? London; Boston; Henley: Routledge and Kegan, 1986

- RACISME, antiracisme, e'tranges e'trangers. L'homme et la socie'te' (1985)77-78 (tematska številka)
- SHALPONTOKH Vladimir E.: Two Levels of Public Opinion: The Soviet Case. Public Opinion Quarterly, 49(1985)4
- SOCIAL Support: New Perspectives in theory, Research and Intervention. Part II. Interventions and Policy. Journal of Social Issue, 41(1985)1 (tematska številka)
- SOCIOLINGVISTIC Taxonomies. International Journal of the Sociology of Language, (1986)57 (tematska številka)
- SOCIOLINGVISTICS in Japan. International Journal of the Sociology of Language, (1986)58 (tematska številka)
- STANKOVIĆ Mladen: Sociološko istraživanje turizma. Revija za sociologiju, 15(1985)1-2
- TEACHMAN Jay D., Polonko Karen A.: Timing to the Transition of Parenthood: A Multidimensional Birth-interval Approach. Journal of Marriage and the Family, 47(1985)4

IV. POLITIČNE VEDE – SPLOŠNO

- ENERGIEPOLITIK. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, 15(1986)1 (tematska številka)
- JACOBY Henry: Birokratizacija svijeta. Zagreb: Globus, 1985
- LIBERALIZEM. Zeitschrift fuer Politik, 32(1985)4 (tematska številka)
- PFEFER Jeffrey: Power in Organizations. Boston: Pitman, 1981
- POLITIČKI konservativizem (neofašizem, nova desnica, antikomunizem). Socijalizam, 28(1985)12 (tematska številka)
- RUSMUSSEN Erik: A Periphery Looks at Its Centres: The Case of Danish Political Science. Scandinavian Political Studies, 8(1985)4
- RUS Veljko: Jugoslavensko samoupravljanje – trideset godina kasnije. Revija za sociologiju, 15(1986)1-2
- SCHWEISFURTH Theodor: International Treaties and Third States. Zeitschrift fuer Auslaendisches offentliges Recht und Voelkerrecht, 45(1985)4
- THEISEN Heinz: Ganzheitlichkeit als neue politische Theorie. Neue Politische Literatur, 30(1985)3
- TRAITE de science politique: la science politique, science, sociale, L'ordre politique. Paris: Presses Universitaires de France, 1985
- TRAITE de science politique: les politiques publiques. Paris: Presses Universitaires de France, 1985
- TRAITE de science politique: les regimes politiques contemporains. Paris: Presses Universitaires de France, 1985

TRAITE de science politique: L'action politique. Paris: Presses Universitaires de France, 1985

TRINCIA Francesco Saverio: Marx lettore di Rousseau (1843) Critica marxista, 23(1985)5

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEMI

CHARLOT Jean: La transformation de l'image des parties politiques français. Revue Française de science politique, 36(1986)1

DALTON Russell J.: Political Parties and Political Representation: Party Supporters and Party Elites in Nine Nations. Comparative Political Studies, 18(1985)3

ELECTORAL Systems. European Journal of Political Research 13(1985)4 (tematska številka)

ENTSCHEIDUNGSJAHR 1986/87: Fuer einen Kurswechsel in Alternativen der Opposition. Blaetter fuer deutsche und internationale politik, 31(1986)3 (tematska številka)

FUNKCIONISANJE i pravci daljih promene u samoupravnom interesom organizovanju. (Savetovanje u Novom Sadu 3. i 4. XII 1985. godine). Komuna, 32(1985)11-12 (tematska številka)

FUNKCIONISANJE političkog sistema. Praksa, (1986)1 (tematska številka - delno, str. 107-183)

GRUJIĆ Ratibor: Radnički saveti teorija i praksa. Beograd: Radnička štampa, 1985

IL RUOLO della sinistra in una societa che cambia. Verso il XVII Congresso. Critica Marxista, 24(1986)1 (tematska številka)

ISKUSTVA francuskog socializma. Treći program, (1985)III,66 (tematska številka - delno)

KRIEGER Hubert: »Anti-regierungs-« oder »Klientel the-se«? Wirkungen persoenerlicher Betroffenheit von Arbeitslosigkeit im Rahmen des etablierten Parteispektrums (1980-1985). Politische Vierteljahrsschrift, 26(1985)4

MUTATION des Kapitalismus. Das Argument, 27 (1985)154 (tematska številka)

PINDER John: European Community and nation-state: a case for a neo-federalism? International Affairs, 62(1986)1

PRAVO, samoupravljajnje, samoupravno pravo. Arhiv za pravne i društvene nauke, 41(1985)4 (tematska številka)

RAZVOJ socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Praksa, (1986)1 (tematska številka - delno, str. 11-69)

SIISIÄEINEN Martti: Interest, Voluntary Associations and the Stability of the Political System. Acta Sociologica, 28(1985)4

SOCIJALISTIČKI procesi u zemljama u razvoju. Argumenti, (1984)3-4 (tematska številka)

SOCIJALIZAM: Socijalizam na pragu 21. veka. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985

ZASLAVSKY Victor: Neostalinistička država: društvene klase, etničko pitanje i konsenzus u sovjetskom društvu. Zagreb: Naprijed, 1986

27. KONGRES KP SZ. Voprosy filosofii, (1986)1-2 (tematska številka)

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

GETTY John Archibald: Origins of the Great Purges: the Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938. Cambridge; London; New York etc.: Cambridge University Press, 1985

V. MEDNARODNI ODNOSI

AMIN Samir: Era naserizma. Praksa, (1985)6

GARTHOFF Raymond L.: American-Soviet Relations in Perspective. Political Science Quartely, 100(1985-86) 4

REYNOLDS David: A »special relationship«? American, Britain and the international order since the Second World War. International Affairs, 62(1986)6/1

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

SOCIALDEMOKRACIJA. Marksizam u svetu, 12(1985) 11 (tematska številka)

SPOHN Wilfried: Klassentheorie und Sozialgeschichte. Ein Kritischer Vergleich der klassengeschichtlichen Interpretationen der Arbeiterbewegung durch Edward P. Thompson und Jurgen Kocka. Prokla, 15(1985)4

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

COLLINS Janay, Abel John D.: Activation as News Exposure Predictor. Journalism Quarterly, 62(1985)2

COMPAIN Benjamin M.: The Expanding Base of Media Competition. Journal of Communication, 35(1985)3

FROLOVA T. I.: Obščenie v proizvodstvenno-tvorčeskoj dejatel'nosti žurnalista. Vestnik Moskovskogo Universiteta, (1985)6

HELLMAN Heikki, Soramaeki Martti: Economic Concentration in the Videocassette Industry: A Cultural Comparison. Journal of Communication, 35(1985)3

IZARD Ralph S.: Public Confidence in the News Media. Journalism Quartely, 62(1985)2

TODOROV R., Atanassov K.: Formal Communication in Science: A Model Based on Generalized Nets. Scientometrics, 9(1986)3-4

UN SISTEMA da governare. Mass media democrazia sviluppo. Critica marxista, 23(1985)6 (tematska številka)

VARTANOVA E. L., Kaljadina E. V., Kruglov E. V.: Buržuaznye sredstva massovoj informacii Finlandii, Grecii, Indii v 1984 godu. Vestnik Moskovskogo Universiteta, (1985)6

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO IN ZDRAVSTVO

CHINESE Language Planning: Perspectives from China and Abroad. International Journal of Sociology of Language, (1986)59 (tematska številka)

COMPUTATION Tools for Doing Linguistics. Linguistics, 23(1985)2 (tematska številka)

- DAS GOETHE Heft. Leviathan, 14(1986)1 (tematska številka)
- FEATHERMAN David L., Lerner Richard M.: Ontogenesis and Sociogenesis: Problematics for Theory and Research about Development and Socialization across the Lifespan. *American Sociological Review*, (1985)5
- INTERGROUP Contact. *Journal of Social Issue*, 41(1985)3 (tematska številka)
- MILIĆ Anelka: Porodica i kulturni identitet druge generacije migranata u evropskim zemljama. *Praksa*, (1985)6
- NAUČNO-TEHNOLOŠKA revolucija i društveni razvoj. Treći program, (1985)III,66 (tematska številka – delno)
- PIETILAE Veikko: Wissenschaftstheorie als Kampfeld. *Argument*, 28(1986)155
- POSTMODERNISMUS und Spiritualismus. *Argument*, 28(1986)155 (tematska številka)
- ROBOTIZACIJA in računalništvo v SFRJ. Organizacija in kadri, 18(1985)9–10 (tematska številka)
- TEHNOLOŠKO znanstveni-razvoj. Naše teme, 29(1985)7–9 (tematska številka)
- ZNANSTVENA fantastika in utopija. Treći program, (1985)65 (tematska številka)
- X. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO**
- CARLBERG Michael: Langfristige Grenzen der Staatsverschuldung. Ein Beitrag zur Theorie der optimalen Finanzpolitik. *Jahrbuch fuer sozialwissenschaften*, 36(1985)3
- DELITEV sredstev za osebne dohodke. Organizacija in kadri, 18(1985)7–8 (tematska številka)
- DEŽELJAN Josip: Politička ekonomija i udruživanje rada. *Zagreb: Informator*, 1985
- HORVAT Branko: Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi. *Zagreb: Globus*, 1985
- KULTURNI identitet migranata – problem druge generacije. *Marksistička misao*, (1985)5 (tematska številka delno)
- MARX Karl: Temeljna izdaja: Kritika politične ekonomije 1857/58. *Ljubljana: Delavska enotnost*, 1985
- MILES Ian: The New Post-Industrial State. *Futures*, 17(1985)6
- NOVA tehnološka revolucija i razvoj. *Praksa*, (1985)6 (tematska številka – delno)
- SCHULTZ-Wild Rainer, Koehler Cristoph: Producing New Manufacturing Technology: Manpower Problems and Policies. *Human Systems Management*, 5(1985)3
- SCOTT John: Directors of Industry: the British Corporate Network 1904–1976. *Cambridge: Polity Press*, 1984
- TEHNOLOGIJA, visoka tehnologija in sindikalno gibanje. *Marksizam u svetu*, (1985)12 (tematska številka)
- THOMPSON Harry, Scalpone Russ: Managing the Human Resource in the Factory of the Future. *Human Systems Management*, 5(1985)3
- WESTMAN John: Modern Dependency: A «Crucial Case» Study of Brazilian Government Policy in the Mini-computer Industry. *Studies in Comparative International Development*, 20(1985)2
- YOUTH Employment: a Symposium. *British Journal of Industrial Relations*, 24(1986)1 (tematska številka)
- ŽARKOVIĆ Dragoje: Problemi (ne)ostvarivanja dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, *Praksa* (1985)6

SPLIHAL, dr. Slavko, "Public Opinion" and Controversies in Communicology I, II

Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. XXIII, No. 7-8, p. 634-644

In his article the author analyses the dissenting and complementary aspects of the critical and administrative paradigm in communication, using as an example the research in "public opinion". His analysis is focused on following problems: 1. the relation between Qualitative and quantitative as well as between the theoretical and empirical; 2. goals of opinion research and their (un)determinativeness by empirical methods; 3. Statistical propositions in public opinion research; 4. The relation between actual public opinion (the opinion of public) and the opinion "disclosed" by research; 5. differences between public opinion research in capitalist and socialist countries in regard to its basic functions in these states ('administrative' research or empirical criticism of ideologized consciousness).

UDC 329.055.2(4)

VISKOVIĆ, dr. Nikola, The European New Right

Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. 23, No. 7-8, p. 656-671

In this article (published in this number and the following one), the author analyses the emergence of the European New Right in the early seventies; he denotes it as a cultural and political action performed by smaller groups of intellectuals, particularly in France, Germany and Italy. Particular attention is paid to the French branch of the New Right i.e. its theoretical nucleus in GRECE. Contrary to the New American Right, the West-European movements have no direct or practical aims in political and economic processes, but have a broader and long-term ambition: to create an atmosphere within the cultural and ideological sphere which would lead to a total transformation of the "egalitarian, mass, atomized and decadent society into a new organic community led by aristocracy, which should be according to them most suitable to the nature of the Europeans. The essential characteristics of the "cultural right" are, according to the author: organic conception of society, authoritarianism and elitism, antiracialism and frequently antiintellectualism.

UDC 128

KIRN, dr. Andrej: Death in Philosophical Images

Teorija in praksa, Ljubljana 1986, Vol. XXIII, No. 7-8, p. 736-750

Since ancient times death has been a frequent subject of many myths and discussions in philosophy, art, and science. Death is frequently considered as life gradually changing to death when death itself is still absent or as death changing into another life, when life itself no longer exists. There are two interpretations of man's awareness of death: a) the empirical socio-historical and b) the apriori - intuitive. In European philosophy two fundamental attitudes towards death and immortality have developed: a) the heraclitean, epicurean - democratic and b) the platonic, christian one. The author has shown particular interest for Hegelean, Feuerbachian as well as existentialist conceptions of death. Death can be meaningful or absurd. When absurd, death is accidental, unfortunate, juvenile dolorous and violent. When meaningful it exists in a) the ontological, bio-ecological sense, where death is the price to be paid for the maintenance and promotion of life as a totality, and b) in the socio-ethical sense, as a price to be paid for the preservation of particular values, as for example: liberty, freedom, honesty, comradeship, solidarity, justice, righteousness etc.

SPLICHAL, dr. Slavko, »Javno mnenje« in spori v komunikologiji I, II
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, let. XXIII, št. 7-8, str. 634-644

Članek obravnava razhajanja in dopolnjevanja med kritično in administrativno paradigmo komunikologije in jih podrobneje osvetljuje na primeru raziskovanja »javnega mnenja«. V središču analize so naslednja vprašanja: 1. odnos med kvalitativnim in kvantitativnim ter teoretičnim in empiričnim, 2. cilji mnenjskih raziskav in njihova (ne)določnost z empirično metodo, 3. statistične predpostavke mnenjskih raziskav, 4. odnos med dejanskim javnim mnenjem (mnenjem javnosti) in mnenjem, ki ga »odkrijejo« raziskave, 5. razlike med raziskovnjem javnega mnenja v kapitalizmu in socializmu glede njegove temeljne funkcije (administrativno raziskovanje ali empirična kritika ideologizirane zavesti).

VIŠKOVIČ, dr. Nikola: Evropska nova desnica
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, let. XXIII, št. 7-8, str. 656-671

Avtor v prispevku (objavljenem v tej in naslednji številki) analizira nastanek evropske nove desnice v začetku sedemdesetih let; označi jo kot kulturno-politično akcijo manjših skupin intelektualcev – posebej v Franciji, Nemčiji in Italiji. Največji del prispevka namení francoski veji novodesničarjev oz. njenemu teoretičnemu jedru v združenju GRECE. Za razliko od ameriške nove desnice si zahodnoevropska gibanja ne postavljajo neposrednih oz. praktičnih ciljev v ekonomskih in političnih procesih; imajo pa širše in dolgoročneje ambicije: da prek kulturno-ideološke sfere postopno ustvarjajo duhovno klimo za totalno preobrazbo »egalitarne, masovne, atomizirane in dekadentne družbe v neko novo, organsko skupnost z aristokratskim vodstvom«, ki naj bi ustrezala naravi evropskega človeka. Avtor ugotavlja, da so bistvena obeležja »kulture desnice«: organsko pojmovanje družbe, avtoritarizem in elitizem, antiracionalizem in pogosto tudi antiintelektualizem.

KIRN, dr. Andrej, Filozofske podobe o smrti
Teorija in praksa, Ljubljana 1986, let. XXIII, št. 7-8, str. 736-750

Od davnih mitskih sporočil pa preko religije, filozofije, umetnosti in znanosti človek vodi razgovor o smrti. Razgovor o smrti pogosto poteka tako, da se življenje spreminja v smrt, ko smrti še ni ali pa se smrt spreminja v neko življenje, ko življenja ni več. Obstajata dve razlagi človekovega zavedanja smrti: a) izkustvena družbeno-zgodovinska in b) aprioristično-intuitivna. V evropski filozofski misli pa sta se izoblikovala dva temeljna pogleda glede smrti in nesmrtnosti: a) heraklitski, epikurejsko-demokratski in b) platonski, krščanski. Obsežnejše se je avtor zaustavil pri Heglovem, Feuerbachovem in eksistencialističnem razumevanju smrti. Smrt je lahko smiselna ali nesmiselna. Nesmiselna je slučajna, nesrečna, mladostna bolezenska in nasilna smrt. Smiselnost smrti pa obstaja a) v ontološkem, bio-ekološkem pomenu, kjer je smrt cena za trajnost in razvojnost življenja kot totalitete in b) v družbeno-etičnem smislu kot cena za ohranitev določenih vrednot kot so svoboda, poštenost, tovarištvo, človeška solidarnost, pravičnost ipd.

PRIZNANJE ZA UREDNIŠKO DELO

Prof.dr. Adolf Bibič je prejel 6. maja 1986 na seji Sveta FSPN priznanje in zahvalo za 14-letno uredniško delo v reviji Teorija in praksa — in sicer za obdobje od konca 1973. do 1986. leta, ko je bil njen glavni in večji del odgovorni urednik. K čestitki se pridružujejo tudi člani uredniškega sveta in uredniškega odbora revije.

Teorija in praksa je od ustanovitve tako vsebinsko, kadrovsko kot organizacijsko bistveno povezana s FSPN. Po svojih ustanoviteljih, programu, po vsebini obravnave družbenih problemov in njeni najširši vlogi — ki se izraža tudi v dolgoletnem izhajanju, nakladi nad 4000 izvodov in bralnosti revije — pa je osrednja slovenska revija za družbena vprašanja in družboslovje. Adolf Bibič je bil član uredniškega odbora od njene ustanovitve jeseni 1963. leta. Najodgovornejše delo pri urejanju revije pa je prevzel v času sprejemanja nove Ustave. Se pravi v obdobju, ko so bile ustvarjene normativne možnosti za dolgoročnejši razvoj in za večjo vlogo znanosti, inovacij in kritike. V protislovnih pogojih družbenega razvoja, ki niso mogle ostati brez vpliva na publicistiko, so ga pri uredniškem delu vodile želje, da se družbeno odločanje trdneje opre na bazo samoupravljanja, subjektivne sile — in znanost kot njihov sestavni del — ki naj bi kar največ prispevale k premoščanju zaostanka razvoja pri nas za razvojem v svetu. Največjo pozornost je posvečal afirmaciji disciplin, ki jih goji fakulteta ter marksistični analizi družbenih odnosov doma in v svetu. Krepil je analitično delo pri razvoju subjektivnih sil, da bi s tem povečevali kritičen odnos do sebe in s tem svojo mobilizacijsko sposobnost. V svojih videnjih, razgledih in prizadevanjih je prispeval k aktualizaciji programske zasnove Teorije in prakse.

Ko je dekan FSPN, dr. Bogdan Kavčič, izročal priznanje dr. Adolfu Bibiču, je posebej naglasil, da je dobila Teorija in praksa v tem obdobju izrazito teoretično zasnovanost. Svoja obzorja je občutno razširila prek meja Slovenije in v svet, zato so dobili številni tuji publicisti poudarjeno mesto na straneh naše revije. K temu so prispevali številni osebni stiki prof. Bibiča z znanstveniki v Jugoslaviji in po svetu, njegovo sodelovanje s svetovnimi družboslovnimi središči in politološkimi združenji in njegova razgledanost po tuji literaturi.

Teorija in praksa ima bogato izmenjavo z družboslovnimi revijami pri nas in v svetu. Glede njene uporabnosti pa lahko zapišemo, da je revija postala privlačna za študente in znanstvenike, zlasti na FSPN, na Pravni in Ekonomski fakulteti, za strokovne in javne družbene delavce, v novejšem času pa tudi za naravoslovno in tehnično inteligenco, v kolikor posega v obravnavanje družbenih vidikov naravoslovja in tehnologije. Pričakujemo, da bo prof. dr. Adolf Bibič tudi v prihodnje povezoval svojo bogato uredniško izkustvo in strokovno znanje z nadaljnjim razvojem in delom Teorije in prakse.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Alternative družbenega razvoja in problematika okolja (gradiva s 1. jugoslovanskega posveta v Mariboru):

Andrej Kirn: Ekološka zavest in praksa različnih produkcijskih načinov

Avguštin Lah: Od ustavnih načel do uresničevanja varstva človekovega okolja

Dušan Plut: Prostorsko-ekološka protislovja družbenega razvoja Slovenije

Peter Novak: Energija in družbeni razvoj

Bogomir Kovač: Politično-ekonomski problemi ekologije in alternativni gospodarski razvoj

Boris Pregrad: Ekološki vidik embalaže (in drugi avtorji)

Claus Offe: Delo kot ključna sociološka kategorija? (naš prevod)